

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Gerard Russell

Unutulmuş Kralıkların Vârisleri

Ortadoğu'nun Yok Olan Dinlerine Yolculuk

Mandayalar, Yezidiler, Zerdüştçüler, Düzler, Samiriyeller, Koptlar, Halaqlar ... Diplomat olarak gittiğinde Ortadoğu'ya âşık olan Gerard Russell, en tehlikeli, en dağlık, en zor ulaşılır bölgelerde hayata tutunup modern dünyaya meydan okuyan bu dini toplulukları anlamak ve anlatmak amacıyla özenli bir tarihi kayıt oluşturunor.

Müslümanlığın ve Hıristiyanlığın göçesinde, dağlarda, bataklıklarda ve uzak köylerde sığınak bulan bu insanlar kimlerdi? Nereden gelmişlerdi? Nasıl hayatta kalmışlardı? Böyle bir topluluğa ait olmak nasıl bir şeydi?

Artık kaybolmuş dini duyarlığın ve çeşitliliğin simgesi olmalarının yanında, bütün dünya

dinlerinin kökenleri ve evrimleriyle ilgili de çok şey anlatan bu zengin ve eski inançlar, bir zamanların büyük krallık ve medeniyetlerinin son mirasçıları. *Unutulmuş Krallıkların Vârisleri*'nin amacı bu insanların hayatta kalmak için gösterdikleri cesur çabaya tanıklık etmek.

Gerard Russell, Birleşmiş Milletler ve İngiliz diplomati olarak on dört yıl Ortadoğu'da görev yaptı ve bu yıllarda Kahire, Kudüs, Bağdat, Kabil ve Cidde'de yaşadı.

İngilizceden çeviren: Aylin Kayapallı

UNUTULMUŞ KRALLIKLARIN VÂRİSLERİ
ORTADOĞU'NUN YOK OLAN DİNLERİNE YOLCULUK

Unutulmuş Krallıkların Vârisleri: Ortadoğu'nun Yok Olan Dinlerine Yolculuk
Gerard Russell

İngilizceden çeviren: Aylin Kayapalı

Yayına hazırlayan: Hülya Hatipoğlu

Düzeltili: Nihal Boztekin

Kitap ve kapak tasarımı: Gökçen Ergüven

Ön iç kapak görseli: Wilfrid Thesiger, Irak Bataklıkları'nda, Pitt Rivers Müzesi'nin izniyle

Arka iç kapak görseli: Japon Kadın Akiko © Gerard Russell

This book is published with the arrangements of InkWell Management LLC and Onk Ajans Telif Hakları Ltd. Şti. The said work is protected by the International Copyright conventions.

HEIRS TO FORGOTTEN KINGDOMS by Gerard Russell © 2014

© Türkçe yayın hakları: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015

1. Baskı: İstanbul, Eylül 2016

Bu kitabın yazarı, eserin kendi orijinal yaratımı olduğunu ve eserde dile getirilen tüm görüşlerin kendisine ait olduğunu, bunlardan dolayı kendisinden başka kimsenin sorumlu tutulamayacağını, eserde üçüncü şahısların haklarını ihlal edebilecek kısımlar olmadığını kabul eder.

Baskı: 12. matbaa

Sertifika no: 33094

Nato Caddesi 14/1 Seyrantepe Kâğıthane/İstanbul

+90 212 281 2580

Koç Üniversitesi Yayınları

Sertifika no: 18318

İstiklal Caddesi No:181 Merkez Han Beyoğlu/İstanbul

+90 212 393 6000

kup@ku.edu.tr • www.kocuniversitypress.com • www.kocuniversitesi yayinlari.com

Koç University Suna Kırac Library Cataloging-in-Publication Data

Russell, Gerard

Unutulmuş krallıkların varisleri : Ortadoğu'nun yok olan dinlerine yolculuk / Gerard Russell ; İngilizceden çeviren Aylin Kayapalı ; yayına hazırlayan Hülya Hatipoğlu.

280 pages ; 16,5x24 cm. -- Koç Üniversitesi Yayınları ; 90. Tarih/Sosyoloji.

Includes bibliographical references and index.

ISBN 978-605-5250-93-5

1. Middle East--Religion. 2. Religious minorities--Middle East. I. Kayapalı, Aylin. II. Hatipoğlu, Hülya. III. Title.

BL1060.R8720 2016

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Unutulmuş Krallıkların Vârisleri

Ortadoğu'nun Yok Olan Dinlerine Yolculuk

GERARD RUSSELL

İngilizceden çeviren: Aylin Kayapalı

*Anneme ve babama; Linda Norgrove, Vadim Nazarov
ve seyahatlerimde bana eşlik eden ama
bu kitabı artık okuyamayacak olan diğerlerine...*

İçindekiler

Önsöz	9
Zaman Çizelgesi	13
Unutulmuş Krallıkların Haritası	15
Giriş	17
BİRİNCİ BÖLÜM	23
Mandayyalar	
İKİNCİ BÖLÜM	53
Yezidiler	
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	81
Zerdüştcüler	
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	111
Dürziler	
BEŞİNCİ BÖLÜM	139
Samiriyeliler	
ALTINCI BÖLÜM	167
Koptlar	
YEDİNCİ BÖLÜM	197
Halaçlar	
SONSÖZ	225
Detroit	
Kaynakça ve Ek Okumalar	247
Dizin	265

18. yüzyılın başlarında Afganistan ve Kuzey Afrika kıyıları arasında kalan toprakların büyük bir kısmına Müslüman hükümdarlar hâkimdi. Ancak Avrupa’da acımasız ve dışlayıcı olmasıyla ünlenen İslam devletleri, diğer dinlere karşı Batılı Hıristiyanlardan daha hoşgörülüydü. Paganlar Avrupa’dan öylesine toptan ve hızla silindi ki, Hıristiyanlık öncesi dinlerle ilgili ayrıntılı bilgiye İngiltere gibi bir yerde neredeyse ulaşamıyor. Ne var ki, İslam dünyasında pagan dinlerin 21. yüzyıla kadar bozulmadan hayatta kalmasına izin verildi ve bu dinlere inananlarla görüşmek hâlâ mümkün.

Tapınaklarında her nedense Şeytan’la ilişkilendirilmiş olan bir tavuskuşu heykeli bulunan Kuzey Irak Yezidileri var. Afganistan-Pakistan sınırında inançlarında kahraman atalarının ahşap heykellerine yer veren Halaçlar’ yaşıyor. Lübnan’dan İran’a kadar hayatta kalan dinler oldu; bazılarının ateşle özel bir ilişkisi, bazılarının temelinde suya batırma ritüeli, bazılarındaysa Güneş ve Ay’a odaklanma söz konusu. Bu inançların bazıları İsa’nın doğumundan da önceye dayanıyor.

Bu, olağanüstü bir konu. Bu gruplar yalnızca artık kaybolmuş olan dini duyarlılık ve olasılıklar sembolü değil; büyük dünya dinlerinin kökenleri ve evrimleriyle ilgili de çok fazla şey anlatıyorlar. Ayrıca bu dinler modern dünyaya meydan okuyan unsurlar; kökenleri tarihle coğrafyaya dayanan, karmaşık ve bastırılmış kimlikler ancak diğer bir yandan da, zaman içinde önemli ölçüde değişmiş, rakip dinleri de bünyesine dahil etmiş ve yeni topraklara ihraç edilmiş inanç sistemleri.

Bununla birlikte, bu neredeyse imkânsız bir konu. Söz konusu dinlere ulaşmak, onları anlamak ya da anlatmak fazlasıyla zor. Biraz da Ortadoğu’nun en uzak, en dağlık ve en tehlikeli bölgelerinde bulundukları için hayatta kalmışlar. İnananları bazen anlaşılmaz, arkaik diller konuşuyor. Bu inançlarla ilgili arşivler ve bilimsel kayıtlar göz korkutucu nitelikte. Bazı durumlarda dinler gizli tutuluyor; inançlarını yazmak, tartışmak ya da ifşa etmek yasak. Bazı durumlardaysa takibata uğramışlar ve inananları, katledilmemek için inançlarının ayrıntılarını gizlemeyi öğrenmek

zorunda kalmış. Yabancılarla nadiren konuşabiliyor ya da konuşuyorlar. Bu nedenle, konuyu bilecek nitelikte birinin var olacağını hayal etmek oldukça zor.

Gerard Russell bu türden bir kitap yazabilen birkaç kişiden biri. 1973 yılında Amerika’da doğan ve annesiyle babası İngiliz olan Russell, Oxford’daki Balliol College’da klasik diller ve felsefe okudu. Daha sonra Arapça öğrenmesi için kendisini Kahire’ye gönderen İngiliz Dışişleri’ne katıldı. Arapçayı o kadar akıcı bir şekilde öğrendi ki, Arap haber kanallarında Birleşik Krallık’ın ulusal sözcüsü oldu. Amerikan istilasından sonra Irak’ta görevlendirildi, Cidde’de başkonsolos oldu ve daha sonra Kabil’deki büyükelçilikte siyasi danışmanlık yaptı. Çoğu diplomatın yerel halktan soyutlandığı bu görevler sırasında dil becerilerinden faydalanarak, yerleşkenin dışındaki Arap ve Afganlarla sıkı arkadaşlıklar geliştirdi, yaşadığı yer ve birlikte olduğu insanlar konusunda büyük bir uzman haline geldi. 2009 yılında Harvard Kennedy Okulu’na bağlı Carr İnsan Hakları Politikası Merkezi’ndeki bir grup Afgan uzmana katıldı.

Kendisi o kadar mütevazı ki, bu kitabı yazmanın ne kadar zor olabileceğini anlamakta güçlük çekebilir insan. Sık sık kendini sadece köy otobüslerinin tepesinde gezen şaşkın bir turist olarak betimler ama aslında sabırlı, zeki ve bilgili bir akademisyendir. Karmaşık bilgileri sentezleme ve sunma konusunda olağanüstü yeteneklidir. Görüştüğü kişilerin güvenini kazanma konusunda inanılmaz başarılıdır. İran ya da Lübnan’daki insanlarla akıcı bir Arapça ve Farsça konuşarak görüşmüştür. Yezidiler ya da Mandayyalar üzerindeki etkilerin izlerini sürerken, bunu İslam tarihi ve Hristiyan öğretilerine dair engin bilgisini kullanarak yapar. Irak ve Afganistan’daki bombalarla saldırıları kaleme alırken, bu isyanların politikası ve vahşeti içinde çalışmış ve yaşamış biri olarak yazar. Tehlikeli bölgelerden geçmek ya da dini liderlere ulaşmak için güvendiği arkadaş ağı yıllar içinde oluşmuştur. Bu ilk kitabı, yirmi yıllık bir deneyim ve düşüncenin meyvesidir.

Bu dinlerin her biri, hâlâ yaşayan, evrilen ve yok olmuş bir düzine din tarafından şekillenmiştir. Teoloji, incelikli ve zor bir disiplindir; “önemsiz” gibi görünen fikir ayrılıkları, sık sık mezhepler arası katliamları tetikleyen, büyük ve genellikle ölümcül sonuçlar doğurabilmektedir. Bu inançlarla ilgili en temel gerçeklerin çoğu hâlâ şiddetli tartışmaların konusudur; bu tartışmaların bazıları yeni veriler ışığında, bazılarıysa antropolojide ya da dünya dinlerinde benimsenen yeni politikalar ve eğilimler tarafından yönlendirilmektedir. Binlerce kitap ve makalenin okunmasına ihtiyaç vardır. Arkaik dillerdeki yayımlanmamış metinlere başvurulması gerekir. En iyi kayıtlardan bazıları yüzyıllıktır ancak bunlar, yazarlarının önyargısından kurtarılmalıdır. Bu bilgilerin çoğu, konuyla –uygun olmayan bir şekilde– alakalı ve iyidir.

Ayrıca “modernlik”, çatışma ve “Batı” her şeyi gölgeler. Bu inançların anayurtlarının pek çoğu, günümüzde Amerika Birleşik Devletleri, İran, Suudi Arabistan, Rusya ve Katar tarafından desteklenen ya da düşürülen rejimlerin kaderleriyle sürüklenen aktif çatışma bölgelerinde –Irak, Afganistan ve Suriye sınırında– yer almaktadır. “Pagan” aileler istilalara, temsili savaşlara, töre cinayetlerine, kaçırılmalara ve bomba yüklü devasa kamyonlara şahit olmuştur. “Paganlar” şu anda tıraşlı, takım elbiseli adamlar ya da genç profesyonel kadınlardır. Son otuz yılda pek çok sayıda insan köyündeki evini terk etmiş, kökenleriyle ve geniş ailesiyle olan bağlarını kaybetmiş, dışarıdan evlilikler yapmaya ve eski dinini unutmaya başlamıştır. Hatta belki de inananların büyük çoğunluğu mülteci olarak Batı’ya kaçmış durumdadır. Dolayısıyla, günümüze ait bir inancın doğru bir resmini çizmek için sadece üç bin yıllık bir tapınak ve bu tapınağın eski papazını tarif etmek yetmez; çağdaş Batı kültürünün sarsıcı fantezileriyle ve baskılarıyla kuşatılmış, Londra’daki sinemadan bozma bir binadan ve Detroit’teki bir halkevinden de bahsetmemiz gerekir.

Russell bütün bunları kullanarak neredeyse zahmetsizce bir anlatı kuruyor; böylece yirmi yıllık bir adanmışlık, çalışma, hayal gücü ve özen fazlasıyla arka planda kalıyor. Zaman zaman daha romantik bir anlatım, kendi duygusal tepkilerine daha fazla odaklanma, kendi inanç ve Tanrı’ya dair görüşlerine ilişkin daha net bir bakış görme arzusu doğabilir. Başka bir enerji ya da olasılık olarak, Wordsworth’ün paganlığa duyduğu hayranlığa yer verilebilir:

*–Yüce Tanrım! Bir pagan olmak isterdim,
Eskimiş bir inançtan süt emmiş;
Bu hoş sayırlarda dikilirken o zaman
Kederimi azaltan şeyler çarpardı gözüme;
Denizden çıkarken göürdüm Proteus’u;
Ya da burma borusunu üflediğini duyardım Triton’un.**

Ancak Russell, keşifleriyle övünmenin veya bu dinlerin çöküş, zulüm ve dağılma hikâyesini uzun bir ağıta çevirmenin cazibesine direndiği gibi buna da direnir. Bunun yerine belki de sonuç itibarıyla daha değerli ve kalıcı bir şey gerçekleştirir: Özenli bir tarihi kayıt. 21. yüzyılda bu dinlerle karşılaşmalarından elde ettiklerini dürüstçe ve harfiyen yazmıştır. Kendisine bu bilgileri verenleri ve bu kişilerin ortamlarını bize ayrıntılı bir şekilde sunmakta, önyargılarıyla ilgili ipuçları vermektedir. Cehaleti, belirsizlikleri ya da çelişkileri kabul etmekten korkmaz. Bu dinlerden bazılarının bir zamanlar gerçekten bir teolojisi varsa bile artık var olmadığına dair daha derin bir soruna işaret eder. Bazılarının günah işleme ya da günahlardan arınma üzerine belirgin öğretileri, tapınaklarındaki sözcüklerin ya da obje ve

sembollerin ne anlama geldiğiyle ilgili hiçbir fikirleri, tanrılarının hikâyeleriyle ilgili akıllarında kalan hiçbir anıları olmadan ibadetlerine devam ediyormuş gibi bir izlenim verir. Russell bütün keşfettiklerini çağdaş bir manzarayla ilişkilendirir.

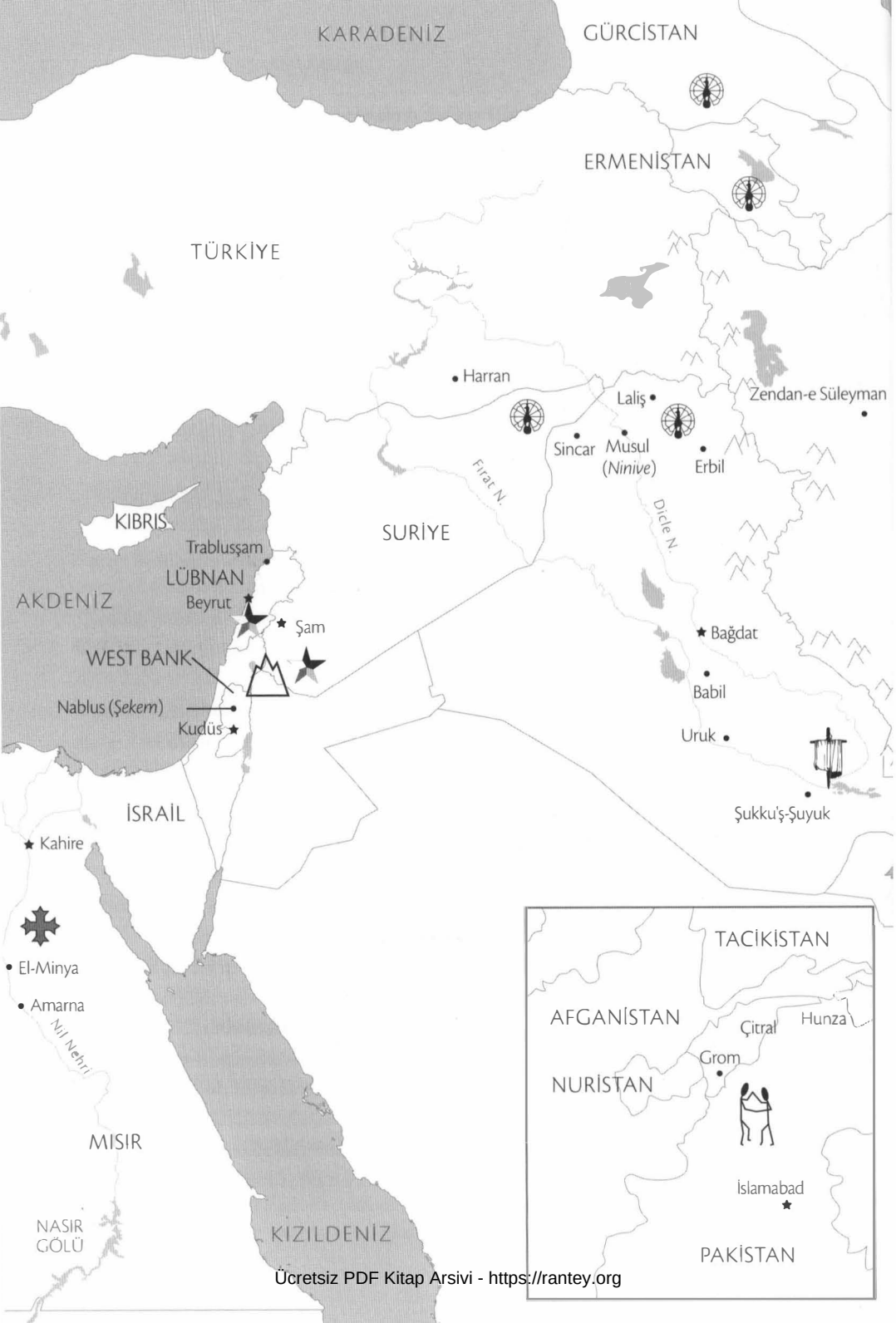
Dil becerileri, derin kültürel anlayış, cesaret, antik Yunan ve Roma bilgisi ve yabancı kültürlerle duyulan içten sevginin bu bileşimi bir zamanlar daha yaygındı. Russell, Mountstuart Elphinstone, Macaulay, hatta T.E. Lawrence gibi İngiliz akademisyenler/imparatorluk çalışanları geleneğindendir; ama bu artık nadiren görülen bir şey. Russell'ın İngiliz Dışişleri'nden ve Harvard Üniversitesi'nden uzaklaşarak yoluna devam etmiş olması bir tesadüf değil. Akademisyenler, böyle bir azim gerektiren ve böyle bir kapsama sahip bir projeye yer ya da olanak tanımayan, daha karmaşık içsel tartışmalarla haşır neşir gibi. Dışişlerine ve siyasete yön verenler artık ince ayrıntı, derin bilgi ve karmaşıklık değil, düzgün ve basit planlar, yani "yönetim becerisi" istiyor.

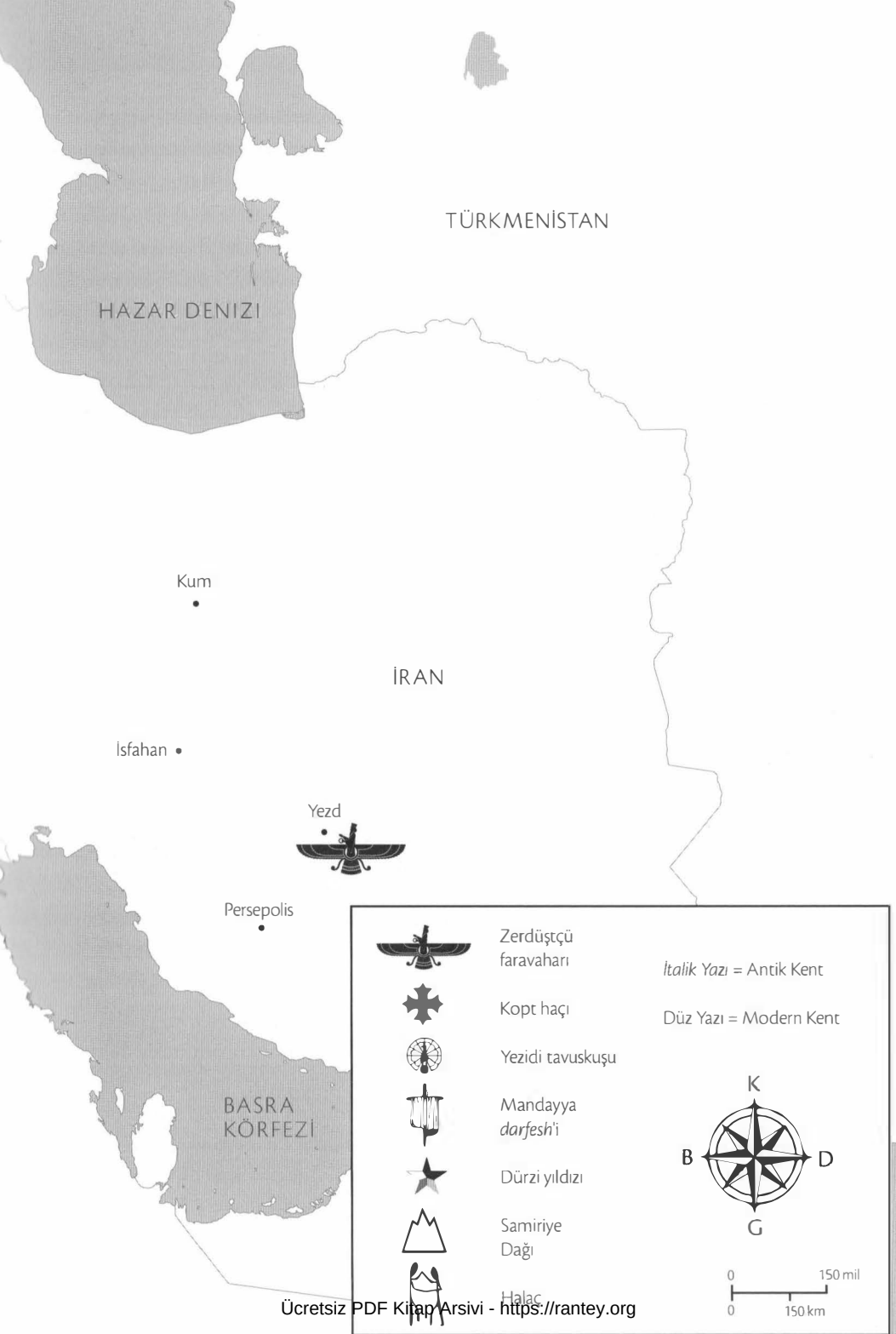
Bunun yerine, Russell daha eski ve daha az kurumsallaşmış meziyetleri uygulamaya geçiriyor. Bu kitap, büyük teorilere ve soyut hırslara karşı sabırlı ve ayrıntılı bir meydan okumadır. Russell kültürün ve tarihin detaylarına odaklanmak konusunda titizdir. "Küresel dünya"nın yüzeyinin altında kalan çeşitliliği, hayret uyandıran kimlikleri ve adanmışlıkları gün yüzüne çıkararak, bunların korunmasına yardımcı olur. Yabancı kültürlerin sahip olduğu otonominin, itibarın ve yeteneklerin Batı'nın kendini beğenmiş ve önyargılı tavırlarına nasıl meydan okuyabildiğini gözler önüne serer. Her şeyden öte, bu bölgede yaşayan insanlara ve doğaya duyduğu sevgi ile bilgisini bir araya getirmeyi başarır. Bu kitaptan öğrenecek çok şey var.

Rory Stewart

Zaman Çizelgesi

MÖ y. 2560	Mısır'da Büyük Piramit inşa edildi.
y. 1900	Muhtemelen Halaçların ataları da dahil olmak üzere Hint-Avrupalılar, Hindistan'a geldi.
1842	Babil bağımsız bir şehir devleti olarak ortaya çıktı.
y. 1000	Zerdüştçülerin kutsal metinlerinden oluşan <i>Avesta</i> derlendi.
740/722	Asurlular İsrail'e saldırdı ve On Kabile'yi esir aldı.
597	Nabukadnezar Kudüs'ü yağmaladı ve ileri gelen Yahudileri Babil'e sürdü.
331	Büyük İskender Persleri istila etti; kısa bir süre sonra Hindukuş'a geçti.
MS 70	Kudüs, Romalılar tarafından yağmalandı ve İkinci Tapınak yıkıldı.
274	Maniciliğin kurucusu Mani öldü; Mandayyalar halihazırda Irak Bataklıkları'nda varlığını sürdürmektedir.
313	Constantinus Milano Fermanı'nı çıkardı ve Hıristiyanlığı kabul etti.
529	Bizans İmparatoru İustinianos, Platon Akademisi'ni kapattı.
634-654	Arap Müslümanlar Fas'tan İran'a kadar bütün toprakları fethetti.
635	İlk Hıristiyan misyoner Ortadoğu'dan çıkıp Çin'e ulaştı.
1017	Dürzi inancı Kahire'de ilk kez serbestçe öğretildi.
1095	Papa II. Urbanus vaazında I. Haçlı Seferi için çağrı yaptı.
1160	Kuzey Irak'taki Yezidi inancında önemli bir şahıs olan Şeyh Adî öldü.
1258	Cengiz Han, Bağdat'ı yağmaladı.
1263	Dürzileri ve diğer heterodoks Müslümanları eleştiren bir muhafazakâr olan İbn Teymiye doğdu.
1501	İran'ı Şii yapan Şah I. İsmail'in hükümdarlığı başladı.

Giriş

İngiliz arkeolog Leonard Wooley, Güney Irak'taki Ur kentinde sabırla kazı yaparken, şans eseri nefes kesecek kadar güzel oyma ahşap bir panel ortaya çıktı. Kuru kumun altında yaklaşık beş bin yıl kalmıştı ve –Wooley'nin dediği gibi– bir kelebeğin kanatlarındaki tüyler kadar narindi. Panele bakarken çok nadir bir şey oldu: Irak çölünün ortasında yağmur yağmaya başladı. Wooley gelecek nesillerin görebilmesi için fotoğraflarını çekmeden, bu oymalar hiçbir özelliği olmayan bir çamur haline geliverdi. Dört bin yıl boyunca hayatta kalmışlar, ama şimdi gözlerinin önünde yok olmuşlardı.

Ben de bu kitabı benzer duygularla, Wooley'nin oyma paneli gibi, eski dünyadan hayatta kalanları görüyormuşum da onları keşfetmeye çalışırken yok oluyorlarmış gibi bir hisle yazdım. Örneğin Mandayyalar yakın zamana kadar Güney Irak'ta yaşıyor, Babil'in Arami dilini ve antik kentte yıldız ve gezegenlerin doğaüstü güçlerine duyulan inancı muhafaza ediyordu. 1940'lara kadar Mandayya sihirbazlar hokkabazlıklarında eski Babil'in tanrı ve tanrıçalarını çağırırlardı. Suriye'deki Aleviler, İslamiyetin yayılmasından önce bölgede popüler olan, Tanrı'nın insan şekli aldığına dair bir öğretiye inanıyor. Yezidiler günde üç kere Güneş'e bakarak dua ediyor, bölgede eskiden Güneş'e tapanların geleneklerini devam ettiriyorlar. Asurlu olarak bilinen Suriye ve Iraklı bazı Hristiyanlar, kendilerini eski Asur medeniyetinin vârisleri olarak görüyor ve bu miraslarıyla inanılmaz gurur duyuyor. Sanki Afrodite, uzaktaki bir Yunan adasında hâlâ tapılıyor ya da Kelt rahipleri (Druidler) hâlâ Galler'deki kutsal Anglesey Adası'nda yaşıyor.

Yirmi yıldan fazla bir süre önce ilk gittiğimde Ortadoğu'ya âşık oldum; ama burayı sevmek zor olabilir. Bölgeden gelen haberler genellikle acıdır; politikalarına dair tahminlerin karamsar olmasıyla meşhurdur; en güzel yanları –dil, tarih ve Tanrı aşkı– nefret ve önyargıyla lekelenmiştir. Ortadoğu dinleri ve halklarının mozaigi, bölgenin büyük ve ihtişamlı tarihinin anıtı parçalanıyor. Bizim neslimiz, hâlâ anayurtlarındayken Ortadoğu'nun farklı inançlarıyla tanışan son nesiller olabilir.

1987'de Hristiyanların sayısı 1,4 milyon, yani ülke nüfusunun yüzde 8'iydi. Şu anda bu rakam yüzde 1'e düştü. Yaptırımlar ülkelerini yoksullaştırdı ve 1980'lerle 1990'larda pek çok kişi yiyecek ve barınak zorunda bıraktı. Sonra, 2004'ten itibaren altmış-

tan fazla Hıristiyan kilisesi bombalandı. Hıristiyanlar bazen dini düşmanlıktan, bazen de sahipleri gittiğinde çetelerin eline geçen evlerinin hırsı nedeniyle saldırıya uğradı. Metropol Detroit'ın Hıristiyan Iraklı nüfusunun en az 100 bin artmasına şaşmamalı.

Suriye'deki iç savaş farklı dini mezhepler arasında gerçekleşen sıradan bir savaş değil –iki tarafta da tüm dinlerden insanlar var– ve Ortadoğu'nun en çok çeşitliliğe sahip ülkelerinden biri olan bu ülkeyi çok tehlikeli bir yer haline getirdi. Savaşta, ülkenin Alevi başkanı Beşar el-Esad'a çoğunlukla sadık olan on binlerce Suriyeli Alevi hayatını kaybetti; komşularının hem ilgisini hem de düşmanlığını kazandılar. Bölgedeki en yeni ve en tehlikeli hoşgörüsüzlük timsali olan terörist grup IŞİD'i yaratan da, Suriye'de devam eden bu çatışma.

IŞİD 2014'te Kuzey Irak'ın dini çeşitliliği zengin Şengal ve Ninive düzlüklerinin kontrolünü ele geçirdi. Ardından Yezidileri katledip onlara tecavüz ettiler ve Hıristiyanları buralardan uzaklaştırdılar. Irak'ta kalan Hıristiyanların üçte biri evsiz, çünkü IŞİD Hıristiyanlığın geleneksel olarak güçlü olduğu köyleri ve kasabaları işgal ediyor.

IŞİD kendini “İslam Devleti” olarak adlandırıyor, çünkü savaş meydanında müthiş başarılar kazanarak yeni dinlerini yayan asıl Müslüman cemaatinin benzeri olduğunu iddia ediyor. IŞİD destekçileri eski cemaat olduğunu hayal ettikleri şeyi yeniden canlandırmak istiyor: Bir halifeye katı bir şekilde bağlı, farklı dini görüşlere tamamen kapalı, Hıristiyanları ve Yahudileri baskı altına alıp putperestleri yok eden bir cemaat. Kuran'ın öne sürdüğü katı cezaların hafifletildiği, Müslümanların farklı devletler ve hükümetlerce bölündüğü ve inanç çeşitliliğinin hoş görüldüğü bir yapıyı, imanın zayıflaması olarak görerek reddediyorlar.

IŞİD destekçileri aslında erken İslam tarihine dair bir yanılgı içinde, zira bu tarih diğer dinlerle tahmin ettiklerinden daha fazla uzlaşıyor. İlk Müslümanların, dinlerini askeri güçle yaymasına odaklanmayı seçtiklerinden, bir devlet inşa etmenin şiddetten çok daha fazlasını gerektirdiğini unutuyorlar. Gerçekte İslamın altın çağı, Müslüman liderlerin İslami yönetimi altında yaşayan diğer dini cemaatlerden insanların yeteneklerini cömertçe kullandığı dönemlerde yaşanmıştır. Aksine, İslamın diğer inançlara karşı hoşgörüsüzlüğünün doruk noktasında olduğu ortaçağ, aynı zamanda bir büyük yoksulluk ve gericilik dönemi.

Modern dönemde maalesef benzer bir örüntü yeniden ortaya çıktı. 20. yüzyılın ilk yarısında çoğunluğu Müslüman olan ülkeler, azınlık dinlerine karşı daha ilerici bir tutum içindeydi. Ayrıca bu ülkelere pek çoğu için, bir zamanların Müslüman emperyal liderlerinin hâkimiyetinden uzaklaşmaya çalışırken Hıristiyan hükümetle-

rin kolonileştirme çabalarını da savuşturmaya dair bir umudun yeşerdiği dönemdi. Geçtiğimiz birkaç on yıldaysa dini bağınazlık, kültürel yozlaşma ve gericiliğin diğer biçimleri kol kola gidiyor. İŞİD bu akımın zirvesi.

İŞİD aynı zamanda İslamiyetin kendi geçmişine de saldırıyor. Hâkimiyetleri altındaki gayrimüslim topluluklara izin veren ve yöneten Müslüman halifelerinden çoğunun ve eski inançlarına bağlı kalarak ya da bu inançları kısmen İslamiyetle birleştirerek melez karışımlar oluşturan Müslüman din adamlarının hatırasını da silmek istiyor. Modern Müslümanların, anavatanlarındaki dini çeşitlilik ve İslamiyet öncesi eski tarihleriyle duydukları o büyük gururu silmek istiyor. Bu gurur ve açık görüşlülük, İslamiyetin orta yerinde farklı dinlerin varlığını sürdürmesini –ve bu dinlerin on milyonlarca takipçisinin bugün burada kalmasına olanak vermesini– sağlamıştı. Umarım bu kitap insanlara teröristlerin bizim unutmamızı istediği gerçekleri hatırlatır.

Okurlara ayrıca, çok farklı olan Ortadoğu ve modern Batı kültürlerinin aslında pek çok tarihi bağla birbiriyle ilişkili olduğunu da göstermek istiyorum. Bizi birbirimizden ayrı düşüren, kaderin cilvesi, başka bir şey değil. 1240 ile 1402 yılları arasında Ortadoğu’yu mahveden Moğol ve Timurlenk istilaları olmasaydı, Bağdat hâlâ dünya Hristiyanlığının merkezi olabilirdi; çünkü Irak temelli Doğu Kilisesi’nin doğuda Pekin’e kadar piskopos ve manastırlarının olduğu ve Süryanice yazmaların Uygur ve Moğollar tarafından benimsendiği bir zaman vardı.

4. yüzyılın ortasında, Mani isminde katı vejetaryen bir vaizin bir takipçisi neredeyse Roma imparatoru oluyordu. Başarılı olsaydı, Roma İmparatorluğu, Avrupa’ya Hristiyanlığı değil Mani öğretilerini yayıyor olabilirdi; Avrupalı hacılar Beytüllahim yerine Mani’nin ilk vaazını verdiği ve Manicilerin yakın akrabaları Mandayyaların yaşadığı Irak Bataklıkları’na gidiyor olabilirdi.

Ama bu olmadı; bunun yerine, bu dinler Hristiyanlık ve İslamiyetin gölgesinde kalıp geri çekilerek dağlarda, bataklıklarda ve uzak köylerde sığınak buldu. Arapça ve Farsça konuşan bir diplomat olarak Ortadoğu’yu gezerken, buralarda onları da buldum. Çok ilgimi çekti ve beni şaşırttılar: Bu dinler neydi? Nereden gelmişlerdi? Nasıl hayatta kalmışlardı? Bunlar, mensuplarının dini öğretiyi bile bilmediği gizemli dinlerdi. Böyle bir topluluğa ait olmak nasıl bir şeydi? Yezidiler neden marul yemeyi ya da mavi renk giymeyi reddediyordu ve bıyıklarını kesmek neden bir tabuydu? Mandayyalar her zaman bir Hristiyan âdeti olduğunu sandığım vaftizi neden gerçekleştiriyordu? Dürziler neden reenkarnasyona inanıyordu? Gizliliklerinin amacı neydi? Bu bilmecele diplomasiyi bıraktıktan sonra bile kafamı kurcalamaya devam etti. En sonunda bu kitap için araştırma yapmak üzere beni yeniden Ortadoğu’ya sürükledi.

Bugün çok az bilinse de, bu dinlerin Batı toplumu tarihini etkilediğini keşfettim. Batı manastır sistemini, Aziz Augustinus'u münzevi ve bekâr yaşam biçimleriyle etkileyen Manicilere borçluyuz. El sıkışmak, Yezidilerden önce gelen Mitra'nın takipçileri vasıtasıyla Avrupa'ya geldi (Yezidiler hâlâ eski şekilde, iki ellerinin arasına bir miktar kutsal toprak koyarak el sıkışıyorlar). Harran halkı, Ortadoğu'da yok olan ama geleneklerinin çoğunu Ortadoğu'da hâlâ varlığını sürdüren dinlere miras bırakan paganlara, Bizans'ın düşüşünden sonra nihayet Avrupa'ya dönen ve Rönesans'a ilham olan antik Yunanlara dair bilimsel verilerin muhafaza edilmesinde büyük rol oynadı.

Ayrıca bu toplulukların Müslüman dünyasında azınlık olarak on dört yüzyıl boyunca yasal ayrımcılığa, baskıya ve tehlikeye maruz kaldığını öğrendim. İlk Müslüman hükümdarlardan bazıları, gayrimüslim ve pagan toplulukların süregelen varlığına göz yumdu ama daha sonrakiler yummadı. Askeri teknoloji gelişirken devletler yavaş yavaş en uzak yerleri bile istila etme becerisi kazandı. Arap dünyasına 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar hükmeden Osmanlı İmparatorluğu bu teknolojiyi korkunç bir şekilde kullanarak Yezidileri katletti ve şu anda Türkiye olan bölgedeki Hristiyan nüfusun çoğunluğunu yok etti. Bu aykırı din toplulukları yine de hayatta kaldı. Geleneklerini terk etmeleri için kendilerine verilen her şeyi inatla reddettiler. Durum gerektirdiğinde dağlara saklandılar ya da çöle kaçtılar.

Örneğin Yezidiler, bir dizi –kendi hesaplarına göre yetmiş iki– katliamdan sonra hayatta kalmayı başardı. Dinlerinin öğretilerini ya da sır dolu kurallarının ardındaki mantığı aralarından sadece birkaçı anlıyordu; ama atalarının inancını terk etmektense ölmeyi tercih ettiler. Benzer şekilde, Iraklı Hristiyanların da çoğu, geçtiğimiz yüzyılda, 1915'te Osmanlı İmparatorluğu'nun zorladığı ölüm yürüyüşlerinden günümüzde IŞİD'in eylemlerine kadar pek çok katliam ve sürgüne tanık oldu.

Direnseler de, bu dinler inançlarını Ortadoğu'nun dışında canlı tutmakta zorlanacak. Yezidiler gibi aşırı gizli grupların geleneklerini aktarması kolay olmuyor. Papazlar Yezidiler, ayrıca Dürziler ve Mandayyalar için, dinlerini canlı tutan ayinlerini gerçekleştirmek açısından önemli ve yurtlarında köyler asla çok uzakta değil. Ama Yezidiler göç ettiklerinde nereye gideceklerini çoğunlukla seçemiyor; kendilerini en yakındaki papazın yüzlerce kilometre uzağında bulabilirler. Zulüm güçlü bir kimlik duygusu vererek, dış dünyayla temaslarını sınırlayarak, onları geleneklerinin sorunsuz bir şekilde gündelik yaşamlarıyla iç içe geçtiği köylerinde tutarak, bu eski toplulukları bir şekilde muhafaza etti. Bir nevi fosilleştiler. Şimdi de doğa şartlarına maruz kalıyorlar.

Dahası Batı'ya taşındıkları zaman kendilerini, onları kolaylıkla anlayamayan bir toplum içinde buluyorlar. Batı'da din toplumsal bir tartışma konusu, laiklik de bir norm; dolayısıyla, yürekte hissedilen ama gizli bir dini nasıl anlatırsınız? Bazen bu daha az bilinen Ortadoğu inançları Hıristiyanlık, İslam (belki de en önemlisi) ya da Museviliğe benzer görünüyor ama tamamen farklı bir gelenekten geliyorlar. Bu dinler ayrıca tarihi, inançları ve yaşam biçimleri kaybolan ve unutilan, bir zamanların büyük krallık ve medeniyetlerinin son mirasçıları. Yine de, hayatta kalmak için gösterdikleri cesur çabadan dolayı daha iyi anlaşılmalı hak ediyorlar. Bu kitabın asıl amacı onlara bir ses vermek ve geride bir hatıra bırakmak.

Bu kitap ayrıca, umarım, din çeşitliliğinin değerini de vurgular. Arap dünyası dini hoşgörüyü reddedip tutuculuğu dikte edince küçüldü. Batı son yüzyıllardan itibaren bunun aksini yaparak büyüdü. Azınlıklarına değer veren bir ülke, onların yeteneklerinden ve dünyadaki diğer topluluklarla bağlantılarından fayda sağlar.

Son olarak, bu kitap İslamla ilgili bir şeyler de söylüyor. İslamın diğer inançlarla etkileşimine dair incelikli bir tablo sunabilmeyi umuyorum. İslam tarihini bazı yazarlar kusursuz bir hoşgörüsüzlük, bazıları da bin dört yüz yıllık kesintisiz bir zulüm şeklinde sunuyor. Aslında Hıristiyanlık gibi İslam da bazen baskıcı ama başka zamanlarda inanılmaz hoşgörülü ve açık görüşlü olmuş. Ne de olsa, bu sıra dışı ve eski inançlar yüzlerce yıl Müslüman hâkimiyetinde hayatta kalmış ama Hıristiyan Avrupa'sında bunu hiçbiri yapamamış. Buna rağmen bunları görmezden gelmeyi tercih eden ve radikallerin tüm İslam dünyasını temsil ettiğini söyleyenler var. Bütün Müslümanları radikal olarak yaftalamak ya da bir milyar Müslüman adına konuştukları için çirkin görüşlerinin hoş görülmesi gerektiğini iddia ederek, radikallere göz yummak istiyorlar. İki yaklaşım da hedefi ıskalıyor. Umarım bu kitap daha doğru bir tablo çizer.

Mandayyalar

Bağdat'taki Al-Rashid Hotel'in loş kafeteryasında Mandayya başrahibi, erkek kardeşi ve kuzeni hep birlikte bana bakıp yardım istiyordu. Onlarla tanışmaktan ne kadar şeref duyduğumu bilmiyorlardı. Burada, tam önümde, dünyanın en gizemli dinlerinden birinin temsilcileri duruyordu. Mandayyalar tek tanrıya taptıkları, vaftiz edildikleri, pazarı kutsal gün kabul ettikleri ve Yahya isimli bir peygambere inandıkları için Avrupalı misyonerler tarafından bölgedeki birçok farklı Hristiyan mezhebinden birine mensup sanılarak karıştırılıyordu. Aslında Mandayyaların dini Hristiyanlıktan tamamen farklıdır. Bir cennetin varlığına inanırlar ama bu cennete Işık Âlemi denir; kötü bir ruhun var olduğuna inanırlar ama bu ruh Ruha adını taşır ve Şeytan'ın aksine dışıdır; Işıklar Âlemi'ne girmek için gerekli bir şart olarak vaftize inanırlar ama bunun akan suda yapılması gerekir; vaftiz edilmeden ölen bebeklerse annelerinin göğüslerine benzeyen meyveleri olan ağaçlar tarafından sonsuza kadar avutulur. Onların inandığı Yahya, İncil yazarı olan değil, vaftizci olan azizdir ve Hristiyan metinlerinde her ne kadar İsa'nın müritlerinden olarak gösterilse de, Mandayyalar onu büyük bir peygamber olarak görür. 19. yüzyılda yaşamış ve Hristiyanlığa geçmiş olan bir Mandayya, Vaftizci Yahya'nın İsa'nın sandaletlerinin bağlarını çözmeye layık olmadığını söylediği Hristiyan öğretisini duyunca öfkelenmiş. Ayinden sonra rahibe, "İsa ve Yahya kuzen değiller mi? Yani eşit değiller mi?" diye sormuş. "Işık Âlemi'nde birlikte değiller mi?"

Mandayyalar, Âdem'in oğlu Şit'in soyundan geldiklerini, Âdem'in cennetin bahçesinde aktardığı gizli öğretileri aldıklarını iddia ederler. Mandayya bir rahip, bu inanca mensup kişinin kulağına vaftiz günü bu kişinin kutsal ismini yani en yakın aile üyeleri dışında hiç kimseye asla söylememesi gereken ismi fısıldarken bunu eski Babil dilinde yapar. Çok gizli olduğu için yüzyıllar boyunca kaleme bile alınmamış efsanelerle ve diyaloglarla dolu kutsal kitaplardan birini kitaplığından alınca, Mandayyaların on beş yüzyıldan daha fazla bir süredir tekrar ettiği sözcükleri okur. Kutsal yemeğini yerken, ruhların kurtuluşu için gereken ritüelleri sırasıyla gerçekleştirerek cennetinin neçiller - boyu // yapışığı - seyi yapar. Bu ritüeller

günümüzü uzaklarda kalan Hıristiyanlık öncesi tarihle, Mitracılar ve Mısırlıların kasvetli cenaze törenleriyle, şu anda yok olmuş bir din olan, zamanında Çin'e kadar uzanan takipçileri bulunan ve Aziz Augustinus'a bağlılıkta Hıristiyanlıkla rekabet eden Manicilerin öğretileriyle birleştirir.

Bu sıra dışı dinle pek umut verici olmayan şartlarda karşılaştım. 2006'da Bağdar'ın tozlu sıcağında pişiyor, korku değil ama hayal kırıklığının pençesinde kıvranıyordum. Tel örgüler etrafımı çepeçevre sarmıştı; dünyam beton banketler ve dikenli tellerle, bir bombanın böldüğü havada asılı kalmış bir şekilde biten otoyol köprüleriyle ve işgalcileri engellemek için örülmüş tüneller dolu, on üç kilometrekarelik 21. yüzyıl distopyası olan Yeşil Bölge'den ibaretti. Bir zamanlar eski diktatör Saddam Hüseyin ve yandaşları için özel olarak inşa edilmiş bir bölge olan bu yerde, yüzme havuzları doldurulmuş, şatafatlı saraylar bölümlere ayrılmış ve bütün gün bilgisayar ekranına bakmaktan yorulan, çoğu erkek müşterilerin salındığı, içeri bir kadın girdiğinde ayakların yön değiştirdiği, Iraklılara kapalı barlarda servis edilen likörle ya da Amerika'dan uçakla getirtilen ıstakozla ara sıra moral takviyesi yapan ve gitgide genişleyen Batılı bürokrat kalabalığına yer açabilmek için özel bir hayvanat bahçesi boşaltılmıştı.

RESİM 1. Dicle Nehri'nde bir Mandayya vaftizi. © Alfred Yaghobzadeh

Ben de bütün çalışanları Iraklı olan bir ofiste çalışıyor olmakla avunuyordum en azından. Ramazan'da gizlice mutfığa süzülüyordum, birilerine rahatsızlık vermekten endişe duyuyordum ancak üzerimdeki uyuşukluğu atmak için şekerli içeceklere ihtiyacım oluyordu. Bunun dışında onlar ne yapıyorsa aynısını yapmaya çalıştım; Yeşil Bölge'nin onlara sağladığı güvenliği terk etmek zorunda kaldıkları ana kadar. Ramazan akşamlarında birlikte iftar açtık; bütün bir günü hiçbir şey yemeden geçirmeyi başarabildiysem, hurmaların ve sade bir çorbanın tadı katlanarak artıyordu. Gırtlaktan konuşulan Bağdat aksanını taklit etmeye çalıştım, çeşitli devlet dairelerinin bakımsız koridorlarında yolumu bulmayı öğrendim ve Sünniler ile Şiilerin kontrolü ele geçirmek için birbirine girdiği ofisin dışındaki dünyadan her gün gelen korkunç haberleri metanetle karşılar oldum. Her yeni günde yeni bir facia haberi geliyordu. Bir kızın kesilmiş başı içine bomba yerleştirilerek bir bubi tuzağı haline getiriliyor, ailesi onu kurtarmaya çalışırken ellerinde patlıyordu. Fidyeye için kaçırılıp serbest bırakılmış adamlar, gözleri oyulmuş, el ve ayakları kesilmiş şekilde iade ediliyordu.

Bütün bunlar uygarlığın yedi bin yıl önce başladığı bir yerde gerçekleşiyordu. Tarihi kayıtlarda coğrafi bakımdan Irak Everest'tir; nasıl bütün diğer dağlar Everest'in yanında küçük görünürse, Irak'la kıyaslanınca ilkçağ bile yakın bir zamanmış gibi görünür. Nuh'un gemisi mi? Eski Irak efsaneleri büyük bir selden ve Utnapiştım isminde bir adamın büyük bir gemi sayesinde hayatta kaldığından bahseder. Nuh'la ilgili Eski Ahit'te yazanları etkileyen bu efsane aslında gerçeğe dayanır. Irak'ta deniz seviyesinin altında bulunan şehirler çok büyük su taşkınlarına maruz kalmıştır. Arkeolog Leonard Woolley, 1920'lerde Ur kalıntılarında ekibiyle birlikte kazı yaparken, böyle bir sel olduğuna dair kanıtlar elde etti, çanak çömlek ve taş aletlerin olduğu iki tabaka arasında iki buçuk metrelik temiz toprak buldu. Alaycı bir dille şöyle kayıt tuttu: "Karım geldi ve baktı [...] sonra da arkasını dönüp giderken gelişigüzel bir şekilde, 'Tabii ki Tufan,' dedi." Bunun herhangi bir tufan olduğunu söylemek daha doğru olabilir belki ama Eski Ahit'teki hikâyenin temeli, uygarlığı Nuh Tufanı'ndan daha eskiye dayanan Irak'tır.

Peki ya piramitler? Hevesli gençler, MÖ 5300 yılında –Firavun Keops Büyük Piramit'i inşa etmeden üç bin yıl önce– ortaya çıkan, Irak'ın merkezinin güneyindeki şehirleri karşılaştırdı. Tutanhamon bize şimdi ne kadar eski zamanlardan kalma geliyorsa, Irak şehirleri de Keops için o kadar eskidi. Mısır'ın büyük anıtları ayakta dururken, Mısır'ınki kadar kurak olmayan bir iklime sahip olan Irak'takilerin yıkılmasının nedeni, Iraklıların malzeme olarak kerpiç kullanma alışkanlığıydı.

Homeros'un *Odyseia'sı* mı? Homeros'un zamanında Irak'ın altın çağı sona ermek üzereydi. En erken yaklaşık MÖ 2000 yılı civarına altı Irak destanları vardır.

Bunlardan biri, Gılgamış isminde bir kahramanın Enkidu isimli bir adamla olan ilişkisini ve ikisinin bir olup canavar Humbaba'yı öldürmelerini konu alır. Dostluk, cinsellik ve ölüm gibi ebedi temaları barındırır. Bir fahişeye edilen müstehcen bir beddua şöyle der: “Yatak odanda vahşi köpekler konaklasın [...] üstüne sarhoşlar kussun [...] adamların öfkeli karıları seni şikâyet etsin!” Belki de Odysseus bu destanı duymuş ve kendi seyahatleriyle arasında bazı benzerlikler görmüş olabilir; ama onun zamanında bile bunlar çoktan eskimişti.

Eski Irak'ın en meşhur ve belki de en büyük şehri Babil'di; ancak Bağdat'ın seksen kilometre güneyinde, Fırat Nehri'nin kenarında yer alan o zamanların bu büyük şehri, artık hiçbir özelliği olmayan bir bataklıktır. Şehirden bütün geriye kalan, giriş kapılarının alçak duvarları ve temelleridir. Bunlar bir zamanlar o kadar yüksek tapınaklara aitmiş ki, insanlar cennete kadar yükseldiklerini düşünürmüş. Dilin şimdi hiçbir cazibesi olmayan bu kalıntıların arasında keşfedildiği düşünülür. Yaradılış'ta, “Bu nedenle kente Babil adı verildi. Çünkü RAB bütün insanların dilini orada karıştırmış ve onları yeryüzünün dört bucağına dağıtmıştı,” denir.

Babilliler dini geçit törenlerinde Güneş Tanrısı Şamaş'ın hayvan sureti olan aslan ve Ay Tanrısı Sin'in hayvan sureti olan ejderha tasvirleri taşırdı. Aşk tanrıçası olan (adı bugüne Ester olarak kalan) İştâr beyaz güvercinle sembolize edilirdi. Neredeyse St. Paul Katedrali kadar büyük bir tapınak, şehrin baştanrısı olan Marduk'a adanmıştı; kapıları ejderhalar, yarı keçi yarı balık mitolojik yaratıklar ve köpek motifleriyle süslenmişti. Şehir antik dünyanın yedi harikasından biri olan Asma Bahçeleri'ne ev sahipliği yapıyordu. Daniel ile arkadaşları ateş kazanından buradayken kaçtı; Belşazar terazide burada tartıldı ve eksik bulundu; Büyük İskender burada, dünyaya hükmetme isteğini gerçekleştirilmeden Nabukadnezar'ın sarayında öldü.

Babil'in kuruluşunun üzerinden dört bin yıl geçti ve bu sürenin yarısından fazlasında şehir terk edilmiş durumdaydı; yağmurlara, sellere ve daha sonraki nesillerin talanlarına maruz kaldı. MÖ 323'te ölümünden sonra İskender'in büyük imparatorluğu geçimsiz komutanlarına kaldı. Aralarındaki iç savaş Babil'in ekonomisini mahvetti ve şehir bir çöküş dönemine girdi. Ara sıra verilen kurbanların dışında büyük tapınaklarla ilgili bir şey duymayız. Babil'in Asma Bahçeleri yok oldu ve günümüzde onlara dair hiçbir iz yok. Kalıntıların arasında görkemli bir proje var ama eski değil, yeni. Eski şehrin saraylarından birinin yeniden inşa edilmiş hali bu. Tuğlalarında şu ibare var: “Başkan Saddam Hüseyin zamanında Babil'in tamamı üç aşamada yeniden inşa edildi. Nabukadnezar'dan Saddam Hüseyin'e, Babil yeniden yükseliyor.”

Her yer, Ozymandias' gibi, çürümüş kerpiçe kaplı. Saddam'ın Babil'i, eskisini taklit ederek yeniden inşa edildi ve bazı ciddi arkeologlar bunu gülünç bularak eleştirdi. Asıl Babil'den kalanların çoğu, çok uzun zaman önce Bağdat şehrini kurmak için kullanıldı ya da yabancı arkeologlar tarafından yağmalanıp yok pahasına satın alınarak Londra, Berlin ve Paris'teki müzelere götürüldü. Gerçi Saddam'ın yeni sarayı arkeologlar beğensin diye yapılmadı. Saddam sarayı inşa ederek Irak'ın geçmişinde hak iddia ediyordu; bu şekilde Irak'ın bir ülke olarak var olmasını sağlayabilir ve burada kendi hükmünü meşrulaştırabilirdi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Osmanlı yöneticilerinden zorla alınan ve ne din ne dil ne de etnisite açısından birlik olmuş bir Türk vilayet topluluğu olmaktansa, kendi polis devletini Babil ve Asur imparatorluklarının devamı olarak sunabilirdi. Zaten bu görkemli geçmişi boyunca da, Saddam'ın korktuğu ve nefret ettiği Müslüman vaizler tarafından değil, Saddam gibi kaprisli ve gaddar hükümdarlar tarafından yönetilmişti.

2006'ya gelindiğinde Saddam Amerikan koruması altında, Irak'sa kaos içindeydi. Dünya uygarlığının merkezini teşkil ettiği zamanlar bundan daha uzak olamazdı. Bir zamanlar Irak'taki Hristiyan papazlar mektuplarını, "Cennet bahçesinde akan nehrin kıyısındaki hücremden..." diye imzalardı; çünkü buranın Âdem ve Havva'nın yaşadığı asıl cennetin bulunduğu yer olduğuna inanırlardı. Aynı nehir, mutlu günlerinde Bağdatlıların oturduğu, balık yediği ve nargile çubuklarını tüttürdüğü Ebu Nuvas Caddesi'ni geçerek, ölü bedenleri denize taşıyordu artık. Çoğu Iraklı sadece güvende olmak istiyordu; iştenden çıkıp doğruca evlerine gidiyor ve dışarı çıkmıyorlardı. Eğer savaştan önceki gibi yaşamak ve şehrin kafelerinden birinde oturmak isterlerse kendilerini bu duruma alıştırmak zorundaydılar. Bir keresinde bir kadın, Iraklıların *istikân* dediği zarif çay bardaklarından (geniş ağızlı, ince belli; 15. yüzyıldan kalma benzer örnekleri hâlâ mevcuttur) çay içerlerken caddenin ilerisinde bir adamın kendini patlattığını duyduklarını söyledi. Kısa bir süre etraflarına bakmışlar, bir tehlike olmadığını anlayınca *istikân*'larına geri dönüp, çaylarını yudumlamaya devam etmişler. Bir intihar bombacısı her gün karşılaşılabilecekleri bir şeydi.

Bağdat'ta diplomat olarak geçirdiğim aylarda zırhlı bir arabayla şehrin otollarında giderken ya da bir kenarından makineli tüfek sallanan bir helikopterle Irak arazilerinin üzerinde uçarken, ülkenin eski tarihinden hiçbir iz göremedim. Eski sarayları, camileri ve kiliseleri bir sürü savaş, istila ve özensiz yeniden inşalarla yok olmuştu; kerpiç evler yüzyıllar boyunca yağın yağmurlarla erimişti. Savaşlar,

* Percy Bysshe Shelley'nin, ölümlü, yerini bir harabeye bırakan insan uygarlığının trajedisini anlatan şiiri —en. Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rante.org>

ihmal, çürüme ve petrolle körüklenen 20. yüzyıla has inşaat patlaması Bağdat'ın modernleşmesine yardımcı olmuş, şehrin etrafını, iki katlı ve minicik bahçeli küçük evlerin doldurduğu büyük kenar mahalleler çevrelemişti.

2003'teki savaş sırasında burayı gezmek isteyebilecek birkaç turist için cesurca yazılmış bir rehberde ("Eğlence" başlığı altında "haberler kötü" yazıyordu), *Binbir Gece Masalları*'nda anlatılan, Halife Harun Reşid'in, sadık hizmetkârı Cafer'le birlikte geceleri dolaştığı şehirden kalan birkaç cami ve bir saray tavsiye ediliyordu sadece. *Binbir Gece Masalları* kurguydu ama gerçek şehir yeterince büyüleyiciydi; Persler tarafından tasarlanmış, Arap halifesi tarafından MS 734'te inşa edilmişti ve vaktiyle Yahudi bir sefirin Hindistan'dan getirdiği Hint gökbilimciler burada çalıştırılmıştı. Kültürler ve dinler arasındaki bereketli bağlara açılan bu anıt, artık ana tren istasyonunun altında bir yerlerde gömülüydü. Irak kendi tarihine hiç iyi davranmamıştı.

* * *

Öte yandan Mandayyalar yaşayan bir tarihti. Dini metinleri en erken MS 3. yüzyıla dayanıyordu ve bundan çok daha eskiden, belki de Babil'den kalan gelenek ve göreneklerini sürdürüyorlardı. Şaşırtıcı olan şeyse, Irak'ın eski dinlerini ne Hıristiyanlığın ne de İslamın tamamen baskı altına almış olmasıydı. Irak'ın belli bölümleri Müslüman fetihlerinden sonra ağırlıklı olarak paganlığa devam etti. MS 904 yılı civarında İbn Vahşiyye isimli bir Iraklı tarafından kaleme alınan *el-Filâhatü'n-Nabatiyye* (Nebati Tarımı) isimli kitap, içinde yaşadığı çağın kültürünü anlatır. Bu kültür, eski çağlardan beri o kadar az değişikliğe uğramıştır ki, Victoria dönemi akademisyenleri bir süre bu kitabın eski Babil'den kaldığını, dolayısıyla da tarihte yazılmış en eski kitap olduğunu düşündü. Metinde tapınaklarda görülen Güneş ve Ay'a tapanlar; Tanrı'nın bahşettiği güçle dile gelen meyve, sebze ve ağaçlar; insanların kötülük yapmak için yarattığı böcekler; kâhinler; Yunan bilimiyle Çin seramiğinden yapılan golem; eski tanrılara adanmış ama kınalı saçlarıyla ve uzun sakallarıyla Hıristiyan keşişlerini ya da Sufi dervişleri çağrıştıran münzevi gruplar ve dünyanın yaradılışıyla ilgili felsefi yorumlar anlatılır. Böyle bir temel karşısında Babil kültürü kolayca hayatta kalabilirdi; aslında Müslüman yazar el-Mes'ûdî, MS 10. yüzyılda "Babililerden geriye kalanlar"ın bir zamanlar Güney Irak'ın 20 bin kilometrekaresini kaplayan Irak Bataklıkları'nda hâlâ yaşadığını yazmıştı.

İki yüzyıldan fazla bir süre Irak'a hükmeden Müslümanlar bu İslam dışı kültürleri neden yok etmemişti? Bunun bir nedeni, MS 632'den sonraki onyıllarda Bizans güçlerini püskürten ve Pers İmparatorluğu'nu yıkan birinci kuşak Arap fatihlerinin, yeni vatandaşlarına İslamı dayatmaya çalışmamasıdır; çünkü İslamı temelde

bir Arap dini olarak görüyorlardı. Arap olmayan halkın da İslamı kabul ettiğini öğrenince Halife Ömer'in ağladığı söylenir. Pratik açıdan bakılırsa, gayrimüslimler daha fazla vergi ödediği için Müslümanlığı kabul ettiklerinde devlet gelir kaybetti.

Araplar iradelerini fethettikleri her bir metrekareye isteseler bile kabul ettiremediler. Başlangıçta Irak nüfusunun küçük bir bölümünü, en fazla yüzde 20'sini oluşturuyorlardı. Coğrafya da onlara engel oluyordu. Örneğin 1990'larda, Saddam'ın Bataklıklar'a sığınan direnişçi grupları ortadan kaldırmak için buraları besleyen nehirlerle set çekmesi gerekti. Eski hükümdarlara göre böyle bir sıkı önlemle uğraşmaya değmezdi.

Ayrıca İslamiyette bir hoşgörü geleneği vardı. Her ne kadar Kuran putlara tapınmayı reddetse de, tek tanrılı olan ve yazılı metinlere sahip "ehl-i kitap"tan övgüyle söz ediyordu. Bariz bir şekilde Hristiyanları ve Yahudileri kapsıyordu. Kuran'da olumlu bahsedildiği için ayrı tutulan diğer dinler Zerdüşçülük ve "Mandayya" dinidir. İslamiyetin başlangıcından birkaç yüzyıl sonra bu ikinci grubun tam olarak kimlerden oluştuğu belli değildi ve -II. yüzyılda Müslüman bir antropolog olan Bîrûnî tarafından 142 kitabından birinde *Sâbiûn* olarak tanımlanan Mandayyalar da dahil olmak üzere- işkenceden kaçan başka pek çok Ortadoğu diniyle birlikte bir kaçış noktası sağlıyordu. George Sarton'un, açık görüşlü olması bakımından "dünya tarihinin en büyük bilim insanlarından biri" olarak tarif ettiği Bîrûnî, Müslüman aydınların, karşısına çıkan dinlere karşı gösterdikleri hoşgörüyü de iyi bir örnektir. Bir diğer iyi örnekse, Irak Bataklıkları'nda yaşayan Babillileri seçen -Ruslarla Fransızlar gibi uzakta ve farklı yaşayan insanları inceleyen- el-Mesûdî'ydî. Muhafazakâr dindarların çekincelerine rağmen bu aydınlar, Arapların "Bilgi inananın sahipsiz devesidir. Nereden gelirse gelsin ona faydası dokunur" deyişinden yola çıkarak, kendileriyle aynı inanca sahip olmayanlardan bile bir şeyler öğrenmeye hazırdı. Bu hoşgörü ruhu sonraki yüzyıllarda azalıp Mandayyalar sık sık taciz edilse ve bazen zulüm görseler de, Müslümanların zor kullanarak vatandaşlarına din değiştirtmesi nadiren görülen bir durumdu; ayrıca 20. yüzyıla kadar Mandayyaların kendilerini koruyacak bir Bataklıklar'ı vardı.

Babilliler Irak Bataklıkları'nda yaşıyordu, Mandayyalar da. Peki, birbirleriyle bağlantılı olabilirler mi? Çocukken Babil'le ilgili şeyler okumaya bayılırdım ve Mandayyaların Babil uygarlığının son kalıntıları olduğunu düşünmek beni heyecanlandırırdı. Bu yüzden de Mandayyaların başrahibi telefon edip benimle görüşmek istediğinde, Yuvarlak Masa Şövalyeleri'nden biriyle karşılaşacakmışım ya da İngiliz kırsalının uzak bir köşesindeki küçük bir köyde hâlâ Odin'e tapan ve beni çaya davet eden bir topluluk keşfetmiş gibi hissettim. Ve evet, dedim: Başpapazla görüşecektim.

Yeşil Bölge’de herhangi bir Bağdatlının kolayca girebileceği sadece bir yer vardı. En parlak dönemini yaşayan ve 1970’lerden kalma on sekiz katlı bir bina olan al-Rashid Hotel’de, bodrum katında oturan, her bir odada söylenen ve yapılan her şeyi kaydeden kamera ve mikrofonlara bağlı yüz kulak misafiri vardı. 2003’teki savaştan sonra kamera ve mikrofonlar söküldü ve otelin resmi kapı paspası olan George H.W. Bush mozaiklerinin üstü örtüldü. Otel tuhaf bir yerdi. Kafedeki garsonlar sahte papyon ve yeleklerle masalara çok yakın duruyor ve gerektiğinden daha uzun bir süre bekleyerek dikkatle dinliyorlardı. Şeyh Sattar olarak tanınan başrahiple burada buluştum. Erkek kardeşi ve sekreteri olduğu anlaşılan iki adamla birlikte bir masada oturuyordu.

“Bizim dinimiz dünyadaki en eski din,” dedi Şeyh Sattar, “Âdem’e dayanıyor.” Babil’e kadar uzanan tarihini anlattı ama Kudüslü Yahudilerle de bazı bağlantıları olabileceğini söyledi. Mandayyaların ilk insan olan Âdem’e inandığını ve İbrance Eski Ahir’te [Tanah] adı geçen Şit ve Nuh gibi bazı peygamberleri de kabul ettiklerini söyledi. Her şeyin ötesinde, Vaftizci Yahya’ya inanıyor ama İbrahim Peygamber’i reddediyorlardı; Kitabı Mukaddes’ten ve Kuran’dan oldukça ayrılan, kendilerine ait kutsal bir kitapları vardı. Şeyh bana beyaz kapaklı ve Arapça yazılmış bu kitaplardan birini verdi.

Kitabın ismi “Büyük Hazine” anlamına gelen *Ginza Rabba’y*dı. Sayfaları sağdan sola çevirdim ve ters çevrilerek sondan başa doğru da okunabildiğini, ilkinin ardından bir başka metnin geldiğini fark ettim. İki versiyon da Kuran gibi düzenlenmiş, mısralara ve bölümlere ayrılmıştı. Her bölümün başında, Kuran’ın “Esirgeyen bağışlayan Allah’ın adıyla!” ifadesinin yerine “Yüce Yaşam’ın adıyla!” deniyordu. Her sayfada haç gibi bir şey vardı; bir ağaç dalıyla taçlanmıştı ve üzerinde beyaz bir eşarp sarılıydı. Şeyh Sattar bunun bir haç değil, *darfeş* olduğunu söyledi. *Darfesh*, Dicle Nehri’ne daldırılmanın yani Mandayya “vaftiz”inin ve dinin en kutsal törenlerinden birinin sembolüdür. Dört kolu dünyanın dört yönünü temsil eder. İyilerin ruhlarının ebedi saadete eriştiği Mandayya cennetinin yeryüzündeki parçasıdır. Bu parça, yeryüzüne ışık meleşti –daha sonra Vaftizci Yahya olan ve Mandayya kutsal kitaplarından biri olan *Draşia d Yahya*’da (Yahya’nın Kitabı) bahsedilen mucizeleri gerçekleştiren– Hibil Ziva (*Manda-d’hayye*) Yahya’yı vaftiz ettiğinde konmuştur. Kitapta, Yahya Peygamber’in İsa’dan çok daha büyük mucizeler gerçekleştirdiği söylenir.

Vaftiz, Mandayya dini için özellikle önemliydi. “Biz Hıristiyanlar gibi hayatımızda sadece bir kere vaftiz olmayız,” dedi Şeyh, “her büyük olaydan önce oluruz. Mesela düğünden önce gelin ve damat vaftiz edilir.” Vaftiz, bir temizlenmeden çok daha fazlasıdır. Enerji ve ruhsal mutluluk verdiği, günahlardan arındırdığı

ve bedeni iyileştirdiği düşünülür. Şeyh Sattar, Mandayyaların beyaz giymeyi ve nehir kenarlarında yaşamayı tercih ettiklerini, çünkü vaftizin temiz ve akan suda gerçekleştirilmesi gerektiğini söyledi. Ayrıca çok da barış yanlıydılar. “Bize saldırılsa bile savaşılmaması gerektiğine inanmıyoruz,” dedi. Arapça konuşuyorduk ama Mandayyaların, günümüzde sadece isimlerinde ve ibadet ederken kullandıkları kendilerine ait bir dilleri olduğunu öğrendim. Mandayya ismi bu dilde bilgelik anlamına sahip olan *manda* kelimesinden geliyordu. Tek bir tanrıya, *manda d hiya*’ya, Yüce Yaşam’a inanıyorlardı. Cennete *malka d nhura* yani Işık Âlemi deniyordu.

Grup bana sadece dinlerini anlatmak için gelmemiştii. Sekreter “Benim ailem altın tüccarı” dedi; yani sadece dinleri nedeniyle değil, paraları için de saldırıya uğruyorlardı. Ailesinin bütün erkek üyelerinin öldürüldüğünü ekledi. “Lütfen,” dedi başrahip, “Irak’ta bizden sadece birkaç yüz kişi kaldı ve hepimiz gitmek istiyoruz. Senin ülkenin bize sığınma hakkı vermesini istiyoruz.” İngiltere onlara bekledikleri toplu sığınma hakkını vermemiştii ama İngiltere’ye ya da başka bir yere bireysel başvuruda bulunmanın zor olmayacağını ve teker teker Irak’tan gideceklerini biliyordum. Eski Irak kültürüyle aradığım bağlantıyı nihayet bulmuştum ama neredeyse gözlerimin önünde yok olup gidiyordu.

* * *

Gördüğüm kadarıyla Mandayyalar Babil geleneklerini sürdürüyor ama dinleri eski Babil diniyle aynı değil: Örneğin Babil Güneş Tanrısı Bel [Enlil] ya da Bereket Tanrıçası Atargatis’e tapmıyorlar. Tarihçi Jorunn Buckley’e göre, hayatta kalmış en eski dini metinler MÖ 2. yüzyılın sonlarına ya da 3. yüzyılın başlarına dayanıyor. Bu da aslında Ortadoğu’da eşi benzeri görülmemiş entelektüel bir hareketlenmenin başladığı, yeni tarikat ve felsefelerin Ortadoğu’da hızla yayıldığı ve yeni tanrılar, fikirler ve efsanelerin eski geleneksel olanların yerini aldığı bir zamana denk geliyor. Peki bu entelektüel devrim neden özellikle o zamanda gerçekleşmiş? Temel olarak politika ve imparatorluk nedeniyle. Pers, İskender ve Roma gibi devasa imparatorlukların genişlemesi sayesinde Doğu ve Batı hiç olmadığı kadar birbirine yaklaşmıştı. İran’ın doğu sınırında Hindistan, batı sınırındaysa Yunanistan vardı; Roma doğudan İran’la, batıdan İngiltere’yle temas halindeydi. Yani daha önceleri birbirinden ayrı olan kültürler karşılaşabili. Hint sofuluğu hikâyeleri daha önceki bir dönemde bile eski Yunan filozoflarına kadar ulaştı ve gerçek mutluluğa ulaşmanın tek yolunun, sahip olunan tüm şeylerin terk edilmesi ve tamamen yoksulluk içinde yaşanması olduğuna inanan kiniklere ilham verdi. Sonraki yüzyıllarda (özellikle deniz yolculuğu kolaylaştıktan sonra) bu tarz etkileşim daha da yaygınlaştı. Kentleşme de farklı dinlerin

kaynaşmasını sağladı. Artık insanların binlerce yıldır sahip oldukları tanrılara bağlı kalması yeterli değildi: Yeni tanrılar ve onlara tapınmayı meşrulaştıracak yeni felsefeler arandı.

Böylece, coşkulu bir dini inanç ve şu anda binlerce yıl yaşında olan beş büyük dinin nispeten sabit görüldüğü modern dünyayı inşa eden köklü bir entelektüel tartışma devri başlamış oldu. Hinduizm ile Budacılık, Pers İmparatorluğu'na girdi. Tanrı Mitra'nın ayrılıkçı tarikatı ve Mısır tanrısı İsis'e tapma gibi (ki bunun kötü bir ünü vardı çünkü kabul törenlerinde cinsellik bir ibadetti) Ortadoğu inançları Roma'ya ulaştı. 3. yüzyılda Suriye'deki Humus şehrinden gelen Elagabalus* isimli bir adam imparator oldu, eski Jüpiter kültünü Doğu Akdenizli Güneş tanrısına tapınmayla değiştirdi ve kendi ülkesinden getirdiği siyah bir göktaşını Roma'nın en büyük tapınağının odak noktasına yerleştirdi. Öte yandan, Yunan filozoflarının inancı Ortadoğu'ya yayılıyordu. Batıdan doğuya ilerleyen bir başka din de Musevilikti. Belki de MÖ 6. yüzyılda Babil'e sürüldükten sonra bazı Yahudiler Babil'in su kenarlarında kalmıştı; MS 1. yüzyılın başlarında, Kuzey Adiabene [günümüzde Irak] bölgesinin kralı, karısı ve annesi ayrı ayrı Museviliğe geçtiğinde, Irak'ta bir Yahudi topluluğunun yaşadığı kesindi. MS 70'te Kudüs'ü yağmalayıp tapınağını yıkan Roma ordularından doğuya doğru kaçanlar Iraklı Yahudilere katıldı. Babylonia (bir zamanlar Babil'in bulunduğu ve ismini taşıyan bölge; şehir o zamana kadar çoktan yıkılmıştı) Yahudi dininin merkezi haline geldi. Irak'taki Yahudi nüfusu MS 500 yılına kadar iki milyonu bulmuştu; bu, toplam nüfusun belki de yüzde 40'ıydı.

Günümüze ulaşan en eski Mandayya yazıtları, en önemli Yahudi kanunları olan ve MS 3. ile 5. yüzyıllar arasında oluşturulan Babil Talmud'unu† bir araya getiren Yahudi âlimlerin kullandığı dile çok benzer bir dilde yazıldı. Mandayya kitapları Museviliğe ilgi gösterir ve Musevilik uygulamalarına dair fazlaca bilgi sahibidir; ama zıt düştüğü yerler de çoktur. Mandayyalar Yahya Peygamber'e inanır ama İbrahim Peygamber'i sevmezler. Sünnet olmayı –Babil'deki Yahudi sürgünü sırasında bile Yahudileri Babillilerden ayırmış bir uygulamayı– kesinlikle reddederler. Mandayyaların Şabat'ı‡ cumartesi değil, pazar günüdür. Miriai efsanesi, Mandayya bir adamla evlenmek için kendi topluluğunu terk eden Yahudi bir kadınla ilgilidir. Yahudiler ve Mandayyalar birbirini tanıyor ama yine de birbirini rakip olarak görüyordu.

* İmparatorluk adı Caesar Marcus Aurelius Antonius Augustus –en.

† Talmud Bavli olarak da bilinir –en.

‡ Yahudilerin haftalık dinlenme günü –çn.

Musevilikten etkilenmiş olan bir tek Mandayya dini değildi: Hristiyanlığın pek çok versiyonu da etkilendi. Bazıları İsa'ya inanıp Yahudi kanunlarına uymaya çalışırken, bazıları daha düşmanca davrandı. Örneğin, günümüzde Türkiye'nin kuzeyi olan bölgede MS 144'te ortaya çıkan, Markioncular^{*} adı verilen bağımsız bir Hristiyan grup, (Hristiyanların Eski Ahit olarak kabul ettiği) Tanah'ta anlatılan olayların gerçek olduğunu ama bazıları karşısında dehşete düşüklerini kabul etmişti. Örneğin Tanrı, Âdem'in Cennet Bahçesi'ndeki bilgi ağacından elma yemesini neden yasaklamıştı? Neden İbrahim'den kendi oğlunu öldürmesini istemişti? Dolayısıyla, orada anlatılan Tanrı'nın aşağı bir Tanrı olduğuna ve tapınmaya değer olmadığına inandılar. Bu aşağı Tanrı'nın yarattığı materyalist dünya, insan bedeni ve tutku-larının yer aldığı, kaçınılması gereken bir şeydi: Elit Markioncular evli değildi ve çocukları yoktu. Markioncuların metinleri sadece Luka İncili'ni ve Paulus'un Mektubu'nu içeriyordu; hatta bunlar bile değiştirilmişti. Örneğin İbrahim ismi her yerden silinmişti; çünkü İbrahim hem oğlunu öldürmek istemiş, hem hizmetçisiyle yatmış, hem de Firavun'un kendi karısıyla yatmasına izin vermişti.

Yahudi etkisi altındaki bu entelektüel maya, Mandayya dinini, aynı zaman-da da ünlü, aşırı derecede tartışmalı ve zorlu genç kuzeni Maniciliği de üretti. Patek isimli bir adam, günümüzde Bağdat'ın güneyindeki bir şehirde bulunan bir tapınakta eski tanrılardan birine bir kurban vermeye hazırlanıyordu. Kanlı bir olay olacaktı; belki bir keçi ya da koyun kesecek ve daha sonra yemek için kendisine biraz ayıracaktı. Ancak aniden bir daha asla et yememesini söyleyen bir doğaüstü ses duydu. Hiç seks yapmamasını da. Alkol almamasını da. MS yaklaşık 215 yılıydı.

Ortadoğu'nun yeni dinlerinde sofuluk yaygın bir temaydı. Bu kısmen Hint etkisinin bir yansıması ya da eski dinlerin rahatına düşkünlüğüne bir tepki olabilir (pagan tapınaklarının kutsal fahişeleri barındırdığı Suriye, Hristiyan bir azizin, otuz yıl boyunca hiç aşağı inmeden bir sütunun tepesinde yaşadığı bir yerdi ay-rıca). Nefsine hâkim olmanın da bir felsefesi vardı. Toplum teknoloji konusunda ileri-ydi: MS 2. yüzyılda Ptolemaios iki bin yıldan fazla kullanılacak olan bir dünya haritası çizdi; Galenos ise 19. yüzyıla kadar kullanılacak bir tıp kitabı yazdı. Ama lağım çukurlarının elle temizlenmesi gerekiyordu, tifo gibi hastalıklar yaygındı ve yaralar kolayca kangrene dönüşebiliyordu. Bedenin zayıflık ve kusurları, zekânın inanılmaz başarılarıyla garip bir tezat içindeydi. O zamanlar zekânın beyinle bir bağlantısının olduğu bilinmediği için (Galenos böyle bir bağlantının olduğunu fark etmişti; ama Aristoteles beynin sadece bedenin ısını azaltmak için var olduğunu

* Adını Anadolu din adamı Markion'dan alan gnostik mezhep –en.

RESİM 2. İkinci yüzyılda erken Hristiyanlıkla yarışan bir dinin kurucusu olan ve evreni iyi ile kötü olarak ayırmasıyla “Manicilik” teriminin ortaya çıkmasını sağlayan Mani’nin modern bir tasviri (Mandayyalardan önce gelmiş ve onları etkilemişti).

düşünüyordu) aklın ya da ruhun, bedenın keşmekeşi haricinde de yaşayabileceğini sanmak kolaydı.

Takipçilerine aklın özgürleşebilmesi için bedeni cezalandırmalarını ya da ona daha az önem vermelerini öğreten dinler genellikle “gnostik” olarak tanımlanır ve o zamanlar bunlardan fazlaca vardı. Patek, son zamanlarda Irak Bataklikları’nda katı kuralları olan birkaç topluluğun oluştuğunu keşfetmişti. Mandayyalar bunlardan biriydi ama onların kuralları Patek için yeterince katı olmayabilirdi (Mandayyalar geçmişlerinde bir ara vejetaryen olsalar da, hiçbir zaman bekâr kalmaktan yana olmadılar). Yakınlardaki bir topluluk ona söylenenlere daha uygun olabilirdi. Onlar et yememek, seks yapmamak ve alkol içmemekle kalmıyor, sanat ve müzikten de uzak duruyordu. Bunların dışında katı bir şekilde Yahudi kanunlarını ve Hristiyan İncillerini takip ediyorlardı. Her ailenin, yemek için sebze ve meyve

yetiştirdiği bir toprak parçası vardı. Daha sonra yazarlar bunlara Mugtesile dedi; Arapçada bu, Bataklik nehirlerinde gerçekleştirdikleri vaftizler nedeniyle “vaftiz olanlar” anlamına geliyordu. Patek ile hamile karısı, Mugtesilelere ve kısa bir süre sonra tek çocukları doğdu. Ona Mani ismini verdiler.

Mani büyüyünce bir başkaldırı dönemine girdi. Seks ya da alkol yoktu; onun yerine sanat yaşağını deldi. Yetenekli bir sanatçıydı ve düşüncelerini görsel olduğu kadar müzikli ilahilerle de ifade etmek istiyordu. Yakınlardaki batakliklarda yaşayan Mandayyalar ona ilham vermişti: Mani’nin hayranlık duyduğu İsa’yı reddetseler de müziklerine hayran kaldı ve ilahilerinden birini ödünç aldı. Ancak kendi toplumunun kurallarını başka açılardan çok gevşek buluyordu. Et yememenin yeterli olmadığını söyledi. Sebzeleri öldürüp yemek bitkilere acımasızlıktı; dallarından koparılan meyveleri için incir ağacının ağladığını bile duyabiliyordu. Mugtesileler yıkanırken temiz su pınarlarının şikâyet ettiğini söylüyordu (İlerleyen yıllarda onun takipçileri kendi idrarlarıyla yıkanacaktı). En sonunda Mani, aydınlık ve karanlık arasında yaşanan kozmik bir savaşla ilgili yeni bir vahiy aldığını iddia etti.

Hristiyan olmadan önce bir süre Mani’nin öğretilerini takip eden Aziz Augustinus’a göre, Mani evrenin “ikisi de sonsuz olan iki muhalif kitle” içerdiğini söylüyordu; biri iyi, diğeri kötü. “Kötü olan şekilsiz, çirkin bir tür ... madde, bir kitleydi... toprak denen maddeden içeri sızan bir tür ... kötü düşünce.” Kötülük,

Güneş ve Ay tutulmaları, gündüzün gece olması gibi bütün karanlıkların kaynağıydı. Mani'ye göre, geceden sonra gündüz olması, gündüzden sonra gece olması Aydınlik ve Karanlık arasındaki bitmeyen bir savaşın göstergesiydi. Günümüzde “Manici bir dünya görüşü”nden bahsederiz: Bu bakış açısı dünyayı iyi ve kötü olarak ikiye ayırır (Mani'nin takipçileri Aramice *Mani chai* diye bağırırmıştı: “Mani hayatta” anlamına gelir. Bu nedenle onun takipçilerine Maniciler denir).

Dindar Maniciler için en önemli görev, ruhu maddeden kurtarmaktı. Kendini gerçekten buna adanmış olanlar için –ki bunlara “yaşlılar” deniyordu (Arapçadaki *seyh* sözcüğü Mandayya papazlar için kullanılıyordu)–, bunun anlamı hiç çocuk sahibi olmamak, sadece meyve yemek ve meyveyi kopardıkları için kefaret ödemektir. Suyu boşa harcamak günahı. Hayvanları öldürmek hayal bile edilemezdi. Katı Maniciler sineğe bile zarar vermezdi. “Kan içen ... [ülke], insanların sebze yediği bir yere dönsün,” diyordu bir Mani duası. Din ayrıca, Mani'yi bütün kuralları uygulamadan takip etmek isteyenlere de bir kurtuluş şansı veriyordu: Ne de olsa yaşlıların yemesi için birilerinin meyveleri koparması gerekecekti. Yaşlılar takipçileri bu günahı yiyceklerini katı bir ritüele göre sindirerek arındırıyordu; bu ritüelde amaç, meyvenin içinde sıkışmış ışık huzmelerini özgürlüğüne kavuşturmaktır. Yaşlıların ve takipçilerin bu durumundan anlaşılabilceği üzere, dinin mensupları tüm toplum adına Tanrı'nın aracılığıyla yapabilen, yaşlılara sadık kalıp saygı duydukları sürece tüm takipçilerin istediği gibi yaşamasına izin veren, örnek niteliğinde kanaatkârlığa sahip insanlardı. Daha sonra göreceğimiz gibi, bu yapı günümüzdeki bazı Ortadoğu inançlarında hâlâ vardır.

240 yılı civarında Mani Batakliklar'dan ve içinde büyüdüğü toplumdan ayrılarak doğuya, Part İmparatorluğu'nun başkentine doğru yola çıktı. Renkli paltosu, çizgili pantolonu ve çizmeleriyle farklı biriydi. Ailesinin aristokratik bağlantıları ve Partların dine karşı esnek tutumunun yardımıyla, imparatorun dinini değiştirmekte neredeyse başarılı oldu ancak buna teşebbüs ettiği için infaz edildi. Ama dini yayılmaya devam etti. Takipçileri İran'dan doğuya doğru giderken, mesajlarını anlatmak için Budacı ikonografileri kullandılar. Mani “Işığın Buda'sı” olarak gösterildi. Merkezdeki Asya Uygurları arasında Manici bir krallık kuruldu. Sonraki yüzyıllarda Maniciler, et yememeleriyle tanındıkları Çin'de sayıca çoğaldı. Otoriteler 1141 yılında, bir tebliğde onları “Şeytan'a tapan vejetaryenler” olarak tanımladı. Uğradıkları resmi zulümler yüzünden sayıları çok azaldı ama 20. yüzyılın sonlarına kadar Çin'in güneyinde hayatta kalmış olabilirler. Aslında kazara da olsa Çin'in bir yerinde hâlâ Mani'ye tapıldığı görülür: Çin'in doğusundaki bir tapınakta bulunan sakallı ve düz saçlı bir Buda heykeli, tapınağın Maniciler tarafından inşa edildiği zamandan kalmıştır ve orijinali Hukençen'deki Mani'nin bir heykeliydi.

Batı'da Manicilik İsa'ya saygı duyulmasını öğütüyordu ve Erken Hıristiyanlığa ciddi bir rakipti. Sebastianus isimli bir Manici 4. yüzyılın ortalarında neredeyse Roma imparatoru oluyordu; olsaydı, dünya tarihi çok daha farklı yazılırdı. Bunun yerine, Hıristiyanlık Roma'nın resmi dini haline gelince ve Romalı otoriteler düşman inançları yok etmeye başlayınca, Manicilik imparatorluk topraklarından büyük ölçüde silindi. Müslümanlar arasında daha uzun bir süre hayatta kaldı; hatta Maniciler –18. yüzyıl halifesi Mehdi yandaşlarının çok güçlendiğini düşünene ve çok sayıda Maniciyi çarmıha gerene kadar– hükümetin merkezinde bile çalıştı. Mani'nin yukarıdaki bilgiyi de edindiğimiz yaşamöyküsünü yazan İslam âlimi Nedim, 10. yüzyılda Bağdat'ta birkaç Manici tanıyordu; ancak İslam hükmü altında daha fazla yaşayamadıkları görülüyor.

Her şeye rağmen Manicilik Avrupa uygarlığında kalıcı bir iz bıraktı. Hıristiyanların Mani'nin mukaddes kadın ve erkeklerinin sürdürdüğü o eşsiz sadelikteki yaşamı devam ettirme ihtiyacı duyduğuna dair bazı kanıtlar mevcut. Maddenin içine kötülüğün sindiği ve maddenin ruhun hapishanesi olduğu inancından ilham alan Maniciler, tüm fiziksel dürtüleri engellemek için çaba gösterdi; aynı şeyi uykuya karşı koyarak, sadece ot ve meyve yiyerek, bazen kendilerini hadım ederek Hıristiyan keşişler de yaptı. Manici manastırlarının inşa edilmiş olduğu Mısır'da Hıristiyan manastır yaşantısı çok güçlüydü. İlk günaha tutkuyla inanan ve namusu savunan Aziz Augustinus da Manici olmuştu ve bunun yayılması için savaşma ihtiyacı hissetti. Yani modern Hıristiyan sofuluğu ve manastır yaşantısı Mani'ye hâlâ çok şey borçludur.

Mandayyalar ne Manici ne de Mugtesiledir. Mandayyalar bu grupların aksine İsa'yı reddeder ve evlenip çocuk sahibi olmanın ahlaki bir sorumluluk olduğuna inanırlar. Ama başka açılardan Manicilerle pek çok ortak noktaları vardır. İbrahim'i reddeder ve beden ruhun hapishanesi olduğuna inanırlar. Karanlıkla sürekli savaşan Hibil Ziva isimli bir ışık meleğinin var olduğuna, ayrıldıkları kozmik bir ışığın kıvılcımları olduklarına ve materyalist bir dünyada kapana kısıldıklarına inanırlar. Bedensel hapishanelerinden ölüm yoluyla kurtulduklarında, bu kıvılcımlar, bir zamanlar ait oldukları büyük ışığa yükselebilir. Bu nedenle Mandayya bir papaz ölmüş birinin ruhuna cenazede şu şekilde seslenir: “Yozlaşmayı ve kendini içinde bulduğun kokuşmuş bedeni, günahkârların meskenini, günahla dolu olan bu yeri, Karanlık'ın nefret, kıskançlık, savaş Dünya'sını, keder ve hastalıktan başka bir şey getirmeyen gezegenlerin yaşadığı bu yeri artık geride bıraktın.” Mandayyalar ayrıca, papazın inanca mensup hasta birinin cenazesinde dağıtılan kutsal yemeği yeme şeklinin, ölen kişinin sonraki hayatını değiştirebileceğine inanır. Tüm bunlar Irak'taki bir diğer din olan Maniciliğin takipçilerinin de aşına olduğu

düşünce ve uygulamalardır. Bu nedenle Mandayyalar sadece Ortadoğu'nun değil, Hristiyanlığın tarihiyle de bağlantılıdır.

* * *

Mandayyaların tüm dünyadaki sayısı muhtemelen yüz binden daha azdır; 2003'e kadar da büyük çoğunluğu Irak'ta yaşıyordu. Bir Mandayyayla –bu sefer 2009 yılında Manhattan'da bir kafede– ikinci karşılaşmamda keşfettiğim üzere hepsi dindar değil. Nadia Gattan, kendisine sığınma hakkı veren İngiltere'den Amerika'ya ziyarete gelmişti. Irak'tan ayrılmış olsa da, kendi deyimiyle “sıkı bir Iraklı” olarak kalmıştı: “Biz gerçekçi insanlarız; sihirlere inanmayız. Ben duygusal ve tutkuluyum, Avrupalılar gibi değilim.” Bağdat mahallelerinde solcu bir ailede büyüyen Nadia, kendisini öncelikle Iraklı, ondan sonra bir Mandayya olarak görüyordu. Farklı dinlerden bir sürü arkadaşı vardı ve ailesi çok dindar değildi. “Bana dinle ilgili hiçbir şey öğretilmedi,” diye anlattı, “sadece ahlak kurallarından bahsedildi: yalan söylememek, hırsızlık yapmamak, bir kadın olduğumu hiçbir zaman unutmamak.”

Mandayyaların kutsal kitabını Nadia okuyamamıştı; çünkü papazlar bu kitapları *mundi* denen bir şapelde saklıyordu. Ailesi dua etmezdi ve bana anlattığı Bağdat'taki evlerinde, onları diğer orta sınıf seküler Iraklı ailelerden ayıran farklı bir şey görmek için keskin gözleriniz olmalıydı. Göze ilk çarpan, varlık değil yokluktu. Duvarlar kutsal Kuran ayetleriyle süslenmemişti; etrafında beyaz giyinmiş binlerce hacının döndüğü, Mekke'deki Kâbe'nin fotoğrafları da yoktu; Şii Müslümanlar gibi İmam Hüseyin'in resmi de. Daha dikkatli bakıldığında, ayrıcalıklı bir ziyaretçi, Mandayya dinine dair daha fazla işaret görebilirdi. Oturma odasının duvarından bir *darfeş* resmi asılıydı. Ailesinin Dicle Nehri'ne daldırılmak suretiyle gerçekleştirilen vaftizlerinde kullanılan beyaz cüppeler ve kuşaklar, bütün kirlilikten uzakta, bir dolapta, ihtiyaç duyulacakları nadir olaylar için hazır tutuluyordu.

Nadia Bağdat'ta büyümüş ama ailesi oraya 1970'te taşınmış. Ondan önce Irak'ın güneyinde Sukkuş-Şuyuk denen (sözcük anlamı “yaşlılar pazarı”) küçük bir kasabada yaşıyorlarmış. Nadia'nın babası orada öğretmenlik yapıyormuş; ek iş olarak da küçük bir kuyumcu dükkânı varmış. Nadia dinini doğru dürüst ilk kez, ailesi oraya Mandayya festivalleri için geri döndüğünde, dindar anneannesi ve dedesiyle vakit geçirdiğinde öğrenmiş. Bana gösterdiği eski bir fotoğrafta dedesini gördüm: Etrafı Batı tarzı kıyafetler içindeki çocuklar tarafından sarılmış, uzun sakallı ve kırmızı-beyaz kefiye takmış yaşlı bir adamdı. Sadece yüzü kuzeye bakarken kesilmiş ve kanı akıtılmış saf hayvanların etini yiyor ve bu eti sadece karısının hazırlamasına izin veriliyormuş. Fotoğrafta karısı da yanındaydı: Aynı şekilde dindar, simsiyah giyinmiş, başında saçlarını örten başörtüsüyle bir kadın. Dedesi nalbant-

mış; anneannesi de geleneksel tıp uyguluyor, yerel çiftçilerin pirinç hasadı sırasında kapıldığı göz hastalıklarını tedavi ediyormuş. Anneanne ile dedesini ziyarete gittiğinde, Nadia'ya, eğer âdet dönemindeyse ayrı bir masada oturması gerektiği söylenmiş. Bu hem eski Babillilerin hem de Yahudilerin uyguladığı katı bir kuraldır (Babil'de âdet dönemindeki bir kadına dokunan bir adam altı gün kirli sayılırdı). Nadia buna bir son vermiş. Bunu yapmayı reddetmiş ve en sonunda anneannesiyle dedesi onun kuralları çiğnediğinden yakınmayı bırakmış.

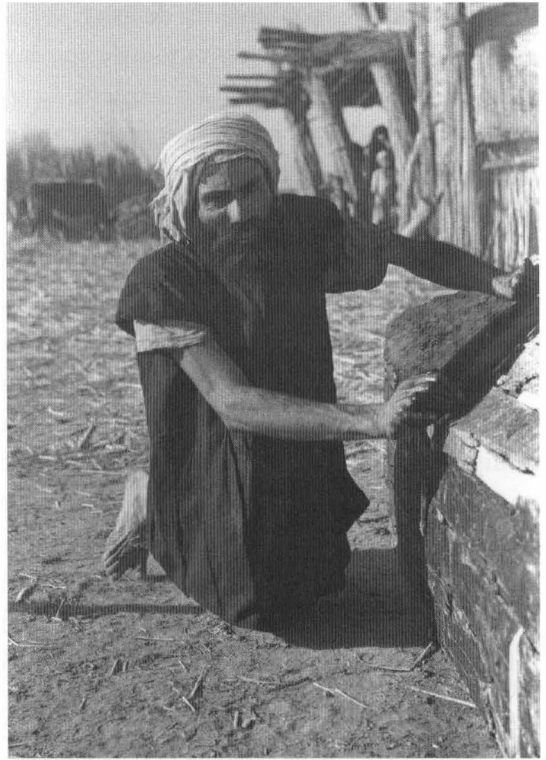
RESİM 3. Wilfrid Thesiger, Irak Bataklıkları'nda, Bataklıklar arasında ilerlemek için, geçmiş Sümerlere dayanan bir kayık türü olan *belem*'i kullanan bu Arapların fotoğrafını 1950'de çekti. Bataklıklar o kadar izoleydi ki, onları "kendi içinde bir dünya" olarak tanımladı. Pitt Rivers Müzesi'nin izniyle

Bu çift Sukku'ş-Şuyuk'a 1949'da gelmiş. Daha önceleri Irak Bataklıkları'nda, küçük dolambaçlı adalarda, sazlıklarda ve kentin doğu sınırındaki sığ derelerde yaşamışlar. Nüfusun büyük çoğunluğunu bağımsız Müslüman kabileler oluşturuyormuş. Bir İngiliz gezgin olan Wilfrid Thesiger 1950'lerde orada yaşamış ve bölgeyi dışarıdan çok az müdahalenin olduğu "kendi içinde bir dünya" olarak tanımlamıştı. Kabilelerden çok etkilenmiş, (kadınlarla yatan erkeksi kadınları kabul etmek gibi) hoşgörü ve katılığın (temizlik konusundaki kurallar o kadar katıydı ki birisi oğlunun kan kaybından öldüğünü görse de kirlenme korkusuyla ona dokunmayabilirdi) ilginç bir karışımı olan bir ortamla karşılaşmıştı.

Thesiger, Batakliklar'da Müslümanlarla yaşayan Mandayyalara çok az değinir. Uzun sakalları, kırmızı-beyaz kareli başörtüleri, gümüş işleri ve yerel Müslümanlara göre pis bir hayvan olan ördek besleme alışkanlıkları üzerine yorumlarda bulunur. Kim bilir, belki de Thesiger, Nadia'nın kabile liderlerinin avlanmaları için silahlarını tamir eden babasıyla karşılaşmıştır. Nadia bana "Bir tüfeği açıp tekrar bir araya getirebiliyordu" demişti. Babasının babası yerel halkın ulaşım için kullandığı küçük, basit kayıklar yapıyordu; çünkü Batakliklar üzerinde ilerlemek karada ilerlemekten daha kolaydı. Bu kayıklar için kökeni Sümerlere dayanan *belem* kelimesi kullanılıyordu.

Mandayyaların bir festivaline Beyaz Günler deniyor ve kutlamalar Mandayyaların dünyanın yaratıldığına inandığı süre olan beş gün boyunca devam ediyor. Nadia çocukken bu festival nisan ayındaymış (Mandayya takviminde artık yıl bulunmuyor; bu nedenle festivaller bir Güneş yılından diğerine ufak değişiklikler gösterir) ve Nadia'nın annesiyle babası, onu ve erkek kardeşini bu festivali aileleriyle birlikte kutlamaları için memleketlerine götürürmüş. Nadia bana kentin bazıları tarla ve nehirlerle aynı kahverengilikte, bazıları sazlıktan yapılmış küçük evlerini anlattı. Kentteki bütün Mandayyalar tek bir bölgede yaşıyorlar. Sokaklarda çocuklar oynuyormuş; yiyecek ve şeker için ev ev geziyorlarmış. Şanslılarsa, kendilerine bir Mandayya spesiyalitesi olan tarçın, kakule, kıyılmış soğan, fındık ve kuru üzüm doldurulmuş, ıhlamur ve zerdeçalla kaynatılmış yaban ördek verilirmiş. Çocukları sıraya girmeleri için uyarır, yaramazlık yaparlarsa vahşi çöl atlılarının gelip onları götürceğini söylerlermiş.

Beyaz Günler eğlenceli bir festival olsa da, Mandayya Yeni Yılı korkutucu bir yanı olan bir ziyafet günü. Kötü bir ruhun, Ruhu denen dişi bir ruh formunda

RESİM 4. Irak Bataklikları'nda Wilfrid Thesiger tarafından çekilmiş Bir Mandayyanın fotoğrafı. Bir zamanlar Nadia'nın büyük babasının yaptığı gibi, teknesini kalafatlıyor. Pitt Rivers Müzesi'nin izniyle

dünyada otuz altı saat boyunca dolaştığı söylenir. Geleneğe uygun olarak Nadia'nın annesi ve babası bu sırada onu evde tutmaya çalışır ama başarılı olamazlarmış. Bana “Ciddiye almazdım,” diye anlattı, “ama bana Ruha'nın yabanarısı, arı, ağaç ya da bir kuş kılığına girebileceği ve bana zarar vermeye çalışabileceği söylendi. Ya da bir araba çarpabilirdi. Dışarı çıkmak için kötü bir zamandı.” Bu tabu seküler ailesiyleken bile hâlâ güçlüydü.

Mutlu ve korkutucu bir festivalin yanı sıra Mandayyaların üzücü bir festivali de vardı. Şii Müslümanların aşureyle andığı günde –Peygamber'in torunu Hüseyin'in ölümü ve onun yardımına koşamadıkları için yas tutma günde– Mandayyalar da yas tutar ve *ebu' l-haris* denen bir arpa çorbası pişirir. Hatta bazen Şii törenlerine bile katılırlar. O gün neyi andıklarıyla ilgili farklı açıklamaları var –Nadia'nın tek bildiği “o günün çok stresli bir hatırasının olduğu”–, ama bazı Mandayyalar, firavunun askerlerinin Kızıldeniz'de boğulmalarını andıklarına inanır. Yahudiler bu olayı bir kutlama nedeni olarak görürken, Mandayyalar, kendilerinin de bilmediği bir nedenden ötürü, Mısırlılarla empati kurar (Bu tür yas günleri bir zamanlar Ortadoğu'da da yaygındı. Babilliler pagan bir peygamberin bedenini geride bıraktıkları ve Nuh Tufanı'na neden oldukları için yılda bir kez kendilerine kızardı).

Nadia ile ailesi ayrıca, papaz olmak isteyen Mandayya erkeklere toplumun geri kalanıyla birlikte manevi destekte bulunmuş. Kabul töreni zorlu bir süreçtir. Papaz adayının sazdan bir barakada aç susuz yedi gün geçirmesi gerekir. Tam da bu zamanda toplumun desteğine ihtiyaç duyar: Bazıları barakanın dışında davullar çalıp şarkılar söyleyerek, kadınlar da zılgıt çekerek adayın uyanık kalmasını sağlar. Mandayya bir piskopos olan *ganzibra* adayla birlikte kalır ve barakanın toprak zeminine ağaçtan malzemelerle güç ifade eden yirmi bir sözcük oyar: Bu sözcükler yüksek sesle söylenemeyecek kadar gizlidir ve öğrenildiklerinde, *ganzibra* kimsenin okuyamaması için üzerlerini tozla kaplayıp siler. Törenin tamamlanması için adayın karmaşık ve kesin bir dizi talimattan sonra bir ibadet yemeği yemesi, o andan itibaren sakalını uzatması ve katı temizlik kurallarına uyması gereklidir.

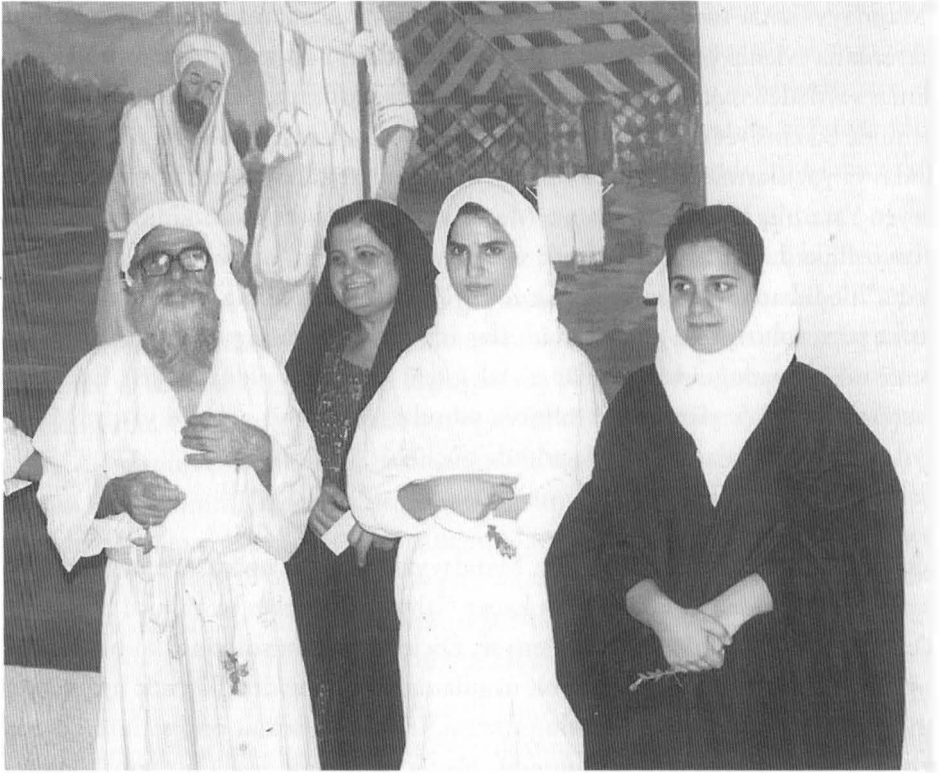
Sadece Şeyh Sattar gibi *ganzibra* mertebesine ulaşmış olanlara nail olan daha yüksek bir kutsanmışlık ve bilgi düzeyi vardır. Mandayya geleneğinde, yaşayan hiç kimseye bahşedilemeyecek bir görevdir bu. Bunun için öbür dünyaya izin isteyecek bir elçi gönderilmek zorundadır. *Ganzibra* olacak kişi ölüm döşeginde olan birisini bulur ve ölmek üzere olan Mandayyaların giymesi gereken altın ve gümüş süslemeli elbisenin cebine bir şişe kutsanmış yağ koyar. Papazın “Bunu sana getirdim,” demesi gerekir, “sen de bunu Abatur'a götür.” Tören, elçi öldükten ve ruhu, *ganzibra*'nın talebine onay aldığı ölüm yargıcı Abatur'a ulaştıktan sonra tamamlanmış olur.

Mandayyalarda sadece erkekler papaz olabilir ve sadece erkekler Mandayya olmayanlarla evlenip çocuklarını dinlerine geçirebilir. Başka dinden biriyle evlenen kadınlar vaftizden men edilir ve çocukları da vaftiz edilmez. Nadia Mandayyalığın kökeninde bu cinsiyet eşitsizliğinin olmadığını düşünüyordu. Bunu teyit etmek için Mandayya yazıtlarına başvurdu: Havva'nın Âdem'in kaburgasından yaratıldığını söyleyen Yaradılış Kitabı'nın aksine, Mandayya versiyonu, ikisinin birlikte yaratıldığını söylüyordu. "Eminim başlarda sadece erkekler değil, kadınlar da papaz olabiliyordu," dedi bana. Haklıydı: *Drasa di Yehia*'da, Yahudi bir kadın Mandayyalığa geçer ve papaz olur (Aynı şekilde, kadınlar eski Babil'de de papaz olabiliyordu. Bu nedenle eski Ortadoğu'da kadınlar sık sık güçlü konumlar elde etmişti). Eski Pers ordusunun –MÖ 5. yüzyılda Artemisia adında– kadın bir amirali vardı; MS 3. yüzyılda da Palmyra'nın Zenobia adında güçlü bir kraliçesi.

* * *

En önemli Mandayya töreni vaftizdir. Mandayyalığa dair bir görüş, bu uygulamayı, Roma'nın zulmünden doğuya doğru kaçan Yahya Peygamber'in Yahudi takipçilerinden aldıkları yönündedir; bir diğeriye, Dicle Nehri'nin sularına daldırılmanın Mısır'da olduğu gibi Irak'ta da eski bir uygulama olabileceğidir. Törende uygulanan geleneklerin Mandayya ritüeli olduğu kesindir. Hristiyanlık öncesi zamanlarda Iraklı papazların çocuklara yaptığı gibi, Nadia doğduğunda da bir papaz yıldızları okumuş ve onun yıldıznamesini çıkarmış. Nadia on yedi yaşına geldiğinde Bağdat'taki bir başka papaz o yıldıznameyi, onun için *milvaşa* denen gizli bir isim seçmek için kullanmış. Belinde bir kuşak, parmağında ağaç yapraklarından bir yüzük, bedenini ve başını örten beyaz bir örtüyle Dicle Nehri'nin sularında çömeldiğinde, onu suya üç kere daldırıp çıkarmış, başını ağaç yapraklarıyla taçlandırmış, dua etmiş ve ona ismini vermiş. Bana "Yaşadığım sürece dindeki ismim bu olacak" dedi.

Bu tören MÖ ilk bin yıl içinde yaşayan Babillilere dört yönüyle tanıdık gelirdi. Bunlardan ilki kullanılan dildi. Bu dili, Paris'teki Bibliothèque Nationale'de korunan Mandayya kutsal kitaplarını incelemeye gittiğimde görme şansı elde ettim. Çalışanların bir tanesini incelememe izin vermesi, kitapların çok narin olması nedeniyle çok zor oldu. Sayfalarını çevirirken, 17. yüzyılda bunu büyük bir dikkatle satır aralarına özen gösteren, her kaligrafik çizgiyi ustalıkla işleyen Mandayya kâtibin beni buna bakarken görse düşeceği dehşeti düşündüm. Sadece papaz olacak Mandayya adayları bu metinleri görebilirdi.

RESİM 5. Nadia (sağdan ikinci) 1991 yılında Bağdat'taki vaftizine hazırlanıyor. Olayın kutsiyeti nedeniyle başını örtüyor ve elinde bir mersin dalı tutuyor. Grubun arkasındaki resimde bir vaftiz gerçekleşiyor. Nadia Gattan'ın izniyle

Kâtip, Kral XVI. Louis'nin koleksiyonuna girince Fransız kraliyet kütüphanecisinin zambak kabartmasıyla süslediği deri kapağını gördüğünde de şaşırdı. Mandayya papazlar kitaplarını ciltlemek için asla hayvan ürünleri kullanmazdı; bazı araştırmacılar bunun dinin et yemeyi tamamen yasakladığı zamanlardan kaldığını söylüyor. Onlar cilt malzemesi olarak pamuklu bez kullanıyor, sayfaları ağaçlara kazıyor hatta asitle kurşun üstüne oyuyorlardı. Sayfanın sağından soluna doğru yazılan keskin hatlı sözcükler, kalın lifli kâğıt üzerindeki siyah mürekkeple garip bir yazıydı: Eğitimsiz gözüme bunlar Arapça gibi görünüyordu ama fazladan bazı harfler vardı ve Arap alfabesinin bir özelliği olan noktalar daha azdı. Bu kesinlikle Irak'ın Arapçadan önce kullandığı Aramicenin Mandayya lehçesiydi.

Aramicenin kendi dilleri Arapçadan önce kullanıldığını bilen ilk Müslüman yazarlar, Aramicenin dünya kadar yaşlı olduğunu ve kovulmadan önce Âdem'in bu dili konuştuğunu düşünüyordu. Aslında Babil dört bin yıl önce ilk kurulduğunda ilk resmi dili Sümerceydi. Zaman içinde bunun yerini Akadca aldı; dört bin yıllık

komik bir şiirin, şairin çocukken (her kuralı çiğnemesinin yanı sıra) okulda Akadca konuşurken yakalanması üzerine olanlardan yakınmasına bakarak Akadcanın bir süre argo bir dil olarak görüldüğünü söyleyebiliriz: “Okul görevlisi dedi ki, ‘Benim iznim olmadan neden dışarı çıktın?’ Beni dövdü. Hapishane görevlisi dedi ki, ‘Benim iznim olmadan neden suyu aldın?’ Beni dövdü. Sümerli görevli dedi ki, ‘Akadca konuştun!’ Beni dövdü.” Aramice, Babil’in sadece son yüzyıllarında günlük dil olarak kullanılıyordu. Aramicenin başka bir türü de İran’da Mandayyalar tarafından konuşulur ve kendine has ama benzer bir yazısı olan yakından ilişkili bir dil hâlâ Kuzey Irak’taki Hristiyanlar tarafından kullanılıyor.

* * *

Nadia’ya dini adı, papazı yıldızları dikkatli bir şekilde inceledikten sonra verilmiş; adanmış gökbilimciler olan Babillilerden Mandayyalara kalan ikinci bir miras. Gökyüzünü her yılın Ay döngülerine denk gelecek şekilde zodyakın on iki burcuna ayıranlar ilk olarak Babillilerdi. Bu kadar dikkatli olan gökyüzü gözlemcileri –kesinlikle MÖ 1500’den önce– bazı yıldızların diğerlerinden farklı davrandığını gördü. Daha parlaktılar ve gökyüzünde farklı bir yöne doğru hareket ediyorlardı. Gözlemciler buna *lu-bat* yani “gezinen koyun” dedi. Bu terim Yunancaya *aster planetes* yani “gezinen yıldız” olarak çevrildi ve şu anda kullandığımız *planet* [gezegen] kelimesi ortaya çıkmış oldu.

Babilli gökbilimciler beş gezegen tespit etti: Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter ve Satürn (Çıplak gözle görülemeyen Uranüs ve Neptün’ü değil). Güneş ve Ay’ı da bu gruba dahil ettiler –böylece yedi etti– ve her birine Marduk, İştâr ve Nabu gibi birer tanrı adı verdiler. Daha sonra her biri bir tanrı için olmak üzere yedi günden oluşan haftayı buldular (Aslına bakarsanız yedi gün Ay’ın bir turunun bir çeyreğini oluşturuyordu). Gezegenlere ve haftanın günlerine tanrı isimleri verme alışkanlığını Babillilerden kaptık: Merkür, Venüs, Plüto; Satürn’den *saturday* [cumartesi], Thor’dan *thursday* [perşembe], Güneş [*sun*] ve Ay [*moon*] için de *sunday* [pazar] ve *monday* [pazartesi]. Babillilere göre yedi günden biri kötüydü ve o gün herhangi bir aktiviteden uzak durulmalıydı; bu, Musevilerin benimsediği Şabat’ın da kökeni olabilir.

Gezegenler birer tanrı olduğu için davranışları da tanrıların niyetlerinin bir göstergesiydi. Yıldızlar da kutsal varlıklardı. *Umannu* denen yetenekli yıldızbilimciler Mandayya papazı yerine, gece gökyüzünde gördükleri işaretleri ve delalet ettikleri kötülükleri nasıl savuşturmaları gerektiği konusunda krala akıl verirdi. Yıldızları incelemeyi önce onlara dua ederlerdi (“O kudretliler, gecenin tanrıları... O Pleiades, Orion ve Draconis”). Nihayetinde Babilliler, doğumlarında tanrıların bulunduğu

konuma göre insanların yaşamlarıyla ilgili tahminlerde bulunurlardı. Örneğin bize MÖ 235 yılında Aristokrates isminde bir çocuğun doğumunu haber veren kil bir yazıt vardır: “O gün: Ay Aslan’da, Güneş 12 derece 30 dakika açıyla İkizler’de, Jüpiter’s’e 18 derece açıyla Yay’dadır. Jüpiter’in konumu bu çocuğun düzenli bir yaşama sahip olacağını, zengin olacağını, yaşlanacağını ve uzun yıllar yaşayacağını söylüyor.” Bu gelenek bin yıllardır devam ediyor: Avrupa ve Amerika’daki gazetelerin arka sayfalarında Babilli yıldızbilimcilerin geleceğe dair tahminleri de bulunur.

Konuya dönecek olursak, bazı şeyler için uygun zamanı belirleyebilmek adına astrolojik önlemler alma alışkanlığı benzer şekilde Mandayya papaz ve *ganzibra*’larda da vardır. Mandayya bir çift, evlendikleri zaman, *ganzibra*’nın yıldızları gözlemlemesiyle önceden belirlenen doğru zamana kadar ilişkiye girmeyebilir. Bundan sonra kirlenmiş kabul edilirler ve tıpkı 5. yüzyılda yaşamış Yunan tarihçi Herodotos’un da Babilli çiftlerin yaptığını söylediği gibi, “Şafak söktüğünde ikisi de yıkanır. Yıkanmadan önce evdeki hiçbir eşyaya dokunmazlar.” (Mandayyalar için yıkanma bir vaftiz ritüelidir. Babilliler için de bu muhtemelen nehirde yıkanmak anlamına geliyordu).

Yedi ve on iki rakamlarının Batı kültüründe hâlâ farklı bir yeri var: yedinci cennet, şanslı yedi rakamı, on iki havari, on iki Yuvarlak Masa Şövalyesi, Olympos Dağı’ndaki on iki tanrı. Mandayyalar içinse, “yedi” ve “on iki”, Babilliler için ne anlama geliyorduydu o anlama gelir; yani özellikle yıldızlar ve gezegenlerin doğaüstü, yarı kutsal varlıklarını ifade eder. Mandayya Yuhanna Kitabı’nda şu deyiş yer alır: “Yedi onlara selamlarını gönderdi ve On İki onun önünde saygıyla eğildi.” Mandayyacılık araştırmacısı E.S. Drower’ın yazdığı gibi, “gezegenlerin Tanrı’nın varlıkları ve her birinin bir ruhu olduğuna” hâlâ inanıyorlar. 1930’larda Drower, Hermez bar Anhar isminde bir Mandayyayla tanıştı ve bu kişi ona “Bütün *melki*’lere yani gökyüzündeki bütün varlıklara tapıyorum ama Güneş’e özellikle tapıyorum,” dedi. Hermez, Güneş’i bir tür melek gibi görüyordu; “tapmak” onun bir tür tanrı olduğunu ifade ediyor ama Mandayyalar kendilerini çoktanrılı olarak görmüyor ve “yıldızlara tapındıklarını” reddediyorlar. Babillilerin aksine, Mandayyaların Güneş ve Ay için tapınakları yok. Yine de yıldız ve gezegenlere duydukları saygıdan ötürü çoğunun Babil gelenek ve inancını korumuş olduğu açık.

* * *

Nadia vaftizi sırasında Dicle Nehri’nin suları içinde dururken papazın kendisine söylediği ismin bir sır olarak kalması gerekiyordu ki bu da bu törenin, o toplumu eski Babil’le bağlayan üçüncü tarafıdır. Gizlilik, Mandayyaların ve geldikleri kültürün temel prensibidir. İbn. Vahşiyye, MS 9. yüzyılda İslamiyet öncesinde

yaşayanların tarım yaşantılarına dair bilgi toplayarak oluşturduğu *el-Filahatü'n-Nabatiyye* [Nebati Tarımı] isimli eserini yazarken araştırmalarında pek çok engelle karşılaştı; çünkü Nebatilerin çok katı bir gizlilik prensibi vardı. Ona “Yaşlılarımızın ve atalarımızın yaptıklarına ve bize dinimizle alışkanlıklarımızı gizli tutmamıza dair verdikleri öğütlere karşı mı gelmek istiyorsun?” diye soruldu. Böylece bir karara vardı: Okurlara Nebati “bilimi”ni anlatacak ama dinlerinden hiç bahsetmeyecekti. Sırları ifşa etmediğinden kesinlikle emin olmamız için, yazar sıradan okurun kafasını karıştırmak için gerçeklerin arasına bazı yalanlar kattığını söyler. Geliştirdiği yöntemle ilgili bir örnek de verir: “Patlıcan üç bin yıl boyunca ortadan kaybolacak,” bir yıl içinde patlıcanın yenmemesi gereken üç ay olduğu anlamına gelmektedir.

E.S. Downer, Mandayya toplumunun iyi bir dostuydu (Bir Mandayya papaz onun “sevgili din kardeşleri” olduğunu söylemişti). Ama o bile onların kutsal elyazmalarını dokuz yıllık bir ısrarın sonucunda görebilmişti. Topluluğun başpazları, bazı metinleri çözümleyebildiğini görünce, onun deyişiyle “Kin ve öfkeyle tepki verdiler. Dediklerine göre bu yazılarda bazı ‘sırlar’, atanma sırasında sadece papazlara bahşedilen, sıradan insanların asla bilmemesi gereken bilgiler vardı.” Elyazmalarını okurken ilk sayfalarda, orada yazanları yabancılara anlatan kişilere beddualar yazılı olduğunu gördü.

Drower’ın okuduğu kitaplar bugün Oxford’da Bodleian Kütüphanesi’nin yeraltı mahzenlerinde bulunabilir. Bu kitaplardan ve 1930’larda Mandayyaların kendisine anlattığı efsanelerin Drower’a ait yazılı basımlarından, onların radikal mitolojileri ve bu hikâyeleri dolduran muhteşem karakterlerle ilgili daha fazla şey elde ettim. Kulağa biraz Jabba the Hutt’ gibi gelen, et dağı Krun vardır; Drower’ın yazdığı üzere, “Görünen tüm dünya bu karanlığın kralı üzerine kuruludur ve kendisi kocaman bir pireye benzer.” Ayrıca kötü bir ruh tarafından yönetilerek Mandayyalığı terk edip, kendi topluluğunu bulan başarısız bir Mandayya olan İbrahim vardır. Göbeği ateşten oluşan ve yanıcı bir yağ deryasının üzerinde oturan ejderha Ur vardır. “Ruhları alıp tartan ve kendi cinlerini ruhları bedenlerden ayırması için gönderen” Prahil vardır. Benim favorim, yarı insan yarı kitap olan, “dünyaların arasındaki denizlerde oturup kendini okuyan” Cin Dinanukht’tur.

Nadia’nın dediğine göre, bu gizliliğin nedeni büyüye inanmalarıydı. “Bazı insanlar, eğer isimlerini söylerlerse, bunun kara büyü yapmak için kullanılabileceğine inanıyor. Ama ben sana güveniyorum. Ve...” gülüyor, “sen kara büyü kitaplarını bulamazsın.” Büyü modern Mandayyalar ve eski Babilliler arasındaki dördüncü bağlantı. Nebati Tarımı’nda, tarım teknikleriyle birlikte sıralanan bir sürü büyü

vardı (Birkaç örnek: bir kaplumbağayı bir tarlanın ortasında ters çevirerek dolu yağmasını engellemek ya da âdet görmekte olan üç kadının, yaklaşan bir doluyu geri göndermek için, kötülöklere karşı koruduğuna inanılan âdet kanını kullanmak için kadınlık organlarını açmaları).

7. yüzyılda (günümüzde Türkiye-Irak sınırına yakın bir yerde yaşamış) Hıristiyan yazar Yohannan bar Penkaye, büyücülüğün kendi yaşadığı şehirde, eski Babil’de olduğundan daha yaygın görüldüğünü söyledi. E.S. Drower, 1930’larda Irak toplumunda büyüün hâlâ devam etmesinden çok etkilenmişti. Farklı dinlere inanan büyücüler insanların geleceklerini okuyor ve aşk büyülerini yapıyordu. Nebati Tarımı’ndan kolaylıkla edinilecek modern bir büyüyü şöyle anlatmıştı: “Bir Bağdat çibaniyi iyileştirmek için... bir serçe bulun, öldürün ve onun taze ılık kanını vücuttaki yaraya sürün. Sonra serçeyi yüksek bir yere asın. Gövdesi kuruyunca çiban da kuruyacak ve yok olacak.”

Drower’in yazdıklarına göre, Yahudiler ve Mandayyalar büyü konusunda özellikle ün yapmıştı. Çoğunlukla muska veriyor ve iyi şans büyülerini yapıyorlardı ama ara sıra kara büyü de yapıyorlardı. Drower’in Bodleian’daki koleksiyonunda bir “kara büyü” kitabı da vardır; Drower bu terimi kullanmıştır, çünkü dediğine göre, bu kitap evlilik bozma, hasta etme ve beddua içerdiği için Mandayya dilinde bile “kötü” olarak tarif edilmiştir. Kitabın sayfaları arasında gezindim ve insan vücudunun şekilleri, sayı tabloları, garip semboller ve tekrar eden okunmaz harfler gördüm; hepsi de mürekkep lekeleriyle doluydu (Belki de bu, yazma yeteneğinin olmadığını gösteriyordu ya da belki de sayfalar bir törenin parçası olarak ıslanmıştı; çünkü Ortadoğu’daki bazı büyü ayinlerinde, kutsal bir kitap üzerine dökülen su bir ritüel olarak içilirdi). Bir yarasanın kanatlarına hüthüt kuşu ve kuduz köpek kanıyla yazı yazılarak yapılan büyüler anlatılıyordu; pazar günü (Mandayyaların kutsal günü) Şeytan’ın ele geçirdiği bir kişi için at salyası, maymun ve güvercin kanı, nane ve semizotu suyu, zeytin ve susam yağından bir karışım yapılması ve bunun kurbanın burnunun içine yerleştirilmesi gerekirdi.

Bu büyülerden bazıları belli ki Babil zamanından beri nesilden nesile aktarılmıştı. Drower, veba salgını sırasında hastalığın yayılmasını engellemek için bir mezara gömülebilecek satılık bir Mandayya büyü listesi bulmuştu; (İhtar olarak da bilinen) Babil Aşk Tanrıçası Libat’a ithafen bir dua içeriyor ve “tanrıların ve insanların efendisi Libat adına” diye başlıyordu. Mandayyalar Drower’a o günlerde Libat’a kehanetler ve aşk büyülerini için danışıldığını söylediler. Drower ayrıca âşıkları ayırmak için hazırlanmış bir Mandayya büyü bulmuştu ve büyüde şöyle deniyordu: “Bel, Babil’den ayrıl; Nabu, Borsippa’dan ayrıl.” Nabu, Nabukadnezar’ın ismini aldığı tanrıydı; Borsippa da iki bin yıldan daha fazla bir süredir bir harabeydi.

Günümüzde Mandayyalar arasında en yaygın muska, Nadia'nın mutfak duvarına astığı *skanduleh*'tir. Bana söylediğine göre bu, küçük çocukların yastık ya da yataklarının altına ve ayrıca düğün gününde geline ait bir sepet kıyafetin içine de yerleştiriliyor (Nazar için Avrupa geleneğinde de bazı şeyler yapılır: Geleneksel bir İngiliz şiirinde, geline düğün gününde “ödünç bir şey” ya da “mavi bir şey” giymesi söylenir). *Skanduleh*'te yuvarlak bir diskin üstünde dört hayvan resmi vardır: aslan, yılan, akrep ve eşek arısı. Bunlar karanlık güçleri temsil eder ve kötü ruhları korkutup kaçırmaya yarar. Güney Irak'taki Uruk'ta Alman arkeologlar MÖ 13. yüzyıla dayanan bir akrep muskası keşfetti. Babil'in İhtar Kapısı, muhtemelen aslan ve yılanın kötü güçlerini harekete geçirdiği için, kadın bacaklarına sahip yılan benzer yaratık mozaikleriyle süslenmiştir.

Nadia bana teyzesinin Bağdat'ta büyü yaparak para kazandığını söyledi. Teyzesinin evinin duvarları inceymiş ve Nadia küçükken, kuzenleriyle oynarken yan odada teyzesini görmeye gelen müşterilerin seslerini duyarlarmış. Çaresiz insanlar ona yaşamlarını iyileştirmesi için gelirmiş; genellikle kızlarının zengin adamlarla evlenmelerini ister ve bir muskadan medet umarlarmış. Bir keresinde teyzesi Nadia'nın yardımını istemiş. Kızdan bir kâğıda aklına ne gelirse yazmasını söylemiş, sonra da kâğıdı almış ve müşterilere muska diye vermiş. Nadia'nın teyzesi bunların etkisine inanırmış; çünkü genellikle müşteriler daha sonra yaşamlarının iyileştiğini söylerlermiş.

Nadia'nın teyzesi kibar, sevilen birisiymiş; bu da insanların neden ona açıldıklarını açıklıyor. Sonuç olarak Irak toplumunun her katmanına dair –gizli polis teşkilatının dahi dikkatini çekecek kadar– bilgisi varmış. “Beni denediler,” demiş Nadia'nın teyzesi, “Bana gelen ve ne yaptığıma bakan tebdili kıyafet kızlar gönderdiler. Bana masum olduğumu çünkü dürüst olduğumu söylediler.” Belki de huzur bozan bir şeyler yapıp yapılmadığını anlamaya çalışmışlardı; çünkü bir kâhin komplocularla çalışabilir. Belki de kara büyü yapıldığına dair bir kanıt aradılar (yani beddualar; muska ve falcılık zararsız beyaz büyü olarak görülüyordu); ki bu da suçtu.

Nadia'nın Bağdat Üniversitesi'nde okuduğu ve üniversite harcını ödeyebilmek için bir basımevinde yarı zamanlı çalıştığı 1990'larda teyzesi hâlâ büyü yapıyordu. Zor zamanlardı: Irak 1990'da Kuveyt'i istila ettiğinde BM yaptırımları ekonomiyi mahvetti. Kişi başına düşen milli gelir yüzde 85 oranında azaldı. Çikolata o kadar az bulunur oldu ki, Nadia'nın bir arkadaşı üniversiteden mezun olmasını arkadaşlarına birer parça çikolata vererek kutladı; Nadia kendi payını eve götürdü ve kız kardeşiyle paylaştı. Üniversitedeki öğretmenler günün yarısında taksi şoförlüğü yapmak zorunda kalıyordu, hatta içlerinden biri kendi öğrencilerini sınıfa

getiriyordu; azıcık olan maaşına ek olarak bu paraya ihtiyacı vardı. Çocuklar okul yerine para kazanmaları için işe gönderiliyordu. Bütün bunlar, bir zamanlar döviz rezervlerinde 35 milyar dolar olan, 1990'larda nüfusun yarısını orta sınıfın oluşturduğu ve okuma yazma bilmeyen kırk beş yaş altındaki insan sayısını yüzde 10'un altına düşüren bir ülkede oluyordu.

Bir gün Nadia'nın teyzesi büyü seanslarının birinden endişeli bir ifadeyle çıktı. Nadia ile kuzenleri ne olduğunu sordu. "Ah, şu en son çıkan müşteri," dedi teyzesi, "kızı için bir muska istedi. Kız sadece on beş yaşında ama annesi onun zengin bir adamla evlenmesi için muska istiyor. Büyükbaba hasta, amcalar da işsiz. Kadın muskayı alırken bana kızını makyajla süsleyip Tanrı'nın kapısını çalmaya gönderdiğini söyledi. Ben de bunun ne anlama geldiğini merak ediyorum." "Tanrı'nın kapısını çalmak", diğer işlerle birlikte işe alınmak için sırada bekleyen bir işçinin kullandığı bir ifade olabilirdi. "Sonra kızına fahişelik yaptırdığını anladım," dedi.

Büyü isteyenler sadece yoksul ve çaresiz olanlar değildi. Nadia'nın dediğine göre Saddam Hüseyin de istiyordu. Saddam'ın Baas partisi, siyasi rakiplerine acımasızca baskı uygulayarak hükmetmeye başlamıştı; bu rakipler arasında Irak'ın en önemli Mandayyalarından Abdülcabbar Abdullah da vardı. 1911'de Irak'ın güneyinde bir köyde dünyaya gelen Abdullah, Amerika'ya gitmiş ve MIT'de öğrenim görmüştü; ayrıca Albert Einstein'la da çalışmıştı ve öğrencisinin yeteneklerinden etkilenen Einstein, ona kendi Parker kalemini hediye etmişti. Abdullah meteorologdu (Babillilerin yıldızlara olan ilgisini miras alan Mandayyalar için çok uygun bir bilim dalıydı bu). Solcu ulusal Abdülkerim Kasım, Irak monarşisini yıkıp 1958'de başa gelince, Abdullah Bağdat Üniversitesi'nin rektörü oldu. Ancak kendisi bir komünistti; komünizmin laik ideolojisinin gerici dindarlara karşı bir koruma sağlayacağını düşünen Iraklı azınlıklar arasında bu o zamanlar çok yaygın bir şeydi. Bu nedenle komünizm karşıtı Baas partisi 1963'te yönetimi ele geçirince, Abdullah'ı tutuklatmak için adamlarını gönderdi; üniversitedeki odasına daldılar, görevden alındığını bildirdiler ve onu tutukladılar. Ama Abdullah, sadece Einstein'ın kalemmini alıp önünde kırdıklarında gözyaşlarına boğuldu. Daha sonra serbest bırakılan Abdullah, Amerika'ya kaçtı ve orada öldü.

Saddam tüm Mandayyalara düşman değildi: Yanında bir Mandayya şair çalıstırıyordu ve –her yerde entrika gördüğünden ve insan düşmanlarının yanı sıra doğaüstü düşmanlarından da korktuğundan– koruma büyülerini için zamanın Mandayya başpapazına başvurdu. Belki de bu adamın büyülerini –ve Mandayya beddualarının tuttuğu dedikoduları– nedeniyle Saddam Mandayyaları korudu. Bir ara onları Irak kimliğinin sembolleri olarak bile yüceltti. Irak'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopan bir bölge değil, gurur duyulacak tarihi olan bir ulus

devlet olduğu düşüncesini yaymaya, Babil kalıntılarının üzerine inşa ettiği saraylar gibi Mandayyalar da yardımcı oldu. Ciddi bir siyasi tehlike oluşturmuyorlardı, paraları için hedef gösterilmeye değecek kadar zengin de değillerdi. Yahudiler ve Hristiyanlar gibi onlar da “ehl-i kitap” olarak gösteriliyordu: Kuran’da “Sâbiûn” olarak geçen (savaşılması ve öldürülmesi gereken çoktanrılı paganların aksine) Mandayyaların özel bir hoşgörüyü hak ettiğinden bahsediliyordu. Mandayyalar ayrıca, kutsal kitaplarından birini, Müslüman okurlara kabul ettirebilecek klasik bir Arap tercümesiyle 2001’de yayımladı. Yüksek yerlerde dostu ihtiyaçları olduğunu biliyorlardı. Tarihleri adil olmayan hükümdarlarla yaşanan amansız karşılaşmalarla doluydu. Ve 20. yüzyılda komünizm ve Arap milliyetçiliği gibi ideolojiler eşitlik ilkesine dayansa da, Irak’ın Yahudi nüfusunun kaderi, her zamankinden daha güçlü olan hükümetlerin azınlıkları daha önce hiç görülmemiş bir şekilde cezalandırabileceğini gösterdi.

* * *

1940’larda Irak’ta hâlâ 100 binden fazla Yahudi vardı. 2003 yılında Bağdat’ı ilk ziyaret ettiğimde onlardan geriye ne kadar az şey kaldığını gördüm. Bağdat’ın eski bir yerleşmesindeki sessiz bir sokakta toz içinde bir ev bomboş duruyordu; kapıyı çaldığımda bir perde kıpırdadı. Burası Bağdat’ın Yahudi topluluklarının merkeziydi. İlk bakıldığında aceleyle terk edilmiş gibi görünüyordu. Yukarıdaki bir odada yere yığılmış İbranice okul kitapları buldum. Eski daktiloların arasında büyük bir defter duruyordu. En son yazı 21 Aralık 1969 tarihliydi. Irak’taki eski Yahudilere ne olmuştu da 2003’te onlardan geriye sadece bir yığın tozlu kitap kalmıştı? Bu soruyu Londra’daki bir evde Moşe ile Yvonne Hadduri’ye sordum. 1940’ta Irak hâlâ monarşiyle yönetilirken Moşe ile Yvonne Bağdat’ta yaşıyordu. Hatırladıkları kadarıyla burası Yahudi dostu bir şehirdi. “Cumartesi günleri Bağdat’taki bankalar Şabat için kapanırdı,” dedi Yvonne, “çünkü biri hariç bütün bankaların sahibi Yahudiydi. Tekstil ticareti tamamen Yahudilerin elindeydi. Bağdat’ta yaşayanların üçte birini biz oluşturuyorduk.” Haziran 1941’de monarşi yıkıldığında ve Nazilerin desteklediği anti-Semit bir propagandayla kışkırtılan bir kalabalık üç gün boyunca şehirdeki Yahudilere saldırdığında yaşananları ikisi de görmüştü. Buna *farhud* deniyordu.

“Müslümanlar kötü insanlar değil,” dedi Moşe, “Naziler Bağdat’a geldi; İsrail de Yahudiler ve Müslümanlar arasında bir sürü sorun yarattı. Politika olmasa...”

“Asıl sorun dindi,” diye araya girdi Yvonne, “ve iyi olan sadece birkaç kişi vardı.”

Farhud sırasında yedi yüzden fazla Yahudinin öldürüldüğü konusunda ikisi de hemfikir. Ondan sonra İngiliz askerlerinin monarşiyi yeniden getirmek için şehre girmesiyle her şey normale döndü. 1948’de İsrail’in kurulduğu ve 1958’de monarşi

tamamen yıkıldıktan sonra durum kötüleşti. Bunu izleyen yıllarda pek çok Yahudi suçlandı ve bazıları –Ocak 1969’da toplum merkezi terk edilmeden birkaç ay önce dokuz kişi– asıldı. Çoğu devlet işlerinden kovuldu ve mallarına el kondu. Moşe 1960’lara, Yvonne da 1970’lerin başlarına kadar kaldı. Moşe, Irak’ı Yvonne’dan daha çok özlüyordu. “Kızım kökenlerini araştırmak istiyor,” dedi Moşe, “Artık kökenler yok. Mezarlar yerle bir edildi. Bütün mirasım orada ama toplumumuz yok oldu. Vatansever olmak istiyorum. Ama İsrail’de değil. İngiltere’de değil. Ben Iraklıyım. Kendimi soyulmuş gibi hissediyorum.”

2003’e kadar, Mandayyalar Yahudilerin yaşadığı kaderden kaçtı. Sonraki on yıl içindeyse talihleri tersine döndü ve Nadia Iraklı Yahudi bir sürgünden, iki toplumun kaderi ve farklı Şabat günü sıralarının kıyaslanmasıyla ilgili üzücü bir hüküm işitti: “Bizimki bir cumartesi günüydü, sizinkiyse pazar. Şimdi sizin pazarınız geldi.”

* * *

2003’lerin başlarında Bağdat şüphe ve korkuyla dolu bir yerdi. Zaman zaman (devletten ücret aldıkları herkesçe bilinen) göstericiler sokaklara çıkıyor, Saddam’ı desteklediklerini haykırıyorlardı. Bir keresinde heyecanlı bir kalabalık, şehrin içinden akan Dicle Nehri’nin kenarındaki sazlıklarda bir Amerikan askerinin gizlendiğini sanıp işgalciyi öldürmek için sazlıkları kalın sopalarla dövdü. Nadia, Saddam’ın lehine ya da aleyhine bir kampanyaya katılmakla ilgilenmiyordu. Sadece erkek kardeşinin güvende olmasını istiyordu. Erkek kardeşi Irak ordusuna çağrıldığına dair daha yeni kâğıtlar almıştı; Amerikalıların yönlendirdiği işgale karşı koyan güçlere katılacaktı. İsteneni yaparsa öldürülmesinden korkuyordu. Yapmazsa da korkunç bir ceza alma riski vardı: Bir kulağının kesilmesi. Bu nedenle ailenin Güney Bağdat’taki küçük evinde ikisi askere yazılıp yazılmaması konusunu tartıştılar. Nadia yazılmaması gerektiğini düşünüyordu. Büyük kardeş oydu ve kadının uysal olması gerektiğini söyleyen geleneksel fikirler hiç umurunda değildi. Eğer kardeşini ikna etmesi gerekiyorsa Saddam’dan daha tehditkâr olması gerektiğini biliyordu. “Eğer bu kâğıtları görmezden gelirsen istediğin kadar rüşvet veririm,” dedi, “çağrıya kulak verirsen de kollarını kırarım.” Kardeşi gitmemeyi kabul etti.

Nadia bana Müslüman Iraklıların ayrımcılık yaptığını hiç görmediğini söyledi. Okulda yemek yemeyi reddeden ve ona “pis” anlamına gelen *nacis* kelimesiyle seslenen bir çocukla karşılaşmıştı. Ama bunun dışında Mandayya olmanın kendisine fazladan saygı duyulması anlamına geldiğini hissetmişti (Bu, Bağdat’ın orta sınıfa ait bir bölgesinde olmuştu; kırsal bölgelerde durum daha farklı olabilirdi. Sukkuş-Şuyuk’ta şu anda bile, yemek yedikleri çatal bıçağı kirlettikleri düşüncesiyle Mandayyalara hizmet etmeyi reddeden yerler var).

Nadia'nın bana anlattığı kadarıyla, yaptırımlar sırasında eğitim standardı düşmüş ve Irak toplumu kalitesizleşmiş; ama o sadece 2003'teki Amerikan işgali sırasında bir tehlike olduğunu hissetmeye başlamış. İşyerinde tartışmaların içine çekiliyormuş. Bir iş arkadaşı, "Saddam başımızın tacıydı, işgalciler de *kâfir*," demişti (*Kâfir*, Tanrı'ya inanmayanlara şiddet uygulamayı hoş gören bir kelimedir).

Nadia, "Bence Saddam bir çift terlik gibiydi. İsterseniz başınızın üstüne koyarsınız!" diye yanıtlamıştı.

Zaman geçtikçe cesaretini korumak gittikçe zorlaşmıştı. Çatışmalarla birlikte gerici dindarların eline bir sürü fırsat geçti. "Bir sürü insanın kaçırıldığını ve öldürüldüğünü duymaya başladık," dedi Nadia. Onun çalıştığı yer olan Kızıl Haç, Ekim 2003'te bombalandı. Dört ay sonra şiddet evine daha da yakın bir yerde baş gösterdi. 18 Ocak 2004'te Bağdat'taki uluslararası bir yardım organizasyonuna giderken yolda bir patlama duydu. Sadece duymakla kalmadı, hissetti de; içinde bulunduğu araba patlamanın gücüyle sarsılmıştı. "Gökyüzü bulutluydu," diye anlattı, "ve sonra içime tuhaf bir his doğdu, sanki tanıdığım biri bombaya yakalanmış gibi. Bu yüzden Hadeel'i aradım." Nadia ile Hristiyan bir kadın olan Hadeel birbirini 1990'larda Bağdat'ta birlikte çalıştıkları matbaa dükkânından tanıyordu. 2003'te Hadeel, Amerikan Büyükelçiliği'nde çalışmaya başladı ve ideal bir eş bulmayı da başardı: Danimarka'da çalışan Iraklı bir dişi. Ona nişan yüzüğünü Nadia ile arkadaşları almıştı; Hadeel de bu yüzüğü, nişanlısının ona aldığı yüzükle aynı parmağına takıyordu.

"Hadeel'in evini aradım; küçük kardeşi işe gittiğini söyledi. Cep telefonunu ve birlikte işe gittiği bir arkadaşının cep telefonunu aradım. Cevap yoktu. İşyerindeki bir arkadaşını aradım, gelmediğini söyledi. Eve gidince ailesini aradım. Ortadan kaybolduğunu söylediler. Daha sonra Hadeel'in annesi beni aradı (Kızıl Haç'ta çalıştığını biliyordu). 'Kızımla ilgili iyi haberler almanı istiyorum' dedi." Haber geldi ama iyi değildi. Hadeel'in içinde bulunduğu arabanın şoför koltuğuna bomba yerleştirilmişti. Bomba patlatılmıştı ve şoför ölmüştü; arabadaki iki kadın da yaralanmıştı. Ama Hadeel'den haber yoktu. Nadia işten izin aldı ve bütün hastanelerde onu aradı. Hiçbir şey bulamadı. Daha sonra haber geldi. Hastane bedeninin kime ait olduğunun zar zor tespit edildiğini söyledi. Korkunç bir şekilde yanmıştı. Sağlam kalan tek şey, parmaklarının birindeki iki yüzüktü.

Hadeel'in ailesi düğünü yine de yaptı ve geleneksel kutlama şarkılarını söyleyip zılgıtlarını çekti. Ama tüm bunları gelini gömdükten sonra yaptılar. "Ve 'İstedüğimiz düğün bu değildi,' dediler. Onları bir daha görmeye dayanamadım. Yok yere kaybedilmiş bir hayattı. Bence insanlar savaşa katılmadan önce bu hikâyeleri duy-

malılar.” Nadia bu ölümle canından bezmiş ve gitmek istemişti: “Arkadaşım gibi ölmek istemiyorum diye düşündüm. Annemle babamın üzülmesini istemiyorum.”

Nadia kendini hiçbir zaman diniyle tanımlamamıştı. “Kendimi öncelikle bir insan, ikinci olarak bir Iraklı, sadece üçüncü olarak bir Mandayya olarak görüyorum,” demişti bana. Ama hümanizm ve vatanseverlik, atalarına daha da bağlı güçlerin öne çıktığı savaş sonrası Irak’ta ona yardımcı olmadı. Onu tehlikeye sokan tek şey din değildi: İngilizce konuşabilmesi, başını örtmemesi ve bir kabileye ait olmaması da tehlike yaratıyordu. “Kabilelerin gücünü fark ettim,” dedi bana, “ve biz Mandayyaların bir kabilesi yoktur.” Eskiden Mandayyalar geleneksel bir taktik kullanır ve kendilerini bir kabileye üye olarak bağlamaz ama tabi tutar, “ek”lenirlerdi. Kabile onları korumayı kabul ederdi ama aslında kabilenin dışında kaldıkları için kabilenin dinini kabul etmek zorunda kalmazlardı. 2003’ten sonra Irak’ta yaşanan dehşet sırasında, Nadia’nın ailesinin kendilerini koruyan bir kabilesi vardı; ama dediği gibi “eklere kendi insanlarıyla aynı korumayı sağlamazlardı.” Mandayyalar kaçırıldı, din değiştirmeye zorlandı ve öldürüldü. 2003 ile 2011 yılları arasında Mandayya İnsan Hakları Heyeti, 175 ölüm ve 271 kaçırılma vakası belgeledi. 2004’te heyet, Felluce’de yaşayan otuz beş ailenin İslamiyeti kabul etmeye zorlandığını bildirdi.

Nadia 18 Mart 2004’te Bağdat’tan kalkan bir uçağa bindi. Nüfus kâğıtları –pasaportu yoktu ve daha önce hiç uçağa binmemişti– ilk kez damgalanmıştı. Annesi ve babası onun için endişeleniyordu: Yurtdışında kendi başına yaşarsa kimse onunla evlenmek istemez diye üzüliyorlardı. Londra o kadar pahalıydı ki, kirasını ödemek için mücevherlerini satmak zorunda kaldı ve “çok ılımlı kültür” karşısında bocaladı. Irak’ı özledi ve özlem dolu bir halde portakal çiçeği kokularını aradı. Arkadaşlarıyla Iraklıların konserlerine giderken Bağdat’ı kırk yıl önce terk eden Iraklı Yahudiler tarafından soru yağmurunu tutuldu; en çok sevdikleri yerlerle ilgili en son haberleri duymak istediler.

Ne kadar özele de eve dönme düşüncesinden vazgeçti. “Orayı seviyorum,” diyordu, “ama orada yaşayamam.” Giden son Mandayya o değildi. O gittikten iki yıl sonra Şeyh Sattar Avustralya’ya gitti. Ben bunları yazarken Irak’taki Mandayya nüfusunun yüzde 90’ı göç etmiş ya da öldürülmüştü. Sadece İran’ın güneyindeki topluluklar sağlam kaldı. Nadia Mandayyaların gitmesinin Irak için bir kayıp olduğuna inanıyordu: “Biz Irak halkını bir arada tutan terazinin dayanaklarıydık. Mandayyalar ve diğer azınlıklar gidince terazi bozuldu.” Mandayyaların geçmişi bakıp gördüklerimizden sonra Nadia’yla ben bir konuda hemfikiriz: Onların gitmesiyle Babil gerçekten yıkıldı.

Yezidiler

Kanada’da bir şehrin caddesinde, bir apartman blokuna herhangi bir gün şafak vakti bakıldığında bir pencerede ışığın yandığı görülebilir: Mirza İsmail, tıpkı öğlen vakti ve gün batımında da yaptığı gibi namaz kılıyordur. Hiçbir yabancı onun namaz kıldığına tanıklık edemez; yakınlarda kendi toplumundan hiç kimse yaşamadığı için de namazlarını tek başına kılar. Her seferinde titizlikle hazırlanır. Ellerini ve yüzünü yıkar; her zaman giydiği beyaz gömleğin etrafına *piştik* denen özel bir kuşak sarar. Güneşe doğru secdeye kapanır ve kendi halkına ait olan Kurmanci dilinde, bilinmeyen bir Tanrı’ya dua etmeye başlar. “Tanrı’dan başka tanrı yoktur,” der duada, “ve güneş Tanrı’nın ışığıdır.” Tanrı’nın dünyaya barış getirmesi için dua eder.

Mirza düzgün kesilmiş kırçillı bıyıkları olan tatlı dilli Iraklı bir adam. Gün içinde düzenli aralıklarla namaz kıldığı için iş arkadaşları ve tanıdıkları onun Müslüman olduğunu düşünüyor ama o bir Yezidi; İslamiyetle büyük benzerlikleri olan ama aslında çok farklı, olağandışı bir dinin mensubu. Halkının çoğunlukla Kürt olduğu düşünülse ve Kürt komşularıyla aynı dili (Kurmanci) konuşsalar da, o farklı bir halk oldukları konusunda ısrar ediyor. Bazen Ezidi olarak adlandırılan bu insanların sayısı Kuzey Irak, Suriye’nin bazı bölgeleri, Gürcistan, Ermenistan ve İran’ın kuzeybatısında yüz binlere varıyor. Yezidiler reenkarnasyona inanıyor, boğa kurban ediyor ve tavus kuşu şeklini alan bir meleğe inanıyorlar. Gelenekleri marul yemelerini ve mavi giymelerini yasaklıyor; erkeklerin birkaçında sakal olsa da bıyık bırakmaları gerekiyor. Ayrıca çok eski bir iftiranın kurbanı olmuş durumdalar: Şeytana tapınmakla suçlanıyorlar. 2014’ten önce bile, tarihteki en ölümcül ikinci terörist saldırısının da kurbanıydılar.

Mirza, Irak’ın kuzeybatısındaki Şengal bölgesinde, sulak ve ormanlık tepelerin birindeki bir köyde dünyaya geldi (Mandayyaların yaşadığı Irak Bataklıkları’nın kuzeyinde bir yer; iki halk birbirini tanır ama çok az iletişim kurar). Uzun zaman önce burası, kültürel açıdan Babillilerle çok fazla ortak noktası bulunan Asur İmparatorluğu’nun bir parçasıydı; ama Babilliler, İranlılar, Romalılar, Araplar, son

olarak da Türkler tarafından işgal edildiği için o zamandan beri çok el değiştirdi. Mirza küçük bir çocukken ailesi Saddam Hüseyin'in hükümeti tarafından Kahtaniye denen yeni bir siteye yerleştirildi. Saddam orada kendi bağımsız devletlerini kurmak isteyen bölücü Kürtlerin çıkardığı gittikçe büyüyen bir isyanı bastırmak için inatçı kuzey illerini daha sıkı bir hükümet kontrolü altında tutmak istiyordu. Yezidilerin hepsi kendini Kürt olarak görmese de Saddam riske girmiyordu. Kahtaniye'de Yezidileri kontrol etmek kolay olurdu; özellikle de kendi toprakları olmadığı için hükümetin yiyecek yardımlarına muhtaçlardı.

Yani Mirza, Kahtaniye'nin tek katlı kerpiç evlerinden birinde büyüdü. Kışın yağmur fırtınalarında tavandan su akardı. Caddeler pisti ve kanalizasyon sistemi yoktu; ama okullar iyiydi, yerleşkedeki bir poliklinik en azından ücretsiz tedavi sağlıyordu ve uzun ama kolay bir yolculuktan sonra ulaşılabilen en yakın şehirde bir hastane vardı. Her ailenin evinin önünde bir bahçesi vardı ve orada yiyecek yetiştirirlerdi; turplar, domatesler, patlıcanlar ve çekirdekleri için ayçiçekleri. Bahçeler, bu ailelerin tepelerdeki köylerde yaşadığı, incir ve zeytin ekip biçtikleri zamanları hatırlatıyordu. Mirza bazen konik çatılı Yezidi tapınaklarında dua etmek için, bazen de geçmiş yüzyıllarda Yezidi ailelerin işkenceden kaçarak sığındığı kutsal ve gizli mağaraları takdir etmek için o tepelere giderdi.

Yezidiler yüzyıllar boyunca maruz kaldıkları yetmiş iki zulmün bir listesini tutuyor. Özellikle de 19. yüzyılda Osmanlı otoriteleri onları pek çok kez sapkın – zorunlu askerlikten kaytarıp hiç vergi ödemedikleri için özellikle öfkeye neden olan sapkınlar– diye öldürdü. Ama Osmanlıların işleri kolay değildi. Motorlu taşıtlar icat edilmeden önce en kolay yoldan gidilse bile, Şengal en yakın şehirden bir günlük yürüme mesafesindeydi. Yezidiler genellikle Osmanlılara rakipti; bölgedeki tepe ve mağaraları bildiklerinden, işgalcileri ve oradan geçen kabileleri püskürtebiliyorlardı. İslamiyeti kabul etmeye zorlandıklarında bile, yabancılar gider gitmez kendi dini vecibelerini uygulamaya devam edebiliyorlardı. Kendi kendilerine yeten çiftçiler olarak dış dünyaya pek muhtaç olmadanhayatta kalabiliyorlardı.

Yezidiler ve Hristiyanlar yüzyıllar boyunca birlikte yaşadı ve geçmiş yüzyıllarda Müslüman derebeylerine karşı dava arkadaşıydılar. Halklar bir dinden başka bir dine geçiyordu; hatta bir Yezidi daha önceki yaşamlarından birinde Hristiyan bir papaz olduğuna bile inanıyordu (Geçenlerde Almanya'da Hristiyan bir adam bir Yezidi kadının önceki yaşamındaki babası olduğunu iddia etti. Yezidiler kuşkuluydu). Yezidilerin Hristiyan tapınaklarında dua etmeye bir itirazı yoktur; bazen de haç takarlar ancak inanç sembolü olarak değil, kötülüğe karşı koruyan birer muska olarak.

Mirza dört beş yaşlarındayken birkaç kilometre doğudaki Laleş adında bir yere götürüldü. Bağdat'ın yaklaşık dört yüz kilometre kuzeyinde ormanlık bir vadide bulunan bu yerde eski taş binalar bulunur. Yezidiler burasının dünyanın merkezi olduğu ve yaradılışın burada başladığı konusunda ısrar eder. Laleş'teki binaların birinin altında, Yezidi olmayanlara kapalı bir yerde beyaz cüppeli bir şeyh (Yezidiler de Mandayyalar ve Müslümanlar gibi ruhban sınıfından olanlar için aynı kelimeyi kullanır) Mirza'yı zemzem denen kutsal bir suya batırdı; bu, Hıristiyanlıktaki vaftiz gibi hayat boyu bir kez yapılan bir şey.

Mirza da şeyh sınıfında doğmuş. “Ben çok küçükken,” dedi bana, “nasıl şeyh olunacağı anlatıldı. Prestijli bir konum; birbiriyle kavga eden insanların bir şeyh gelince barışması gerekir.” Şeyhler, Yezidilerin saygı duyduğu ruhban sınıflarından biri; özverili *fakirler*, dinin kutsal şarkılarını söyleyen *kavvallar*, Laleş'teki tapınağı koruyan *kuçekler* ve şeyhlerden daha alt bir ruhban sınıfı olan *pirler* de. Şeyhlere geleneksel olarak mucizeler ve ruhsal rehberlik için başvuruluyordu. Bir şeyh ailesi, tükürük ya da atalarının mezarlarının tozuyla göz hastalıklarını iyileştiriyordu; başka biri de yılanlara büyü yapıyordu. Hepsi el işlerinden sakınıyor ve geçimini hayır kurumlarından sağlıyordu. Yezidi halkı geleneksel olarak okuma yazmaya isteksizdi (ki bildiğimiz gibi bu eski Persler için de geçerliydi) ve yüz yıl önce Mirza'nın ailesi okuma yazma bilmeleri nedeniyle diğer şeyhlerden ayırt edilmişti.

Mirza'nın ailesi özellikle Melek Şeyh Hasan'a bağlıydı; Yezidiler onun insanüstü biri ve meleklerin yardımcı vekili olduğuna, iradesiyle gezegenleri ve yıldızları yönettiğine inanıyordu. Şeyh Hasan adıyla bir insan formuna girdiğine, türbesinin de Laleş'te olduğuna inanıyorlardı. Mirza'nın Hasan isminin ilk hecesini her zaman yuttuğunu fark ettim; yani isim kulağa “Şeyh-san” ya da “Şeyh-sin” gibi geliyordu. Şeyh “yaşlı” ya da “tanrı” anlamına gelir; Babilliler ve Asurlular zamanında Şengal'deki ya da civarındaki halklar, Ay tanrısı olan Tanrı Sin'e tapardı. Aynı şekilde Yezidiler de Şeyh Şems'e tapmakta ki, bu isim de Asurluların Güneş tanrısı olan Şamaş'a benziyor. Benzeyen sadece ismi değil, Şeyh Şems'in türbesi da, binlerce yıl önce şerefleendirilen Şamaş'ı yüceltmek için bir tören yeri idi: Büyük boğa kurban töreni.

Kurbanın amacı kışın yağmur, ardından gelen bahardaysa bereket getirmesidir. En fazla bir yaşında olan bir boğa Laleş tapınağına getirilir ve hatırlanamayacak kadar uzun bir süredir bu şerefi ellerinde tutan adamlar tarafından Şeyh Şems'in türbesine götürülür. Adamların elinde boğayı yürütmek için kalın sopalar vardır; diğer adamların elindeyse kutlama sırasında havaya ateşlemek için makineli tüfekler. Boğa, Şeyh Şems'in türbesine geldiğinde yakalanır; bir şeyh kulağına bir şeyler okur ve boğazını keser. Bu olay dört bin yıllık Gılgamış'ta geçen kelimelerle tarif

edilebilir: “Boğayı öldürdükten sonra yüreğini çıkardılar ve Güneş tanrısı Şamaş’ın önüne koydular / Şamaş’ın huzurunda saygıyla eğilip geri çekildiler.” Bu, Yezidilerin Güneş’le ilgili tek bayramları değil. Aralık ayında üç gün oruç tutarlar, ardından da Doğum Bayramı (İydu’s-Savm) denen bir şenlik yapılır. Çok önceleri, Güneş görünmediğinde Yezidiler Tanrı’nın Güneş’i yerine getirmesi için üç gün dua eder ve oruç tutarlardı; bu şenlik bunun anısına yapılmaktadır.

Yezidi inancı da Mandayya inancı gibi bir gizem dinidir. Verdiği mesajları yaymak ve insanları bunlara ikna etmek yerine, Yezidi ruhban sınıfı bunları bir sır olarak saklar. Mirza şeyh sınıfına ait olduğundan bunları öğrenebilir ama bu bilgiye ulaşma hakkını elde etmesi gerekir. Tamamen beyaz giyinmeye ve yılda iki kere kırk beşer gün oruç tutmaya söz verirse, gündüz hava kararana kadar bir şey yemez ve dışarı çıkmazsa geleceği görme yeteneği kazanır ve kendisinden önce bu aşamalardan geçmiş olanlar, Yezidilerin yazılı olmayan kutsal metinlerini ona öğretir. Mirza, bana bir zamanlar bu metinlerin yazıldığını ama Batılı araştırmacıların bunları çaldığını söyledi; geriye bir tek, üzerinde altın yazma olan, ona halkının geçmişini göstereceğine inandığı deri bir parşömen tomarı kalmıştı (Aslında Batılı araştırmacıların Yezidi metinleri olduğunu düşündüğü elyazmalarının sahte olduğu, gerçek metinlerinse ağızdan ağıza aktarıldığı ortaya çıktı. Dinin sırları, inananlarından bile iyi saklanmıştı).

Mirza ilk peygamberin İbrahim, son peygamberinse Muhammed olduğunu biliyordu ama dört unsur herhangi bir peygamberden daha önemliydi. Bu unsurların en önemlisi ateşti; Güneş de insanlar ve bilinmeyen Tanrı arasındaki asıl elçiydi. “Yezidiler ve Süryaniler Güneş’e tapıyorlardı,” dedi. Yezidilerin insan ya da belki de hayvan olarak (Mirza’nın bu konudan emin olmamasını tuhaf buldum; ama çoğu Yezidi sonraki yaşamı merak etmiyordu ya da belki de inançları konusunda sır vermiyorlardı) reenkarne olacaklarına inandıklarını o da biliyordu. Yunan filozoflarının peygamber olduğunu düşünüyorlardı. Kendim Laleş’e gittiğimdeyse Melek Tavus’un dinlerinde önemli bir figür olduğunu anladım.

* * *

Bağdat’ta yaşadığım sırada, Laleş’in adını duyduğum andan itibaren oraya gitmek istedim. Bu seyahati 2011’de gerçekleştirdim; otuz saat sürecek ve bin beş yüz kilometrelik Irak yolculuğuna İstanbul’un sıradan bir semtinde bir otobüse binerek başladım. Sonraki gün boyunca Türkiye’nin kuzeybatı kesiminden güneydoğuya, yolun Irak’la birleştiği yere giderken etrafımda değişen manzarayı seyrettim. Yolculuğa başladığım yer olan İstanbul, Türkiye’nin en büyük ve en zengin şehri; Türkiye’nin kıyı kesimlerinde çok verimli ve ılıman bir Akdeniz iklimi görülür.

Aksine ülkenin güneydoğusuysa sıcak, fakir ve düşük nüfuslu. Etrafı yarı çölle çevrili kocaman bir vaha olan Şanlıurfa da burada bulunuyor. Bir zamanlar Edessa olarak bilinen Şanlıurfa, MS 4. yüzyılda İsa'nın Edessa Kralı Abgar'a yazdığına inanılan bir mektubu görmek için Hristiyan hacılar tarafından ziyaret edilirdi. Bu hacılardan biri Egeria'ydı ve günlük tutuyordu. Yazdıklarından anladığımız kadarıyla, Edessa'da civardaki nehirlerdeki balıkları kutsal sayan ve onları öldürmeyi reddeden paganlar yaşıyordu. Bir Hristiyan olarak Egeria bu balıkları yiyerek önemli bir noktaya temas etti ("Çok lezzetli," demişti).

Günümüzde Şanlıurfa Müslüman bir şehir; ortadaysa, etrafı parkla çevrili, ailelerin ve çiftlerin gecenin serinliğinde gezintiye çıktığı görkemli bir cami var. Şehrin geçmişini düşünerek bu insanlara katıldım. Binlerce yıldır burada insanlar yaşamıştı; örneğin MÖ 2000 ile 600 yılları arasında efsanevi Kral Nemrud'un, Eski Ahit'te yer alan ve başkenti Ninive'in [bugün Koyuncuk] şu an Musul'un bulunduğu yerde olduğu Asur İmparatorluğu sırasında. Modern şehir, İskender'in komutanları biri tarafından kuruldu ve Romalılar, Persler ve Bizanslıların –daha sonraki bir dönemdeyse Araplar, Haçlılar ve Türklerin– yaptığı savaşlar yüzünden pek çok kez el değiştirdi. Caminin üzerinde, artık yok olmuş bir dil olan Süryanice yazıların bulunduğu bir sütun vardır hâlâ ve bu bize tarihi hatırlatır.

Parkta geçmişe dair bir başka kalıntı daha göze çarpıyordu: Egeria'nın lezzetli balığı. Parkın içinden küçük bir dere akıyordu ve içinde sazan balıklarının olduğunu fark ettim; binlerce sazan, bir ağla yakalanmış gibi bir arada duruyordu. Yan yana can çekişerek kıvranıyorlardı. Başında siyah beyaz poşusu olan bir adam gelip yanımda durdu. Ondan sonra parkta yürüyen herkes hızla ona doğru geldi, biraz eğilerek elini önce öptüler, sonra alınlarına koydular ve Kurmanci bir şeyler mırıldandılar. Bu her olduğunda adam sinir olmuş gibi kaşlarını çatıyor ve belki de küçümser bir tavırla elini geri çekiyordu. Ama bu kişileri hiç geri çevirmedi.

En sonunda adam benimle konuştu. "Burada nasıl bu kadar çok balık olduğunu merak ediyorsundur herhalde?" dedi, "Burada kimse onları öldürmez ya da yemez. Kötü Kral Nemrud, İbrahim Peygamber'i yanan bir kömür yığının üstünde diri diri yakarak cezalandırmak istedi. Ama Tanrı ateşi suya, kömürü de balığa çevirdi. Biz bu nedenle bu balıkları kutsal sayıyoruz." İbrahim, Müslümanlar ve Yahudiler tarafından peygamber kabul ediliyordu. Ama Şanlıurfa'nın kutsal balık geleneği, İslamdan, en az Egeria'nın zamanına belki de daha bile önceye dayanacak kadar eskidi. Bu suyun etrafındaki insanlar bir zamanlar Aramice, sonra Yunanca, sonra Arapça konuştu; şu andaysa Kurmanci konuşuyor; Hristiyanlık buraya geldi ve gitti ama balıklar hâlâ duruyor.

“Benim adım Mahmut,” dedi adam. Müslümandı ve Şanlıurfa’daki pek çok insan gibi Kürttü. Civarda itibarlı bir adam olduğunu söyledi. Konuşurken bana Şanlıurfa’nın güneyinde bulunan, Harran denen bir yerden bahsetti. O akşam Harran’la ilgili şeyler okudum ve şu an terk edilmiş olsa da, bir zamanlar tarihte önemli bir yeri olduğunu öğrendim. İbrahim’in, Tanrı olarak Yahve’yi kabul etmeden önce burada yaşadığına inanılıyordu (Bu şu anda sorgulanıyor: Eski Ahit onu kesinlikle Harran denen bir kentte anlatıyor ama bu daha güneyde, aynı isimli başka bir yer de olabilir). Romalılar en meşhur yenilgilerinden birini kesin olarak burada yaşadı. MÖ 53’te Romalı plütokrat Crassus (Kyros’un Pers İmparatorluğu’nun yerini alan), Part İmparatorluğu’na karşı çok kârlı olacağını düşündüğü bir askeri kampanya başlattı; onların altınlarına ve batıya giden Çin ticareti tekeline göz koydu. Partlar için çalışan bir ikili ajan olan yerel bir Arap tarafından kandırılan Crassus’la birlikleri, sayıca az olan Part ordusu tarafından yok edildi. Bu, tarihin en uzun sürecek savaşının ilk karşılaşmasıydı. Roma ile Persler arasındaki düşmanlıklar, ara ara yapılan ateşkeslerle birlikte hemen hemen yedi yüz yıl boyunca devam etti.

İki taraf da artık var olmadığı için, tarihin bu en uzun savaşını unuttuk ama bu savaş onların dünyasını ve bizim dünyamızı şekillendirdi. Son aşamasında, Romalı imparatorlar Bizans’a taşındığında, Persler Bizans İmparatorluğu içindeki Yahudi topluluklarda müttefikler buldu; bu arada Bizanslılar Perslerle savaşmak için bazıları Hristiyan olan Araplar tuttu. Savaş haberleri Muhammed Peygamber’in Araplara İslam dinini yaydığı Mekke’ye kadar ulaştı. Bir bakıma, MS 613’te Antiokheia’da [Antakya] Perslerin kazandığı zaferden sonra, Bizans İmparatorluğu mutlak bir yenilginin eşiğine gelmiş gibiydi. Pers İmparatoru düşmanına “Denizin derinliklerine sığınsan bile elimi uzatıp seni oradan çıkarırım,” diye yazarken, Bizanslılar madeni paralarının üzerine “Tanrı Romalıların yardımcısı olsun” yazdırmıştı. Muhammed Peygamber ve takipçilerinin başı dertteydi; çünkü Tanrı, Hristiyan Roma’nın yanındaydı. Kuran’daki bir ayet teselli verir nitelikteydi: “Bizanslılar yakın bir yerde yenilgiye uğratıldılar,” diyordu, “ama bu yenilgilerinden sonra galip gelecekler... Ve o gün geldiğinde inananlar sevinecek.” Bizanslılar toparlanıp Perslere ölümcül bir darbe indirdi ve onları “köpekler” gibi görerek, paralı Arap askerlerinin ödemelerini kesti. Müslüman Araplar, Bizans’la ilgili fikirlerini değiştirdi ve güneydeki toprakları alıp en nihayetinde Pers İmparatorluğu’nu ele geçirmek için kuzeye ilerlediler. Yedi yüz yıl süren bu savaş iki tarafı da yordu; bu olmasaydı İslamiyet bugünkü gibi bir dünya dini olamazdı ve o zaman başkenti Konstantinopolis [İstanbul] olacak Hristiyan Batı dünyası, Doğulu rakipleri gibi Zerdüştcülüğün egemen olduğu bir kültüre sahip olabilirdi.

RESİM 6. Bir boğayı öldürürken resmedilen Tanrı Mitra; günümüzün bazı Ortadoğu dinlerinde ve bazı çağdaş Ortadoğu dinlerinde çeşitli özellikleriyle öne çıkan yılan, köpek ve akrep. İtalya'daki Santa Maria Capua Vetere'deki altın altından, MS 2. ya da 3. yüzyıl. © Getty Müzesi

Bu savaş sürerken ilginç bir kültürel karşılaşma meydana geldi. MÖ 1. yüzyılda, bugün Türkiye olan toprakların güneyi ilk kez Romalıların eline geçti. Bu bölgede görevli birlikler, kendilerine tamamen yabancı bir dinle karşılaştı. Çekici bulmuş olmalı ki, Roma'ya geri döndüklerinde bu dinin bir yorumunu da götürdüler yanlarında: Tanrı Mitra'ya tapınma. Ayrıca şu anda en yakını Harran'ın yaklaşık 200 kilometre doğusunda bulunan Yezidilerin diniyle de bazı benzerlikleri vardı. Roma İmparatorluğu boyunca Mitra'ya adanmış pek çok yeraltı şapeli –bunlar bir pınar ya da derenin etrafına kurulmuştur; Mirza'nın vaftiz edildiği Laleş'teki yeraltı odası gibi– yapıldı. Bu külte kabul edilmek zordu ve bu tarikatın (gizli tutulan ve şu anda da hakkında çok az şey bildiğimiz) yazılı olmayan öğretilerini sadece kabul edilenler öğrenebilirdi. Bu, Yezidiler ile Mitra'ya tapanlar arasındaki tek benzer nokta değildi. İki dinde de günde üç kez namaz kılmak, Güneş'e hürmet etmek, kuşak takmak ve boğa kurban etmek vardı. Son olarak Mitra'ya tapanlar kendilerine “el sıkışmayla birleşenler,” diyordu. Modern insanların kulağına bu önemsiz gelir: Bu kadar sıradan bir hareket neden bu kadar özel olabilir? Ama bu hareket o zamanlar,

şu anda Batı'da olduğu gibi, günlük bir selamlaşma şekli değildi. Şimdiki haline, kendileri için –Yezidilerdeki gibi– bir bağlanma ritüeli olan Mitracılar sayesinde gelmiş olduğu anlaşılıyor. Mitra kültü, Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlık yaygınlaştığı için en sonunda yok oldu ama bu hareket devam etti. Bütün mistik bağlamlarından kopmuş bir şekilde günümüzde evrensel bir dostluk göstergesi olarak kullanılmakta.

Hiçbir araştırmacı Yezidilerin tam tarihini bilmiyor. Dış müdahalelere karşı güvende olmalarını sağlayan uzaklık ve gizlilikleri, onları tarih kitaplarının da dışında tutmuş durumda. Irak Bataklıkları'nda tamamen izole yaşayan Mandayyaların aksine, Yezidiler geçtiğimiz iki bin yıl boyunca pek çok farklı din ve kültürden etkilenmiş. Sırf ortak özellikleri var diye şu veya bu eski dinle “aynı” olduklarını düşünmek yanlış olur. Yezidiler ile Mitracılar arasında farklar var: Yezidilerin üç, Mitracılarınsa yedi temel türü var. Örneğin Roma zamanında Şanlıurfa'da Kurmanci konuşulmuyordu, bu yüzden etnik olarak modern Yezidiler, Şanlıurfa halkının devamı olamaz. Ama dine dair düşündüklerimiz Hıristiyanlık, Musevilik ve İslamiyetle (İbrahimî dinler) o kadar şartlanmış durumda ki, Ortadoğu'da Yezidilerin ait olduğu tamamen farklı bir din ailesi bulunduğunu unutuyoruz. El sıkışmayı meşhur eden Romalı askerler Yezidileri tanımamışlarsa da, aynı aileden bir dinle karşılaştıkları kesin.

* * *

Harran'a giden iki tarafı çöllerle kaplı yol boyunca Mahmut sigaraların birini yakıp diğerini söndürdü. Tahrip olmuş şehre vardığımızda muazzam bir yer olduğunu anladım. Birkaç yüzyıl önce Irak'tan gelen Arap göçmenlerin inşa ettiği yerleşke, günümüzde taş bir kalenin etrafında petek şeklinde toplanmış, konik çatıları isten kararmış ve tahrip olmuş evlerden oluşuyor. Yakınlardaki bir tepenin etrafına ortaçağdan kalma bir caminin taşları saçılmıştı. Ama binlerce yıl önce bu taşlar, Harran bölgenin en büyük ve en meşhur yerleşmelerinden biriyken, Ay Tanrısı Sin için yapılmış bir tapınağın parçasıydı. Tapınağı MÖ 6. yüzyılda yeniden inşa eden Babil Kralı Nabonidus [Nabunaid], taşların renklerinden özellikle gurur duyardı ve Harran'ı “ay ışığı kadar parlak” yaptığını söylerdi. 1950'de bir arkeolog, yıkılmış caminin basamaklarından birini ters çevirdiğinde, caminin işçilerinin taşocağından yeni taşlar çıkarmak yerine Nabonidus'un taşlarını yeniden kullandığını ortaya çıkarınca, Nabonidus'un 2500 yıllık kitabesi de ortaya çıktı.

Roma İmparatorluğu Hıristiyanlığa geçtikten hatta şehir Müslüman-Arap İmparatorluğu'nun bir parçası olduktan çok sonra, Harranlılar ısrarla yedi gezegene tapınmaya (Babil geleneğine uygun olarak Güneş ve Ay'ı da gezegen kabul

ediyorlardı ve Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter ve Satürn'den haberdarlardı) ve her bir gezegene kutsal bir tapınak atfetmeye devam etti. Eski gelenekleri sofistike bir felsefe ve bilimsel bilgiyle bir araya geldi. Örneğin gezegenlere adanan tapınaklar, gezegenlerin Güneş'e olan uzaklıklarına göre ayarlandı. Bu gezegenlere tapınmaları da ayrıntılı bir teolojile savunuldu. Harranlılar, evrenin varlığının nihai açıklaması olan ama insan zekâsının çok üstünde yüce bir Tanrı'nın olduğu sonucuna varan Yunan filozoflarıyla hemfikir. Tanrı tam olarak tarif edilemediği için, insanlar sadece Tanrı'nın içinde bulunduğumuz maddi evrendeki yansımalarını görmeyi ve buna saygı duymayı umabilirdi.

11. yüzyılda yaşamış Müslüman ilahiyatçı Şehristânî'nin Harranlıların inançlarını anlatmaya çalışırken söylediği gibi, "Tanrı herkesin gözü önünde kendini insanlarda çoğaltır. Bu beden ya da kişiler dünyayı yöneten yedi gezegendir." Yani Babil ya da Asur dini uygulamaları, bu uygulamaları desteklemek için yeni bir ideolojiyle yaşayabilirdi: Gezegenlere Tanrı'nın yansımaları olmaları nedeniyle tapınılabildi. Yine yazarın söylediği gibi, bazı insanlar bunu yapabiliyordu: "Kişinin hazır olma düzeyine bağlı olarak, Tanrı'nın özü ya da özünün bir parçası insanoğlunda var olabilirdi." Bahsedilen bu öz tamamen tam anlamıyla var olduğunda, kişiyi yeryüzünde Tanrı'nın bir yansıması haline getirebilir. Şehristânî, Harranlıların reenkarnasyona inandığını, bunun da Tanrı'nın yansımalarının, ölüp tekrar dirilerek başka bir dönemde yeryüzüne dönebileceği anlamına geldiğini söyler.

MS 638'de şehri Bizanslılardan alan Müslüman orduları Harranlılara ne yapacaklarını bilemedi. Kuran'a göre –Hıristiyanlar, Museviler ve "Sâbiûn" da dahil olmak üzere– "ehl-i kitap" özel bir hoşgörüyü hak ediyordu. Öte yandan çoktanrılıların, din değiştirmelerse, genellikle ölmeyi hak ettikleri düşünülürdü. Harranlıların bu kategorilerden hangisine dahil olduğu belli değildi. Bu nedenle Araplar, Ay Tanrısı'na adanmış bir tapınakla karşılaştıklarında aralarından bazıları –özellikle de İslamiyeti kabul etmeden önce Yahudi ya da Hıristiyan olanlar– bunu hemen yıkmak istedi. Bir başka grup Arabin da Harranlıların dinine benzer şeylere inanan akrabaları vardı. Bu grup, Harranlıların daha önceki gibi ibadet etme haklarını savundu. Görüşleri kabul edildi ve tapınak iki yüzyıl daha ayakta kaldı.

Bu dönemin sonunda halifenin yolu Harran'dan geçti. İnsanlar dehşete kapılmıştı. Halife onları pagan olmakla suçlayabilir, yasal haklarını ellerinden alabilir, hatta ölüme bile mahkûm edebilirdi. Sonra Kuran'da "Sâbiûn"la ilgili kısmı buldular ve ona tutundular: Sâbiî olduklarını söylediler ve böylece bir üç yüzyıl daha barış içinde yaşadılar (Güney Irak Bataklıkları'nda gerçekten Sâbiiler olduğunu sadece zeki Bîrûnî belirtti). Ayrıca kendilerini Müslüman hükümdarlar için faydalı hale getiren, Yunan bilimine dair bildikleri de Harranlıları korudu. Sabit bin Kurra

isminde bir Harranlı, Bağdat'ta Müslüman halifeler tarafından dünyanın bilimsel bilgi yuvası olarak kurulan "Beyt'ül-Hikme"de (Bilgelik Evi) faaliyet göstermeye başladı. Kurra, bir yılın ne kadar uzun olduğunu iki saniye içinde hesapladı ve Pythagoras'ın üçgen teorisinin daha önce bilinenden daha geniş bir uygulama alanı olduğunu kanıtladı. Kültürünü ciddi bir şekilde savundu: "Şu anki dünyayı kuran ve şehirleri yaratan pagan insanlar ve kralları değilse kimdir? Paganlığın getirdikleri olmasaydı dünya boş ve fakir, mahrumiyet kefeni içinde sıkışmış olurdu."

11. yüzyılda Harran'ın şansı tükendi ve bir güruh "ay ışığı kadar parlak" taşları saçıp savurarak tapınağı yıktı. Yüz yıl sonra Moğollar, şehri ve insanlarını yok ederek iki bin yıllık tarihin tüm izlerini sildi. Ama Harranlıların düşünceleri, yıkık şehrin güneyinde, Azerbaycan'da İranlıların yaşadığı dağlık yerleşme bölgesinden batıya, Akdeniz'e uzanan bir bölgesinde hâlâ yaşıyor. Örneğin Suriye deniz şeridinde Alevi bir topluluk, pek çok yüz yıldır İslamiyetin Harranlıların kabul ettiği gelenek ve düşünceleri barındıran alışılmadık bir yorumunu uyguluyor. Teknik açıdan Şii olsalar da, Aleviler ile ortodoks Şiiler, Üniteryenler ile Protestanlar kadar az ortak noktaya sahip. Aleviler, İslamiyetin ilk iki yüzyılında Şiilere önderlik eden On İki İmam'dan on birini takip etti. Daha sonra düşünceleri çok radikal bir yönde gelişti.

2012'de Lübnan'ın kuzeyinde bir Alevi şeyhiyle, dini konusunda benimle konuşabileceği ümidiyle, bir görüşme ayarlamak istedim. Çok büyük beklentim yoktu. Kendi cemaatinin bile sakladığı sırları bilme izni yoktu; kaldı ki, ben sevilmeyen iki milleti (İngiliz ve Amerikan) aynı anda temsil eden bir yabancıydım. Ziyaretim sırasında Alevilerin durumu özellikle tartışmalıydı; çünkü Suriye hükümeti ve Alevi başkanı Beşar Esad, acımasız bir baskı uyguluyor ve toplu ölümlere neden oluyordu. Dolayısıyla konuşturmak şöyle dursun, onlara ulaşmanın bile mümkün olup olamayacağından emin değildim. Ama ucuz bir cep telefonu, birkaç numara, Beyrut'un güneyindeki kenar mahallelerinden bir taksi şoförü ve daha iyi günler görmüş bir arabayla elimden geleni yapacaktım.

Sünni Müslüman bir kent olan Trablusşam, Lübnan'ın kuzeyinde yer alır ve Alevilerin yaşadığı kenar mahallelerden (aslında şehrin şu anda içine aldığı, tepede bir köy) biridir. İçeri girdiğimde bu besbelliydi: Her lamba direğinde Beşar Esad'ın kocaman resimleri asılıydı. Bu görüşmeyi, bölgedeki Alevileri Sünni Müslüman komşularına karşı savaşa sürükleyerek militan toplamakla suçlanan güç sahibi bir adam vasıtasıyla ayarladım. Sokakta duran adamlar beni getiren taksi şoförünü sorguya çekti ve Şii olduğunu öğrenince rahatladılar. Bu onların gözünde onu müttefik yapıyordu ve nadir bir durumdu.

Bütün bedenim üzerimde gizli silah var mı diye arandıktan sonra başında kırmızı-beyaz bir türban sarılı Alevi bir şeyhin çalışma odasına götürüldüm. “İnançlarımızın hiçbirini gizli değil,” dedi bana, “mahrem olan sadece birkaç şey var, eski gelenekler vesaire, hepsi bu.” Deve ve tavşan eti yememek, sadece kendi cinsiyetinden farklı olan hayvanların etini yememek gibi yasaklardı: Kadınlar dişi hayvanların, erkekler de erkek hayvanların etini yiyordu. İngiliz büyükelçinin bana söylediği gibi, ağaç korularına özel bir önem atfediyorlar mıydı? Hayır. Ali’yi kutsal görüyorlar mıydı? Hayır, sadece bir kanun yapıcı ve Peygamber’in halefiydi. Suriye’ye gelince, orada olanlar, ona göre İsrail’e hizmet eden teröristlerin işiydi. Oradan ayrılmak üzereyken şeyh benimle dinine dair son bir gözlemini paylaşmak istedi. “Cehennemde hiç Alevi yoktur,” dedi sırtarak, “Cehennemde sadece teröristler vardır ve işkence göreceklerdir.”

Şeyh, tamamen isimsiz kalmak isteyen bir Alevi için pek dürüst davranmıyordu. Alevilerin en kutsal ritüeli kutsal şaraptan içmektir ve bunda Hıristiyan etkilerinin olduğu çok açıktır; buna *Mass** derler, ayrıca kitaplarında İsa’ya göndermeler vardır. Ritüelleri aynı zamanda İran geleneklerini barındırır; bu ritüel, şarabın Tanrı’yla birliğe varma yolu olarak kullanıldığı Zerdüştüçülerden alınmıştır. İnsanlar bitki ya da hayvan olarak reenkarne olabilir; her ne kadar şeyh inkâr etse de, bazı ağaç türlerinin kutsal bir öneme sahip olmasının nedeni belki de budur. Alevilerin kutsal kitapları (inanç mensubu olmayanların görememesine rağmen Batılı araştırmacılar tarafından yayımlanmıştır) daha önceki Müslüman filozofların tartıştığı ama ayrıca Harran geleneklerinde de devam eden düşünceleri öğretir. Bu kitaplarda tarihten, Tanrı’nın gökyüzündeki hizmetkârları olduğu düşünülen pek çok isim vardır: Muhammed ve İsa gibi sadece İslam ve Hıristiyanlıktan bildiğimiz isimler değil, Platon ve Büyük İskender gibi klasik isimler de. Geleneklerine göre, bunların en büyüğü Muhammed’in damadı Ali’dir. O Tanrı’nın yeryüzünde ifade bulması ya da yansıması, dünyada insan zihninin kavrayabileceği, Tanrı’ya en yakın şeydir. Ali’nin Tanrı olduğunu söylemek yerinde olabilir ama Tanrı’nın Ali olduğunu söyleyerek Tanrı’yı bu şekilde sınırlamak yanlış olur (Aslında Aleviler, “İmge Tanrı’dır ama Tanrı imge değildir,” der. Bu ifade MS 550’de Nasturi Hıristiyanlar tarafından bir metinde kullanılanla benzer: “Mesih Tanrı’dır ama Tanrı Mesih değildir”).

* Küçük gruplar ayrı olarak değerlendirilirse, bütün Hıristiyan kiliselerinde temel iki ayin vardır: Vaftiz ve Evharist (Komünyon). “Evharist” terimi, II. yüzyılın başlarına dayanır ve Yunancada “şükran, şükür, şükretmek” anlamlarına gelen, kutsal Komünyon aynının bir ismi olarak kullanılmaya başlayan *Eucharist*’ten gelir. *Evharistiya*, Latince *missa* (*mass*, *masse*) olarak geçer –en.

Aleviler de Yezidiler ve Harranlılar gibi gezegenlere saygı duyar. Kabilelerinden biri Güneş'in, bir diğeryse Ay'ın adını almıştır. Güneş ve Ay'a tapınma, en azından bazı Aleviler tarafından bir erdem olarak görülür. Alevi bir kabile, Samuel Lyde isminde 19. yüzyılda yaşamış ve daha sonra grupla birlikteyken yaşadıklarını kitap haline getiren İngiliz bir misyonerle bir başka kabile hakkında konuşurken, "Onlar Ay'ı sevmiyor," diye yakınmıştı. Ayrıca yeryüzünde Tanrı'ya en yakın şey olan Ali'nin Güneş'te saklı olduğunu, dua vakti geldiğinde yüzlerini Güneş'e dönmelerinin nedeninin de bu olduğunu söylemişlerdi (Bir zamanlar Tanrı Mitra'yla ilgili de benzer bir inanç vardı; bir dönem Ali ismi Mitra yerine ya da kasıtlı bir senkretizm olarak kullanılmıştır ve zaman içinde asıl bağlantının unutulmuş olması muhtemeldir).

Neil Armstrong'un Ay'a çıkması Alevi akademisyenler arasında teolojik bir kriz yarattı. Harranlılar gibi onlar da Ay'ın gökyüzünde Tanrı ile insan arasında aracı bir ruh olduğuna inanıyordu; peki ama Ay bir kaya parçasıysa ve evrendeki pek çok aydan sadece biriye bu nasıl doğru olabilirdi? Böylece Ahmed Muhammed Haydar isminde Alevi bir şeyh *After the Moon* [Aydan Sonra] isimli bir eser yazarak bu sorunu açıklığa kavuşturmaya çalıştı. En azından isimsiz kaynaklar tarafından bana söylenen buydu. Ayrıca kitabın yayımlandığını öğrensem de, kitabın yıldız ve gezegenleri ele aldığını, bütün kopyaların esrarengiz bir şekilde ortadan kaybolduğunu doğrulayan bir inceleme buldum; yani şeyhin bu sorunu nasıl açıklığa kavuşturduğunu hiçbir zaman öğrenemedim. Bu gizlilik 13. yüzyılda Akka'da Haçlı bir psikopos olan Jacob de Vitriaco'nun, Alevilerin kanunları olarak adlandırdığı, gizli öğretileriyle ilgili yazdıklarıyla örtüşüyordu: "Hangi oğul ki kanunları annesine açık eder, acımadan öldürülür." Aleviler günümüzde de gizliliklerini sürdürüyor. Hatta siyasi güçleri ve tartışmalı Esad rejiminden dolayı daha da gizliler. Alevilerin inançlarıyla ilgili araştırmalarımı çok fazla uzatmadım.

Hiçbir güç sahibi olmayan Yezidiler daha az mahcup oluyor. Mirza'nın bana söylediğine göre, Şeyh Şems, Güneş'ten "sorumlu." Aynı zamanda yeryüzüne inip ilahi bilgeligi yaymak için insan formuna giren bir melek. Harranlılar, Aleviler ve Yezidiler arasında başka benzerlikler de vardır. Üçü de reenkarnasyona inanır ve ateşe gönderme yaparlar (19. yüzyılda yaşamış İngiliz misyoner Percy Badger, Yezidilerin "asla ateşe tükürmediklerini, genellikle ellerini ateşin içinden geçirdiklerini ve ateşi öpüp yüzlerini onunla yıkayacaklarmış gibi yaptıklarını" söylemiştir). Yezidiler ile Aleviler günde üç kez Güneş'e dönerek dua eder; Harranlılar da günde üç kez güneşe dönerek dua ederdi. Bazı Yezidilerde de suda yaşadıkları için kutsal saydıkları balıkları öldürmek bir tabudur (Mirza İsmail'in arkadaşı Ebu Şihab bana Yezidi bir azizin "1350 yıl önce" Şam'da çadırını kurduğunu ve bir balığın nehirden zıplayıp çadır kazığı olduğunu; o zamandan beri Yezidilerin balıkları

öldürmediğini söyledi. Şam'ın da eskiden Yezidi olduğunu ekledi. Aslında bin yıl önce "Birûnî, Harranlıların Şam'da bir tapınakları olduğunu belirtmişti).

* * *

Şanlıurfa'dan doğuya uzanan yol Yezidilerin yaşadığı topraklara gidiyordu. Geçtiğimiz yerlerin fakirliği, giderken yol kenarında durduğumuz restoranlardan bile belliydi. Durduğumuz restoranların en sonuncusunda sadece boş bir mutfak ve ellerinde boş çorba kâseleriyle sinekleri kovalayan üzgün birkaç adam vardı. Türkiye'nin Akdeniz sahilindeki turistik yerlerden inanılmaz derecede farklıydı ama burada en azından bir şey bana daha tanıdık geliyordu: Konuşulan dil, bildiğim başka yerlerde duyduğuma benziyordu. Durduğumuz zaman şoför "*penç dakka*," dedi. Bu kelimeleri tanımıştım: "beş dakika." İran ve Afganistan'da duyduklarımın aynısıydı. Bir adam bir başkasına "*Çoni?*" diye sordu; bu "Nasılsın?" anlamına geliyordu; "*Başı*" ("İyiyim") diye karşılık verildi.

Bu, Türk hükümetinin yüzyıllardır süren bastırma çabalarına karşılık hayatta kalmayı başaran Kurmancıydı. Soyadı "Atatürk" olan Mustafa Kemal, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalanlarla modern Türkiye devletini kurmaya çalışırken, yeni ülkesindeki çeşitliliğin bir zayıflık ve bölünme nedeni olduğunu hissetti. Pek çok yerel ve bölgesel kimliği baskılamaya çalıştı ve bazılarında başarılı oldu; ama Kürtler konusunda değil. O ve vârisleri okullarda Kürtçeyi yasakladı ama dil yine de yaşadı (ve artık bu yasak kaldırıldı). Kürtlere Türk oldukları öğretildi ama onlar Kürt kimliklerinden vazgeçmedi; güçlü bir ayırıcı hareketin liderleri, dilleri ve etnisiteleriyle batıdaki Türklerden ve güneydeki Araplardan ayrılan bir halk oldukları gerekçesiyle ayrı bir Kürt devleti istediler.

Irak'ta bu hayal gerçek olmaya çok yaklaştı. Sınıra vardığımızda sazlıklardan, ince nehirden ve tel sınır hattından baktığım yerin Irak olduğuna neredeyse inanamadım. Sınırın diğer tarafında koskocaman bir bayrak asılıydı, ucu neredeyse Türk sınırına geçiyordu ama bu Irak bayrağı değildi; kırmızı, beyaz ve yeşil renklerden oluşan, ortasında sarı bir güneş bulunan Kürdistan bayrağıydı. On yıllar boyunca bu bayrak Kürtlerin bağımsızlık arzusunun yasak bir sembolüydü. Kürtler ancak 1991'den sonra ve sadece Irak'ta bayraklarını asacak kadar kendilerini güçlü hissetti. Bu dönemde Batılı güçler Irak'ın kuzeyinde uçuşa yasak bir bölge oluşturdu, bu da Kürtlerin Saddam'ın dokunulmazlığına karşı gelebilmelerini sağladı. Saddam 2003'te devrildiğinden beri, ülkenin şu anda Irak Kürdistan'ı olarak adlandırdıkları üç eyaletinde Kürtler bayraklarını anayasal hakları çerçevesinde dalgalandırabiliyor.

Türk topraklarında bulunduğum sırada "Kürdistan" yasaklı bir sözcüktü; bu, ayrımcılık ve Türkiye'nin farklı etnik kısımlara bölünmesi anlamına geliyordu. Bu

sözcüğü bilgisayar ekranımda gören bir yolcu, onu silene kadar bana parmağını salladı. Buna karşın sınırı geçer geçmez duyduğum ilk şey, “Kürdistan’a hoş geldiniz!” oldu. Bir yerde sapkınlık olarak görülen şeye başka bir yerde insanlar sıkı sıkıya bağlıydı. Bir keresinde Irak’ta insanların her fırsatta “Kürdistan” dediğini fark etmiştim. Iraklı Kürtler bu sözcüğü, sihirli bir gücü varmış gibi, sözcüğü dillendirince özgürleşip zenginleşiyorlarmış gibi vurgulayarak, kararlı bir şekilde kullanıyordu.

Iraklı Kürtler benzer olmadan birlik olmaktan hoşlanıyor. Onlarca kabileye ayrılmış, üç dile sahip ve bir keresinde birbirlerine karşı bir iç savaşa girmiş, şu anda bile tereddütle birlikte çalışan iki siyasi kısma ayrılmış durumdalar; ama yine de yüksek düzeyde bir özerklik kazanacak, bölgedeki terörist saldırıları en aza indirecek ve Irak’ın petrol gelirinin yüzde 18’ini alacak kadar etkili bir işbirliği içindeler. Kürtler böylesine bir zenginliği hiç deneyimlemedi. Onların uzun bir tarihi var: O tepelerde binlerce yıllık “Kurti”lere göndermeler bulunmakta ve bazı araştırmacılar kökenlerinin daha da eskiye dayandığını söylüyor. Ama asla zengin olmadılar ve kültürlerine dair çok az şey bıraktılar; belki de, ekip biçtikleri dağ ve tepeler, düşmanlara karşı mükemmel birer sığınak olsa da, verimli olmadığı içindir. Marco Polo zamanında, eğer bu gözüpek ve sahtekâr gezgine inanılırsa, eşkıyaydılar. “Kürtler hırslı birer savaşçı ve kanun tanımaz insanlardı, tüccarları soymaya bayılırlardı,” diye yakınırdı Marco Polo.

Şimdiyse, aksine, Kürtçenin konuşulduğu yerler bir yabancı için en güvenli yer. Ziyaretim sırasında gördüğüm, geçen yılda gerçekleşen her vahşi saldırıyı kırmızı bir noktayla gösteren bir haritada Kürdistan boş bir yerdı. Kırmızı noktalar kenarlara, özellikle de batı sınırında Ninive Ovaları denen bir bölgeye yayılmıştı. Eski Ahir’teki Ninive bölgesine daha yakın, şu anda Irak’ın ikinci en büyük şehri Musul sınırları içindeki kırmızı noktalar fazlaşıyordu. Musul –bir gazetenin bir keresinde söylediği gibi “dünyanın en tehlikeli şehri”– büyük, kan kırmızısı bir lekeydi.

Daha önce seçim gözlemcisi olarak Musul’a baştan aşağı silahlı bir araçta gitmiştim, dışarıda olanları sadece kamera ekranından görebiliyordum. O zaman bile neredeyse yolun kenarındaki bir bombaya çarpıyorduk. “Sizi görmeyi beklemiyordum,” dedi üs komutanı küçük grubumuza, “şehrin dışında bulunan karakoluna vardığımızda, araçlarımızdan birinin vurulduğu haberini aldık; sizinki olduğunu sandım.” Şehirdeki bir sonraki günümüzde insanların soğuk, sessiz bakışlarına maruz kaldık. Hayır, Musul’a tekrar gitmeyi istemiyordum. Ama İstanbul’dan gelen otobüs oraya gidiyor gibiydi: Hasat edilmiş tarlalar ve biçilmiş tepeleri geçerek, “Musul” yazan “Saddam bölgesi” işaretleri altındaki yoldan sarsıla sarsıla gidiyordu.

Artık, geç olsa da, coğrafyanın güvenliğini için ne kadar önem arz ettiğini anlamıştım. Bir anlık bir dürtüyle bu otobüse binip bir Kuzey Irak haritası almaktan başka bir şey düşünmemiştim. Harita sözde en iyisiydi ama bana sadece beni daha fazla endişelendirecek bilgiler veriyordu. Gideceğim yer Kürtlerin başkenti Erbil’di ve haritada Erbil’e giden ana yolun üstündeki büyük kırmızı çizgi, Musul boyunca devam ediyordu. Kalp atışlarım hızlandı ve pencerenin çerçevesini tuttum. Yolculara o yoldan mı gideceğiz diye sormaya çalıştım ama Kürt ve Türk tacirler oldukları için Arapça ya da Farsça konuşmalarımı anlamadılar.

Pencereden dışarı endişeyle bakmaya başladım; otobüsün bir yan yola girmesini, tarlalar arasından giden bir kestirme bulmasını diledim. Gözlüklerimi çıkardım ve kimse görmeden nasıl gömleğimi değiştirebilirim ya da İngiliz pasaportumu nasıl saklarım diye düşünürken, son an gibi gelen bir anda otobüs nihayet anayoldan sola, haritamda görünmeyen dar ve yeni yapılmış bir yola saptı. Kürtler de benim gibi Musul’dan uzak duruyorsa benziyordu ve kaçmak için yeni yollar yapmışlardı. Aslında, yıllar sonra fark ettiğim üzere, yıllar süren kavga sadece yolları değil, bölgenin manzarasını da yeniden şekillendirmişti.

Otobüs çılgin şoförlerle ve en az bir kaza yapmış arabayla birlikte bu kestirmede yol alırken, coğrafyanın tehlikesiyle ilgili bir şey daha öğrendim. Otobüste beni anlayacak kadar Arapça bilen bir adamın bulunduğu ortaya çıktı. İsmi Hacı Abbas’tı ve Kürdistan sınırlarının hemen dışındaki Kerkük’te yaşıyordu. Ondan kendi şehrinin ve Kürdistan sınırında yer alan tüm bölgenin –Mirza’nın doğum yeri olan Şengal’i de içine alan, “tartışmalı topraklar” denen yerler– Erbil’deki bölgesel Kürt hükümeti tarafından mı yoksa Bağdat’taki Irak merkez hükümeti tarafından mı yönetileceğine bir referandumla karar verileceğini öğrendim. Bu süre içinde Kerkük, dini ve ırkçı şiddet nedeniyle sessiz ve yarı terk edilmiş bir şehir haline gelmişti. Abbas’ın ayrılırken son sözleri, “Irak Türkmenlerini unutma” oldu; kendisinin de yüzyıllar boyunca Türk dillerini muhafaza ederek Orta Asya’nın bozkırlarından gelmiş fetih ordularının soyundan olan, şimdi farklı bir Irak toplumu konumundaki bir Irak Türkmeni olduğunu sandım. Sonraki birkaç günde korunmasız başka gruplardan pek çok çağrı daha duyacaktım: Şarap içme ve günah çıkarma törenleri yapan, Müslüman bir grup olan Şebekler; Doğu Kilisesi’nden son kalan, bir zamanlar Çin’e kadar uzanan Hristiyan bir mezhep olan Süryaniler; Yezidilere benzeyen ama Yezidi kast sistemini reddeden, Şeyh Adi yerine Sultan Sahak’ı takip eden bir grup olan Kakailer. “Tartışmalı bölgeler” Irak’ın çoğu sorunlu azınlık toplumunun vatanydı ve bu toplumların hepsi ilerde ne olacağı konusunda gergindi.

Otobüs, Kürdistan'ın başkenti Erbil'de elektronik malzemeler satan bir alışveriş merkezinde beni indirdi. Şimdi ne yapacağımı düşünürken, kavurucu güneşten kaçma şansı bulduğum için mutlu bir halde, kötü bir cappucino içiyordum. Erbil, nereye baksam gördüğüm evler ve yeni yollarla birkaç yılda hızla gelişmişti. Şehir içinde bir arkadaşım kalıyordu; ona telefonla ulaştığımda, eski ve aksi bir Kürt milis savaşçısı olan Taha isminde bir şoför bulmama yardımcı oldu. Arabasını tertemiz tutmuştu; koltuklarının naylon kılıfları hâlâ üzerlerindeydi. Kötü bir Arapçayla bana Bağdat'a hiç gitmediğini söyledi. Kürdistan içinde yaşamıştı. Ama beni Laleş ve Yezidilerin yaşadığı diğer yerlere –ama Kürdistan'ın dışında kalan ve daha az güvenli olduğunu söylediği Şengal'e değil– götürmekten memnundu.

Yezidi inancının iki kurucusundan biri Laleş'te gömülüydü. İsmi Şeyh Adî bin Müsâfir'di ve Sufi bir mutasavvıftı; kutsiyeti ve sofuluğu Yezidiler tarafından çok iyi biliniyordu. Geleneklere göre, gizemli bir figür olan Sultan Yezid tarafından kurulan Yezidi inancının reformcusu olarak görülüyordu. Mirza, “Yezid”in Tanrı'nın bir diğer ismi olduğunu bana söylemişti. Daha tartışmalı bir okumada, Yezid'in İslamiyetin daha önceki Sünni hükümdarlarından biri olan ve Şii Müslümanların nefret ettiği halife Yezid olduğu söyleniyordu. Yezidiler, Şiiilerin hâkim olduğu Irak'ta bu görüşü reddetmek için çok çaba sarf ediyordu.

Yezidilere ait olmayan kaynaklarda da geçen tarihi figür Adî bin Müsâfir daha az tartışmalıdır. 1075 yılında İslamiyetin eski hükümdarları olan Emevi Halifeliği'nin vârisi olarak doğdu. Doğum yeri Lübnan'ın Bekaa Vadisi'ndeki Baalbek yakınıdır; o zamanlarda orada Harranlıların hâlâ bir karakolu olabilir. Dolayısıyla, tasavvuf okumak için uzaklardaki köyünden Bağdat'a doğru yüzlerce kilometrelik bir yolculuğa çıktığında, Yezidilerinkine benzer geleneklere sahip bazı kişiler tanımış olabilir. Sonra imparatorluk başkentinde kalmak ve bir âlim olarak rahat bir hayat yaşamak yerine, o zamanlar ehlileşmemiş, tehlikeli ve İslama dirençli Kürt bölgelerine misyoner olarak gitti. Adeviyye denen bir sufi (ortaçağ Avrupa'sındaki gezgin dervişlere benzeyen, belki de onlardan ilham alan ve yün –Arapçada *sûf*– giyen, fedakâr ve mistik dervişler) tarikatı kurdu. İslam dünyasının sınırlarındaki insanların inançlarını değiştiren sufi dervişler, değiştirdikleri inançların bazı yönlerini kabul etme konusunda genellikle esnekti ve Müslümanlığın uygulamalarıyla bir arada gidebilmeleri için, bazen Müslüman isimleri alarak bunları yeniden şekillendirdiler. Buradaki amaç, din değiştirenlerin eninde sonunda kendilerini Müslüman olarak görecektir olmalarıydı. Yine de bazen yeni öğretiler yerleşmedi; İslamiyetin bazı yönleri benimsendi ama bunlar önemsiz olanlardı; din değiştirenler içten içe

kendilerini asla Müslüman olarak görmediler ve eski kimliklerini unutmadılar. Belki de bu süreci, en sonunda Müslüman numarası yapmayı tamamen bırakan Şeyh Adî'nin din değiştirttikleri yaşadı.

Adî'nin Müslüman çağdaşlarına göre garip görüşleri vardı. 19. yüzyılda kendisine, Yezidiler tarafından kulağa alışılmışın dışında gelen bir şiir atfedilmişti. "Bilgeliliğimle her şeyin doğrusunu bilirim," diye masum bir şekilde başlar şiir; "Kötülüğün benimle olduğunu görmedim." Ancak dizeler daha büyük iddialarla devam eder: "Bütün yaradılış benim kontrolümde... ve yaratılan her şey bana tabi. İnsanlığı zat-ı şahanelerime taptıracak olan benim... ve gökyüzünün her tarafına yayılmış olan da benim." Bazı Yezidiler de onun tanrıvari bir konuma sahip olduğunu düşünür. 19. yüzyılda misyoner Percy Badger'e, "İyiliğin yazarı kimdir?" demişti Laleş tapınağındaki bir yardımcı, "Tanrı mı yoksa Şeyh Adî mi?"

Yine de dinlerinin nasıl olduğu sorulduğunda, çoğu Yezidi Şeyh Adî'den bahsetmez. Duvarlarında onun resmi de asılı değildir. O sadece dünyanın gerçek hükümdarı, bildiğimiz evrende Tanrı'nın vekili, sınırlı insan zihnimizin kavrayabileceği, Tanrı'ya en yakın figür olan Melek Tavus'un yeryüzündeki tezahürüdür. Yezidilerin Tanrı görüşü çok soyut olduğundan –Tanrı'yla ilgili var olduğundan başka kesin hiçbir şey söylenemez– kültlerinin temelinde Melek Tavus vardır. Daha önceki yüzyıllarda Melek Tavus'un (*sancak* denen) bronz imgeleri insanların tapınması için bir seremoni şeklinde Yezidi köylerinde gezdirilirdi. Misyoner Badger, "sancak"ı şöyle tarif etmişti: "Şekil bir kuş şekliydi, daha çok bir horoza benziyordu... bir şamdanın tepesine sabitlenmişti, etrafında birbiri üzerine konmuş, her birinde yedi yakaç olan iki ışık vardı; üstteki alttakinden daha büyüktü." "Sancak"ların [*sincak/ sencik*] beşi kayıp, ikisi duruyor. Yezidiler, ayrıca Melek Tavus'un her yıl *Çarşema Sor* yani "Kızıl Çarşamba" denen bir günde yeni yılı karşılamak için dünyaya geldiğine inanıyor. Bu bayramda, tıpkı Hristiyanların Paskalya'sında olduğu gibi yumurtalar boyanıyor. Yezidiler, onların yaradılış mitine göre, yumurtanın bir zamanlar sıvı olan ve daha sonra (pişmiş yumurta gibi) katılaştı, Melek Tavus'un tavuskuşu tüylerini üzerine serene kadar ve maviyle yeşil renklerini denizle ormanlara verene kadar renksiz olan dünyanın yaradılışını sembolize ettiğini düşünüyor.

Daha tartışmalı bir konuyla, Melek Tavus'un Yezidiler tarafından ayrıca Azazel ya da İblis olarak tanımlanmasıdır ki bunlar Müslüman geleneklerine (aynı şekilde Yahudi ve Hristiyan geleneklerine de) göre Tanrı'ya karşı gelen ve cehenneme gönderilen, meleklerin en büyüğünün yani Şeytan'ın isimleridir. Tavuskuşunun da benzer çağrışımları vardır. Lübnan'daki Dürziler, Cennet Bahçesi'nde Âdem ile Havva'yı baştan çıkarmanın yılan değil tavuskuşu olduğunu kabul eder. İran'daki

bazı Zerdüştcüler, tavuskuşunun, Şeytan'ın isterse iyi şeyler yapabildiğini göstermek için yaptığı bir iyilik olduğuna inanırdı.

Ancak Yezidiler, melek Tavus'a asla Şeytan demez; çünkü bu sözcük çok katı bir şekilde yasaklanmıştır. 19. yüzyılda Yezidiler, Osmanlılara, Şeytan'ın ismini duydukları zaman yerine getirmeleri gereken korkunç bir uygulamadan bahsettikleri bir mektup yazdılar: İsmi söyleyen kişiyi öldürmek, daha sonra da bunu duydukları için kendilerini öldürmek. Irak Savaşı'ndan sonra Irak Parlamentosu'nun Yezidi bir üyesi, konuşmalarının başında Şeytan'a ettiği lanetleri duyunca bu kadar ileri gitmedi ama bu uygulamaya ya da her lanet edildiğinde diğer parlamenterlerin kendisine suçlayıcı bakışlar atmasına karşı çıkarak, herkesin ilgisini çekti. Suçlayıcı bakışlar yöneliyordu çünkü diğer parlamenterler onun Şeytan'a tapıldığını düşünüyordu.

Yezidi bir akademisyen ve Kürt bir memur olan Hayri Buzeni'yle buluşacağım Duhok denen bir şehre doğru beni kuzeye götürürken, taksi şoförü Taha da öyle söylemişti. "Onların hiçbir yemeğini yemediğimi göreceksin," diye uyardı beni Taha, "İnsanlar Müslümanların bir zamanlar Yezidi yemeklerini yediğini söylüyor. Ama artık değil. O tapıkları Melek Tavus var ya, o Şeytan." Genç Yezidiler bana daha sonraları Müslüman Kürtlerin onlarla yemek yememesinin yaygınlaştığını söyledi. Melek Tavus yüzünden Avrupalı ziyaretçiler de Yezidilere karşı temkinliydi. 1840'ta Kuzey Irak'a seyahat eden Arkeolog Austen Henry Layard, Yezidilerin komşularından daha iyi huylu olduğunu keşfetti. "Sessiz ve kendi halindeki mizaçlarını ve köylerinin temizlik ve düzenini" özellikle vurguladı. Yine de çocuklarından birinin isim verme törenine davet teklifini kabul etmekte tereddüt etti: "Yezidilere olan saygım bir yana... Şeytan'a tapan bir bebeğin vaftiz babası olduğumda üzerime binecek sorumluluk konusunda haliyle endişelidim."

* * *

Yezidilerin Melek Tavus'la ilgili inançları, Şeytan'a tapmaktan çok daha ilginç ve düşündürücü. MS 9. yüzyılda Müslümanlar, Hristiyanlar, Zerdüştcüler ve diğerleri, Müslüman egemenliği altındaki Abbasi İmparatorluğu içinde birbiriyle sürtüşüyordu. İslam teolojisi o zamanlar, daha sonra olduğu gibi, oturmamıştı ve sufiler dine yeni yorumlamalar getirmek konusunda yaratıcı ve cesur davranıyordu. Bu sufilerden biri Hüseyin bin Hallac-ı Mansur'du. Hallac'ın büyükbabası Zerdüştcüydü; düalizme yani evrenin iyi ve kötü arasında bir savaş yeri olduğuna inanıyordu. Torunu tam tersini düşünüyordu. Bir gün bir arkadaşın kapısını çaldı. Arkadaşı "Kim o?" dediğinde Hallac şöyle yanıt verdi: "*Ene'l-Hak*" ("Ben Hakk'ım") Bir başka seferde de, "Bu kıyafetin içindeki Tanrı'dan başkası değildir," dedi.

Hallac'ın sözleri bazılarının takdirini kazandı. Şair Rûmî bunun kişinin “Tanrı’nın kulu” olduğunu söylemekten daha fazla alçakgönüllülük içerdiğini, çünkü Hallac'ın söyleminin tamamen bir kendini reddetme, Tanrı’da yok olma anlamına geldiğini ifade etti. “Kendi kalbini yok ettiğinde,” diye yazmıştı Hallac, “Tanrı kalbine girer ve mübarek varlığını gösterir.” Bazı Hristiyanlar da benzer düşüncelere sahipti: Kendi Hristiyan hareketini oluşturan Montanus isminde pagan bir rahip Tanrı’nın kendisi olduğunu iddia etti ve “Ben Tanrı, Oğul ve Kutsal Ruh’um,” dedi. 9. yüzyılda yaşamış Hristiyan bir rahip olan Yusuf Busnaya kendi mistik deneyimlerini, kişinin “ruhunun İsa olduğunu... Tanrı olduğunu ve Tanrı’nın o andan itibaren Tanrı olmadığını” söyleyerek tarif etti. Ancak Hallac daha kapsamlı bir felsefi noktaya parmak basıyordu. O her şeyin Tanrı olduğunu söylüyordu. “Her şeyde Seni görüyorum” yazmıştı bir şiirinde. Asıl tektanrıcılık buydu: Kelimenin tam anlamıyla, az ya da çok, her şey Tanrı’dan geliyordu.

Tam bir tek tanrıci olarak Hallac, Şeytan düşüncesiyle de mücadele etti. Tanrı’dan meydana gelen bir dünyada Şeytan buraya uygun olmayan bir şeydi. Yahudilerin ve Hristiyanların da inandığı İslam geleneğine göre Şeytan kötüydü; Tanrı’ya karşı gelmiş, asla tövbe edemeyecek ve uzlaşamayacak bir asiydi. Bu, Tanrı’nın dinin öğrettiği gibi adil ya da güçlü olmadığı anlamına gelmez miydi? Zerdüştçüler de bu sorunu tespit etmişti. Hristiyan komşularına meydan okudular. Eğer Tanrı mutlak güce sahipse Şeytan’ın dünyada kötülük yapmasına nasıl izin veriyordu? İnsanlara yaptığı gibi, Şeytan’ı neden günahlardan azat etmiyordu? O Hristiyanlardan biri olan Niniveli İshak buna bir yanıt buldu: Dünyanın sonu geldiğinde her bir canlı-nın günahları bağışlanacak, Şeytan bile cennete girecekti. Cehennem yok olacaktı. “Şeytanlar Şeytan, günahkârlar da günahkâr olmayacak”tı.

Hallac, Zerdüştçülere kendi yanıtını verdi: Şeytan’ın meleklerin prensi olduğunu Hristiyan ve Yahudi kutsal metinleri gibi Kuran da söylüyordu; Âdem’e boyun eğmeyi reddetmiş, Tanrı’ya karşı gelmiş, bu yüzden cehenneme gönderilmişti. Ancak Hallac bu hikâyeye ilginç bir şekilde ters bir anlam yüklemişti. Şeytan, Tanrı’nın kıskanç ve katı sevgisi yüzünden Âdem’e boyun eğmeyi reddetmişti. Şeytan, sadece Tanrı’ya odaklanan ve başkaları için vakti olmayan tüm sufi ve diğer insanların arketipiydi. Ama Hallac’a göre Şeytan kötü olmaktan ziyade yanlış yönlendirilmişti. Günümüzde Hallac’ın bu görüşleri Müslümanlar tarafından çok sıra dışı görülüyor. Ama dinin ilk yüzyıllarında Şeytan’ın dünyaya nasıl geldiği sorusuyla boğuşan başka Müslümanlar da vardı. Bunlardan biri olan Basralı Rabia, Şeytan’dan nefret ettiğini söylemeyi reddederek ve insanlar ile gerçek Tanrı sevgisi arasına cezalandırılma korkusu ve ödüllendirilme umudu girdiği için cenneti yakıp cehennemi söndüreceğini söyleyerek kendisini dinleyenleri şok etti.

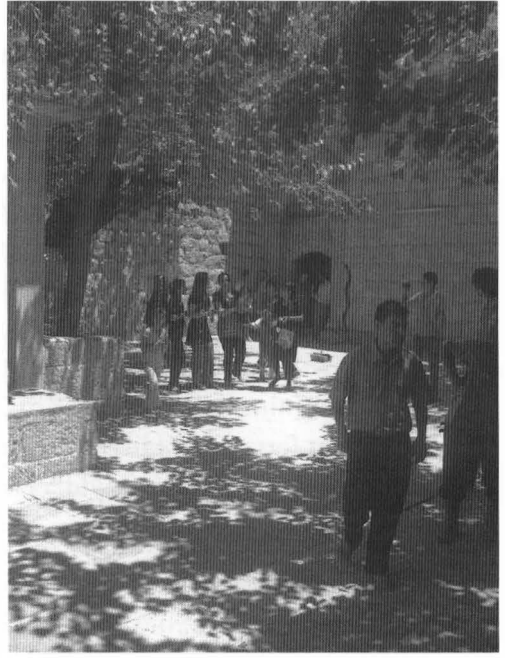
Yezidilerin Melek Tavus'u da bu geleneğe uygundu. Azazil ya da İblis diye bahsetmek suretiyle onu asi melek olarak gösterir ama karanlığın prensi olarak tanımlamazlar. Bunu da, sadece zaman geldiğinde kötü ruhların meleklere dönüşürüleceğini değil, bunun zaten gerçekleştiğini söyleyerek savunurlar. Bunu bana, Duhok'taki pastel renklerle boyanmış ve çatılarında metal delikler olan, bir sonraki nesiller için kat çıkılmaya hazır evlerle çevrili ofisine vardığımda Hayri Buzeni anlattı. "İsyan ettikten sonra Azazil –yasaklı sözcükten dikkatlice kaçınmaya çalıştığını fark ettim– cezalandırıldı ama tövbe etti," dedi. Yedi bin yıllık sürgünden sonra Azazil cehennem ateşlerini gözyaşlarıyla söndürdü ve tüm meleklerin başı görevine geri getirilmişti. Bu Yezidilerin evreni farklı görmelerine neden oluyordu; buna göre cehennem yoktu. Buzani biraz daha anlattı: "Bizde semavi dinlerde olmayan tek Tanrı görüşü var: Kötülük de iyilik de Tanrı'dan geliyor. Evrenin hâkimi olmak için birbiriyle savaşıyor iki güç yok." Şeytan'a tapmak şöyle dursun, Yezidiler Şeytan diye bir şeyin var olmadığına inanıyor.

Hallac'ın takipçileri tarafından doğrudan etkilenmiş olmaları mümkün. Radikal vaizin sonu hazin olmuş: Güney Irak'ta bir köle isyanına arka çıktıktan sonra Abbasi halifesi tarafından yakalanmış ve parçalanmış. Kendisine inananlar kuzeye kaçmış ve Şeyh Adî'nin daha sonra vaaz vereceği ve şu anda Yezidilerin yaşadığı yerden çok da uzakta olmayan dağlara sığınmış. Düşünceleri, Yezidilerin atalarına gelene kadar, ya Şeyh Adî'nin zamanında ya da daha önce elekten geçirilmiş ve daha eski gelenek ve inançlardan geriye kalanlarla birlikte dini yaşantılarına uygun hale getirilmiş olabilir.

Kötücül dinleri yatıştırmak Irak'ta çok eski bir gelenektir. (Son bölümde bahsedilen) Nebati Tarımı'nda, 9. yüzyılda Irak'ta kullanılmakta olan ve İslamiyetin etkilerini barındıran ama oldukça farklı bir gelenek olduğunu gösteren bir dua yer alır: "Allah'tan başka tanrı yoktur ve onun bir eşi yoktur... bütün güç, kudret ve yücelik onundur... gökyüzünün ve diğer her şeyin mübarek sahibi... yaşamımla, senden bize merhamet etmeni istiyoruz. Amin.... Bu duayı ederken ona eski post, yağ, deri parçaları ve ölü yarasalardan oluşan bir adak ada. Onun için on dört yarasa ve aynı sayıda fare yak. Sonra küllerini al ve onun karşısında secdeye kapan." Bu dua, "kötülüklerin, günahların, kirin, pisliğin ve yoksulluğun efendisi" Tanrı Satürn'e ithaf edilmiş. Ve yalvaranları yalnız bırakması için onu ikna etmeyi amaçlıyormuş.

Eski Asurlularda Satürn'ün rolünü yakıcı öğle güneşi, veba ve ölümlerin tanrısı olarak tanımlanan Tanrı Nergal oynuyordu: Tapınaklarını aslan başlı dev heykeller koruyordu. "Sancak"ın da benzediği horoz yavrusu şeklinde olması önemlidir. Sonraki yüzyıllarda Mitracılar, üzerinde "Deo Arimanio" yazan aslan başlı heykeller yaptı; bu, Zerdüştçülükte kötü bir ruh olan ve Mitra'ya tapanların yok etmek istediği

Angra Mainyu'ya bir göndermeydi. MS 1. yüzyılda yaşamış Yunan tarihçi Plutarkhos'a göre, kötülüğü bastırmak onun zamanında İran'da başladı ve bu, zehirli bir bitki olan *haoma* ile kurban edilmiş bir kurt kanı karışımının karanlık bir mağaraya dökülmesiyle gerçekleştirilen bir adak içeriyordu. 7. yüzyılda yaşamış ve Yezidilerin şu anda yaşadığı Suriye-Türkiye sınırına yakın bir yerden gelen Yohannan bar Penkaye bölgesindeki insanların güneşe, yıldızlara ayrıca Baal Şamen ve Baal-zebug'a taptığını söyledi; ilki eski Gökyüzü Tanrısı, ikincisi de Lucifer'di.

RESİM 7. Laleş'teki tapınak. © Gerard Russell

Kökenleri ne olursa olsun, Taha beni Laleş'e götürürken hep Melek Tavus konuşuldu: Kapıların üstüne boyanan tavuskuşu amblemi, Laleş'ten çok uzakta olmayan Yezidi şehri Ayn Sifni'ye girerken her yerde görülüyordu. Bir apartmanın en üst katına bir kuş başı bile oyulmuştu. Bu şehirde Laleş Kültür Merkezi denen bir kurum vardı. İyi bir kütüphanesi ve küçük bir müzesi olan basit bir yerdi. Kütüphanede dergi okuyan yeni nesil Yezidilerden Ayad'la tanıştım. Dört dilde okuyup yazabiliyordu ve siyaset bilimi okumuştur. Konuştuğum diğer Yezidi entelektüelleri gibi o da kendi dininin tarihine ilgi duyuyordu. Her bir Yezidinin bana farklı şeyler anlatmasına alışığıyordum; hiçbir ilmihi ya da halkın ulaşabileceği bir dini metinleri olmadığını düşünürsek, bu hiç şaşırtıcı değildi. Hepsinde ortak temalar olsa da, herkes Yezidilerin hikâyesini biraz farklı şekillerde anlatıyor.

Ayad'ın insanlarına dair hikâyesi şöyle: "Biz Güneş'in halklarından biriyiz. Bir zamanlar Suriye, Rusya, Ermenistan, İran ve Türkiye halkları Güneş'in tanrı olduğunu düşünüyordu. Bu bizim dinimizin, doğaya tapma olan ilk aşamasıydı; sonra tek tanrılı oldu; en sonunda da Şeyh Adî'nin öğretileri geldi." Ayad, Yezidilerin artık Güneş'e tapmadığını söyledi. Ama dua ederken hâlâ onun önünde eğilmeye devam ediyorlardı. Parlamantonun ilk Yezidi üyesi yeni Irak Meclisi'nde koltuk elde ettiğinde, yeminini Kuran'a ya da Kitabı Mukaddes'e değil, Kürdistan bayrağına, özellikle de ortasındaki Güneş resmine el basarak etti. Ayad bunun bir tesadüf olduğunu düşünmüyordu. "Asıl Kürtler biziz," dedi. Bazı Yezidiler, Kürtler

arasındaki asimilasyonun Yezidi kimliğine zarar vermesinden korkuyor ama Ayad kendi insanlarını Kürt kimliğinin merkezine koymanın izlenecek en güvenli ve en doğru yol olduğunu düşünüyordu.

* * *

Ayn Sifni'den Laleş'e arabayla gitmek, 1940'larda bir seyahat kitabında sancılı ve arabanın aksını kırabilecek bir deneyim olarak anlatılmıştı. Ama gelişmeler olmuştu: Artık ormanlık bir vadiden tapınağa doğru inen düzgün ve asfalt bir yol vardı. Buradan geçtiğim gün yolun kenarında arabalar park edilmişti; Kürt pop müziği ve gençlerin kahkaha seslerini duyuyordum. Taha ile ben türbeye yaklaşırken taş bir Güneş tasvirinin yanından geçtik. Türbenin eski bir manastıra benzeyen taş bir bina olduğu (ortaçağda Hıristiyan bir rahip, Laleş'in bir zamanlar gerçekten bir Hıristiyan kilisesi olduğunu iddia etmişti) ve ormanlık bir vadiye yer aldığı anlaşıldı. Ziyaretim bir cuma gününe, İslamiyette hafta sonuna denk gelmişti. Bir sürü aile taş avluları gölgeleyen dut ve incir ağaçlarının altında piknik yapıyordu. Yezidilerin kutsal günü çarşambadır ve o gün tarlada çalışmaz, seyahat etmez, banyo yapmaz ya da çamaşır yıkamazlar. Ancak Hıristiyanlık öncesi Mezopotamya'sındaki eski tabulara dayanan bu eski geleneği pek az kişi yerine getirir. Müslümanlar için toplu dua günü olan cuma, hafta tatili olarak artık çarşambadan daha popülerdir.

Taha'yı arabada bırakarak –bizimle daha sonra buluşacağını söyledi– Ayad ve ben bu ailelerden birine katıldık ve aramızda bir tabak karpuzla ağaçların altında oturduk. Birlikte oturduğumuz aile İngilizce de Arapça da bilmiyordu. Başı kırmızı ve beyaz poşuyla sarılı baba arkadaşça gülümsedi ama benim bir iki Kurmanci kelime söyleme çabam boşa gitti. Oğulları onunla birlikte oturuyordu; karısı ve kızlarıysa birkaç adım ötede ayrı piknik yapıyor, Yezidi tapınaklarının tanıdık bir özelliği olan kıvrımlı konik kuleli küçük bir binanın taş duvarları sayesinde güneşten korunuyorlardı (Kulenin koninin tepesinden aşağıya doğru inen kıvrımları, Güneş'in ışınlarına benzer şekilde tasarlanmış olabilir). Ayad bana tapınağı, yapının ortasındaki binayı göstermeye gönüllü oldu. Yukarısında beyazlar içindeki bir kadının bizi sessizce seyrettiği bir balkon olan, çatısız bir geçitten yürüdük. 20. yüzyılın ortalarında Irak'ta olduğu sırada Laleş'i ziyaret eden İngiliz gezgin E.S. Drower, yazılarında tapınağın hiç evlenmemiş, zamanlarını yün eğirerek, türbelere ve etrafındaki bahçelere bakarak geçiren “beyazlara bürünmüş, rahibe benzeri yardımcıları”ndan bahsetmişti. Bu kadın da bu yardımcılardan biri olmalı diye düşündüm. Babilliler zamanında zamanlarını aynı şekilde tapınakta yün eğirerek geçiren mübarek kadınlar vardı.

Bir dağkeçisi başı oymasıyla süslenmiş bir kemerden geçtikten sonra tapınağın güneşli bahçesine geldik. Tapınağın kapısının yanındaki taş duvarda siyah büyük bir yılan kabartması vardı; başı yukarıya kalkmış, kötülüklerin içeriye girmesine engel olan bir muska görevi görüyordu. Kapının kocaman bir eşiği vardı. Ayad ayakkabılarımı çıkarmam ve tıpkı Yezidilerin yaptığı gibi hiç değmeden eşikten atlamam gerektiğini söyledi; çünkü kutsal olduğunu düşünen inananlar eşiği öpüyordu. Böylece karanlık, toz ve antika kokan, küçük pencerelerinden içeriye ışık giren, tek süslemenin ortadaki sütunlarda asılı olan sarı, kırmızı ve açık mavi parlak renkli ipek toplarının olduğu taş odaya girdik. Buradan geçenler şans getirmesi için bu ipeklere düğüm atıyor ya da düğümleri açıyordu. Neşeli görünen ama sessiz birkaç aile odada geziniyordu.

Bir sürü basamaktan aşağı indik ve yine Melek Tavus'la karşılaştım: Duvardaki bir oyuğun önündeki bir perde, sağlam kalmayı başaran Melek Tavus'un pirinçten temsili bir "sancak" ını gizliyordu. Alt kata vardığımızda kendimizi duvarın önüne yığılmış şişelerden sızıp etrafa yayılan bayat yağ kokulu bir odada bulduk. Gençler omuzlarına ipek şallar atıyor ve duvardaki bir taş a vurarak biraz şans elde etmeye çalışıyor; vurdukları taş zaman içinde o kadar kötü olmuştu ki tanınamaz haldeydi (Daha sonra Yezidiler bana bu taşın esrarengiz bir şekilde havada asılı durduğunu söyledi. "Ama," dediler, anlatacakları şeyin saçmalığına şaşırarak, "birkaç yıl önce inançsız insanlar bu taşın arkasına bir duvar örmekte ısrar etti"). Odanın arkasına gidince yeşil bir kumaşa sarılı taş bir sanduka gördüm. Yezidiler sol ellerini üzerinde gezdirerek mezarın etrafında yürüyordu. Sufilere ait siyah yün (*sûf*) bir hırka saygıyla yan tarafa serilmişti. Sadece çok dindar bir Yezidinin onu giymesine izin vardı. Bana söylendiğine göre, Şeyh Adî böyle bir hırka giyiyordu. "O Müslüman mıydı?" diye sordum. Bir grup Yezidi dinliyordu ve hepsi bir ağızdan "Hayır!" dedi.

Ayad bana şanslı olduğumu söyledi: En önemli laikler ve en üst ruhban sınıfından oluşan ve Din Meclisi denen bir topluluk o gün tapınakta buluşacaktı. Onları izleyebilmek için ibadethaneden yandaki binalardan birinin cumbasına gitmek zorunda kaldım. Gerektiği üzere içeri girmeden önce ayakkabılarımı çıkardım. İçeride hiç kadın yoktu. Cumbaların kenarlarındaki taş oturaklarda bir grup genç adam oturuyordu. İleride bir avlu yukarıya, Din Meclisi'nin toplantısını yaptığı yere açılıyordu. Oturaklarda oturan adamların konuşmalarını biraz duyabiliyordum; dürüstçe (İngilizce) Kürt milliyetçiliğinin tarihini tartışıyorlardı. Onlarla konuştuğumda pek çoğunun yabancı, özellikle de Alman ve İsveç pasaportları olduğunu öğrendim. Üç Yezidi cemaatinin en üst seviyesinde yer alan şeyhlerdi. Geleneğe göre şeyhlerin kendi cemaatlerinden biriyle evlenmesi gerekiyor. Birisine bunun Avrupa ve Amerika'da yaşayan Yezidiler için zor olup olmadığını sordum. "Göreneklere

uyuyorum,” diye yanıtladı, “ve şeyh olan bir kadın bulmayı başardım. Ama kızımı yirmi yaşına geldiğinde onun ne yaptığını kontrol edemem!”

Meclis üyelerinin avluda toplandığını görebiliyordum; belli ki toplantı sona ermişti. Bazıları takım elbise giymişti ama uzun beyaz sakallı ve geleneksel kıyafetler giymiş olan beş adam özellikle mağrur duruyordu. Kafalarına siyah çemberlerle tutturulmuş beyaz örtülerle çok kolay Arap kabile reisleri sanılabilirlerdi. Bazıları Arapçada *bîşt* denen ve yüksek sınıfın göstergesi olan tül gibi incecik cübbeler gi-yiyordu. Bunlardan biri Yezidilerin geçici lideri Mir’di. Bir başka adam bir papaz gibi kırmızı-beyaz türbanı ve krem rengi cübbesiyle biraz farklı görünüyordu. Bu Baba Şeyh’ti ve teknik olarak Yezidilerin asıl manevi lideriydi (En azından ben oradayken Mir’le konuşmayı bıraktı). Avludaki adamların hepsi Yezidi inancının liderleriydi. “Beni huzura kabul ederler mi?” diye sorduğumda, sorularımı yazılı iletmemi söylediler ve karar verebilmek için beni başka yere gönderdiler. Geri çağırılana kadar üst kattaki taş zeminli odada oturdum. Benimle konuşmaktan zarar gelmeyeceğine karar verilmişti.

Mir’in yanıtları kibardı. Bana Yezidilerin bütün dinlerle barış içinde yaşamak ve kendi geleneklerini muhafaza etmek istediklerini söyledi; Müslüman ve Hristiyan din adamlarıyla ilişkileri iyiydi, bayramlarda birbirlerini ziyaret ediyorlardı; mis-yonerliği reddediyor ve başkalarına din değiştirtmeyi kesinlikle istemiyorlardı. “Dualarımızda,” dedi, “ilk önce başkalarının, daha sonra kendimizin iyiliğini isteriz. İnsanlar inançlarından dolayı değil, yaptıklarından dolayı yargılanır. Tanrı’nın Âdem’e verdiği ruh bütün insanlığa geçmiştir. Yanlış insanlarda bu bastırılır, doğru insanlarda bu parlar.” Konuşmasını bitirdikten sonra, beyaz sakallı beş yaşlı adam ayağa kalktı, cübbelerini silkeledi ve sigara molası için dışarı çıktı. Tavuk ve pilav getirildi. Ayad ile şoför Taha bize katıldı. Hiç sandalye yoktu. Mir yanında oturmamı işaret etti. Hiç konuşmadan yemeğini yedi, çatalını ve bıçağını her bıraktığında ellerini karnına koydu. Taha’nın da orada durduğunu ve bana daha önce söylediği gibi hiçbir şey yemediğini gördüm.

Laleş’ten kafamda pek çok soruya yanıt alamadan ayrıldım. Yezidiler son derece ilginçti. Örneğin mavi giymek ya da marul yemek neden yasaktı? Bunları sordu-ğumda çok belirsiz yanıtlar verdiler ve bunların, eski Yezidi liderler tarafından, nefret ettikleri Türkler mavi giydiği için ya da sadece maruldan hoşlanmadıkları için dayattığı anlamsız kurallar olduğunu söylediler. Mirza, marul yememe kura-lının 1661’den beri var olduğunu söyledi. Bölgedeki diğer dinlerde de benzerlikler gördükten sonra bu geleneklerin kökenlerini daha da çok merak ettim. Mandayyalar için mavi, Şeytan Ruha’yla bağlantılı renktir. Dürzilerde mavi, en saygı duyulan şeyhlerin giydiği cübbelerin rengidir. Marul tabusu Dürzilerde de var; onlarda da

yaşlılar bazen mühliye denen benzer bir sebzeden uzak duruyorlar. Harranlılar da fasulye yemezlermiş ama bu geleneklerin nereden çıktığını anlayamadım. Ne kadar uğraşsam da Yezidi inancı bazı sırlarını hâlâ saklıyor.

* * *

Modern dünyada Yezidiler artık kendi başlarına kalamıyor. Devlet bürokrasisinin ve modern teknolojinin gelişmesiyle artık bir halkın gizlenebileceği daha az yer var. Bazen bürokrasi ve teknolojiyle birlikte yeni bir vatandaşlık görüşü geliyor ve bir tehdit oluşturmadıkları düşünülürse azınlıklar cömert muamele görüyor. Ama tehdit olarak görülürse ya da eski önyargıları gün yüzüne çıkarsa sonuçlar kanlı ve acımasız oluyor.

Mirza'nın memleketi Kahtaniye'de, 2007'de bir yaz akşamında bembeyaz keten *cellabe*'ler içinde ve siyah-beyaz yemenili bir grup erkek, bir kamyonun şehre girdiğini görünce toplandı. Yiyecek dağıtmak için geldiğini ummuşlardı ama kamyon o kadar şiddetli patladı ki evler yıkıldı, insanlar sokaklara saçıldı ve cesetlerden geriye kalanlar kıyafetlerinden dışarı fırladı. Gerçekler korkunçtu: Büyük ihtimalle kapılarında bomba gizlenmiş dört kamyon patlamış, yaklaşık sekiz yüz kişiyi öldürmüş, bin beş yüz evi tahrip etmiş ya da yıkmıştı. Dahası ambulanslar ya da kazı makineleri gelememişti çünkü yolların çok tehlikeli olduğu düşünülüyordu; bedenleri hiçbir zaman bulunamayan çocukların anıları için sopaların ucuna giysiler takıldı. 11 Eylül'de İkiz Kuleler'e yapılan saldırıyı saymazsak, kayıtlara geçen bütün terörist saldırılarındakinden daha fazla insan öldürülmüştü. Bombalamanın asıl nedeni, Müslüman bir adamla evlenmek istediği için akrabaları tarafından katledilen Dua Halil Esved isimli Yezidi bir kadının öldürülmek istenmesiydi. Ölmeden önce din değiştirdiği, böylece farklı gruplar tarafından Müslüman bir şehit olarak görüldüğü, daha sonra bu grubun Yezidilere misillemeler yapmaya başladığına dair söylentiler vardı.

Bu çatışmalar belirli bir bağlamda oluyordu; bölgedeki bütün etnik gruplar arasındaki kırgınlık, Arapları Yezidilere, Yezidileri Kürtlere karşı kışkırtarak nüfus üzerinde kontrol sahibi olmaya çalışan Saddam hükümeti tarafından kasıtlı olarak körükleniyordu. Yaşça büyük ve tanınmış bir Yezidi olan Dehil'e göre 2003'ten beri hoşgörüsüz ve şiddet yanlısı çeşitli İslami fraksiyonlar ortaya çıkmıştı. Bana Erbil'deki yeni Sheraton Hotel'in lobisinde otururken Kahtaniye saldırısının arkasında "dini nefret" olduğunu söyledi: "Tamamen dini nefret." 1950'lerin sonlarında Baas iktidara geldiğinde dini bölünmeler derinleşti ama 2003'ten beri ortaya çıkan hoşgörü kaybıyla karşılaştırıldığında bu küçük bir değişimdi. İlk Müslümanların davranışlarını mümkün olduğunca taklit etmeye çalışan ve Yezidiler gibi aykırı grup-

lara özellikle muhalif olan Selefi Müslümanların etkisi artmıştı. Dehil gelecekten umutsuzdu. Yezidilerin bir gün yok olacağını düşünüyordu; çünkü Mandayyalar ve Dürziler kadar organize değildi. Coğrafi olarak da parçalanmış durumdaydılar. Irak'taki çoğu Yezidi, Erbil'in batısında, Kürt kontrolünün dışında kalan Şengal'de yaşıyordu. Burası eskiden beri en güçlü oldukları ve Osmanlıları uzak tuttukları bölgeydi. Yezidilerin yaklaşık yüzde 15'i Erbil'in kuzeyinde, Laleş civarında yaşıyordu. Geriye kalanlar daha kuzeyde, Duhok yakınlarındaydı.

Öte yandan Dehil, iyimser bir şekilde, Yezidilerin gittikçe daha eğitilmiş olduklarını söyledi. I. Dünya Savaşı'ndan önce İngiliz bir yazar, sadece bir Yezidi ailenin okuyup yazabildiğini gözlemlemişti. 1940'ta Dehil'in amcası öğretmen olan ilk Yezidiydi. 1973'te topluluk ilk doktorunu mezun etti. "Şu anda tıp okullarında bir sürü Yezidi doktor var. Üç binden fazla Yezidi üniversiteye gidiyor. Hayatta kalmak için öğrenmekten başkayol yok," dedi Dehil bana. Kürt bölgelerinde yaşam, bölgede istikrar sağlanıp ülkenin diğer bölgelerinden göç almaya başlayınca pahalılaşmaya başladı. Ülkedeki genel dini coşku artışına rağmen, Yezidilerin coşkusu azalmaya başladı. "Şengal'de on-on beş yıl önce bıyığını kesmenin cezası ölümdü," diye ekledi Dehil, bıyık bırakmanın Yezidi erkekler için dini bir görev olduğunu hatırlatarak. "Artık öyle değil. İnsanlar Laleş'e hacca giderken de özel kıyafetler giymiyorlar."

Daha sonra Erbil'e döndüğümde, şehrin ilk inşa edildiği ve şu anda dünya mirası olan kayalık platoya gittim. Kenarından aşağıya, genç Kürtlerin çeşmelerin etrafında oturup sohbet ettiği yenilenmiş meydana baktım. Sonra daha öteye bakıp, batıdaki tozlu ufku seyrettim. Şengal oradaydı. Batısında Kürtler, Araplar ve Yezidilerin yaşadığı Suriye köyleri vardı. Onun da ötesinde Harran ve güneyindeki bölgeler, sonra da Suriye deniz şeridinin ormanlık tepeleri geliyordu. Bütün bu araziler tarih boyunca her türden azınlık grubun sığınağı oldu: bir şekilde İslamiyetle barış yapan eski dinlere mensup olanların; aykırı Müslümanların; ilginç ve nadir bulunan melezler meydana getirmek için eski halk geleneklerini İslami uygulamalarla karıştıran inançlara sahip olanların.

O arazi, şimdi acımasızlığı ve dini hoşgörüsüzlüğüyle tanınan, 2014'te İslam halifeliğini ilan eden bölgenin kenarında yer alıyor. Bölgeleri artık komşularından uzakta olmayan Yezidilerin karşılaştığı korkunç ikilemlere bir yenisini daha ekliyor. Yezidiler ayrıca, gerçekleri sadece papaz sınıfına ait olanların bilebildiği, mensuplarının uzak köylerden ziyade diğer dinlere inanan insanlarla şehirlerde yan yana yaşadığı gizli bir dini muhafaza etmenin zorluklarını yaşıyor; yani dinleriyle ilgili yanıt verebilecek donanıma sahip olmadıkları sorulara maruz kalıyorlar. Yurtdışına taşınanlar için de çocuklarının kendi inançlarına ya da cemaatlerinin dışından biriyle evlenmesine engel olmak kolay değil.

Mirza şu anda bu zorlukları yaşıyor, çünkü uzun zaman önce, 1991’de Irak’tan ayrıldı. Körfez Savaşı başladığında, lanetli bir orduya çağırılma tehlikesi baş göstermişti. Ailesiyle birlikte kaçmaya çalışan Ebu Şihab isminde bir arkadaşının olduğu bir gruba katıldı. Şengal’den biraz uzakta bir yerden Irak-Suriye sınırını geçtiler. Bir yaz akşamıydı ve aşırı gündüz sıcaklığı çökmeye başlıyordu. Savaş yüzünden ordu başka bir yere yönlendirilmişti; Irak-Suriye sınırındaki güç birlikleri küçülmüştü. Suriye’ye girdiklerinde grup dostane insanları olan bir Yezidi köyüne gidecekti ama arada kilometreler vardı ve yolda kara mayınlarına ve gördüklerine ateş etme emri almış muhafızlara dikkat etmek durumundaydı.

Mirza yürümeye başladı. Gerektiğinde eğildi ve emekledi. Yolculuğun yarısına geldiğinde bir silah sesi duydu. Karısı ve çocuklarıyla başka bir yoldan gitmeye çalışan Ebu Şihab’ın başının belada olduğunu düşündü; öyleydi. Ebu Şihab’ın ailesini sınırdaki muhafızlar görmüştü. Seslenerek uyarılmışlar ve ateş etmeye başlamışlardı. Kurşunlar çok yakından geçmiş ve Ebu Şihab’ın oğulları enselerinden vurulmuştu ama sınırı geçmişlerdi, peşlerinden de kimse gelmiyordu. Ama sevinçleri kursaklarında kaldı; çünkü az sonra aile, iki oğullarının kendileriyle olmadığını fark etti. Yürüyemeyecek kadar küçük olan bu iki çocuk eşek üstünde gidiyordu ve bir şekilde, sınırdaki karmaşada kimse eşeklerin olmadığını fark etmemişti. Alıkonmuş, sonra da hükümet tarafından –kaçarlarsa büyükbabanın canının alınacağı şartıyla– büyükbabalarına gönderilmişlerdi. Ebu Şihab onları on yedi yıl boyunca görmedi.

Ebu Şihab, ailesi ve Mirza, Kuzey Amerika’ya göç etti; Ebu Şihab Birleşik Devletler’e; Mirza Kanada’ya. Birbirlerine yakındılar. Belki de Ebu Şihab’ı Mirza’ya yakınlaştıran, ona “sonraki hayattaki kardeşim” ya da manevi danışman demesine yol açan sınırda yaşadıklarıydı. Bu ilişki önceki nesiller için, sıradan bir insanın bir şeyhe itaat etmesini içeren neredeyse bir derebeylikti. Bu ilişki Laleş’ten alınan toprakla mühürlenir; bu toprak dünyayı temsil eden bir topun içine konur ve Laleş’in kutsal *Kaniya Sp’i*’si ya da “Beyaz Pınar”ından alınan suyla karıştırılır. Sonra iki manevi kardeş araya ıslak toprağı koyarak birbirinin ellerini tutar. Bu kardeşlik davranışı Yezidileri sadece birbirine bağlamaz. Bu, ayrıca, kültürlerin birbirlerinden bir şeyler öğrendiği ve birbirinin geleneklerini benimsediği, eski zamanlardan kalma bir şeydir. Bu, Yezidilerin Batılı yaşama yaptığı en eski katkıdır; Mitra kültü sağ olsun, şu an bizde el sıkışma halini almış gelenek budur.

* * *

2014’te Yezidiler IŞİD denen terör örgütü tarafından Sincan’dan sürüldükten sonra Kuzey Irak’a döndüm. Kurtulacak kadar şanslı olmayacakların maruz kaldığı

tecavüzden, öldürülmekten ve zorla götürülmekten kaçmak için evlerinden ayrılmış, neredeyse 30 kilometre durmadan yürümüş mültecilerle konuştum. Küçük barınaklarında etrafımda toplanan tüm Yezidiler kendi hikâyelerini anlatmak için can atıyordu: Irak'tan ayrılmak istiyorlardı. İçlerinden biri, "Çöktü," dedi. "Evimiz artık yok, besi hayvanlarımız yok, kadınlarımız yok. Irak'ta bir geleceğimiz yok." Beyaz elbisesi içindeki, bir zaman Sincar'ın Yezidi liderleri soyundan olduğunu gururla söyleyen şeyh, aynı şeyi söyledi. Geleceği bilme konusundaki gücüne inanan takipçileriyle çevriliydi, dininin Irak'ta sona erdiğini söyledi. Arka planda, bana bu dinin bu eski kana bulanmış topraklarda, o ya da bu şekilde, ne kadar uzun zamandır yaşadığını hatırlatan bir Yezidi tapınağının sivrilmiş beyaz tepesini gördüm. Belki bundan sonra böyle olmayacak.

Zerdüştcüler

Laal Şehrini 1920'lerde İran'ın ortasında, etrafı alçak ve çorak tepelerle çevrili Yezd şehrinde dünyaya geldi. Günümüzde bütün eski Yezd şehri UNESCO Dünya Mirası listesine alınmıştır. Hiçbir arabanın geçemeyeceği dar sokak ve caddeler kerpiç duvarlarla çevrilidir. Yukarıda yüksek rüzgâr kuleleri görünür; kocaman birer baca şeklindeki bu kuleler, yaz esintilerini tutan ve aşağıdaki sıcak evlere süzerek gönderen eski ve pitoresk bir tür klimadır. Esrarengiz merdivenler bir zamanlar yazın 45 dereceyi bulan sıcaktan kaçan insanların sığındığı mahzenlere iner. Ana meydanda bir insandan daha büyük, hasırdan bir nahıl duruyor; Hüseyin'in tabutunun bir replikasıdır bu ve Müslümanlar tövbe etmek için yılda bir kez bunu omuzlarına alarak şehirde gezer.

Laal, bu İslam oyunlarını seyretmeye ya da turkuaz rengi çini kubbeleri ve uzun minareleri olan camiye dua etmeye hiç gitmezdi. Müslüman değildi; onunkisi

RESİM 8. Kerpiçten inşa edilen, birçok yüzyıl öncesine dayanan ve kısmen ayakta kalmış eski Yezd şehri. Sol tarafta Muhammed Peygamber'in torunu Hüseyin'in ölümünü temsilen duran Nahıl; her yıl yapılan geçit törenlerinde kullanılır. © Gerard Russell

daha küçük ve daha eski bir topluluktu. Onun halkının kendi bayramları ve anma törenleri vardı; örneğin kış gündönümünde yılın en uzun gecesi boyunca uyanık kalır, yemek için mahzenden getirdikleri karpuz ve nar eşliğinde şafak sökene kadar hikâyeler anlatırlardı. Gündüzün nihayet geceden daha uzun olduğu bahar ekinoksu yılın en önemli bayramıydı. Sağlık yaşamlarının merkezindeydi: Sağlığa ulaşmak için Laal dokuz gece uyanık kalmasını gerektiren, bir papazın vücudu'na boğa idrarı serpiştirdiği ve birkaç damlasını yutturduğu bir ayine katıldı. Kendi özgür iradesiyle “iyilik yapanların kardeşliği”ne katıldığını ilan etti.

Yezdli Müslümanlar gibi köpekleri aşılamak yerine, ailesi ona, her gece kendileri yemeğe oturmadan önce onlar için dışarıya yiyecek çıkarma görevi verdi. Ailesi camide namaz kılmak yerine ayin yapıyor ve yakınlardaki bir tapınakta kutsal ateşin önünde odun yakıyordu. Papaz olan babası her gece kerpiç evlerinin çatısına çıkıyordu; Laal onu elinde bir sekstant ve usturlapla yıldızları ölçerken görüyordu. Aile dua ederken en son demir çağında konuşulan Zentçeyi kullanıyordu. Evdeyken başkalarının küçümseyerek “Gabri” dediği kendi dillerini konuşuyorlardı: Bu dili sadece onların dinine inananlar anlıyor ve konuşuyordu.

Laal'ın gelenekleri, İslamiyet gelmeden önce çoğu İranlı tarafından uygulanıyordu. MÖ 6. yüzyılda Fars bölgesinin atlıları, komşularını ele geçirmek ve Acemistan'ın Fars'ı olarak adlandırdıkları, dünyanın görüp görebileceği en büyük imparatorluğu kurmak için kuzeye, doğuya ve batıya ilerlediğinde Laal'ın dinine inanıyordu. Bu din onlara Asya'dan gelmişti ve orada belki MÖ 1000 yıllarında Zerdüşt isminde bir peygamber tarafından kurulmuştu. Takipçilerine Batı'da Zerdüştçüler deniyor. Araplar, kendi rahipleri *Magi*'lerden sonra (*Mobed*'ler de denir) onlara Mecûsiler diyor. Hindistan'da Farsiler olarak biliniyorlar; bu isim onlara İslam fethi gerçekleşikten kısa bir süre sonra Acemistan'dan mültecilerin gelmesiyle verilmiş. İlk Hristiyanlar genellikle İsa'yı Acem Zerdüştçüleri olarak ziyaret eden Üç Bilge Adam'ı betimledi: Matta İncili'nde açıkça söylenmese de bu şanslı bir seçimdi. Acem orduları MS 614'te Beytullahim'i fethettiğinde, Kutsal Doğum Kilisesi'nin, girişinde üç *Magi* gördükleri için şehrin her yerinde yarattıkları tahribattan muaf tutulduğu söylenir.

Bir zamanlar İran'da egemen olan Zerdüştçülük, Laal'ın zamanına gelene kadar önemini oldukça kaybetmişti: Yüzyıllar süren kıyımın sonunda hayatta son kalanlardan biri olan bu cemaat, şehrin aynı yerinde yaşayan sadece seksen beş aile

* Pehlevi (Eski Farsça) dilinde büyü “magu” kelimesiyle karşılanıyor, eski İran'da doğaüstü güçleri kullanabildiğine inanılan Med kabilesi mensubu rahipler sınıfına da “maguş” deniyordu –en.

oluşuyordu ve Laal'ın hepsini tanıyabileceği kadar küçük bir gruptu. Dünyada bugün yüz binden daha az Zerdüşçü vardır. Ancak bizimki de dahil olmak üzere dünya dinlerine katkıları, onları bu sayıdan daha önemli bir hale getirir. Nietzsche'ye göre ahlakı Zerdüş't yaratmıştır. Daha kesin olan, Zerdüş'tün dünyanın iyi ve kötü arasındaki dur durak bilmeyen mücadeleyle şekillendiği öğretisidir. Zerdüşçülüğün en eski ve en önemli metni olan *Avesta*'yı oluşturan Gatha şiirlerinde, "Bu ikisi arasında," demiştir, "bilge olan doğruyu seçer." Sahte tanrılara tapanlar kötülüğü seçmiştir ve bu kişilerin bu tanrıları terk etmeleri, onlar yerine Bilge Tanrı Ahura Mazda'ya tapmaları ve onun için iyilik yapmaları gerekmektedir.

Sonraki yüzyıllarda bu teoloji dünyanın kusurlarının bir açıklaması haline geldi. Gece, kış, hastalık ve mikroplar neden vardı? Zerdüşçüler bunu, Ahura Mazda'nın yarattığı iyiliklere zarar vermesi için Angra Mainyu'nun yani İblis'in yaptığı şeklinde açıklıyordu. Ahura Mazda ışığı yarattı; Angra Mainyu karanlığı yaratarak onu kirletti. Ahura Mazda hayat verdi; Angra Mainyu hastalık çıkararak onu kısmen mahvetti. Ahura Mazda bereketi temsil ediyordu; Angra Mainyu çölü yarattı. Ahura Mazda'nın krallığında sonsuz bir neşe vardı; Angra Mainyu'nunkindeyse azap. Zerdüşçüler iyyinin kötülüğe karşı zafer kazanmasını dört gözle bekliyordu ama bunun olmasına yardım etmek zorundaydılar.

At, öküz ve köpek iyi hayvanlardı. Sinekler, karıncalar, yılanlar, kurbağalar ve kediler hayvanlar âleminde Angra Mainyu'nun *khrafstras* denen hizmetkârlarıydı. Şapur isminde Zerdüşçü bir Acem imparatoru, Hristiyanları "yılan ve kötü şeyleri iyi bir Tanrı'yla bağdaştırdıkları için" kınıyordu. Ona göre bunları ancak başka, kötü bir yaratıcı yaratabilirdi. Büyük İran ulusal epik destanı *Şahname*, kötülüğe karşı iyiliğin tarafını seçen ve Angra Mainyu'ya karşı savaşan periler ve hayvanların bulunduğu bir orduyla başlar (Bu, C.S. Lewis'in *Narnia Günlükleri*'ni akla getiriyorsa bunun nedeni kendisinin *Şahname*'ye hayran olmasıdır; ayrıca Zerdüşçülüğün de kendisinin favori "pagan" dini olduğunu söylemiştir).

İyi ve kötü arasındaki savaşta insanlar isterlerse yer alabilir. Özgür seçim, Zerdüşçülükte özellikle önemli bir kavramdır ve kötü olmanın Angra Mainyu'nun bile kendi seçimi olduğu anlamına gelir (Angra Mainyu'nun tavuskuşunu eğer isterse çirkin şeyler yerine güzel şeyler de yaratabileceğini göstermek için yarattığının anlatılmasının nedeni de budur). Angra Mainyu'yu yenmenin yolu doğru söylemek gibi erdemli davranışlardır –*Avesta*'da kötü güçlere "yalan" denir– ve MÖ 4. yüzyılda Persleri araştıran Yunan tarihçi Herodotos, onların "at binmek, düzgün ateş etmek ve doğruyu söylemek üzere" yetiştirildiğini söyler. Angra Mainyu'nun hizmetkârlarına karşı gerçekleştirilebilecek fiziksel savaşlar da vardır. Herodotos bize şunları söyler: "*Magi*"ler kendi elleriyle köpek ve insanlar hariç her varlığı öl-

dürür; hatta bütün karıncaları, yılanları, korkutucu ve uçan şeyleri öldürmek tek amaçlarıdır.” 1960’larda bile İranlı Zerdüştcüler her yılın bir günü *krafstras*’ları, özellikle de karıncaları öldürürlerdi.

Bu arada köpekleri sevmek zorunluydu. *Avesta*’da cennete gidecek olan ruhların geçmek zorunda olduğu Karşılık Köprüsü’nü (*Çinvat Peretu*) iki köpeğin koruduğu söylenir. Bir köpek uzakta bir yere gözlerini dikip bakarsa, ırsanların göremediği kötü ruhları gördüğü düşünülür ve genellikle köpekler ölüm döşeğindeki insanların başucunda bekletilirdi. Akademisyen Mary Boyce’nin 1960’larda geleneksel Zerdüştcü yaşantısını araştırdığı çalışmasında anlattığına göre, böyle bir köpek öldüğünde özel cenaze törenleri düzenlenirdi. Bu törenlerde şöyle bir duyuru yapılırdı: “Ruh yola koyuldu.” Köpek bir Zerdüştcü gibi giydirilirdi –*kusti* denen bir kuşak bağlanır ve sadece inananların giydiği *sedreh* denen tülbenitten bir içlik giydirilirdi (kuşak bele takılır, içlikse giyilirdi)– bedenine de Zerdüştcü bir adam ya da kadın öldüğünde yapılan yapılırdı: Kuşların yemesi için boş bir alana bırakılırdı. Ölümünden sonraki üç gün boyunca en sevdiği yemek, köpeğin ruhunun keyfini çıkarması için, kapının dışına konurdu.

Avesta bir köpeğe kötü davranmayı yasaklamıştır. “Öbür dünyaya giderken,” bir köpeğe vurmuş bir insanın ruhu, “bir ormanda kurt dolanırken koyunun yaptığından daha yüksek sesle uluyarak ve daha şiddetli acı çekerek uçacaktır.” Köpek öldüren bir insanın ödemesi gereken cezalar on sekiz satır uzunluğundadır. Bu cezalardan biri on bin kedi öldürmektir. Müslümanlar kedileri pis olduklarını düşündükleri köpeklere tercih ettikleri için, köpeklere uygulanan muamele konusundaki tartışmalar Zerdüştcüler ile Müslümanlar arasında kavgalara neden olmaktadır.

Batı’da kedi-köpek düşmanlığı hiçbir zaman bu kadar ileri gitmemiştir. Yine de, farklı bir şekilde, Zerdüştcülerin dünya hayvanlarında yaptığı ayırım Avrupa kültürüne de geçmiştir. *Magic* [büyü] kelimesi Zerdüş dini rahibi *Magi*’den gelir; kara ve beyaz büyü farkı (biri kötü, diğeri iyi) Angra Mainyu ile Ahura Mazda arasındaki farka benzer. Kara büyülerde kullanılan yılan, kurbağa ve tabii ki kedi gibi hayvanların hepsi Angra Mainyu’nun hayvanlarıdır.

Zerdüştcüler bize daha önemli bir miras da bıraktı. İyilerin tarafında savaşanlar, öldükten sonra Işık Meskeni de dedikleri Şarkı Evi’ne gitmeyi umut edebilirdi. Mısır’daki duvar resimleri öbür dünyayı çok görkemli resmediyordu ama bu sadece firavunlar, belki de hizmetkârları, için böyleydi. Troya kuşatmasında Yunan savaşçılarının ölümünden sonra tek istedikleri şöhretti: Gölgele Hades’te kalabilirdi ama en iyi ihtimalle bu belirsiz bir varoluş olurdu. Zerdüş dünyada belirli bir davranış

biçimi benimseyen herkesin sonsuza kadar yaşayabileceğini, önemli olanın ruh olduğunu, dünyaya iyi bir tanrının hükmettiğini söylüyordu. Öte yandan Angra Mainyu'ya hizmet edenler keder ve karanlıkla cezalandırılacaktı. Bu iyi ve kötü, cennet ve cehennem kavramları çok önemliydi.

Örneğin ilk Yahudi metinlerinde (*Pentateuch*, Tevrat'ın ilk beş kitabı) Şeytan'dan bahsedilmez. Kötülük, cennet bahçesinde bir yılanla temsil edilir. Ölümünden sonra bütün ruhlar, hiçbir farklılık gözetmeksizin, Sheol denen bir yere gider: Cennet ya da cehennem yoktur. MÖ 539'da Yahudiler Pers Kralı Kyros tarafından Babililerden kurtarıldığında bu değişti. Muhtemelen o zamanlarda yazılan Eyüp Kitabı'nda Şeytan güçlü bir varlıktır, dünyaya karışabilir, masum bir insana veba bulaştırabilir: Bu, Zerdüşt inancında Angra Mainyu'nun yapacağı bir şeydir. MÖ 2. yüzyılda Daniel Kitabı'nda cennet ve cehennem ortaya çıkar: "Tozlu yerlerde uyuyanların çoğu uyanacak; kimi sonsuz yaşama kimi de utanç ve sonsuz bir nefrete."

Yüzyıllar sonra İsa'nın Şeytan tasviri Angra Mainyu'ya benzer: İyi bir Tanrı buğday eker; ama Tanrı'nın düşmanı buğday tarlasına ot saçar; sadece zamanın sonunda otlar buğdaydan temizlenebilir ve yakılır. Aynı şekilde Yunanlar Perslerle karşılaştıktan sonra, Yunan filozof Platon ruhların yaşamları sırasında yaptıkları şeylere göre öbür dünyada ödüllendirileceğini ya da cezalandırılacağını söyler. Din aslında değiştirilmiştir. 19. yüzyılda yaşamış olan Alman filozof Nietzsche bu olaylara bakarak, "Zerdüşt'ün bütün yanlışların içinde en kötüsü olan ahlaki yarattığı" sonucuna varır (Bunun sonucunda Zerdüşt'ün dönüp ahlak yasalarını yıktığı bir kitap yazmıştır. Richard Strauss bu kitaptan o kadar etkilenir ki, bir müzik eserine bu kitabın ismini verir; bu şekilde Zerdüşt ismi tüm dünyadaki konser salonlarında yazılmaktadır).

Laal ile Zerdüştçü arkadaşları toplumlarının küçük ve savunmasız olduğunu biliyordu. Zaman zaman komşularından saygısızlık ve düşmanlık görüyorlardı: Bir keresinde Laal'ın erkek kardeşine çocuklar taş atarak ve Zerdüştçüler için aşağılayıcı bir ifade olan *Gabr* [ateşe tapan] diye bağırarak saldırmıştı. Ama onlar komşularının böyle düşünmesine kendi fikirlerinin neden olduğunu bilerek teselli buluyordu.

Çok uzun zaman önce Zerdüştçülerden geriye kalan kimi somut kazanımları da vardı. Persepolis, tam ortasında bir kraliyet sarayı bulunan, Yezd'in yaklaşık iki yüz elli kilometre güneybatısında, MÖ 4. yüzyılda Pers İmparatorluğu Türkiye'nin batı kıyısından Kazakistan çöllerine kadar genişlediğinde kurulan beyaz mermer bir şehirdi. İmparator Serhas'ın (Kserkses), sarayından Yunanistan'ın işgal edilmesi emrini verdiği inanıyordu ve Büyük İskender MÖ 330'da Pers İmparatorluğu'nu fethettiğinde bunu büyük bir neşe ve intikam sarhoşluğu içinde yaptı. Şimdi,

mermer merdivenin etrafında sütunların kalıntıları, yarı yıkılmış duvarlar ve o sırada depoda olduğu için yangından zarar görmemiş heykeller her yere saçılmış durumda. Ortaçağ'da şehri ziyaret edenlerden birinin sütunlardan birinin üstüne yazdığı yazıda şöyle soruluyor: “Ufukların arasında inşa edilen kaç şehir / İçinde yaşayanlar ölümün eşiğindeyken akşam harabeye dönmüş uzanıyor?” İskender bugüne kadar hiç affedilmedi. Skandar, Keşmir’deki Müslümanlar arasında yaygın bir isim; Arap dünyasında İskender, Kuran’da adı geçen kahraman Zülkarneyn olarak hatırlanır. İran’da olmasa da Zerdüştçüler hâlâ ona “Lanetli İskender” diyor.

RESİM 9. Persepolis’in sütunlarının üstündeki, Zerdüştçülüğün sembolü olan kanatlı figür, faravahar; MÖ 6. yüzyılda İmparator Dareios tarafından inşa edildi. © Gerard Russell

Şu anki yıkık dökük haliyle bile, Persepolis’in bir zamanların Pers İmparatorluğu iktidarının bir abidesi olarak etkisi büyüktür. Sicilyalı tarihçi Diodorus’a göre, Persepolis “güneşin altındaki en zengin şehir”dir. Kalıntılarının arasında Zerdüştçülüğün işaret ve simgeleri, özellikle de kuş-adam motifi *faravahar* vardır. Serhas bir merdivenin tepesindeki yazıda, “İnşa ettiğimiz ve güzel görünen her şeyi,” der, “Ahura Mazda’nın zarafetiyle inşa ettik”. Bu sarayı 2006’da ziyaret ettiğimde bu Zerdüşt dini sembollerinin, *hicab* giymiş İranlı bir kadın olan rehberimin burayı inşa eden imparatorlukla gurur duymasına engel olmadığını fark ettim. Yirmi üç paneli olan ve her bir panelin imparatorluğa bağlı ulusu temsil ettiği bu büyük merdivenin anlamını açıklarken özellikle keyif alıyordu. “Yirmi üç halk,” dedi, “Bak, burada Araplar... Ermeniler... İskitler...” Her bir temsilin ayrı özellikleri vardı: Araplar deve, Ermeniler şarap, İskitlerse at getiriyordu. Hepsi Persepolis’e, Pers egemenliğini kabul ettiklerinin göstergesi olarak hediyeler sunuyordu. Bu pa-

neller yapılmadan önceki on yirmi yılda Pers orduları dünyanın büyük krallıklarını fethetmişti: Babil, Lidya, Mısır.

20. yüzyılda İran'ı yöneten Pehlevi şahlarının ikincisi ve sonuncusu olan Muhammed Rıza Şah, 1971 yılında Persepolis'te 2500 yıllık İran uygarlığı için bir kutlama düzenledi. Krallar, başbakanlar ve bir imparator 2500 şişe şarap, kraliyete ait 92 tavuskuşu ve tarihi kıyafetler giymiş asker geçitleriyle eğlendirildi. Misafirler bu kutlama için özel olarak inşa edilmiş ipek döşemeli, klimalı ve her biri mermer banyolu 52 çadırdı kaldı. Bayramın amacı, Şah'ın Ayetullah Humeyni gibi İslamcı rakiplerinin öne çıkardığı dini duygulara karşı İran'ın milli gururunu harekete geçirmekti. Ayrıca İranlılara en önemli zamanlarında krallar tarafından yönetildiklerini hatırlatıyordu. Kutlamadaki aşırılık halkta hoşnutsuzluğa ve 1979 İran İslam Devrimi sırasında Şah'ın düşmesine neden oldu. Ama İran, Humeyni hükümündeyken bile eski imparatorluk zamanlarını unutmadı. Warner Bros., MÖ 480'de Thermopylai'de Yunanların Pers ordularına direnmesini konu alan 300 adlı filmi çektiğinde İranlılar öfkeleni. "Yetmiş milyona karşı üç yüz!" başlığını attı o zaman bir İran gazetesi, yani neredeyse hepsi Müslüman olan yetmiş milyon İran vatandaşı, Zerdüştcü atalarına yönelik bu aşağılamaya karşı duydukları milli öfkeyle birleşti.

* * *

2003'teki Irak Savaşı sonrası Güney Irak'taki Basra kentine gönderildim. Basra'nın sahil şeridinden Şattü'l-Arab'a doğru giderken, Irak nehirlerinin Körfez'e dökülmeden önce birleştiği büyük haliçte, parmaklarını ayıplar şekilde uzatmış İran'ı işareti eden yüz tane erkek heykeli olduğunu gördüm. Haliçin bulunduğu bölgenin kime ait olduğuna dair tartışmalar 1970'lerde Irak ve İran arasında neredeyse bir savaşa neden olmuştu ve İran'ın laik lideri Şah devrilip de Ayetullah Humeyni iktidara gelince, bu tartışmalar bir milyon kişinin yaşamına mal olan bir savaşla sonuçlandı. Bu heykeller, savaştan sonra Saddam tarafından insanların kendi hükümetlerini değil İran'ı düşman olarak görmesi için dikilmişti. Her bir heykel savaşta ölen Iraklı bir askeri tasvir ediyordu.

Haliçin diğer tarafına geçmenin kolay olmayacağını biliyordum. Perslerin Zerdüştcü oldukları zamanlarda bütün kötülüklerin yaratıcısı Angra Mainyu'dan nefret etmeleri gibi, artık İran'daki İslam devleti, protestocuların "Amerika'ya ölüm! İngiltere'ye ölüm!" dediği gösteriler düzenliyordu. 1979'da Batı destekli monarşiyi deviren İranlı devrimciler için Amerika "Büyük Şeytan", İngiltere de "Küçük Şeytan" dı. Ama İngiltere'nin demonolojideki yeri Amerika ya da İsrail'inkinden daha eskiydi. İran'da meşhur bir kitap olan *My Uncle Napoleon* [Amcam Napolyon]

her tarafta İngiliz komploları gören yaşlı tuhaf bir askeri konu alır. Bu kitap, 1940’larda geçer ve yaşlı bir askerin paranoyası 20. yüzyılın başlarındaki olaylara, Rusya ve İngiltere İran’da etki alanları oluşturup onun ekonomisine hâkim olduğu zamanlara dayanır. 1979’da İran İslam Devrimi yapıldığında –monarşi İngilizleri Humeyni’nin arkasındaki güç olmakla suçlamış olsa da (“Bir molların sakalını kaldırırsanız,” demişti İran Şahı, “çenesinde ‘İngiltere’de üretilmiştir’ damgasını görürsünüz”)– Ayetullah Humeyni, İngiltere’yi düşmanı olan Şah’ın arkasındaki güç olmakla suçladı.

2006 yılında Bağdat’ta çalıştığım sırada şanslı olabileceğimi düşünüyordum. Irak başkanı tarafından verilen bir resepsiyonda İran büyükelçisiyle karşılaştım ve Arapçaya geçmeden önce kendimi kötü bir Farsçayla tanıttım. Iraklı olduğumu sandı ve dostane bir sohbete başladık. Ama daha sonra nerede çalıştığımı sordu; İngiliz Konsolosluğu’nda çalıştığımı söyleyince, yüzünde bulaşıcı bir hastalık taşıyormuşum gibi bir tiksinti ifadesi belirdi. Geri çekildi. Birisi benimle konuştuğunu görmüş olabilir; Tahran’a bir rapor gidebilir ve kariyerini bitirebilirdi. Ona vizeyle ilgili bir şeyler sormak için kötü bir zaman olduğunu düşündüm. Onun yerine vize için Londra’daki İran Konsolosluğu’na (o zamanlar bir tane vardı) başvururdum ve katı bir mülakattan sonra şaşırtıcı bir şekilde vizemi aldım. İngiltere-İran ilişkilerindeki yumuşamanın bunda etkisi olmuş olabilir: Teorik olarak, reformcular hâlâ İran’da Hatemi başkanlığında iktidardaydı. Yine de gittiğim her yerde İran istihbarat ajanları ve *Basij* militanları tarafından takip edilmeyi bekliyordum.

İran-Irak sınırı; Şattü’l-Arab Irmağı halicinden kuzeye, Irak Bataklıkları’na ve daha sonra Zagros Dağları’nın batı eteklerine doğru ilerler. Bu doğal yapılara uygun olarak ilerlediği için her zaman kültürler arası farklılıklara sahne olmuştur: Doğusunda en az üç bin yıldır çoğunlukla Hint-Avrupalılar yaşamıştır; batısındaki halklarsa çoğunlukla Samidir. Şu anda İran’da hâlâ Farsça konuşulur; Iraklıların çoğunun diliyse Arapçadır. “İranlı” anlamına gelen “Acem”, Irak’ın bazı bölgelerinde hâlâ aşağılayıcı bir sözcüktür; Arap komşularına tepeden bakan İranlıları görmek de zor değildir. 1980’lerde iki taraftan da toplamda bir milyon insanın öldüğü korkunç bir savaşa girmiş olmaları hiçbir şeyi değiştirmemiştir.

Zerdüştçülük geleneklerine göre, insanlık tarihi tekerrürden ibarettir: Bir dönemde olan olaylar bir sonraki dönemde başka bir şekilde tekrarlanır. Ve İran-Irak sınırı kesinlikle 1980’lerden çok önce çatışma nedeni olmuştu. Persler bu sınırı MÖ 6. yüzyılda batıya doğru, Kyros isimli bir kral önderliğinde Babil ve Anadolu krallıklarını yıkıp dünyanın görüp görebileceği en büyük imparatorluğu kurmak için geçti. Kyros’un torunu olan Serhas’ın (Kserkses) liderlik ettiği ve Thermopylai’de Yunanlarla savaşan büyük ordu sınırı geçti. Ordular İran’ı işgal etmek için doğu

sınırını sadece iki kez geçti. İlkine MÖ 331'de Büyük İskender öncülük etti; ikincisi de MS 642'de İslam halifesi olan Ömer tarafından gönderildi ve İran'ı tamamen kontrol altına alarak, onun İslamiyeti kabul etmesinin yolunu açtı (İki adam da bugün İranlılar tarafından sevilmez; Müslüman bir İranlıya Ömer'den ziyade Kuraş [Kyros] adı verilmesi daha muhtemeldir). Perslerle yedi yüz yıl boyunca savaşan Romalılar da, üç yüz yıl boyunca savaşan Türkler de günümüzdeki modern İran'ın hiçbir bölgesini ele geçirmeyi başaramadı. Bir keresinde Türkler bir İran şehrini yağmaladı, sonra da geri çekildi; Romalıların en doğuda ulaşabildiği tek yer Basra yakınlarındaki bir limandı. İmparator Traianus burada durur, limana yanan baharat dolu Hint gemilerini özlemle seyreder ve Hindistan'a denizden ulaşabilmek için bu gemilerin biriyle doğuya açılabilmesini dilerdi; çünkü İran'a karadan giden yolun geçilemez olduğunu biliyordu. Sınır, haritada görünen bir çizgiden çok daha fazlasıydı.

Bu tarihi sınırı uçakla geçmek istemedim; bu yüzden Türkiye'nin doğusuna gittim ve İran'a yürüyerek geçmeye hazırlandım. Sınırı geçmeden hemen önce dolarlarımı İran riyaline çevirdim. İran içindeki uluslararası yaptırımlar, banka hesabıma erişemeyeceğim ve kredi kartlarımı kullanamayacağım anlamına geliyordu; bu nedenle bütün ihtiyacım olan parayı yanıma almam gerekiyordu. Bana verdikleri en büyük İran parası bir dolar değerindeydi; böylece bu paralardan bir naylon poşet dolusu oldu. İçi para dolu bu poşeti elimde, sırt çantasını da sırtımda taşıırken İran sınırına doğru yürüdüm. Sınırdaki Humeyni ve yerine gelen Ali Hamaney'in, altından geçenlere sanki "Artık laikliği geride bırakıyorsunuz," dermiş gibi sert sert baktığı bir tabela asılıydı.

İran topraklarına adım attığım an "Hoş geldiniz!" diye bir ses duydum. Sandalyede oturan yaşlı bir adam, burada görevlendirilmiş tek sınır görevlisi gibiydi. Yerlilerden oluşan küçük kalabalık içinde bir yabancı gördüğüne sevinmiş gibi görünüyordu. "Küçük Şeytan"dan geldiğimi biliyor muydu merak ettim. Gümrük kuyruğuna doğru giderken gergin bir şekilde İngiliz pasaportumu yokladım. Burada çalışanların pasaportumu gördükten sonra gizli polisleri çağıracağından, onların da beni gittiğim yere kadar apaçık takip edeceğinden emindim. Ama gümrük memuru eliyle geçmemi işaret etti ve diğer tarafta kötü niyetli bir takipçi de yoktu. Aslında kendimi boşalan ve bir yere giden hiçbir toplu taşımanın olmadığı bir park yerinde buldum. İslam Cumhuriyeti ilanının altında duruyordum.

Terminalde yol boyunca yürüdüm. Yanımdan bir şoför geçti ve bana "On İmam!" diye seslendi. İmam, Ayetullah Humeyni'nin ismiydi. Ama sonra adam arabasını durdurdu ve cüzdanından 10.000 riyallik bir banknot çıkardı. Üzerinde Humeyni'nin resmi vardı. "Seni şehre götürmem için," dedi, "bunlardan on tane

isterim.” Şehir yerine beni şu anda müze olan, bir zamanlar Kürt bir aristokrata ait ve kabul odaları 20. yüzyıl başlarındaki en iyi İran tarzıyla döşenmiş, açık mavi panjurları ve aynalı camlarla kaplı duvarları olan yakınlardaki eski bir eve bırakmasını istedim. 1912’de inşa edilmişti. O zamanlar İran hızlı bir toplumsal değişim geçiriyordu ve bu değişim yemek odasının tavanındaki iki resimde gösterilmişti. Birinde türbanlı bir reis bir kâseden elleriyle yemek yiyor, etrafında bıyıklı, sakallı ve siyah tarbuş şapkaları olan adamlar da aynı şekilde yiyor ya da çay içiyordu. Diğer resimde smokinli ve tıraş olmuş bir adam bir şarap kadehi kaldırıyor, yanında oturan karısı da aynısını yapıyordu. Misafirleri şık Avrupai kıyafetler giymiş kadın ve adamlardı. Kadınlardan biri omzunun üstünden diğer resimdeki tarbuş giyenlere bakıyordu.

Resimler eskiden yeniye geçişi kutlamak içindi. Daha sonradan anlamı daha farklı okunabilirdi: Batılılaşmış elitler geleneksellere karşı tetikte durarak akıllılık ediyordu; çünkü türbanlı reisler eninde sonunda intikam alacaktı. Ocak 1979’da İran’ın laik hükümdarı olan Muhammed Rıza Şah, devrimcilerin taleplerine boyun eğdi ve gönüllü sürgüne gitti. Sonraki ay kendisini ezelden beri eleştiren Ruhullah Humeyni sürgünden Tahran’a döndü ve iktidarı ele geçirmek için yavaş yavaş harekete geçti. Bir ayetullah olarak –Şiilerde kıdemli bir din adamı– kurduğu yeni hükümette ilahi bir otoritesi olduğunu iddia etti. “İktidardaki hukukçuların buyrukları,” dedi, kendi adamlarını kastederek, “Tanrı’nın buyruklarıdır.” Pehlevi şahlar, Zerdüştcülerin lehine olacak çok şey yapmıştı; ayetullahın hükmü altında, otoriteler gayrimüslimlere daha fazla düşman olmaya başladı ve kanunlar onların aleyhine değiştirildi.

En yakın kente vardığımda kebabçıda yemek yemeye gittim ve yan masada oturan iki Müslüman İranlı beni sahiplendi. Kardeşlerdi. “Bizim köye gel,” dediler; ben de İran aile yaşantısını görebilmek umuduyla tamam dedim. Urmiye Gölü yakınlarındaki kiraz bahçelerinden radyoda çalan hüznü İran müzikleri eşliğinde geçerken, kardeşlerin Azeri, yani geçtiğimiz yedi yüz yılda asimile olmuş Türkler olduğunu öğrendim. Ülkenin bu kısmında yaşayan Kürtler, Süryani Hıristiyanlar ve Ermeniler de vardı ve her grubun kendine ait dili olsa da, çoğunluk Azerice konuşuyordu. Yeni ev sahiplerim köyde görünmemem için koltuğa gömülmemi, çünkü yabancıları hoş tutmanın yasak olduğunu söylediler. “Çünkü ben *Basij*’lere mensubum,” dedi birisi. Böylece, korkulacak bir şey olmasa da, kimlerle birlikte olduğumu anladım. Kardeşler bana akşam yemeği ve geceyi geçirmem için bir yatak verdi. Karıları ve çocuklarıyla da tanıştım; birlikte yemek yedik.

Ertesi sabah oturma odasına serili olan kırmızı yün halının üstüne oturup harita bakarken, Zerdüştcü bir bölgenin yakınında olduğumu fark ettim. Kardeşler

beni gizlice bir otobüs durağına bıraktıktan sonra (yolda tanıdıkları birilerinin yanından geçerken “Eğil!” diyorlardı,) şehir dışında biraz gezmek için bir otobüse bindim, karla kaplanmış tepeleri geçerek dik, koni şeklinde ve iki tarafı kül rengi bir tepeye geldim. Zirveye çıkan dönemeçli yolda İranlı çiftler, genç çocuklar ve yaşlı bir adam vardı. Onları takip ettim ve tepeye vardığımızda hep birlikte aşağıya, sönmüş bir yanardağın kraterine baktık. Bana bunun *Zendan-e Süleyman* yani Süleyman’ın Zindanı olduğunu söylediler.

* * *

Yahudi Kral Süleyman’ın Kuran’da önemli bir yeri vardır; Cinler üzerinde gücü olduğu söylenir. *Binbir Gece Masalları*’ndaki hikâyelerden birinde, bir balıkçı, tıkaçının üzerinde Süleyman’ın mührü olan bir şişeyi açar ve *cin* serbest kalarak, Süleyman’ın onu “cezalandırmak için... bu şişeyi istediği”ni, onu “bu şişenin içine hapsederek, kurşundan bir tıpaçla ağzını kapatıp, kurşunu Çok Büyük Bir İsimle mühürlediği”ni söyler. Bölgedeki geleneğe göre Süleyman isyankâr ruhları Süleyman’ın Zindanı’nda da derin, dik kratere hapsederek benzer bir şey yapmış.

RESİM 10. Bir zamanlar, Romalılarla savaşa gitmeden önce Pers imparatorlarının ziyaret ettiği, savaşçılar için kutsal olan Gušnasp ateşinin yer aldığı, Süleyman’ın Zindanı’nın eteğindeki tapınak harabesi. © Gerard Russell

Buradaki ruhlar Süleyman’a karşı gelmiş olabilir. İslamiyet gelmeden önce bu yanardağ Zerdüştçülüğün en büyük ve en önemli tapınaklarından biriydi. Kurban mekânı olabilir: Herodotos, bize Perslerin Ahura Mazda’ya kurban vermek istediğinde yüksek bir dağa çıktıklarını söylemiştir. Daha sonra “Güneş’e, Ay’a ve toprağa, ateşe, suya ve rüzgâra” kurban verdiklerini eklemiştir. Kurban edecekleri koyun ya da oğlağı dağa çıkarmaktan bitkin düşmüş bir halde, benim geldiğim yoldan tırmandıklarını hayal ettim. Dört unsurdan üçü duruyordu: Ova hâlâ rüzgârlıydı ve baharda bile bir serinlik getiriyordu; kahverengi ve sert toprak hâlâ duruyordu; yakınlardaki nehir hâlâ koyu maviydi. Ama ateş gitmişti.

Herodotos, Perslerin tanrıları insan şeklinde resmettiğini ve onlara tapınaklarda tapınmayı reddettiğini ekler: “Tanrılara dair hiçbir şekil, hiçbir tapınak ya da sunakları yok ve bunları aptallık olarak görüyorlar.” Ama daha sonraları, Zerdüştçüler belki de Babillilerin ve egemenlik altına aldıkları diğer halkların etkisinde kalarak tapınaklar yaptı; yine de, bunların içinde hiç tanrı heykeli yoktu, sadece sürekli yanan bir ateş vardı. Kraterin kenarından aşağıya baktığımda, bu tapınakların en büyüklerinden birinin kalıntılarını gördüm. Bu tapınak neredeyse iki bin yıl önce gerçekten doğaüstü olduğu düşünülmesi gereken bir ateşe ev sahipliği yapması için dikilmişti; yanardağın temelinden çıkan doğal bir gazla sürekli olarak canlı tutulan bir ateşe. Zerdüştçüler Guşnasp dedikleri bu ateşi İran’ın en kutsal üç ateşinden biri olarak görüyordu.

Guşnasp savaşçıların ateşi olarak biliniyordu ve Zerdüştçülük geleneklerine göre Dünya’yla aynı yaşıyordu. Pers kralları, Romalılara daha sonra da Bizanslılara karşı mücadeleye başlamadan önce, adak adamak için bu ateşi ziyaret ederdi. MS 7. yüzyıla gelindiğinde Pers İmparatorluğu savaşlardan bitkin düşmüştü. Perslerin Mısır kadar batıya gitmelerini sağlayan başarılı bir mücadele, imparatorluğun aldığı son nefes oldu. MS 627’de son kraliyet ziyaretçisi Guşnasp ateşini görmeye geldi. İsmi I. Hüsrev’di ve bu ziyareti çok çaresiz bir zamanda yapmıştı. O ve orduları, ilerleyen ve yerel Arap kabilelerini paralı asker olarak alan Bizanslılar karşısında geri çekiliyordu. Bizanslılar kutsal ateşe saygısızlık yaptıkları bilinen Hristiyanlardı ve I. Hüsrev ateşin onların eline geçmesine izin vermedi, tapınaktan onu alıp götürdü. On beş yıl sonra imparatorluğu düştü; Bizanslıların değil, o anda İslam dini etrafında birleşen Arapların eline geçti.

Araplar, herhangi bir askeri karşılaşmada üstün gelmelerinden endişe ettikleri Pers ordularıyla karşı karşıya gelmedi. Ama en sonunda Pers [Sasani] ordusuyla bir savaşa çekildiklerinde, rakiplerini Nihavend denen ve Sasanilerin direnmeye karar verdiği bir yerde başarıyla sıkıştırmayı başardılar. İran epik destanı *Şahname*’de anlatıldığına göre, bir Arap elçisi görkem ve çöküşlerinin simgesi olan ihtişamlı

altın zırhlarını giymiş Pers savaşçılarına uyarmak için eski püskü bir kıyafet içinde gelir. Kralının oğlu Rüstem yıldızlara bakar ve geleceği okur: “Yıldızlar bizim için mağlubiyet ve kaçışa hükmediyor. / Dört yüz yıl geçecek ve / İsmimiz unutulacak ve şanını kaybedecek.” Mağlup edildikten sonra imparatorla saray maiyetinden geri kalanlar gerçekten de doğuya, Orta Asya’ya kaçtı ve dinlerini de beraberlerinde götürdüler. Zerdüştçülük orada bir nesil daha baskın inanç olarak varlığını sürdürdü. Nihavend’den sonra İslam, İran’ın resmi dini oldu. Guşnasp’ın ateşi bir daha hiç yakılmadı.

Perslerin Zerdüştçülüğü ne hızla terk ettiğine dair farklı görüşler vardır ama krallığın bazı üyeleri daha önce Müslüman olmuş gibidir. Din değiştirenler yeni dinlerinin Zerdüştçülük gelenekleriyle uyuştüğunu keşfetmişti. İki din de takipçilerinin gün içinde pek çok kez ibadet etmesini gerektiriyordu (Zerdüştçülerin üç, Müslümanlarınsa beş kez), temizliğe önem veriyordu ve temelini ilahi metinlere dayandırıyor. İslamiyet Zerdüştçü, papaz ve savaşçıların en tepede olduğu kast sisteminden bir kaçış öneriyordu; aşağı kastlara daha az din öğretiliyordu ve bunlar dini daha çabuk terk ediyordu, ki bu da Zerdüştçü kalan rahip ailelerinin sayısının fazla olmasından da anlaşılıyordu. Din değiştirenler hem Müslüman uygulamalarını benimseyebiliyor hem de İran’da hâlâ iki hafta süren Yeni Yıl (Nevruz) kutlamaları gibi en popüler Zerdüştçülük geleneklerini sürdürebiliyordu. Ziyaretim sırasında dışarıda otururken Nevruz’un son günü olan Sizdah Bedar’ı kutlamak için piknik yapan pek çok İranlı aile gördüm.

İslamiyeti ister hızlı ister yavaş benimseyenler, İranlıların Araplar tarafından yönetilmeyi kolay kabul etmedikleri aşikâr. Daha batıdaki ülkelerde, Arap istilası ile geçirilen halkların bütün kültürünü değiştirdi ve çoğu halk önceki kimlik ve dillerini unutup kendilerini “Arap” olarak görmeye başladı. Ele geçirilen halkların Sami olması ve dillerinin Arapçaya benzemesinin de buna yardımcı olması muhtemeldir; keza kendileri hâlâ Bizans İmparatorluğu’na tabiydi ve Arapların fethiyle sadece hükümdarları değişiyordu.

İran farklıydı. Bir zamanlar imparatorluk olan bir halk artık itaat etmek zorundaydı. Arap şair el-Ca’dî [Nâbiga], talihlerinin nasıl döndüğünü dokunaklı bir dille anlatır: “Ah insanlar, İran’ın nasıl mahvolduğuna, insanların nasıl aşağılandığına bakın: Krallıkları bir rüyadan ibaretmiş gibi koyunlarınızı güden köleler yapıldılar.” Zerdüştçü rahiplerin, kendi dinini bırakıp İslamı seçen birisi için edebileceği en büyük hakaret “Pers olmaktan vazgeçtiğini” söylemekti. Araplar da bunun karşılığında Zerdüştçülüğe şüpheyile yaklaştı; onu ateşe tapmak olarak gördüler ve Hristiyanlarla Yahudilere gösterdikleri hoşgörüyü bu inancın mensuplarına göstermekte tereddüt ettiler.

İran'daki bir Arap valisi, işgalden hemen sonra Müslümanları şöyle uyardı: "Perslerin dini bu: Arapları öldürmek." Buhara'da Araplar, dua etmeye gelenlere para teklif ederek ve halkın arasına Arapları yerleştirerek İslamiyeti yaymaya çalıştı. Şehir yine de sürekli isyan etti ve İslamiyeti kabul edenler eski dinlerine geri döndü. İran fethi sırasında İslam halifesi olan Ömer bin Hattab (Hz. Ömer), Pers bir köle tarafından öldürüldü. Sonraki yüzyıllarda bile isyan ruhu, özellikle isyancıların İran dağlarında bulunduğu sığınaklarında devam etti. Arap fethinden iki yüzyıl sonra Hurremiye denen bir grup ve lideri Bâbek, Mâkû'nun kuzeyinde etkili oldu; mal dağılımı ve sevginin yeniden dağıtılmasıyla ilgili vaazlar vererek yönetime savaş açtı. Sonra 12. yüzyılda Muhammed Peygamber'in soyundan geldiklerini iddia eden bir hanedan, uzaktaki bir vadinin üzerinde duran büyük bir kayanın üstündeki Alamut isimli bir kaleden yönetmeye başladı. Dağlardaki kalelerinden, o zamanlar İran'ı yöneten, devletin kıdemli isimlerini öldürmek için suikastçı dedikleri takipçilerini gönderdiler. Hanedanlardan birisi bütün dini kanunların kaldırıldığını açıkladı: "Eskiden yasak olanlar artık meşru," dedi, "ve eskiden meşru olanlar artık yasak."

O zamanlar İran'da Şiilerden çok Sünni vardı. Sadece 6. yüzyılda Şiiler çoğunlukta idi. Ama bu düşmüş imparatorluğun, dünyaya göre doğru olmayan şeyler içeren –gerçeklerin ters yüz edildiği– bir İslam yorumuyla sona ermesi tesadüf değil gibi görünüyor. Şii mezhebi, Muhammed Peygamber'in halefleri olan On İki İmam'la başladı (Hepsi onun ailesinden geliyordu; Şiiler, İslam hükümdarlarının Peygamber'in soyundan gelmesi gerektiği konusunda ısrar ediyordu). Bu Şii imamların sadece ilki Müslümanların çoğunluğu tarafından kabul edildi; çoğu hainlik suçlamaları eşliğinde öldü. Bu durum, Şiilerin inançlarına, dünyevi hükümdarlıkların hor görülmesi düşüncesinin ve On İki İmam'dan sonuncusunun bir gün, dünyanın sonu geldiğinde insanlara eşlik etmek için dünyaya –Musevilik ve Hıristiyanlıktaki Mesih inancı gibi– Mehdi olarak geri döneceğine dair dini bir umudun yerleşmesine neden oldu. Ortaçağdaki Pers yöneticilerinin ahırlarında, döndüğü zaman Mehdi'nin sürmesi için hazır bir at bile bulunurdu.

Şiilerin bu inancını düşünürken, o gün arabanın radyosunda dinlediğim etkileyici bir İran şarkısındaki gibi, bir minör anahtarındaki müzikle karşılaştırmaktan alamadım kendimi. On İki İmam'ın hüzünlü melodisinin notaları eski düzeni özleyen Zerdüştcülere tanıdık gelebilir. Ve efsaneye göre, Mehdi İran'ın eski imparatorlarından biri olarak dünyaya gelecektir. Müslüman olmadan önceki bağımsız İran'ın son imparatorunun kızı olan Şer-i Banu'nun Muhammed Peygamber'in torunu Hüseyin'le evlendiği söyleniyordu; eğer bu doğruysa, sonraki bütün imamlar sadece Peygamber'in değil, Pers kraliyet ailesinin de soyundan geliyor demektir. Belki de

bu hikâye, eski düzene özlem duyan Persler arasında İslamın destek toplamasına yardımcı olmuştur.

Avesta'da da bir Mesih'in –son savaşlarında iyilik ordularına öncülük edecek kurtarıcı Saoşyans– geleceği söyleniyordu; bundan sonra dünyanın sonu gelecek, ölümler dirilecekti. Dünyanın iyi ve kötü arasındaki bir savaş meydanı olduğu inancıyla bire bir örtüşen bu Zerdüştcülük kavramı, hem Musevilerin Mesih hem de Müslümanların Mehdi inancından daha önce geliyor gibi. Bazı araştırmacılar bu görüşten bu iki dinin de esinlendiğini düşünüyor; ama aslında ölüp insanları kurtarmak için yeniden canlanan tarihi bir kişi düşüncesi, geçmiş şü anından daha görkemli olan her toplum için uygun olabilir. Daha sonraki bir efsanede, İran'ın güneydoğusunda büyük bir gölün, dünyaya kendi gibi yedi peygamber verip dünyayı her seferinde yeni bir bilgelik düzeyine getirme yetisi olan Zerdüş'tün tohumunu sakladığı söyleniyordu. Bu kavram bazen Muhammed'in yedinci peygamber olduğunu öne süren Müslümanlar tarafından da benimsendi. İslamdan ayrılan gruplar, Muhammed'in beşinci ya da altıncı peygamber olduğunu, kendi kurucularının yedinci olduğunu iddia ediyorlardı.

9. ve 10. yüzyıllarda Arap Abbasi İmparatorluğu'nun İran'daki gücü zayıfladı ve yerel hanedanlar ülkede kontrol sahibi oldu. İran'ın ulusal epik destanı *Şahname*'nin yazılmasını sağlayan da Samaniler adında bir hanedandı. Yazar Firdevsi resmi olarak Müslümandı; ama şiiri Zerdüştcülük düşünceleriyle doludur. Örneğin İran halkıyla ilgili olarak anlattığı tarih, Angra Mainyu'ya karşı yapılan bir savaşla başlar. Şair ayrıca Pers dilini kullanarak bu dilin korunmasına da yardımcı olmuştur. İran günlük konuşma dili olarak Arapçayı asla benimsememiştir ve kendine ait edebiyatı, özellikle de geniş şiir külliyatıyla, gurur duymaya devam eder.

* * *

Süleyman'ın Zindanı'ndan, İran'ın Şii-İslam yanını diğer her yerden daha fazla yansıtan bir şehre doğru yola çıktım. Kum'da Müslüman din adamlarının eğitildiği, ülkenin ilk ibadethanesi ve ilahiyat okulu var. Şehirdeki ibadethane, sekizinci imamın kız kardeşi Fatımâ-i Süğra türbesinin etrafına inşa edilmiş. Burası Irak'ta Peygamber'in damadı Ali ve torunu Hüseyin'in gömüldüğü Necef ve Kerbela şehirleri kadar önemli bir yer değil. Kum ise İranlı hacılar için gitmesi her zaman daha kolay bir yermiş ve dolayısıyla çok popüler olmuş. İbadethanenin yeşil ışıkları durduğumuz park yerini aydınlattı ve hacıların ibadethaneye mümkün olduğunca yakın durabilmek için park halindeki arabaların arasına çadırlar kurduğunu gördüm. Boş oda bulmayı umut ettiğim meydana bakan bir otelde, resepsiyonist bana odamı gösterdikten sonra orada kalmamamı söyledi: "Burası çok pahalı"

dedi güvenle, “Burada kalmak yerine arkadaşım Cihangir Bey’le kalmalısınız. Misafirlerle tanışmaya bayılır!” Bir telefon görüşmesi yaptı ve gizemli Cihangir Bey’in bana gece kalmam için bir yatak verebileceğini söyledi; sonra da onu nasıl bulacağımı anlattı. Cihangir Bey’in bodrum katındaki evini bulana kadar pek çok küçük yol ve ara sokaktan geçtim.

Cihangir Bey’in yeni bir Şii din adamı olduğu ama henüz göreve başlamadığı anlaşıldı. Beni evine kabul etti ve ardından, yerde oturan üç arkadaşıyla tanıştırdı (Yüzünde beyaz bir peçe olan karısı sessizce arkada oturuyordu ama küçük kızı daha hareketliydi). Kum’un ilahiyat okullarından birinde farklı seviyelerde din okuyorlardı, en kıdemlisi oydu ve bana beyaz şeyh türbanıyla bir fotoğrafını gururla gösterdi. Bu, belirli bir din bilgisine sahip ama Peygamber’in vârisi olan siyah türbanlı *seyit* ayrıcalığına sahip olmayan kişiler için bir unvandı. Saatlerce İngiltere’yle ilgili sorguya çekildim ama daha çok toplum, nasıl vize alındığı ve sonra da siyasetle ilgili. Gece saat bire kadar devam ettik ve o saatten sonra bile ben oradaki bir yatağa yatıp uyumaya çalışırken, onlar kucaklarında diz üstü bilgisayarlarıyla bir köşede bir saat daha geçirdiler. Sabah beşte namaz kılmak için kalktılar. Ben de onlarla –uykulu gözlerle ama bu fırsatı yakaladığıma memnun– kalkmak zorunda kaldım ve İran’ın ilk ilahiyat okulunu kendi öğrencileriyle birlikte gezmek için hazırlandım.

İlk önce ibadethaneyi gezdirdiler; altın kubbeleri ve parlak mavi çinileri, ne kadar yardım ve maddi destek aldığını gösteriyordu. Gayrimüslimlerin girmesine izin yoktu ama yol arkadaşlarım beni içeri soktu. Onlar namaz kılmaya gitti; ibadet etmeye gelen bir grup insan yanımdan geçerken ben durup onları bekledim. Döndüklerinde bana bir yer daha göstereceklerini söylediler. Caminin dışına çıktık ve iki yanı ağaçlıklı bir yoldan büyük bir ilahiyat okuluna geçtik. Bu din okulu özeldi: Ayetullah Humeyni bir zamanlar burada okumuştı; binanın geniş ve ağaçlıklı bahçesini çeviren iki katlı kemerin üstünde bir resmi vardı. Yeni arkadaşlarım beni bir zamanlar Humeyni’nin yatak ile çalışma odası birleşimi odasına götürdü ve Batılıların milli marşları okunduğunda durdukları gibi, mobilyalara Ayetullah’ın duvardaki resmine saygıyla bakarak durdular. Kararsız bir şekilde kıpırdandım. Mutlak bir hükümdar olarak zenginlik ve gücün cazibesine karşı koyan Humeyni ciddi bir karakter sergilemişti. Ama yine de onun yıktığı laik krallık altında zenginleşen İranlı Zerdüştcülerin dostu değildi.

Din okulunun bahçesinde bir süre oturduk; siyahlar içinde bir *seyit* ve kara bir kedi, bir devlet geçit törenindeymişçesine yavaşça yürüyordu. Cihangir Bey’in arkadaşlarından biri bana din okulunda okumak istediğini söyledi. Önce giriş sınavlarını geçmesi gerekiyordu; test edileceği en temel konulardan biri Platon felsefesiydi.

Din okulunda özel derslere katılıp arkadaşlarıyla tartışarak Aristoteles okuyacaktı (Yunan filozoflarınkine benzeyen bir yöntem bu). Ben Aristoteles ve Platon okuyalı yıllar olmuştu ve onlar için Ayetullah Humeyni'nin sınıf arkadaşlarına faydalı bir giriş yapmayı ummuyordum; çünkü bunu yapabilecek olanların arkadaşlarım olduğu anlaşıldı. Burada tarihsel bir ironi vardı: Avrupa Aydınlanma'sının ilham kaynağı olan klasik filozoflar, İran'ın gerici din adamlarına mı benziyordu? Atinalı Platon ve İskender'in hocası Aristoteles, Atina ve İskender'e düşman olduğu bilinen İran'da popüler miydi?

Bu benim adıma cehaletti, çünkü öğrendiklerime göre, nefret edilen Büyük İskender İran'da Yunan kültürüne duyulan ilgiyi miras bırakmıştı. MÖ 1. yüzyılda İran'ın Parthialı hükümdarları Yunan tiyatrosuna âşıktı (Talihsiz Romalı General Crassus, Harran'da öldürüldüğünde kellesi İmparator'a getirildi ve Euripides'in *Bakchai* [Bakkhalar] isimli oyununda sahne malzemesi olarak kullanıldı). Yunan bilimine İran'da o kadar saygı duyuluyordu ki, Batı'da yeni fikirler ortaya çıktıktan sonra bile İranlılar Yunanların izinden gitmeye devam etti. 19. yüzyılda İran'da doktora giden herkes ruh halini 2. yüzyılda yaşamış Yunan doktor Galenos'un tarifine göre inceletirdi (*Unani Tibb* – "Yunan tıbbı"nın Arapçası– İran'da şu an terk edilmiş durumda ama Hindistan'da hâlâ uygulanıyor). 20. yüzyılın başlarında İranlılara hâlâ 2. yüzyılda yaşamış Yunan bilim insanı Ptolemaios'un gökbilimi öğretiliyordu. Ahmet Kesrevi isimli bir adam, bir zamanlar din adamı olmak için okudu ve sonra modern İran'ın en önemli din karşıtı yazarlarından biri oldu; Şii İslamı konusunda gözünü açan Kuran değil, Ptolemaios'ta tespit ettiği bir sorundu.

Yunan eğitimine duyulan bu merak nedeniyle, MS 6. yüzyılda Platon Akademisi'ndeki öğrencilere önce Platon'un sonra da Aristoteles'in felsefesini öğreten son pagan üyeler Bizans imparatoru I. İustinianos tarafından sürüldüğünde, İranlıların onları kabul etmesi doğaldı. Onlara Cündişapur denen bir kentte ev verildi ve orada Bizans İmparatorluğu'ndan aynı şekilde sürülen dini azınlıklarından gelen araştırmacılara katıldılar. Daha sonraki yıllarda İranlılar onlara katılmaları için Çinli ve Hindu araştırmacılar getirdi. Cündişapur Yunanca, Sanskritçe ve Çince metinleri kapsayan bir müfredat okutan büyük bir üniversite haline geldi. Bölgedeki en büyük tıbbi merkez olan bir hastanesi vardı; doktorlar sınavlarını bile orada oluyordu (Bu, o zamanlar için muazzam bir yenilikti). Bizans'ın hoşgörüsüzlüğü İran'ın kazancı oldu.

Humeyni de din okulunda Platon üzerine çalışabilirdi. Aslında İran'ın "en eğitilmiş din adamları" tarafından yönetilmesi düşüncesi, hükümetlerin özünde günahkâr olduğu ama bunun Kuran'da yazmadığı yönündeki geleneksel Şii düşüncesinde büyük bir değişim yarattı. Aksine, belki de bu Platon'un *Devlet* isimli

eserinde bahsettiği “en zeki filozoflar” tarafından yönetilen bir devlet görüşüne en yakın olan şeydi. Humeyni, bunların bağlantılı olduğunu her zaman reddetti ama Platon’u onaylardı ve bir keresinde onun söylediklerinin kendisine “mantıklı” geldiğini söylemişti.

* * *

Kum’dan çıktığım yolculuk beni, merkezindeki meydanı bir polo oyun alanı olarak tasarlanmış, mavi çinili camileri dünyanın en güzel binaları arasında yer alan ve çarşısında sanatçıların küçük çini kutularına aşk sahneleri ve şair resimleri çizdiği muhteşem İsfahan şehrine götürdü. Sonra İsfahan’ın güneyine, 1840’larda Ali Şirazi isminde muhafazakâr Müslüman bir *seyit*’in Mehdi olduğunu söylediği ve kendisini kâfir olarak gören otoriteler tarafından canice öldürülmeden önce yüz binlerce takipçi kazandığı Şiraz şehrine gittim. Zerdüştülerin de içinde bulunduğu takipçileri, onun ayrıca Saoşyans olduğunu söylerdi. Kendilerine Bâbi diyorlardı; çünkü Şirazi, Tanrı’ya açılan gizemli kapı “Bâb”dı. 1880’lerin sonlarında İngiliz araştırmacı Edward Browne, İran’ı ziyaret etti. Daha sonra ülkedeki en önemli Batılı uzmanlardan birisi (şu anda da modern Tahran’da bir caddeye ismi verilen tek İngiliz) olan Browne, İran toplumunun içine girdi ve İranlıların kullandığı gizli şifreleri çözmek konusunda ustalaştı; İranlı erkeklerin nargilelerini tüttürürken kullandığı, her bir üflemenin bir harfi temsil ettiği şifre gibi. Becerilerine ve Bâbilerle tanışıp onlara inançlarıyla ilgili sorular sormayı çok istemesine rağmen, etraflarını çevreleyen gizlilik perdesini kaldırmayı başaramadı. Makul görünen kime yaklaşırsa, o kişi geleneksel bir Müslüman çıkıyordu.

Belli ki Bâbiler onu bu sırada izliyordu; çünkü en sonunda ona güvenebileceklerine karar verdiler. Bâbi bir adam, kendini ifşa ettikten sonra ona “Arkadaşlar her yerde,” demişti, “ve şu ana kadar onları nafile aramış ve son anda kazayla karşılaşmış olsan da, artık nereye gitsen onlarla karşılaşacaksınız.” Bazılarında açıkça Zerdüştüçlük etkileri görülen göreneklerini öğrendi: Bâbi erkekler sadece bir kadın alıyordu, Bâbi kadınlar peçe takmıyordu, Bâbilerin Ramazan yerine Nevruz’a kadar tuttukları başka bir oruç vardı. Gizliliğin geçerli bir nedeni vardı: 19. yüzyıldaki İran yönetimi binlerce Bâbi’yi katletmiş, karılarını köle yapmıştı. Bâbilerin dini en sonunda “Bahailik”e dönüştü. Son zamanlarda Bahai liderler hapse atılıyor ve bazen takipçilerine devlette iş verilmeyerek, bazen de İslamdan döndükleri gerekçesiyle tutuklanarak taciz ediliyorlar. İslam Devrimi’nden beri iki yüz Bahai öldürüldü.

Şiraz, İran şiirlerinde, özellikle de 14. yüzyılda yaşamış meşhur –ama eserlerinin çevirileri iyi olmayan– İranlı şair Hafız’ın şiirlerinde, fazlasıyla kutlanan bir şehirdir. “Caferâbât’la Musallâ arasından esip gelen şimal rüzgârı, seher yelinin kokusuyla

karışır da gelir. / Şîraz'a gel de kemal sahibi adamlarından Ruhülkudüs feyzini iste. / Seher yeli, o sarhoş ve şuh esmer güzelden haberin var mı, ne halde acaba? / ... / Kim orada Mısır şekerinin adını andı da Şîraz'daki tatlı dilli dilberler, onu utandırmadılar?" *Hafız Divanı* geleneksel her İranlı ailede bulunan iki kitaptan biridir; diğeri Kuran'dır. Şîraz'daki türbesi hac mekânıdır. Bir adamın orada diz çöküp uzun süre sessizce dua ettiğini, bir sürü kadının da yakınlarda başlarını eğip durduklarını gördüm. Belki de saygı gösterip özledikleri sadece Hafız değil, onun temsil ettiği canlı ve özgürlüğüne kavuşmuş bir kültürdü: "...Ey şaraba tapan sofiler [Sufiler], sarhoşluğa salâ! .../... Yürü be zahit, tortulu şarap içenleri kınayıp durma. Bize Elest günü bundan başka bir armağan vermediler ki."[†]

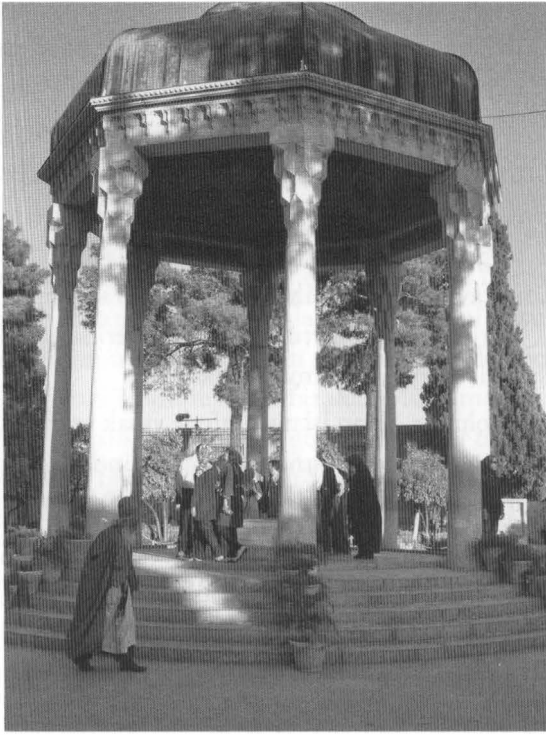
Hafız'ın şiirleri şaraba göndermelerle doludur. Şarap İslam dininde yasak ve Hafız İranlı Müslümanların en çok sevdiği şair olduğu için, bundan utanan dindarlar bu göndermeleri ruhani zevkler için kullanılan bir metafor olarak yorumlar. Buna göre Ayetullah Humeyni bile, "Meyhanenin kapıları açılsın, gece gündüz oraya gidelim," dediği bir şiir yazmıştır. Ama Hafız'ın meyhaneleri Zerdüştçü papazlar olan *Magi*'ler tarafından işletilir. Şiirlerinden birinde "Dün, müşkülümü, nazarındaki kuvvetle muammalar halleden pirimugana [*magi*] arz ettim. / Gördüm ki sevinçli ve gülümser bir halde eline şarap kadehi almış, o aynada yüzlerce sırrı seyredip durmaktaydı"[‡] der. Öyle görünüyor ki, Hafız'ın şaraptan bahsetmesi, şarap içmenin Tanrı'yla iletişime geçme yolu olduğuna dair Zerdüştçülük inancına bir göndermedir. Bir Zerdüştçü dua töreninde şarap (bazen Magus da denen) bir rahibin önüne konan yedi yaradılış meyvesinden biridir. Zerdüştçülük geleneklerinde Zerdüşt, aziz-kral Viştaspa'ya içmesi için şarap verir ve bu onu transa geçirir. Transtayken göğe yükselip Tanrı'yı görme şerefine erişir. Herodotos, İranlıların ancak iki kere düşündükten sonra –biri ayıkken, biri sarhoşken– bir karar verdiğini söyler. Yani eğer ayıkken bir karar vermişlerse sarhoş olurlar ve bu kararın kulağa hâlâ mantıklı gelip gelmediğine bakarlardı. Geliyorsa kararı uygularlardı. Bunu ilk okuduğumda şaka olduğunu düşündüm ama aslında mantıklı. Eğer şarap gizemli bir içgörü sağlıyorsa, o zaman bir karar vermeden önce sarhoş olmak iyi bir fikir gibi. Yaşanan birkaç kötü şey de, kararları ayıkken de gözden geçirmenin önemini öğretir.

Yukarıda alıntılanan mısralar Hafız'ın yazdıklarının Zerdüştçülük düşüncelerinden nasıl etkilendiğinin yalnızca bir örneği. O halde Hüsrev adlı bir Zerdüştçünün Hafız'ı onurlandırmak istemesi de şaşırtıcı değildir. Kötü bir bölgede ona ait eski

* Milli Eğitim Bakanlığı Şark İslâm Klasikleri serisinden çıkan, Abdülbaki Gölpınarlı çevirisi 1992 baskısı *Hafız Divanı*'nın alınmıştır –en.

† Abdülbaki Gölpınarlı çevirisinden alınmıştır –en.

‡ Abdülbaki Gölpınarlı çevirisinden alınmıştır –en.

RESİM 11. Bir derviş Şair Hafız'ın Şiraz'daki (İran) türbesini tavaf ediyor. © Gerard Russell

bir abide gördüğünde mezarının yanına yeni bir tane dikmek istedi. Bu 1899 yılındaydı ve bu isteği, bölgedeki Müslüman bir din adamının abideyi bir Zerdüştcü tarafından yapıldığı için kalabalığa yıktırmasıyla sonuçlandı. Türbe o zamandan sonra şairin Müslüman hayranları tarafından muazzam bir şekilde yeniden inşa edildi. Bu yeni türbenin taş sütunlarının yanında dururken, acaba Hafız'ın *Magi*'si şimdi nerede diye merak ettim. Tam o sırada eski püskü kıyafetler içinde bir derviş yanımdan geçti ve abideyi yedi kez tavaf etti. Bu eski bir Zerdüştcülük geleneğidir. Ama bu kutsal adam kahverengi cüppe ve yüksek yuvarlak bir şapkanın dışında, İslamiyetin rengi olan ye-

şilden bir omuz örtüsü de takıyordu. Müslümandı; Zerdüştcü değil. İran, Sufilikten ciddi ölçüde etkilenmiştir ve Sufiler ölmüş azizlere, türbelerinin etrafında yedi kez dönerek saygılarını gösterir. Elbette genç erkek ve kadınlar arasında türbede dua eden ya da türbenin yanındaki kafede oturan Zerdüştcüler de olabilir. Ama bence yoktur. Hafız'ın *Magi*'si meyhanelerini çoktan kapatmış.

Zerdüştcü bulabileceğime emin olduğum bir yer vardı: Laal'ın doğduğu Yezd. Oraya giden yol Yezd vahasına varmadan önce yüz elli kilometre boyunca çölden, dik kayalıklardan, kum ve tozlu tarlalardan geçiyordu. Kiremit cepheli, çok katlı, *tekye* denen bir kemer karşıma çıktı; açık mavi, krem rengi İran çinileriyle bezenmişti ve yanı başında *Nahl** denen ahşap bir aksam vardı. Bunlar, Şiilerin gözünde üçüncü imam olan ve Sünni Müslüman rakipleriyle girdiği savaşta yenilen Ali'nin oğlu Hüseyin'in ölümünü anmak için her yıl sahnelenen Şii din temsillerinde kullanılırdı.

Browne, Yezd'e geldi ve "uzun bir süre boyunca hem hemşerilerinden hem de dindaşlarından uzaklaşmayı başardığı" ve bir Zerdüştcü zannedildiği zaman aldığı

* Hüseyin'i sembolize eden, ahşaptan yapılmış palmye ağacı –en.

keyfi anlattı. Toplumun “şu an eski zamanlara göre daha az tacize maruz kaldığını” ama “kendilerinin pagan olduğunu düşünen fanatik Müslümanların ellerinde sıklıkla kötü muamele görüp aşağılandıklarını” belirtti. Kötü biri başta olduğunda ya da yetkili hiç kimse olmadığında daha da kötü muamele gördüklerini ekledi.

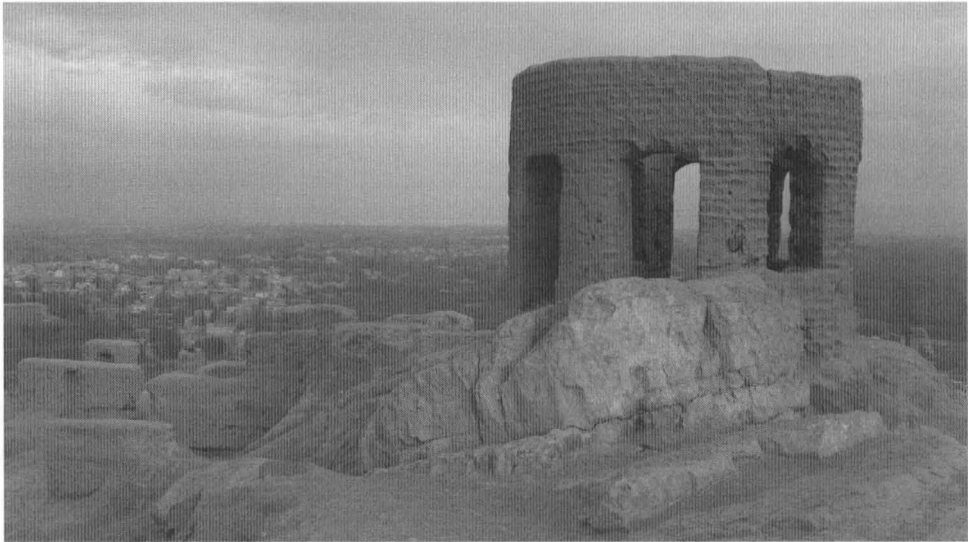
Browne, Zerdüştçülerle durumlarının iyiye gittiği bir zamanda karşılaşmıştı. Düşüncelerinin her tarafa yayılmasına rağmen, ortaçağ ve sonrasında çok kötü muameleler görmüşlerdi. 1854’te İran’a ziyarete gelen Maneckji Limji Hataria, “Zerdüştçüler o kadar yorgun ve ezilmişlerdi ki, dünyada hiç kimse onlardan daha bedbaht olamazdı,” diye yazmıştı. Topluluk o zamanlar bütün gayrimüslimlerden alınan *cizye* vergisine tabiydi. Ayrıca hâkim karşısında Müslüman birisi aleyhinde tanıklık yapmaları yasaklanmıştı; bu da onları toprak ve ticaretle ilgili anlaşmazlıklarda dezavantajlı duruma sokuyordu. Ayrıca “Zerdüştçülere İslamın zorla son kez kabul ettirilmesinden” sersemliyorlardı; bir kalabalığın 1950’lerde bir köyü basıp, orada yaşayanları eğer İslamı kabul etmezlerse öldürmekle tehdit ettikleri bir hikâye söz konusudur. Hataria, Kuzey Hindistan’daki Gucerat’a gitmek için bin yıl önce İran’ı terk eden mülteci Zerdüştçülerin vârisleri olan bir Parsi ailesinden geliyordu. Parsi toplumu dini rehber olarak aslında İran’ı örnek alıyordu ama yıllar içinde büyüyüp zenginleşmişti ve Hataria yardım almak için değil, yardım etmek için oradaydı. O ve Parsi arkadaşları, İran’daki yoksul Zerdüştçülere para göndermiş, modern okullar açmış ve 1882’de İran hükümetinin cizyeyi kaldırmaya ikna edilmesine yardımcı olmuştur.

Yezd’deki Zerdüştçülerin durumu kısa sürede daha da iyileşti. 1906’dan sonra anayasal bir devrim, krallığı meclis kurulması gibi daha liberal önlemler almaya zorladı ve bu yeni oluşuma bir Zerdüştçü de seçildi. Krallık kısa süre sonra tekrar kendi gücünü dayattı ama en sonunda, yerine, şah unvanını ve Pehlevi soyadını alan Rıza Han diktatörlüğü geçti. Bu siyasi değişimlere rağmen toplum sonraki yetmiş yıl boyunca gelişmeye devam etti. Zerdüştçüler hükümette yer aldı ve kendilerinden biri olan Farhang Mehr başbakan yardımcılığına bile yükseldi. İş konusunda özellikle başarılıydılar. Sonuç olarak, daha az kazanç sağlayan ve öğrenmesi yıllar alabilecek arkaik bir dil olan eski Avesta dilinde metinleri anlamak için çok zaman harcamayı gerektiren papazlığı gittikçe daha az Zerdüştçü seçti. Laal’ın –yıldızları gözlemlemek için evinin çatısında duran– babası, erkek kardeşlerine, eğer yoksul bir yaşam sürmek istemiyorlarsa papaz değil doktor olmalarını söylerdi. Diğer Zerdüştçüler de belli ki aynı şeyi düşünüyordu. 1930’larda Yezd’de iki yüz papaz vardı; 1964’e gelindiğinde on kişiden daha az kalmışlardı.

Laal’ın babası sadece gezip vaaz veren ya da ufak bir tüccar olarak az bir gelir kazanan bir papaz değildi; ayrıca o zamanlar İran’da yayılmakta olan yeni fikirleri

heyecanla benimseyen bir şair ve düşünürdü. Rıza Şah 1930’larda İran’da başörtüsünü yasakladığında annesi Laal’ı okula göndermek istemedi; Müslüman olmasa da, bir kızın, halk içinde nasıl giyinmesi gerektiğine dair kendine ait katı fikirleri vardı. Okula tekrar başlaması konusunda ısrar eden babası oldu. Laal, insan kanıyla sürekli temas halinde olmasını gerektiren ebelik mesleğini seçince –ki bu temizliğe çok önem veren bir dinde bir tabudur– babası ona destek oldu; tıpkı erkek kardeşinin tanıştırdığı Şehriyar’ı kendisine eş olarak seçmeye karar verdiğinde yaptığı gibi.

Geleneksel bir flört oldu: Müstakbel eşiyle ilk karşılaştığında yanında annesi ile kız kardeşi vardı ve onun yüzüne bakmadı. Nasıl birisi olduğunu kız kardeşine sormak zorunda kaldı. En sonunda üçüncü buluşmalarında gittikleri sinemada yan yana otururlarken filme odaklandı ve fark etmeyeceğini umduğu bir anda ona yandan bir bakış attı. Gördüğü hoşuna gitti ve onunla evlenmeye karar verdi. O zaman ailesi Tahran’a taşınmıştı ama Laal ile Şehriyar, evlendikten sonra dağlardaki küçük evlerini ziyaret etmek için ara sıra Yezd’e geliyordu; bu evin topraklarını badem ve meyve karşılığında yerel çiftçilere yıllık kiraya vermişlerdi. Pehlevi şahlar İran’ı özgürleştirdikleri için pek çok Zerdüştcü Tahran’a taşınyordu. Laal’ın erkek kardeşinin artık *Gabr* bağırıtları duyması gerekmiyordu; İran hava güçlerinde doktor oldu. Şehriyar ordu mensubuydu; daha sonra kendisine cesaret ödülü verildi. Zerdüştcüler Nihavend’den beri ilk kez İran için savaşabiliyordu.

RESİM 12. İsfahan’da bir ateşkadeh, yani ateş tapınağı. © Gerard Russell

2006’da Yezd’deki hiçbir evin çatısında papaz görmedim. İlk başlarda Zerdüştcülere dair bir iz bulmakta bile zorlandım. Caddelerdeki lamba direklerine asılı ölüm ilanlarında, ölenin resminin üzerinde Arapça “*Bismillah*” (Allah’ın adıyla)

yazıyordu. Bir caddenin köşesinde farklı bir şey yazan bir duyuru gördüm. Farsça “*ba nam-e Ahura Mazda*” diyordu: “Ahura Mazda’nın adıyla.” Altında İran şapkası takmış, sağında, solunda ve altında kanatları olan kuş adam sembolü vardı. Aynı sembolü Persepolis’te de görmüştüm. Yol üzerindeki bir bakkal resimlerle bezenmişti. Ortadoğu’daki Hırsitiyanların duvarlarına Aziz Gabriel ya da Meryem Ana şekilleri yapması ya da Müslümanların Mekke’de Kâbe ya da (İran’da) Hüseyin’in türbesinin resimlerini sergilemesi gibi, bu resimler de Zerdüşt ve *faravahar*’a aitti. Resimler cam tezgâh, yazar kasa ve dükkânın duvarları arasında kalmıştı. Yolun sonunda Zerdüştçü hediyelik eşyaları satan bir dükkân bile vardı. Üzerinde bir Zerdüştçülük vecizesi olan “İyi düşün, iyi laf et, iyi davran”ın yazdığı bir saat alsam mı diye düşündüm.

Dükkânın karşısında, yolun gerisindeki küçük bir bahçenin arkasında bir ateş tapınağı vardı. İçeriye, küçük temiz bir odaya kabul edildim; cam bir vitrinin ardında yanan küçük bir ateş gördüm. Odanın duvarında Zerdüşt’ün resmi asılıydı ve yanında Zerdüşt dininin metinlerinden çeşitli parçalar vardı; ziyaretçilere Zerdüştçülerin de kutsal bir kitabı olduğu ve tek bir Tanrı’ya inanmanın yanı sıra, geleneksel olarak İslamın hoşgörülü olmasının bir ön kabul olduğunu hatırlatıyordu. “Ehl-i kitap”tan Kuran’da sıklıkla bahsedilir ve İran’da Zerdüştçüler kendilerinden sayılır. Ancak rejim ateş tapınaklarında kutsal ateşlere saygı duyduklarını ve “ateşe tapındıklarını” ileri sürerek onları hor görür. Zerdüştçüler, bunu ateş tanrısına tapınmadıkları, Tanrı’ya ateş yoluyla tapındıklarını söyleyerek reddeder. Tapınak görevlisine Yezd’de kaç Zerdüştçü aile kaldığını sordum. “Çok az,” dedi. Hayat zordu: Ekonomi kötüydü ve hükümet dostane değildi. Daha sonra öğrendim ki, tüm ülkede Zerdüştçülerin sayısı devrimden beri otuz üç binden on bine düşmüştü (Bunlar gerçek istatistikler değil, yaklaşık rakamlardır).

Belki de, Ateş Tapınağı’nı ziyaretimden sonra ölülerle görüşmem uygundu. Şehrin diğer tarafında yıkılmış kulelerle çevrili iki tozlu tepe vardı. Turistlerin “sessizlik kuleleri” dediği bu kuleler, Zerdüştçüler tarafından *dakhma*’lar olarak biliniyordu. Genç erkeklerin arazi araçlarıyla gittiği o tepelere çıkan yol, Zerdüştçülerin cenaze alayları için kullanılırdı. Ölünün naaşı üç gün boyunca ailenin evinde kalırdı, yakınlarda da kötü ruhları uzaklaştırması için bir köpek tutulurdu. Sonra naaş bu iş için özel olarak eğitilmiş adamlar tarafından demir bir yatak üzerinde taşınarak, bu yoldan *dakhma*’ya çıkarılırdı. Burada taşıyıcılar ölüye şöyle hitap ederlerdi: “Korkma, titreme! Burası atalarının, babalarının, annelerinin, saf ve iyi olanın bin yıllık mekânıdır.”

Bu törenle ilgili olarak Herodotos, “Ölülerine daha sonra ne yapıldığı açık değil, bir gizemdir; ama İranlı adamın naaşı, bir kuş ya da köpek tarafından par-

çalanana kadar gömülmez.” Aslında naaş kuşlar ya da köpekler tarafından tamamen yeninceye kadar tutulur. Genellikle karga ya da akbaba olan bu kuşlar bir bedeni dakikalar içinde bitirebilir. İran yıllar önce belli ki isteyerek vazgeçmiştir ama bu görenek Hindistan’daki Parsiler tarafından hâlâ uygulanmaktadır. Bu uygulama Zerdüştcülerin yüzyıllar öncesine dayanıyor olabilir. Türkiye’de MÖ 8. binyıla dair insan yerleşkeleri bulunan Çatalhöyük’te, ölümlere gömülmeden önce bazı şeyler yapıldığına dair kanıtlar bulunmuştur.

RESİM 13. Zerdüştcülerin bir zamanlar ölümlerini kuşların yemesi için açıkta bıraktığı, Yezd’de bir *dakhma*. © Gerard Russell

Yola en yakın *dakhma*’ya çıktım ve duvarından aşağıya, devam etmekte olan bir Zerdüştcü cenazesine baktım. *Dakhma* artık terk edilmiş olduğu için cenaze yakınlardaki bir mezarlığa götürülüyordu. Orada naaşlar, toprağı kirletmesin diye taş ya da betonun üstüne yerleştirilirdi. Cenazeden sonra katılımcılar evlerine gider ve boğa idrarıyla yıkanırldı (Bu idrar, içindeki amonyakla iyi bir dezenfektan özelliğı kazanır ve yıllarca saklandıktan sonra kokusunu yitirir; reşit olma törenleri gibi bazı durumlarda Zerdüştcülerin bunu içmesi beklenir ama artık titizlik nedeniyle idrar yerine nar suyu içilmektedir. MS 1. yüzyılda Plutarkhos bu törenden bahseder; yani gerçekten çok eskidir).

Kozmik güçlerin kişinin gündelik yaşamında bir araya gelmesinin nasıl olacağını hayal etmeye çalıştım. Bence bütün insanların temiz ve pis olanla ilgili kendilerine ait bir algılama biçimleri var. Çok az insan korkunç bir şekilde ölmüş birinin yaşadığı evi rahatlıkla satın alır; pek çoğumuz da bir cesedin yanında uçak yolculuğu yapmak istemeyiz. Bilim insanları ahlaksızlığa fiziksel öğrenmeyle aynı tepkinin verildiğini göstermiştir; aslında günah ve ahlaksızlık genellikle kirlilik olarak tarif edilir (“Tertemiz”, genellikle “lekesiz” anlamına gelir). Zerdüştcüler, dünyadaki kirliliğin buraya etkin ve kötü niyetli doğaüstü bir güç tarafından konduğuna, dolayısıyla temizliğin ahlaki bir gücü olduğuna ve gömülecek yerin temiz olmamasının ciddiye alınması gerektiğine inanır. İyi bir insanın ölümü, Angra Mainyu ile hizmetkârları için büyük bir zafer kabul edilir ve gömülecek yeri özellikle kirli hale getirir. Ölü bir beden, ceset iblisi olan *Nasu*’nun dikkatini çeker. *Dakhma*, Zerdüştcülükte bir tatil yeri olamaz; onlara göre *dakhma* doğaüstü açısından dünyadaki en kirli yerlerden biridir.

Dakhma’dan Yezd’in merkezine taksile geldim. “Zerdüştcüler iyi insanlar,” dedi şoför Hasan. Hasan sıkı bir Müslümandı; bana söylediğine göre, bugünün bir İslam şehidinin ölüm yıldönümü olduğunu göstermek için mor bir gömlek giyiyordu. “İslamiyet İran’a savaşıyla geldi,” dedi, “Araplardan. Onun öncesinde hepimiz Zerdüştcüyüydük.” Her yıl Hasan gibi insanlara, gündüzün geceden uzun olmaya başladığı bahar bayramı Nevruz’u kutlarken kökenleri hatırlatılır (Zerdüştcülük düşüncesine göre bu iyinin kötü üzerindeki zaferidir). Bahar bayramı modern İran’da iki hafta sürer; Müslümanlar bunu, Zerdüştcülerin sessiz ve daha din yönetimli törenlerinden daha coşkulu kutlar. İki topluluk da bir masaya yedi doğru ve yedi gezegene tekabül eden, yaradılışın yedi meyvesini yerleştirir. Zerdüştcüler için meyve; şarap, süt, su, filizlenmiş tahıllar, kuş iğdesi ve tatlılar olabilir. Ayna ve bozuk para da olabilir; ayna geleceği, bozuk para da zenginliği temsil eder. Müslüman İranlılar buğday, elma, lotus meyvesi, sarımsak, sumak, *samanu* denen bir muhallebi ve sirke kullanır. Nevruz’dan hemen önce yapılan, Çarşanbe Suri denen daha küçük bir kutlamada ateş üstünden atlanır. Müslümanlar da bunu yapar. İran dini kuruluşları Nevruz’u kaldırmak istedi ve 2010’da Ali Hamaney kutlamaların “İslamda yeri olmadığı” gerekçesiyle Çarşanbe Suri’yi tamamen yasaklamaya çalıştı ama Hasan ile ülkedeki diğer İranlılar, çoğu koyu dindar olsa da, onu dinlemedi. Nedenini anlayabiliyorum. Olay eğlenceli, topluma iyice yerleşmiş ve İran’a özgü: İran’dan etkilenmemiş hiçbir kültür bunu kutlamaz.

* * *

Laal’ın eşi, ordu mensubu Şehriyar, II. Dünya Savaşı’ndan sonra İran’ın kuzeybatısındaki (ülkeye ilk girdiğim, Süleyman’ın Zindanı’nın yanındaki eyalet) Sovyet

destekli ayaklanmada mücadele etmek üzere oraya gönderildi. Mücadele sırasında yaralandı ve savaş alanında ölüme terk edildi; nihayetinde canlı olarak bulunup hastaneye götürüldüğünde görme yetisini kaybetmişti. Şah ona yardım etti ve tedavi için İngiltere'ye gönderdi. Bir savaş gazileri yardım kuruluşu ona sahip çıktı, kör alfabesi öğretti ve bir telefon operatörü olarak iş bulmasına yardımcı oldu. O sıralar İngiltere'de çok az Zerdüştçü vardı: Kızları olan Şahin okulda Hristiyan ilahileri söyleyerek büyümüştü ("Babam uyum sağlamamızı istedi," dedi bana) ve şaşkın arkadaşlarına kendi dininin ne olduğunu sadece Kitabı Mukaddes'te bahsedilen Üç Bilge Adam'dan söz ederek açıklayabiliyordu.

Çok az olsalar ve meşhur olmasalar da, Zerdüştçüler zengin ve etkili bir toplumdur. Parsi Zerdüştçüler, İngilizler tarafından Hindistan İmparatorluğu'ndaki bütün diğer gruplara tercih ediliyordu: 1887'de Zerdüştçü bir kriket kulübünün İngiltere'ye yaptığı ziyaret sonrasında, 19. yüzyılda yaşamış bir kriket yorumcusu "Hindistan'a yayılmış en zeki, ayrıca en sadık ırk," diye yazdı. (1850'de Bombay'da kulüplerini kuran) Zerdüştçü kriket oyuncuları hiçbir şeyi eleştirmiyor değildi. İngiltere'nin ne kadar pis olduğundan ve zengin ile fakir arasında bu kadar fark olmasının ne kadar kötü olduğundan şikâyet ediyorlardı: "Kronik bir zayıflık içinde yaşayan kadın ve erkekler insan olarak bile görülüyor."

Yine de İngiltere iş yapmak için iyi bir yerdi ve Hindistan'ın en başarılı pek çok tüccar ailesi Parsiydi; içlerinden bazıları İngiltere'ye kök salmaya başladı. Aslında İngiliz Parlamentosu'na giren ilk Hintli, Dadabhai Naoroji isminde bir Parsiydi. 1880'lerde, en sonunda bağımsızlık sonrası Hindistan'ın iktidar partisi olacak Hindistan Ulusal Kongresi'nin [Kongre Partisi] kurulmasına yardım etti. Mahatma Gandhi ona "ilham kaynağı" diyordu; Naoroji, Pakistan'ın gelecekteki kurucusu Muhammed Ali Cinnah'ı yardımcısı atadı. Kendisi 1892 genel seçimlerinde Londra'nın kuzeyindeki Finsbury Park denen bir kenar mahalleden liberal aday olarak gösterildi. Şans onun yanında olmadı: Muhafazakâr Başbakan Lord Salisbury, İngiliz Parlemonosu'na "Siyah bir" adamın seçilmesine kuşkuyla yaklaştığını söyledi. Bir gazete, ateşe taptığını söyleyerek Naoroji'nin dinine saldırdı.

Dolayısıyla Naoroji az bir çoğunlukla kazandığında, destekçileri onun yemin törenini izlemek için Hindistan'dan geldi. Bu, parlamento Hristiyan olmayanları kabul etmeye karar verdikten birkaç yıl sonraydı. Yeminini edeceği gün, büyük şapkalı Viktoria dönemi seçkinlerinden oluşan uzun kuyrukta, İngiliz Avam Kamarası'nda yalnız bir Hintli olarak sıraya girdi. Zerdüştçülerin kitabı *Avesta*'nın bir kopyasını, yeminini Kitabı Mukaddes'e değil ona el basarak etmek için cebinde taşıyordu. Birkaç gün sonra kendisini Gladstone ve Balfour'dan hemen sonra konuşur buldu; Hindistan halkına yaptıkları adaletsizliğin oradaki iktidarın sonunu

getireceği konusunda İngiltere'yi uyarıyordu. Parlamentoda üç yıl kaldı ama içinde bulunduğu “tuhaf konum” dolayısıyla kendini asla evinde hissetmedi. Hindistan bağımsızlığına kavuşmadan önce sadece üç Zerdüştçü milletvekili vardı (Daha sonra hiç olmadı ama İngiliz Lordlar Kamarası'nın bir üyesi Parsiydi). Ama toplum hiçbir zaman çok fazla büyümedi. 1980'de iki bin kişiyi buldu.

Son yirmi beş yıl boyunca Laal ve Şeyriyar, yeni İslami rejiminin korkusuyla Yezd ve Tahran'a hiç gitmedi. İngiltere'ye gelen yeni bir İranlı Zerdüştçü dalgasının danışmanı oldular. 1980 ile 2000 yılları arasında İngiltere'deki Zerdüştçülerin sayısı iki binden iki katına, Parsi ve İranlılar dahil neredeyse dört bine çıktı. 2004'te Zerdüştçüler Birleşik Devletler'deki sayılarının on bin, Kanada'dakilerinse beş bin olduğunu tahmin ediyordu. İran'daki sayıları azaldı ama resmi istatistikler öyle söylemiyordu; çünkü Zerdüştçüler ne kadar kötü muamele görseler de Bahailerin durumu daha da kötüydü ve pek çok Bahai kendilerini resmen Zerdüştçü olarak kaydettirdi.

Liverpool Hope Üniversitesi'nden Profesör John Hinnels bu dağılmayı incelemek için 1990'ların sonlarında tüm dünyadan yüzlerce Zerdüştçüyle görüştü ve onlarla anket yaptı. Pek çoğunun iki kültür arasında sıkıştığı ortaya çıktı. İngiltere'deki Zerdüştçü bir kadın, “Aklım Zerdüştçü gibi, bedenimse Batılı gibi davranmam gerektiğini söylüyor,” dedi. Amerika'daki bir başkasıysa, “uyum sağlama baskısının dünyanın hiçbir yerinde Birleşik Devletler'deki kadar olmadığından” yakındı. Yine de Birleşik Devletler ve İngiltere'deki Zerdüştçülerin üçte biri her gün dua ettiklerini, İngiltere'dekilerin neredeyse yarısı orada yaşamamanın inançlarını etkilemediğini söyledi. Hinnels ayrıca, kıdemli din adamlarının, kendi dinlerinin dışında birisiyle evlenen Zerdüştçülerin kendi törenlerine katılmasına ve Zerdüştçü gibi defnedilmesine izin verilmesi gerektiğine şiddetle karşı çıktığını bildirdi. Bombay'daki bir başrahip, Zerdüştçü bir kadın ve Zerdüştçü olmayan bir erkek arasında gerçekleşen evliliğin “Ahura Mazda'yı incittiğini ve üzdüğünü” söyledi; çünkü dışarıdan birileriyle evlenen kadınlar dinin öngördüğü temizlik kurallarını yerine getiremiyordu. Bu tarz evliliklere doğan kişiler de gelenekçiler tarafından Zerdüştçü sayılmıyordu.

Laal ile Şeyriyar'ın kızları Şahin, Zerdüştçülüğün daha liberal bir yorumunu uyguluyor. Zerdüştçülerin mirasını kutlayan ve kültürle dini canlı tutmaya çalışan Dünya Zerdüştçüler Birliği'nin sözcüsü. Ayrıca İngiltere'deki İranlı Zerdüştçüler için her yıl yapılan, Zerdüştçü çocukların birbirlerini su dolu kovalarla ıslattığı Tirghan Festivali gibi olaylar düzenliyorlar; tıpkı bir zamanlar Yezd'deki atalarının, oyun oynar gibi, aşağıdan geçenlere çatılardan su fırlatması gibi. Su kutsal olduğu için (kutsal dört unsurdan biri), suyla ıslanan kişi şikâyet edemez. Bu tarz

olaylar Zerdüştcülerin sekülerizmin zorluklarıyla yüz yüze olduğu bir toplumda geleneklerini sürdürmenin bir yolu. Londra'nın popüler bir kenar mahallesinde yer alan bir sanatçı kulübünde buluştüğümüzda, "Batı'da yaşamak bizce kolay çünkü buradaki insanlar insani değerleri benimsiyor," demişti Şahin bana, "burada asimile oluyoruz çünkü bize öğretilenlerle uyumlular." Ama Şahin'in de öğrendiği gibi, bu hileli bir dengeleme eylemi: "Çocuklarımız inancımızın kültürel yükünü taşıyabilir. Ama taşımayabilir de." İnancını modern çağa uydurmanın bir yolunu arıyordu: Bilimsel gelişmeleri, Zerdüştcülerin deyimiyle iynin kötü üzerindeki yavaş zaferi olarak kabul etmek gibi. Ölümle ilgili olarak Zerdüştcülük ilkelerine dair kendi yorumunu çağdaş bilgilerle bağdaştıran ilerici bir yaklaşım bile geliştirmiş. "Akbabalara sunulmak ölümden sonra bile yaşayan canlılara faydalı olmak. Şahsen, geri dönüştürülüyorum," dedi bana gülerek, "bedenimi bir araştırma kurumuna bağışlıyorum."

Birbirimize İran İslam Devrimi'nden beri gitmediği Yezd'le ilgili hikâyeler anlattık. Orada bir yardım kurumuna dahil olmuştu ama bu kurum çoğunlukla yaşlılara bakıyordu; pek kimse kalmamıştı. "Artık Yezd'de çok az evde Zerdüştcü var," dedi, "Yezd terk edilmiş durumda. Oradaki *gahambar*'ları (ibadet yerlerini) orada kalanlar için korumaya çalışıyoruz. Kerpiç tavanlar çöktüğünde de tamir ücretini kendileri ödüyorlar." Yezdli taksi şoförüm Hasan gibi daha genç Müslüman İranlılar eski nesillerden daha az önyargılı; ama İslam devleti yeni ayrımcı yasalar çıkardı. Günümüzde İran'da yaşayan ve İslama geçmiş Zerdüştcüler, din değiştirmeyen erkek ve kız kardeşleri pahasına ebeveynlerinin miraslarını alabiliyor.

* * *

Bugün Zerdüştcülerin hikâyeleri sadece çöküş ve artan bir sekülerizm hikâyesi değil. Bu eski inanç son yıllarda bin dört yüz yıldır ilk kez din değiştirmeyi kabul etti. Londra'daki yetenekli genç Zerdüştcüler tarafından sahnelenen Hint ve İran müziği konserinde tanıştığım Carlos din değiştirmiş. Hristiyanlığa geçen ve bu kararlarını kendi dinlerindeki ritüelliğe bağlayan Zerdüştcülerle de karşılaştım. Aslında dindar olmayan, İspanyol bir Katolik olan Carlos'un aksi istikamete gitmesine ne yol açmıştı? Karısına kısa süre bakan Carlos şöyle açıkladı: "Kötüyle savaşmak istedik. Bizim dinimize göre biz Tanrı'ya yardım ederiz, Tanrı da bize. Onun hizmetkârları değiliz. Bu dünya, sonunda geçtiğimiz ya da kaldığımızın söyleneceği bir sınav yeri değil." Küçük bir çocukken Zerdüştcülükle ilgili şeyler okumuş ve etkilenmişti ama hâlâ yaşayan Zerdüştcüler olduğunu bilmiyordu. BBC'de Yezd'deki ateş tapınağıyla ilgili bir belgesel seyrettikten sonra, internette kendisini Zerdüştcülüğe kabul edecek bir topluluk aradı ve İskandinavya'da bir

tane buldu. Orada asıl dinlerine dönmek isteyen ama eve döndüklerinde bunun kendilerine getireceği sonuçlardan haklı olarak endişe duyan, din değiştirmiş bir grup panik içinde Afganistanlıyla *kuştı* giydi.

Carlos'la karısının gecenin büyük bir bölümünde yalnız başlarına ayakta dikildiklerini, toplantıdaki diğerlerininse birbirlerini çocukluklarından beri tanıdıklarını fark ettim. Aynı şeyi, sözde Müslüman bir geçmişleri olması sebebiyle bu dini benimsediklerini söyleyen (ikisi de ailelerinin dindar olmadığını söyledi) iki Zerdüştçüde daha gördüm: Dışlanmamışlardı ama insanlar onları rahat ettirmek için de ayrıca uğraşmıyordu. Özellikle bazı Parsiler kimliklerini her zaman inançlarıyla değil, ırklarıyla da tanımlayan ayrılıkçı bir grup olduklarını ve sadece bazı liberal Zerdüştçülerin din değiştirenleri hoş gördüğünü kabul ediyor.

Zerdüştçüler az da olsa içsel olarak bölünmüş durumda. Liberaller ve muhafazakârlar grup içi evlilikleri nasıl ele almaları gerektiği (gelenekçiler dışarıdan evlilikler sonucu doğan çocukları dışarıda bırakmak isterken, liberaller onları kabul etmek istiyor) ve Zerdüştçü olmayanların sürekli yanan ateşin tutulduğu ateş tapınaklarının en kutsal bölgelerine kabul edilip edilmemesi konusunda anlaşamıyor. *Avesta*'yı nasıl yorumlamak gerektiği konusunda da anlaşmazlıklar var. Aslında günümüzde Zerdüştçülerin kötülüğün bağımsız gücünü vurgulaması, kendilerinden önceki Sasanilere göre çok daha az muhtemel. İranlılar ile Parsiler arasında kültürel farklar da var: İranlılar Farsça konuşuyor ve İran yemeklerini tercih ediyor, Parsilerse Guceratça konuşuyor ve Hint yemeklerini tercih ediyor.

Dinin İngiltere'deki asıl sosyal ve dini noktası olan Londra Ateş Tapınağı'nda her tür Zerdüştçü ağırlanmaya çalışılıyor. Tapınağın bir zamanlar sinema olan girişinde, bir İran kilimi üzerinde Dareios döneminden Pers kraliyet askerleri resmediliyor; eskiden gösterim odası olan yer artık asıl ibadet yeri; Dadabhai Naoroji'nin resmi İngiltere'de yaşamış en meşhur Parsi'yi kutluyor. İbadet salonunun sol duvarında duran Zerdüşt'ün resmi, karşı duvarda asılı duran Kraliçe'nin resmine bakıyor. Bir zamanlar perdenin bulunduğu sahnenin karşısında, hâlâ binanın tiyatro olduğu eski günlerden kalma birkaç sıra rahat koltuk var. Sahnedeki piyano, ibadethane'nin hem eğlence hem de ibadet için kullanıldığını gösteriyor. Sahnenin üzerinde duvara altın harflerle sabitlenmiş Zerdüşt deyişi var: "İyi düşün, iyi konuş, iyi yap."

Bu ibadethaneye 2004 yılında, dört ay arayla ölen Laal ve Şehriyar'ın ölümünün anma töreni için geldim (Brooklyn'de küçük bir şapelde düzenli olarak dua edilen Zerdüştçü mezarlığında gömülüler. Bu şapel taşlarında genellikle *faravahar* işlenmiş bakımlı mezarlarla çevrili ve İran tarzı daha büyük taşan türbelerde en zengin ailelerin ölümleri yatıyor). Törende ağzı çenesine kadar inen bir örtüyle örtülü bir

papaz –amacı kutsal ateşi nefes ya da tükürükle kirletmemek– yanında saçlarını kısmen kapatan eşarbiyla oturan karısı eşliğinde doksan dakika boyunca eski Farsça bir ilahi okudu. Önlerindeki masada şarap, süt, su, meyve, ölenin ruhunun sembolü olarak kullanılan beyaz ve mor çiçekler duruyordu. Masanın üstünde ayrıca Laal ile Şehriyar’ın resimleri de vardı. İran ve İngiltere’deki yaşamlarına dair fotoğraflar bir projektörle ekrana yansıtılıyordu. Küçük bir mangalda ağaç dalları yanıyor, bunlar daha sonra kokuyu cemaate göndermek için ellerini sallayan kişiler tarafından cemaatin etrafında taşınıyordu. Daha sonra Hint ve İran mutfaklarından seçilmiş yiyecekler sunuluyordu.

Plastik bardaklarda şarap içip Zerdüştçülerle konuşurken şunu fark ettim: Nihayet, Londra’nın kuzeyindeki bir kenar mahallede, artık kullanılmayan bir sinemada, Hafız’ın *Magi*’sinin meyhanesindeydim.

Dürziler

Lübnan'ın başkenti Beyrut, bir milyon insanın yaşadığı modern binaların Akdeniz'in doğu kıyısında yirmi mil boyunca uzandığı bir yer; orada burada şehrin daha küçük ve daha güzel olduğu eski zamanlardan kalmış eski, bal rengi, kırmızı çatılı evler var. 2011 yılında kordon boyunca sevgililerin ve deniz kenarındaki kulüplerin yanından yürürken, her yerde kayalara çarpan dalgaların sesini duyuyordum. Bir başka metaforik deniz de vardı; Matthew Arnold, yüzyıl önce Manş Denizi'nin soğuk sularının üzerinde inanç denizinin “melankolik, uzun ve geri çekilen kükremesi”ni duymuştu.

Lübnan'da on dört yıl süren iç savaş resmi olarak 1989'da bitse de, savaşın bir birine düşürdüğü bazı dini gruplar birbirine hâlâ temkinli yaklaşıyor. Savaş dört Lübnanlıdan birini yaralamış ve yirmi Lübnanlıdan birini öldürmüştü. Her grup acımasız davranmıştı; hepsi bunun sıkıntısını çekmişti. Ama Lübnan'daki çeşitlilik çatışmanın tek kaynağı değil. Beş milyon insanın farklı mezhep ve dinlere ayrıldığı bu ülke, Ortadoğu'da mevcut dini eşitliğe en yakın şeyi sunuyor: “Devletin bütün inançlara saygı duyduğunu” söyleyen bir anayasa ve Gallup anketine göre din çeşitliliğine dünyadaki bütün ülkelerden daha fazla hoşgörülü olan bir halk.

Lübnanlı şair Halil Cibran, *Ermîş'in Bahçesi*'nde bu mezhep çokluğuna iğneleyici bir gönderme yaparak, “Dinle dolu ama imanı olmayan bir ulusa yazıklar olsun. Parçalara bölünmüş, her bir parçası kendini bir ulus sayan bir ulusa yazıklar olsun,” demişti. Oysa bütün bu çeşitliliğin nedeni çok açıktır: Bu gruplar Lübnan'da diğer yerlerde olduklarından daha güvendeydi; çünkü burada devlet güçlüklerinin girmesini zorlaştıran, çoğunlukla dağlık bölgeler vardır. Ayrıca Akdeniz'deki konumu dolayısıyla Lübnan hem Doğu'nun hem de Batı'nın bir parçasıdır. Eski Batı uygarlığının merkezi Avrupa değil Akdeniz'di: Etrafında, Sokrates'in bir zamanlar “bir gölün etrafındaki kurbağalar gibi” tanımlamasına benzer şekilde, antik Yunanlar yaşıyordu. Tüccarlar deniz yoluyla baharat, buğday, boya ve köle getiriyordu. 8. yüzyılda yaşamış Yunan şairi Homeros, 5. yüzyılda yaşamış Yunan tarihçi Herodotos ve Yunan matematikçi Eukleides'in hiçbiri Yunan anakarasından

gelmiyordu: Sırasıyla Ege Adaları, Güney İtalya ve Mısır'dan gelmişlerdi. Yunan filozofu Pythagoras, Ege'deki Samos (Sisam) Adası'nda Lübnanlı bir babanın oğlu olarak dünyaya geldi ve son günlerinde İtalya'nın güneyinde ders verdi. On sekiz dini gruptan biri olan Dürzilerle tanışmak için Lübnan'daydım. Pythagoras'ın takipçilerinin, Pythagoras Kardeşliği denen çok eski ve gizli bir grup Yunan filozofunun devamı olup olmadığını öğrenmek istiyordum.

Üniversitede okuduğum felsefe müfredatında Pythagoras vardı; çünkü Sokrates'in hocası olabilirdi ama yazdığı hiçbir şeyi hatırlamıyorum. Beyrut'taki bir kitapçıdan, asıl dili olan Fransızcadan Arapçaya tercüme edilmiş bir felsefe kitabı aldım. Kitabı okurken çalışmalarının neden çok azını gördüğümü fark ettim: Hiçbir şeyi kâğıda dökmemişti. Lübnan, Yunan dünyasının bir parçası olmasına rağmen, daha önce mevcut antik uygarlık nedeniyle Yunanlar tarafından (19. yüzyıl oryantalistleri tarafından olduğu gibi) ilginç ve gizemli bulunurdu. Pythagoras bu ilginçlik üzerine çalıştı ve Şark'ta gizli bir bilgelik olduğu algısı eski Keldaniler ve İsraililerle devam etti: Yahudi hahamları, Mısırlı rahipler ve Keldani astrologlardan eğitim aldığı efsaneleri yayıldı. Ancak öğrendiklerini, okuluna katılmasına izin verilen birkaç seçilmiş kişi dışında kimseye göstermek istemiyordu. Bu öğrencilerin belli ki beş yıl boyunca tamamen sessiz kalması gerekti ve hocalarını sadece bir süreliğine bu süre dolduğunda gördüler. Pythagoras öğretilerinin sırlarını başkalarına ifşa edenler, sırrın saklanmamasını affedilemez bir ihanet olarak gören diğer üyelerin acımasız intikamıyla karşılaşabilirdi. Örneğin herkes Pythagorasçıların fasulye yemediğini hatta fasulyenin üzerine bile basmadığını bilirdi. Hiç kimse bunun nedenini anlamıyordu; çünkü Kardeşlik bunu söyleyeceğine ölürdü daha iyi. Başkaları tarafından şarlatanlık olarak görülen bu gizlilik ruhu, kitabın başında Fransız yazarın koyduğu bir sloganla özetleniyordu: "Yaklaşın birkaç filozof, Pythagorasçıların yaşam tarzı sizi kucaklıyor! Ama siz, sıradan insanlar, uzak durun."

Bu sırlara yeterince insan ihanet etti; en azından birkaç Pythagoras inancı ortaya çıktı. Pythagorasçılar reenkarnasyona inanıyordu ve bu, onların ölümsüz olan ruhlarını temizlemelerine ve tamamen geçici bir kılıf olarak gördükleri bedeni ihmal etmelerine yol açtı. Sade ve özverili yaşamaya bağlılıklarının sembolü olarak beyaz, renksiz kıyafetler giyerlerdi (Julius Caesar Galya'da Kelt Druidlerle karşılaştığında onların da Pythagorasçılar olduklarını düşündü; çünkü onlar da reenkarnasyona inanıyor, beyaz giyiyor, öğretilerini koruyor ve yıldızları inceliyordu. Haklı olabilirdi; çünkü Galyalılar yüzyıllar boyunca Yunan düşüncelerine maruz kalmıştı). Bazı Pythagorasçılar sahip oldukları şeyleri paylaşırdı; et, hayvansal ürünler hatta pişmiş yiyecekten bile kaçınırlardı. O kadar birlik içindeydiler ki, ilk yıllarında bütün şehirleri ele geçirebilecek yetideydiler; daha sonraki yıllarındaysa dayanışma-

larıyla bilinirlerdi. Birbirlerinin kim olduğunu, sayılara ve geometriye duydukları ilgiden dolayı kullandıkları gizli sözcük ve sayı sembolleriyle anlardı. Bulduğum bir Dürzi dergisi de hikâyeyi tamamlıyordu. “Bilge Pythagorasçılar” isimli bir makalede, “Zulüm tarikatı baskıladı ve mensuplarını dağıttı ama Pythagorasçılar öğretilerini nesiller boyu korudu,” diyordu.

Bu Yunan filozofların devamını Yunanistan’daki değil Lübnan’da aramak daha mantıklı olur. Ama bu, bazı tarihçilerin ilkçağın sonu ortaçağların başı olarak gördüğü bir olayı görmezden gelmek olur. MS 529’da Platon Akademisi kapılarını kapadı. Platon onu Atina’da kurduğundan bu yana dokuz yüzyıl geçmişti. Akademi –insanların hiç para vermeden okuyabileceği ve bazı Yunan felsefesinin yorumlarını canlı tutan yer– filozofların ölümüne, şehrin Romalılar tarafından yakılmasına ve hocalarının dağıtılmasına tanıklık etti. Profesörleri, en saygı duydukları eski filozofların öğretilerini bir araya getirmeye çalıştı: Pythagoras, Platon ve Aristoteles. Evrenin, “Bir” denen nihai bir var olma nedeni olduğunu öğretiler. Ama bu “Bir” gerçekten sayı olarak 1 gibiydi; yani zamansızdı ve akıl, irade gibi insani kusurlar barındırmıyordu.

Bu düşünceler, dünyayı iradesiyle yaratan bir Tanrı’nın varlığına inanan Hristiyanlar için aforoz nedeniydi. Bizans’ın dindar imparatoru olan İustinianos, Akademi’nin, dinini ve imparatorun iktidarını aşağıladığına karar verdi. Atina’da “kimsenin felsefe öğretmemesine ve kanunları sorgulamamasına” hükmetti. Akademi’nin “Platon’un vârisleri” olan yedi profesörü İran’a sığındı. Atina’nın okulları çöktü.

Bu, filozofların bazen peygamber ya da tanrı olarak görüldüğü Akdeniz’de hüküm süren Yunan felsefesi için kötü bir son oldu. Platon, filozofun yazılı olmayan öğretilerine erişimi olduğunu iddia eden bir tarikatın dikkatini çekmişti; bu cemaatin kendine has bir kabul töreni vardı. Gizemli bir matematikçi ve Sokrates’in hocası olan Pythagoras, keramet sahibi, geleceği görebilen ve aynı anda iki yerde birden bulunabilen biri olarak görülmeye başlandı. Bu tarikatların güçlü bir etik boyutu vardı: Özellikle Pythagoras’ın takipçilerine (Pythagorasçılar) her gece vicdanlarını yoklamaları ve oburluk, tembellik, şehvet ve öfke gibi duygulardan kurtulmaları öğütlendi. Ama tarikatlar ayrıca eski paganların tapınma şekillerine de uymak üzere tasarlanmıştı ve Avrupa’da Hristiyanlık bunları kenara atmış durumdaydı. “Atina’nın Kudüs’le ne alakası var?” diye yazmıştı tartışmayı seven Hristiyan bir şair. Hippolu Aziz Augustinus gibi daha anlayışlı düşünürler, Platon’un düşüncelerini Hristiyanlık öğretileriyle uyumlu olacak şekilde benimsedi. Ama Aristoteles ortaçağa kadar ihmal edildi ve Pythagoras günümüzde Batı’da sadece üçgen teorileriyle bilinir.

Ortadoğu’da Yunan felsefesi İustinianos’un hükmünden kaçmayı başardı, çünkü o bölge Bizans’tan uzaktaydı, kısmen düşman olan Pers İmparatorluğu tarafından yönetiliyordu ve yüz yıldan daha az bir süredir İslamın hükmü altındaydı. Harranlılar 11. yüzyılın sonlarına kadar Pythagoras’ı peygamber olarak gördü. Yunan felsefesine düşmanlık gütmeyen pek çok Müslüman kendi uygarlıklarını antik Yunan’ın gerçek vârisi olarak görüyordu. Büyük Arap filozofu Kindi, Arap ve Yunanların arasında kan bağı olduğunu öne sürdü: Arapların babası Kahtan, Yunanların atası Yunan’ın erkek kardeşiydi. Daha sonraki bir âlim olan Farabi, Müslümanların Hıristiyanların görmezden gelmeyi ya da baskılamayı tercih ettiği Yunan felsefesine ait düşünceleri kabul ettiğini gördü. Tartışmaları, halifeyi Yunan eserlerinin Arapçaya tercüme edilmesine izin vermeye ikna etti.

Aykırı Müslümanlar Yunanlara daha çok hürmet ediyordu. Kendilerine “Saflik Kardeşleri” diyen ve 10. yüzyılda Irak’ın güneyinde yaşayan gizemli bir grup Müslüman da Pythagoras’a büyük saygı duyuyordu (Muhafazakâr araştırmacı İbn Teymiyye onların yazdıklarının “Pythagoras felsefesinin birkaç yavan parçası” olduğunu söylemişti). Takipçileri olan Pythagorasçılar gibi onlar da evrenin matematik üzerine kurulu olduğuna inanıyordu: “Yaratılmış şeylerin doğası, sayıların doğasıyla uyum içinde,” demişlerdi. Büyük filozoflara Dürziler de çok meraklıydı; özellikle de Batı’da çok iyi bilinmeyen bazılarına. Dürzi bir tarihçi olan Necla Ebû İzzeddin’in 1984’te bir kitapta yazdığına göre, “Dürzi inancı, geleneksel olarak kabul görmüş tektanrıcılığın ötesinde insanoglunun Bir’le bir olma arayışına dayanır; dolayısıyla da ilahi mesajları taşıyan Hermes’e, Pythagoras’a... ilahi Platon’a ve Plotinos’a olan arayışa.” Lübnan’a yapacağım seyahate hazırlanırken Harvard’daki odamda bunu okuduğumda, cümledeki üç şey çok ilgimi çekti. Hermes kimdi? Platon neden “ilahiydi”? Pythagoras ve Plotinos neden bu kadar önemliydi? Yakında her şey açıklığa kavuşacaktı ya da bir nebze de olsa daha açık olacaktı.

Laleş’te karşılaştığımızda Yezidi dini liderler bana Dürzilerin kendilerine benzediğini söylemiş ve biri “Bıyıkları bile aynı,” demişti. Lübnan’da olduğum sırada Dürzi bir profesör bana Dürzilerin İslamla ilişkisinin, Mormonların Hıristiyanlıkla olan ilişkilerine benzediğini söylemişti. Ana akım Müslümanlara aykırı gelecek, kendilerine ait vahiy ve felsefeleri var. Politik açıdan çoğunlukla tek bir aile tarafından yönetilirler: Lübnan’ın güneydeki dağlarında bulunan bir kalede feodal toprak sahibi olup, aynı zamanda modern radikal sosyalist bir politik partiyi yöneterek muhteşem bir denge kurmayı başaran Canbulatoğulları. Canbulatoğulları büyük ölçüde Dürzilerin kabile sadakatine dayanıyor ama teoride partileri bütün dinlere açık. Lübnan iç savaşı sırasında sergiledikleri politik beceriler, Dürzi liderlik için uzun süredir rakipleri olan ve daha eski bir kökene ama daha az paraya ve güce

sahip Arslan ailesini devre dışı bırakmalarını sağladı. Hem Prens Talal Arslan'la Canbulat'ı hem de kıdemli Dürzi din adamını görmeyi umuyordum.

Beyrut'un merkezinde küçük bir grup protesto eylemi yapıyordu. Sloganlarını şehrin yenilenmiş merkezinin yakınlarındaki lamba direklerinde ve pankartlarda gördüm: "Mezhepçiliğe hayır"; "Rüşvete hayır"; "Aptallığa hayır". Resmi evlilik hakkı istiyorlardı ki, farklı mezhepleri olan Lübnanlılar daha kolay evlenebilsin. Başarıya ulaşma şansları çok azdı. Lübnan pek çok şekilde liberal bir toplumdur; barlar ve gece kulüpleri her gece Müslüman ve Hristiyanlarla doludur. Ama görünenin altında yatan büyük bir muhafazakârlık vardır ve dışarıdan evlilik, etkili ve muhafazakârlık Hristiyan ve Müslüman din hiyerarşilerince hoş görülmez.

Şehir merkezindeki ana yerlere askerler yerleştirilmişti. Lübnan Parlamentosu içindeki siyasi gruplar arasındaki tartışma bir hükümet kurulmasını engelleyerek, aylardır sürüyordu ve sorun çıkmasını önlemek için birlikler sokaklardaydı. Dürzi partiler bu tartışmalarda kralcılık oynayabilirdi ama asla kral olamazdı: Velid Canbulat 128 üyelik parlamentoda en az altı üye çıkarabilirken, Arslanlar sadece iki tane çıkarabilirdi.

İngiliz Büyükelçisi'yle bir kafede buluşacaktım; oradan da birlikte Canbulat'ı görmeye gidecektik. Şehrin güzelce restore edilmiş yerlerinde dolaşarak randevumun olduğu yere doğru gittim. İç savaş sınırlarının içinde kalan bu yer bir zamanlar şarapnel ve yayılım ateşlerinden harap olmuştu ama 1990'ların sonlarıyla 2000'lerin başlarında Lübnan'ın milyoner başbakanı olan Refik el-Hariri, muhtemelen Suriye hükümetinin kışkırtmasıyla 2005'te aracına konan bir bombayla suikasta kurban gitmeden önce, buranın restorasyonuna çok fazla yatırım yapmıştı. Bu olay iç savaşı andırıyordu ve bazı Lübnanlıların yeni bir iç çatışma başlayacağını düşünmesine neden oldu.

Yanındaki bir kiliseye tepeden bakan yeni inşa edilmiş bir caminin yanından geçtim ve kilise kulesinin de minare kadar yüksek olduğunu gördüm. Acaba bu iç sıkıcı bir dini rekabet simgesi mi, yoksa dini özgürlüğü mü ifade ediyor diye düşünürken yeni bir keşifle dikkatim dağıldı. Yeni yapılmış bu iki binanın yakınlarında, bir ara sokakta kalmış ve nispeten ihmal edilmiş, şehrin Dürzi valisi tarafından yüzyıllar önce yapılmış bir cami vardı. Camiye dışarıdan baktığımda gördüğüm şeyin, demir iskeletin içine gömülmüş beş köşeli bir yıldız benzediğini fark ettim.

Beş köşeli yıldız (pentagram) Pythagorasçılar için özellikle önemli ve kendi kimliklerini diğer üyelere belli etmek için kullandıkları bir semboldü. Onların ilgisini çekiyordu çünkü on tane üçgenden yapıldı: 10 sayısı onlar için kusursuzluğu ifade ederdi; üçgen de Pythagoras'ın meşhur teoreminin simgesiydi. Pythagorasçılara göre

sayılar ve sayıların geometrik yansımaları evrenin temel taşlarıydı. Yani geometride ya da matematikteki şekillerin içinde ahlaki ya da pratik mesajlar görürlerdi. Onlara göre Pythagoras'ın teorisi, bir üçgenin hipotenüsünün, diğer kenarların ölçüsü üç ya da dörtse, beş olması gerektiğini kanıtlamıyordu sadece. Pythagorasçı sayı dilinde 2 kadının, 3 adamın, 5 de evliliğin sayısıydı. 4 adaleti temsil ediyordu çünkü ikiye eşit olarak bölünebiliyordu. Dolayısıyla üçgenin 3, 4 ve 5 cm'lik kenarları, evrenin matematiksel doğasıyla ilgili bir mesaj veriyordu: "Erkekler evlilikte adil davranmalılar." Pythagorasçı kocalar, karılarına duydukları sadakatle ünlüydü.

Pythagoras sembolünün burada olmasının ne anlama geldiğini merak ettim. Bu soruyu bir süreliğine bir kenara bıraktım çünkü buluşmaya geç kalıyordum. Pahalı kıyafet mağazaları, restoranlar, kemerler ve panjurlu pencerelerin yanından hızla geçerek, beni Velid Canbulat'ın evine götürmesi için Büyükelçi'yle olan buluşmama tam vaktinde yetiştim.

* * *

Dünyada yaklaşık yarım milyon Dürzi vardır. Bunların yarısı ya da daha fazlası Suriye'de bulunur; geri kalanıysa İsrail (120 bin) ve Lübnan (250 bin) arasında bölünmüş durumdadır. İsrail'deki Dürziler askerlik yapar ve Filistinlilerden uzak dururlar. Suriye'de 2011'deki kanlı ayaklanmanın sonrasında çoğunlukla Esad hükümetini destekliyorlar. Lübnan'da 1975'te iç savaş başladığında Canbulat'ın Dürzi militanları, ülkenin Batı destekli ve Hıristiyan ağırlıklı hükümetine karşı, çoğunlukla Müslüman ve solculardan oluşan bir koalisyonla birlikte savaştı. Zaman geçtikçe savaş daha da karmaşılaştı. İki taraf da bölündü: Hıristiyan taraflar genellikle birbiriyle savaştı, bazen de Irak ve Suriye gibi çoğunluğu Müslüman ülkelerle ittifak yaptılar. Dürziler diğer Müslüman gruplarla, özellikle de Lübnan'ın en büyük dini grubu haline gelen Şiiilerle bozuştı. Çatışmanın öncesinde ve sonrasında şehrin eski merkezi harap oldu.

Şu anda Canbulat'ın caddesi bir kez daha sosyetik bir bölge; caddesi sessiz, zengin görünümlü, villası büyük ve rahattı. Girişin etrafında korumalar vardı. Üst kata asansörle çıktık ve asansörden indiğimizde kocaman bir köpek gelip üstümüze atladı. Hemen arkasından Canbulat geldi. Kel tepesinin etrafında bir sürü uzun ve beyaz saçı vardı. Gür bir bıyık bırakmıştı ve zeki bir ifadeye sahipti. Babası Kemal'in yerine feodal bir devletin başı, sosyalist bir parti lideri ve iç savaş gerilla lideri olarak geçmeden önce bir tarih öğretmeni idi. "Her geldiğimizde bana bir kitap veriyor," diye fısıldadı Büyükelçi bana asansördeyken, "Ve onu her gördüğümde en son verdiği kitapla ilgili beni sınav yapacak diye endişeleniyorum."

Çalışma odasına girdiğimizde ne demek istediğini anladım. Kitaplar ve kâğıt parçaları masalarının üzerine saçılmıştı; duvarda 18. yüzyıl Osmanlı portreleri ve bezemeli bir tüfek asılıydı. İstanbul’da çok beğendiği bir antikacı dükkânı keşfettiğini söyledi bize. Bu adam kendi halkının kökenlerini araştırma ve klasik Yunanistan’la olan bağlantılarını ortaya çıkarma konusundaki isteğini kesinlikle anlar diye düşündüm. Ama Dürzi inancını sorduğumda hiç beklemediğim bir cevap verdi: “Dürzilerle ilgili hiçbir şey bilmiyorum,” dedi seçkin Dürzi lideri, kolunu sertçe sallayarak. Kitap yığının arasından Tarık Ali’nin yazdığı birkaç tanesini aldı ve bana hediye etti. Beni dağlardaki sarayına davet etti, sonra da “Hoşça kal,” dedi. Ya Lübnan’daki en güçlü Dürzi, kendi çapında bir entelektüel bile kendi dininin öğretilerinden yoksun bırakılmıştı ya da bildiklerini bir yabancıyla paylaşmaması gerektiğini biliyordu. Dürzilerle vakit geçirebilmek için bu daveti kabul etmeyi çok istiyordum ama öncelikle benimle konuşmayı daha fazla isteyecek birini bulmam gerekiyordu.

Neyse ki, büyükelçiye tanıyan ve toplumunu tanınamamızı isteyen Rabieh isminde Dürzi bir adam yardım etmeyi kabul etti. Bize söylediğine göre tek sorun kendisinin de çok fazla şey bilmemesiydi. Yalnız değildi. Sıradan Dürzi insanlar, toplumu koruyup sürdürdükleri ve içeriden evlendikleri sürece diledikleri gibi yaşar; ama dinin öğrettiklerini bilmelerine izin verilmez. Bu nedenle *cühhâl* (kelime anlamıyla “cahil olanlar”) olarak bilinirler. Güç ve zenginliğine rağmen Canbulat bir zamanlar *cühhâl*’den biriydi. Sadece yetiştirilmiş olanlar –şeyh ya da *ukkâl* [akıllılar] olarak da bilinen ve kendilerini temaşa ve yoksulluğa adanmışlar– dinin bütün öğretilerini biliyor. Rabieh bu nedenle bizim için Cemaat Evi’ne, Dürzi inancının Lübnan’daki idari merkezine bir ziyaret ayarlamıştı.

Kulağa gizemli gelen bu yere vardığımızda, Beyrut’un batısında Verdun denen dışarıya kapalı bir Dürzi bölgesinde sessiz sedasız iki katlı bir bina olduğunu gördüm. Binanın içinde –Dürzi şeyhlerinin geleneksel kıyafeti olan– siyah cüppelerle salaş siyah pantolonlar giymiş ve beyaz kumaşla sarılmış kenarsız tarbuş şapkalar takmış adamlar yürüyordu. Ara ara saçlarını ve yüzlerinin yarısını örten beyaz örtüler içinde kadınlar da görüyordum. Bunlar kadın şeyhlerdi (Kadın şeyhlere *şeyha* deniyordu).

Şeyh’ül-akl’ adı verilen biriyle görüşecektik. Bu adam Dürzi din adamlarının resmi başkanıydı. Çok fazla zamanını almamam konusunda önceden uyarılmıştım; çok meşgul ve sinirli olmasıyla biliniyordu. Bu yüzden odasına Rabieh ile büyükelçi eşliğinde biraz korkarak girdim. Kendisine Dürzilik ile İslam arasındaki ilişkiyi

* Akıllıların önderi –en.

sordum. Sık sık Kuran’dan alıntılar yaparak İslami konularda çok bilgili olduğunu gösterdi ve Dürzilerin geleneksel Müslümanlar olduğunu söyledi: “Biz iyi olmanın gerekliliğini öğretiriz. Dinin ve uluslararası kanunların yasakladığı her şeyden uzak dururuz. İnsanlara saygı duyarız. Dinimiz İslamdır. Mezheplerimiz Muvahhidun yani Tevhidcilerdir. İsmimiz Dürzidir.”

Bana daha fazla şey anlatmadığı için özür dilemedi. “Bu gizlilikten değil, mahremiyetten dolayı,” dedi, “Bir kadının, evinde mahremiyeti yok mudur? Biz de inançlarımız için aynı mahremiyeti istiyoruz.” Beni sessiz olmam konusunda uyardı ama Rabieh bu kadarla kalmak istemiyordu. Arkadan konuştu: “Şeyh, bize tekammusu anlat. Bu konuda inancımızın temeli nedir?” Şeyh ona bir bakış fırlattı ve yaramaz bir öğrenciyi azarlayan bir öğretmen edasıyla bir soru sordu. Rabieh tekammusun ne demek olduğunu biliyor muydu? Bilmiyorsa, ne diye bu soruyu soruyordu? Ses tonuyla verdiği mesaj açıktı: Rabieh kendi inancının mahremiyetini hiçe sayıyordu.

Tekammus benim için yeni bir sözcüktü. Arapça “gömlek” anlamına gelen *kamis* sözcüğüne benziyordu. Şeyh neden bu konuda konuşmak istemiyordu? Arabayla giderken Rabieh, *tekammus*’un [gömlek değiştirme] “reenkarnasyon” anlamına geldiğini söyledi. Bu, insanların gömlek değiştirir gibi beden değiştirebileceği düşüncesidir: Beden ruhun elbisesidir. Şeyhin sorudan neden hoşlanmadığını anlamıştım. Çoğu Müslümana göre reenkarnasyon alışılmış bir düşünce değildir. Ama bu, Dürzilerin Pythagoras’a duyduğu ilgiyi açıklıyordu. O da reenkarnasyona inanmasıyla meşhurdu: Bir keresinde bir köpeği döven bir adamı durdurmuş, köpeğin haykırıışlarında ölen bir arkadaşının sesini duyduğunu söylemişti. Bu nedenle Pythagorasçılar vejetaryendi. Dürziler Yunan filozoflarına ne derece ilgi duyuyordu?

Bundan daha büyük bir yerde gerçekleşecek olan bir sonraki buluşmamda daha fazla şey öğrenebilmeyi umdum. Kale, Beyrut’un güneyinde bir tepeye kurulmuştu. Kapıda uşakların coşkusuyla karşılandık. Bize orta yaşlı, büyük ve neşeli bir adam olan Prens Talal Arslan’ın, oğlundan daha da neşeli görünen ve bir nargile içerken temsil edilen babasının portresi altında olduğu bir kabul odasına kadar eşlik ettiler. Prens –bu unvan kendisine İslam öncesi dönemdeki Arap krallarının soyundan geldiği için verilmişti– *tekammus*’la ilgili öğrendiklerimi doğruladı. “Biz ölüme inanmayız,” dedi. Dürziler mezarlara önem vermezdi: Beden ruh için sadece geçici bir kılıftı ve sürekli olarak yeniden doğardı. Cenazelerde ağlamak âdetten değildi. Dürziler için kutsal olan birkaç “türbe” aslında boş mezar taşlarından ibaretti. “Bizim inancımızda üç şey önemlidir,” dedi Prens, “Reenkarnasyon, dünyadaki bütün dinlere saygılı olmak ve Evrensel Akıl’a inanmak.”

Daha fazla şey anlatması için ısrar ettiğimde aldığım cevaplar belirsizdi. Prens'in yanında oturan kızıl saçlı adam, bana Dürzi inancının ritüellere dayalı olmaktan ziyade manevi bir inanç olduğunu söyledi; Prens'in yardımcılarından biri de bunun dinden ziyade felsefe olduğunu. "Bütün şeyhler felsefeyi anlamıyor," dedi adam azarlar gibi, "Sadece birkaçı Şeyh Ebu Arif Halavi'nin yeni-Platonculuğunu anlar." Halavi kutsal sayılan bir Dürziydi; riyazetiyle meşhurdur ve 2003 yılında yüz yaşının üstündeyken öldü. "Evrenin Yaratıcısı"na adanmış şiirleri Dürzi evlerinde sergilenir. Peki ama onun bir yeni-Platoncu olması ne anlama geliyordu? Evrensel Akıl neydi?

* * *

Raffaello'nun bir resmi, antik Yunan'ın bütün filozoflarını Aristoteles ve Platon'u tam ortalarına alacak şekilde gösterir. Aristoteles dünyayı işaret eder, Platon ise yukarıyı, gökyüzünü. Resim iki düşünce okulu arasındaki farkı çok güzel özetler. Aristoteles felsefesi maddi dünyaya odaklanır: Modern "fizik" sözcüğü onun kitaplarından birinden türemiştir. Onun görüşleri, modern akademisyenlerin yeni-Platoncu dediği ve aralarında en baskınının Plotinos adında 3. yüzyılda yaşamış bir yazarın olduğu, MS ilk yüzyıllarda Yunan felsefesine yön veren yazarları oldukça etkilemişti. Plotinos ve takipçileri İamblikhos'la Porphyrios, Ortadoğu'dan gelmişti (sırasıyla Mısır deltasında, Halep yakınlarındaki bir Suriye şehrinde ve Sur adında bir Lübnan şehrinde doğmuşlardır); bu da Yunan felsefesinin Akdeniz ve hatta Ortadoğu kültürünün nasıl önemli bir parçası olduğunun göstergesidir. Bu üçü, aynı döneme ait daha az etkili yazarlarla birlikte Yunan düşüncesinin farklı ekolleri arasındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldıracak bir Yunan felsefesi sentezi yaratmaya çalışmıştır.

Gözlerimi kapatıp düşündüğümde, fiziksel dünyada karşılaştığım şeylere karşı sanki –sayılar ve aşk ya da hakikat gibi– kusursuz ve değişmez soyut kavramları anlayabilirmişim gibi geliyor. Platon fiziksel dünyayı bir mağaranın duvarlarına vuran gölgelere benzetirdi; fiziksel dünyanın sadece bir gölge olduğu gerçekliği, sadece zihin açıldığında ve idealar dünyasına odaklanıldığında anlaşılabilirdi. Platon insanın bedeniyle değil, düşünen kısmıyla hayatta kalabileceğine inanırdı. Yine de bu manevi ya da entelektüel dünyanın besbelli ki fiziksel dünyayı etkileyebilme yetisi vardı. Düşünerek ne yapacağım konusunda bir karar verebilirim; sonra da kararımı uygulamak için harekete geçerim. Dolayısıyla yeni-Platoncular, ruh ve aklın hem fiziksel hem de entelektüel düzlemde işleyebileceğini öne sürüyordu. Varlık düzlemi ve birinden diğerine geçebilecek şekilde bir varlık düzlemi hiyerarşisi olduğuna dair bir kuram oluşturdular. Bu hiyerarşinin en tepesinde Bir vardı.

Onlara yeni-Platoncular deniyordu ama Pythagoras'a da hayrandılar. Pythagoras tektanrıcılığın savunucusu gibi görünmekteydi ve Pythagorasçıların kutsal sembollerinden biri, ortasında nokta olan bir daireydi. Daire evreni temsil ediyordu; noktaysa Bir'di; T.S. Eliot'un "dönen dünyada duran nokta"sı gibi, bütün evrenin dayandığı değişmez ve zamansız "duran nokta"ydı. Bu Bir'in iradesi olduğu ya da bir şeyler yaptığı anlamına gelmiyordu. O doğası gereği bizim kusurlu, geçici dünyamızdan o kadar farklıydı ki, onu tarif edecek tek bir cümle bulabilmek bile insan akıyla mümkün olamazdı; ama o vardı, değişmez ve kusursuzdu. O dünyayı yaratmadı. Eğer yaratmış olsaydı bu durum, kendisini belirli bir ana hapsedtiği için kusursuzluğuna gölge düşürürdü. Onun varlığı diğer her şeyin var olması demekti; tıpkı "1" sayısının diğer bütün sayıların var olması anlamına geldiği gibi. Yeni-Platoncuların terimiyle evren Bir'den "doğar" dı ve evrenin var olma nedenine türümcülük deniyordu.

Bir'den ilk aşamada Evrensel Akıl ya da Zekâ tülerdi; ardından da Evrensel Ruh denen bir varlık; bu üçlü bir nevi filozofun üçlüsünü oluşturuyordu. Evrensel Akıl ve Ruh'tan maddi ve manevi dünyalar tülerdi. Bazı yeni-Platoncular, Bir ile insanlar arasında aracılık yapan başka manevi varlıklar olduğunu öne sürdü. Bu evren görüşü etrafında ahlaki kurallar oluşturuldu. İyi olmak Bir'e doğru gitmekti; maddi dünyadan uzaklaşarak onunla bir olmak. "Güçlü olan," diye yazmıştı Plotinos, "yükselsin ve içine çekilsin, bir zamanlar ona zevk veren maddi güzelliklerden sonsuza denk kurtulsun." Bencilik ve kendinle övünme, bölünmenin kaynağı ve Bir'den ayrı düşmenin asıl nedeniydi. Plotinos felsefenin yabancılardan gizli tutulması gerektiğine inanıyordu. "Kabul edilmemiş olana hiçbir şey ifşa edilmesin" onun kuralıydı ama ölümünden sonra takipçileri temel eserlerini yayımlayınca bu kural bozuldu.

Bu çok eski düşüncelerin nasıl olup da Lübnan'daki günümüz İslam mezheplerinin merkezine oturduğunu ilk başta anlayamadım. Prens beni aydınlatmaya hazırlandı. Buluştuğumuz, kalesini deniz şeridinden ayıran bu dar toprak parçası üzerindeki kabul odasının penceresinden dışarı baktı. Bu açıdan bakıldığında kuzeye, Beyrut'a giden anayol görülüyordu. "Burası stratejik bir yer," dedi Prens Talal, "Abbasiler burayı bu yüzden bize verdi." Bir yardımcısına işaret etti; bu yardımcı bir dakika sonra elinde ağır, zarifçe birleştirilmiş Arapça bir kitapla geldi. Bu kitap prensin ailesinin binlerce yıllık tarihini içeriyordu. Prens kitabı bana verdi. Onu okuyarak ve sonraki günlerde iyi niyetli Dürzilerin verdiği bir dizi başka kitap arasında yolumu bulmaya çalışarak Dürzilerin hikâyesinin en azından bir kısmını bir araya getirebildim.

* * *

Arslan'ın kitabı, 8. yüzyılda Lübnan'ı Bizanslılara karşı savunmaları için Abbasi halifesi tarafından ailenin nasıl Bağdat'tan gönderildiğini anlatıyordu. Arslanlar bu görevi başarıyla yerine getirdi ama sonunda yeni ve tamamen umulmadık bir tehdit baş gösterdi. 910 yılında Abbasiler hoş olmayan bir haber aldı: Kuzey Afrika'nın ihlal edilmiş vahşi bölgelerinde bir adam, Muhammed Peygamber'in vârisi olduğunu ve İslam hükümdarlığının kendi hakkı olduğunu iddia ediyordu. Bu mesajı bölgedeki Berberi kabilelerine yayan bir komutan sayesinde bu adam pek çok destekçi kazandı ve Abbasilerin yerel tebaalarını yenip devirdi. Kendine verdiği isimlr el-Mehdi, İslamiyetin İsmaililer denen küçük bir koluna mensuptu. O ve vârisleri sonraki yüzyıllarda büyük Fatımi İmparatorluğu'nu kurup devam ettirecek, sadece Kuzey Afrika'yı değil, Mısır ve Lübnan'ı da kuşatacaktı. Kahire'yi kurdular. Aralarında pek çok Hristiyan ve Yahudinin de bulunduğu vatandaşlarına inanç özgürlüğü sağladılar. Ayrıca kocaman bir Yunan felsefesi kütüphanesi oluşturdular.

Fatımilerin Kahire'si Yunan felsefesini İslamiyete sokmak isteyenler için verimli bir ortamdı. Fatımiler öğrenmeye çok önem veriyordu: El-Ezher Camii'ni inşa ettiler ve İslam hukuku, felsefesi ve astronomisi öğreten bir okul kurdular. Kahire ve Bağdat'taki Müslüman âlimler arasında Yunan fikirleri hâlâ makbuldü. Bir, haliyle Allah olarak görülüyordu. Tanrı ve yaratılanlar arasındaki araçlar bazı âlimler tarafından manevi Akıllar ya da "başmelekler" olarak isimlendirildi ve en azından bir filozof, Farabi bu Akılların yıldızların ve gezegenlerin şekillerini aldıklarını söyledi.

Mehdi'nin önemli buluşundan yüz yıl sonra torununun torununun torunu Kahire'yi yönetiyordu. Hâkim Bi-emrillah olarak bilinen bu kişi hoşgörü geleneğini hiçe saydı ve vatandaşlarına şeriat kanunlarını acımasızca uyguladı. Bir sürü tartışmalı ferman çıkardı: Cami ve pazar girişlerine ilk Sünni halifesine yönelik beddualar asılmasını emretti; Hristiyan vatandaşlarının Paskalya'yı kutlamasını yasakladı; şehirdeki üzümün yakılmasını emretti (çünkü şarap yapımında kullanılabildi); şehirdeki balların Nil Nehri'ne dökülmesini istedi (çünkü likör yapımında kullanılabildi) ve ayakkabıcıların artık kadın ayakkabısı yapamayacağını söyledi (çünkü kadınların dışarı çıkmasına izin yoktu). Gayrimüslimlerin boyunlarına acı verecek kadar ağır şeyler takmasını emretti. Paskalya'nın kutlandığı pazar günü Kudüs'ün Kutsal Kabir Kilisesi'nde gerçekleştirilen Kutsal Ateş törenini duydu; bunun bir numara olduğuna karar verdi ve o kadar öfkeleni ki kiliseyi yerle bir ettirdi. Bu kilise ancak onun ölümünden sonra yeniden inşa edilebildi. Kilisenin

yıkılması, Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki ilişkileri sonsuza kadar mahvedecek olan Haçlı Seferleri'ne neden oldu.

Hâkim'in davranışları kurbanlarına (hatta başkalarına da) canice hatta mantıksız gelse de, hayranları onun tuhaflıklarının Tanrı'ya yakınlığına dair birer kanıt olduğunu düşünüyordu. Bir dizi binyılcılık olayı, –İsa'nın gelişinin bininci yıldönümü, Muhammed'in gelişinin yüzüncü yıldönümü– dünyanın sonunun yaklaştığına dair düşüncelere neden oldu. Bu ateşli ortamda bir grup düşünür Tevhit felsefesini, Dürzi inancını, yarattı. “Dürzi” isminin nedeni bile bir gizemdir. Muhtemelen daha sonraları cemaatten çıkarılan ilk taraftarlardan Neştekin ed-Derezi'nin soyadıydı. Dinin öğretileri şaşırtıcı söylentilere neden oldu. Dürziler, el-Hâkim'in Tanrı'nın insani görüntüsü ya da tezahürü olduğuna inanıyordu ya da söylentiler bu yöndeydi. Bugün bu söylentileri reddediyorlar. Ama yeni-Platoncular bir insanı yeryüzünde kutsal olanla özdeşleştirmeye izin verirdi. Arapça çevirisinde *lahut* Tanrı'ydı; *nasut* dünyada insana benzer şekillerde tezahür eden Tanrı'ydı.

Dürziler, bunu ifade etmek için ne formül kullanırsa kullansın (ve bu Nikaia [İznik] Amentüsü kadar zor ve karmaşık da olabilir) Hâkim'in Tanrı'nın yeryüzündeki tezahürü olduğunu düşündüler. Dahası kendi liderlerinden beşinin de, daha aşağı semavi varlıkların dünyadaki tezahürü olduğunu düşünüyorlardı: Evrensel Akıl, Evrensel Ruh ve Kelam, Yöntem ve İzleyen denen diğer üçü. Bu beş varlık daha önce de insan şeklinde ortaya çıkmıştı: İsa ve havarileri, Musa ve Harun, Platon, Aristoteles ve Pythagoras ile Muhammed ve yol arkadaşları. Her seferinde yeni bir din kurarak insanlığa yeni bir anlayış getirdiler. Musa Yahudiliği, İsa Hıristiyanlığı, Muhammed'se İslamiyeti getirdi. Şimdi de Dürzi inancı, geleneksel İslamın yerini alarak insan tarihinde yeni bir dönem açıyordu. Dürzi hareketinin lideri Hamza bin Ali, kendisinin Evrensel Akıl'ın yeryüzündeki tezahürü olduğuna inanıyordu. Daha önceki hayatlarında Pythagoras ve İsa'ydı.

Hakim halen hayattayken Dürziler'e hoşgörülü davranılıyordu. Ancak 1021'de Kahire'deki Mokattam Tepesi'nde yürürken esrarengiz bir şekilde kaybolduktan sonra yerine oğlu geçti ve besbelli ki (kendisini değil) babasını o kadar yücelten bir dine hoşgörü göstermeye pek niyetli değildi. Binlerce Dürzi öldürüldü. Yavaş yavaş Güney Lübnan'daki tepelere çekildiler. Bir süreliğine din değiştirenleri kabul ettiler (etnik kökenleri çok çeşitlidir) ve birbirlerini gizli şifre ve işaretlerle tanıdılar. Örneğin beş noktalı yıldız (ki her bir noktanın rengi farklıydı: beyaz, mavi, sarı, kırmızı ve yeşil) beş Dürzi liderini ve tekabül ettikleri beş göksel varlığı temsil ediyordu. Topluluk kısa süre sonra din değiştirenleri artık kabul etmemeye başladı; bu da gizlilik eğilimini daha ileriye taşıdı. Lübnanlı bir tarihçinin yazdığı gibi “Dürzi dini tamamen bir miras, kutsal bir ayrıcalık, kâfirlere karşı korunması

gereken paha biçilmez bir hazine haline geldi.” Pythagoras bile bundan daha iyi anlatamazdı.

Yeni inançta çok az kural ve tören vardı. Sadık bir Müslümanın sorumlulukları –beş vakit namaz kılmak, yılda bir kez Ramazan ayında oruç tutmak ve Mekke’ye hacca gitmek– iman etmek, doğru söylemek ve dindaşlarına yardımcı olmak gibi daha soyut gerekliliklerle yer değiştirdi. Dürzilerin domuz eti yemesine ve şarap içmesine izin vardı. İstedikleri gibi ibadet edebilirlerdi ya da istemiyorlarsa hiç etmeyebilirlerdi. Dürzi bir adam bana, yılda iki kez inançlarıyla ilgili sorular sorabileceği bir dua toplantısına davet edildiğini söyledi. Ama buna mecbur olmadığını da ekledi: “Bana teolojiyle ilgili bir şey sorsanız cevap veremem. Dürzi olmak bir topluluğa sosyal bir bağlılıktır; kişi bununla doğar.”

Beklendiği üzere, Dürzilerin İslamla liberal kapışmaları tutucu din adamlarının öfkesini kıskırtmıştı. 14. yüzyılda Arap toprakları her taraftan düşmanlarca sarıldı-ğında –Batı’da Haçlılar, Doğu’da Moğollar– âlim İbn Teymiyye’nin tüm “sapkın” düşünceleri yok etmek için şiddete başvurmak istedi. O kadar muhafazakârdı ki (öyle olduğu söyleniyordu) hiç karpuz yemezdi; çünkü Peygamber’in ya da arkadaşlarının yediğine dair bir kanıt yoktu. Onların yapmadığı bir şeyi yapmak “yenilik” riski almak demektir; muhafazakâr âlimler de bunun tehlikeli olduğunu düşünürdü. İbn Teymiyye’nin Dürzilerin azılı bir düşmanı olması şaşırtıcı değildi. Dürziler ile Nusayriler aleyhinde, onların “kandırıkçı kâfirler” olduğunu söyleyerek sert bir fetva çıkardı. Yiyecekleri yenmeyecekti, kadınları köle edilecekti, paraları kullanılmayacaktı, tövbeleri kabul edilmeyecekti, âlimleri öldürülecekti, cenazeleri boykot edilecekti: “Nerede görülürlerse öldürülmeli ve anlatıldığı gibi lanetlenmelidir.” Bir zulüm dönemi başladı ve Dürziler geleneksel İslama uymaya zorlandı. Ama en sonunda, o zamanlar Osmanlılar olan yöneticileri onlara acıdı ve kendi kendilerini yönetme ve ibadet etme özgürlüğü tanıdı.

Peki ya bugün? Merak ediyordum. Kendi gizli görüşlerini paylaşmayan Müslümanlardan nasıl bir muamele görüyorlardı? Beyrut’un çarşısındaki popüler bir barda babası iç savaşta, Dürzi milis kuvvetlerinin bir üyesi olarak savaşırken ölen bir kadınla tanıştım. Sarı bir Porsche’yle gelmişti. Bar kötü bir yer gibi görünüyordu ama aslında Beyrut’un zengin gençlerinin uğrak yeri. “Her şey siyasi,” dedi bana, rengi atmış bir çift sandalyeye otururken, “Velid Canbulat Sünnilerin yanında olduğu sürece Sünniler dostane; Şiilerle bir olduğundaysa Dürzilere güvenilmeyeceğini söylüyorlar.” İç savaşın tüm ayrıntıları daha az kanlı ama aynı şekilde değişken siyasi ittifaklara yol açmış.

Bu kadın okulda bir sürü hoş olmayan suçlamayla karşılaşmış. Örneğin Dürzilerin her yıl seks partileri oluyormuş ya da bir kutuda saklanan altın bir buzağıya tapıyorlarmış. Ortadoğu'daki bütün azınlıklar bu tarz suçlamalara maruz kalıyor. Seks partileri suçlaması Dürzilere, Samiriyelilere, Nusayrilere ve Yezidilere yapıldı. Buzağıya tapma suçlaması Dürzi ve Samiriyelilere. Her iki suçlama tarihte Hristiyanları da hedef aldı ve aynı suçlamaların değişik bir versiyonu Hristiyanlar tarafından Müslümanlara yapıldı. Bu alışkanlığın nedeni belli değil. Sadece garez değil; belki bir seks fantezisi belki de özgürce aşk yaşamayı teşvik eden, mezheplerde (ana gruptan kopan bir Zerdüşçülük hareketi, 9. yüzyıldan farklı Sufi gruplar) iz bırakan geçmiş bir hatıranın emaresi. Dürzilerin cinsel ahlaksızlıkla suçlanmalarının en büyük nedeni, muhtemelen kadın ve erkeklerin birlikte ibadet etmesine izin vermeleri ve kadınlara eşitlik tanımaları (Aynı şekilde Pythagorasçıların da sırlarını hem erkekler hem de kadınlarla paylaştıkları bilinir).

* * *

Dürzi teolojisiyle ilgili daha fazla şey öğrenmek için, kültürün Lübnan'ın güneyinde bulunan Şuf Dağları'ndaki merkezini ziyaret edecektim. Lübnan'da yapılan her yolculuk dini bir eğitim, çünkü ülkenin farklı dinlerinin hepsi kendilerinin reklamını yapmak istiyor. Deniz kenarındaki kocaman ve trafiğin yoğun olduğu otoyoldan kumarhanelerin, süpermarketlerin ve kucak açmış İsa heykelinin yanından geçerek kuzeye gidebilirsiniz; sonra da yukarıya dağlara, Meryem Ana heykelleriyle dolu köylere, üzüm bağlarına, baş döndüren uçurumların kenarlarındaki Süryanice isimlere. Beyrut'tan güneye giderken Hizbullah lideri Hasan Nasrallah posterleriyle süslenmiş kalabalık kenar mahallelerden geçersiniz. Büyümekte olan Sur ve Sayda şehirlerini geçtikten sonra, Şiiilerin asıl toprakları olan kırsal açık alana inersiniz. Oradaki köylere girince İsraili bir askerin kafasına inen bir yumruk resmiyle karşılaşabilirsiniz. Kötü ün yapmış Khiam Hapishanesi'nde de, İsrail Güney Lübnan'ı işgal ettiği sırada tutukluyken ölenlerin bir listesi var. Bu siyasi semboller bölgede yaşayanların dini kimlikleriyle ilgili bir şüphe bırakmıyor.

Doğuyagiden yolsa daha sinsice donatılmış. Velid Canpulat'ın gönderdiği arabayla virajlı, hızlı ve frenleri zorlayan bir saatlik yolculuk sonunda Dürzi topluluğun ilk toplandığı, Canbulat'ın kalesinin bulunduğu ve geçtiğimiz köylerde hiçbir din ibaresi görmediğim Şuf Dağları'na geldik. Şoför Hasan yolda durduğumuz bir dükkândan *künefe* aldı. Onu yerken turuncu ağaçlıklara, yüksek dağlara ve Şuf'un derin vadilerine baktım. Burada domates, zeytin, muz ve limon yetiştiriliyordu. Pembe çan şeklinde çiçekler manzarayı daha da renklendiriyordu. Aşırı kentleşme sonucunda, yamaçlar üzerleri krem rengi kireçle kaplı, kırmızı çatılı villalarla dolmuştu.

Uzakta aşağıda, büyük tepelerin arasından bazen deniz görünüyordu. Manzara Lübnan'ın gerçek olduğu kadar sembolik bir portresini de çiziyordu. Lübnan'ı deniz ve dağların birlikte oluşturduğunu düşündüm; uluslararası ve yerel, liberal modernlik ve ısrarcı kabilecilik, yaşama sevinci ve fanatik dindarlığın coşkulu bir karışımı. Ermiş erkek ve kadınlar, Lübnan'daki dağlara Hristiyanlığın ilk dönemlerinde yerel köylülerin bağışladığı yiyeceklerle sessiz bir yaşam sürmek için geldiler. Ortaçağ kayıtları, İslamiyet geldikten sonra Müslüman münzevilerin de Hristiyan köylüler tarafından aynı şekilde karşılandığını gösteriyor. İlk Dürzi vaizler, Mısır'dan göçtükten sonra vaazlar vererek ve nefislerinden feragat ederek Şuf Dağları'na doğru ilk yola çıktıklarında sağlam adımlar atıyorlardı. Eski bir Dürzi metninde "Hermon Dağı'nın gölgesinde yaşayan insanlara git," der, "onlar takip edecek."

Vaizler sadece Hristiyan köylüleri değil, pagan bir kültün son kalıntılarını da bulacaktı. İlk Dürzi misyonerler geldiğinde Lübnan'daki Baalbek'te –şu anda bulunduğum Şuf Dağları'nın yaklaşık yüz kilometre kuzeyinde– Harranlıların bir tapınağı vardı. Belki de, reenkarnasyon inancını paylaştıkları, Pythagoras'a ve eski Yunan geleneğinden gelen, Hristiyanlık ile İslamın görmezden geldiği diğerlerine saygı duymalarına izin verdiği için İslamiyeti daha kolay kabul edilebilir hale getirdiğini keşfederek bu Dürzi felsefesini uyarlayanlar arasında bazı Harranlılar da vardı.

Bir Dürzi kentinde ilginç dükkân isimleri gördüm: "Bilgelik Eczanesi" ve "Aydınlanma Hastanesi" gibi. Bir kuru temizlemecide şöyle başlayan dini bir Dürzi şiirinin asılı olduğunu fark ettim: "Ah Evren'in Yaratıcısı..." İsmi Prens Talal Arslan'ın kalesinde öğrendiğim saygıdeğer Şeyh Halavi tarafından yazılmıştı. Bir binanın girişinin üstünde, boyanmış bir beş köşeli yıldız vardı.

Dürzi köylerini bir başka özellik daha benzersiz yapıyordu: Her tarafta karşımıza çıkan, kahverengi iş tulumları ve tıraşlı kafalarına taktıkları beyaz yün şapkalarıyla ev, bahçe ve benzin istasyonlarında çalışan adamlar. Sahip oldukları tek kıl küçük bir bıyıktı. Hasan'a bunların kim olduğunu sordum. "Şeyhler," dedi. Bunlar *ukkâl*'dı; Cemaat Evi'ni ziyaret ettiğimde gördüklerimden daha alt mevki-de olanlar. Dürzilerde sıradan insanlar istedikleri gibi yaşıyor ama Dürzi din adamları nefisinden feragat etme felsefesine göre bir yaşam sürüyor. Erkek şeyhler toprakların dışında yaşamaya teşvik ediliyor ve kendi yetiştirdikleri yiyecekleri yemeleri özellikle doğru bir davranış olarak görülüyor. Düzenli namaz kılarak ve meditasyon yaparak, Ramazan'da oruç tutarak, domuz eti ve alkolden uzak durarak, hiçbir aşırılığa kaçmadan (mesela kendisine bir bardak su verildiğinde, susuzluğunu gidermemek için şeyhin suyu bir dikişte bitirmemesi, sadece bir yudum

alması gerekir) sade bir hayat sürüyorlar. Dürzi din adamları büyük bir gruptur: Kadın ve erkekler de dahil olmak üzere tüm Dürzilerin belki yüzde 15'i şeyhtir. Hasan bana din adamı olmanın zor bir iş olmadığını söyledi: Başvuruluyordu, kişinin dinine ne kadar bağlı olduğu ve dini ne derece anladığı bir süre değerlendiriliyordu.

RESİM 14. Lübnan'daki Şuf Dağları'nda bulunan Eyüp Peygamber türbesi ülkede yaşayan 250 bin Dürzi için kutsal bir mekândır. Ancak reenkarnasyona inandıkları için bu simgesel bir mezardır. © Gerard Russell

Hasan'ın karısı ruhban sınıfına aitti. Erkek şeyhlerin toprağı sürmesi gibi o ve diğer kadın şeyhler de, dış dünyaya açılmadan para kazanmalarını sağlayan nakış ve diğer el işleriyle uğraşıyordu. Eğer evin dışına çıkarsa, Cemaat Evi'nde gördüğüm kadınlarinki gibi, başına yüzünün yarısını örten bir örtü takıyordu. Hasan konuşkan bir adam değildi ama açılmaya başlamıştı. Neden Lübnan'da olduğunu sordum; "Beyrut'a gittim, sonra buraya geri geldim," dedi. Dürzi bölgelerinden hiç ayrılmamıştı; tüm hayatı iki tarafta da yirmi kilometreden daha öte gitmiyordu, diye düşündüm. Sanırım iç savaşa savaşıyor.

Seyahat ederken yamaçlara yayılmış Dürzi kent ve köylerinden geçtik. Evler büyüktü, bazıları kocamandı ve zengin Dürzi göçmenler tarafından sadece yazlık olarak kullanılıyorlardı. Hasan, kendi köyünde yaşayan altı bin kişiden yirmi ya da yirmi beşinin yüzer milyon doları olduğunu söyledi. Bu zenginliğin çoğu

yurtdışındaki, özellikle de Batı Afrika'daki başarılı girişimlerden geliyordu. Çoğu Dürzi köyü hayalet şehir olmuştu; evlerin belki de sadece üçte birinde yıl boyu yaşayan oluyordu. Hasan'ın kine yakın bir köyden geçerken, şiddetin yaşandığı yıllarda orada çok sayıda kişinin ölüp ölmediğini sordum. "On üç," dedi: İsrail köyü bombalandığında beş kişi ölmüştü; diğerleri de kimlik kartlarında Dürzi oldukları yazdığı için kontrol noktalarında öldürülmüştü. "Ne zaman sona erdi?" dedim. "Sona ermedi," dedi, "Hâlâ devam ediyor."

İç savaş başladığında Şuf Dağları, Dürziler ile 17. yüzyılda buraya Dürzi hükümdarlar tarafından çiftçi olarak getirilen Hıristiyan komşuları arasındaki korkunç kavgalara tanık olmuştu. Sonunda Dürziler kazandı ve Şuf'tan Hıristiyanları temizlediler (ama son zamanlarda Canbulat onları geri dönmeye teşvik ediyor). Savaşın sonlarında Dürziler, merkezleri güney olan Şii militanlarla çatıştı daha çok. İç savaş 1989'da bittikten sonra Dürzi ve Şiiler arasındaki tansiyon ara sıra yükseldi. En kötü olay, Mayıs 2008'de Hizbullah, Şuf'ta Dürzileri top ateşine tuttuğunda ve stratejik konumda bulunan iki Dürzi köyünü ele geçirdiğinde yaşandı. Sonraki çatışmada Dürziler düşmanlarını öldürmek için marka olmuş bir yöntem kullandı: Boğaz kesme. Canbulat ve Arslan'ın danışmanları daha sonra ABD büyükelçisine (Wikileaks'te yayınlanan konuşmalarda) Dürzilerin bir "Şii denizi"nin ortasında yaşadığını ve Şiilerin intikamından korktuğunu söyledi. 2008'de yaşananlar, Lübnan'da tartışmaları çözüme kavuşturacak etkili bir merkezi otorite olmaması nedeniyle toplu şiddetin nasıl fark etmeden yeniden alevlenebileceğine örnek teşkil etti: Lübnan hükümeti de benzer gerilimlerin pençesinde. Şuf tepelerinde "Biz küçük bir halkız" nakaratını sık sık duyuyordum.

* * *

Bir zamanlar her şey farklıydı. 17. yüzyılın başlarında yaşamış feodal bir Dürzi derebeyi olan Fahreddin, Osmanlı arazisinde bağımsız ve sınırları modern Lübnan'a yakın bir bölge yarattı. Fahreddin ulusal bir öneme sahiptir: Lübnan'ı 1926'daki Fransız kolonilerinin yarattığını söyleyenlere karşı ülkenin yerli bir kurucusu olduğunu gösterir. Osmanlı-Türk ordusu bu bağımsızlığa en nihayetinde son vermiştir. Hasan beni Şuf'un güney kenarındaki büyük bir uçurumun tepesinde bulunan harap bir hisara götürdü. Bir zamanlar aşağıya, düzlüğe hâkim bu büyük kalenin sadece kalıntıları duruyordu. Bu da Fahreddin'in kalelerinden biriydi. "Türkler burayı kuşattı," dedi Hasan, "ama Fahreddin vazgeçmedi. Direnmeye devam etti. Sonra Türkler kalenin suyunu aldığı pınarlara zehirler döktü. O zaman bile teslim olmadı. Sana ne yaptığını söyleyeyim. Kendisinin ve atının gözlerini bağladı; ele geçmemek için birlikte bu uçurumdan aşağı atladılar." Aşağıya baktım. Uçurum

40 metre derinlikte olmalıydı. Hasan geriye, suları zehirlenen pınarın olduğu noktaya gitmişti. Artık ayaklarının altında sadece rutubet vardı ama onun için burası neredeyse kutsal bir zemindi. Büyük bir Dürzi kahramanı burada yenilmişti. “Unutulmuş krallıklar mı?” dedi Hasan, ona kitabımın ismini söylediğimde, “Biz unutmadık.”

Fahreddin’in hikâyesi Dürzilerin cesaretini sembolize eden bir mit. Aslında Türkler tarafından yakalandı ve ölüme mahkûm edildi. Ondan sonra Dürziler arasında farklı aileler egemenlik için yarıştı. Bugünün kazananları Canbulatoğulları, 18. yüzyıldan beri Muhtara’da bir kalede yaşıyor. 1853’te (oğlu daha sonra Tutanhamon keşfini finanse eden) İngiliz Lord Carnarvon kaleyi ziyaret etti. İngilizler 1840’ta Dürzilerin sponsora ihtiyaç duyan bir topluluk olduğunu keşfetti ve bu rolü üstlenmeye karar verdi. Kıdemli bir İngiliz devlet adamı olma yolunda ilerleyen Carnarvon, milletin en son müttefiklerini tanımak istedi. Carnarvon’un İngiltere’deki evi oldukça güzeldi; son yıllarda *Downton Abbey* isimli televizyon programında Downton Malikânesi olarak görüldü. Yine de birkaç yıl sonra yayımlanan kitabında anlattığına bakılırsa, Muhtara’dan fazlasıyla etkilenmiş benziyor. En güzel sahnesi, kalenin avlusunda ortaçağda yapılanlar gibi bir mızrak dövüşünü anlattığı sahne: “Parlak renkler içinde meydana olan şövalyeler, atların yanında duran ve binicilere yeni oklar veren ‘uşaklar’, her başarılı atışta kopan beğeni bağırışları, surun siperlerinde seyreden kadınlar... zırlı ve mağrur kalabalık... dört bir yanı çevreleyen büyük duvarların arasındaki meydana yükselen kuleler.”

Carnarvon ortaçağdan kalma, uzun süre hayatta kalmayacak bir kalıntıyı ziyaret ettiğinden emindi. Muhtara’daki şenliği hatırlarken bile, Dürzilerin “artık Suriye’nin dağlarında muhtemelen yok olmaya mahkûm... canlı ve feodal bağımsızlığı” hakkında ağıt yakar gibi yazar. Dürziler Carnarvon ve diğerlerinin desteği sayesinde bu tahmini bir nevi boşa çıkardı. 1860’larda Dürzi topluluklar, İngilizlere yazdıkları toplu bir dilekçede, “Biz Dürzilerin Allah’tan sonra İngilizlerden başka koruyucusu yoktur,” diye belirtti. Hatta Dürzilerin kökenlerinin İngilizlere dayandığı ya da en azından onların ve İngilizlerin atalarının aynı olduğuna dair bir inanış yayıldı. Bazı Dürziler buna 20. yüzyılın başlarına kadar inanıyordu; Dürzi lideri de hâlâ İngilizlerden yardım ister. Sonraları Ebu Muhammed Cevâd isminde kıdemli bir Dürzi şeyhiyle sade bir köyde ölüm döşeğindeyken tanıştığımda –misafirlere sunulmak için bir tezgâhın üstünde ev yapımı şekerlemeler duruyordu–, gücünü toplayıp söyleyebildiği tek şey, bu eski ve ilginç müttefikle ilgili oldu.

Hristiyan bir ülkenin Dürzi taraftarı bir politika benimsemesi şaşırtıcı gelebilir; çünkü o zamanlar Dürzilerin baş düşmanlarından biri Maruni Hristiyanlardı. Ancak İngilizlerin gözünde Maruni Hristiyanlar, Fransızlar tarafından geri püs-

kürtülmüş olmalarından çok daha az önemliydi. Bir komplo teorisyenine göre İngilizlerin Dürzileri hoş görmesinin bir başka nedeni daha vardı. Dürzilerin kökenlerine dair teoriler arasında –atalarının İngiliz oldukları varsayımının yanı sıra Rus teosofist Madam Blavatsky’e göre, Dreux isimli Fransız bir konttan ya da Tibetli lamalardan geldikleri söyleniyordu– en ilgi çeken, Londra Kütüphanesi’nde 1891 tarihine dayanan bir ciltte bulunuyor. Bu kitap Quatuor Coronati denen mason loncasının işleyişini anlatıyor. Muhterem Birader Haskett Smith’in yazdığı ilk makalede, “günümüzde Dürzilerin eski masonluk zanaatıyla yakın ve samimi bir bağlantısının bulunduğu dair pek çok somutın var kanıt olduğu” tartışılmaktadır.

Masonlar, Süleyman Tapınağı’nı inşa eden masonların geleneklerini devam ettirdiklerine inanır. Birader Haskett, Dürzilerin gerçek olduğunu ve masonların asıl vârisleri olduklarını düşünüyordu; bunu kanıtlamaya kararlıydı. Lübnan’da Dürzilerle birlikte iki hafta birlikte yaşayıp bir deney yaptı. Masonlar kullandıkları şifreli sözcüklerin Tapınak’ın yapı ustaları kaynaklı olduğuna inanıyordu; dolayısıyla Birader Haskett, Dürzilerin de aynı sözcükleri bilmesi gerektiğini düşünüyordu. Ama onların sır perdesini açmakta zorlandığı için –kederli bir şekilde anlattığı gibi, inançlarıyla ilgili ne zaman bir şey sorsa “konu ustalıkla kapatıldı”– bu gizliliği kurnazca delmesi gerektiğini fark etti.

Birader Haskett bize oldukça tuhaf bir resim çiziyor: “En az tetikte olduğu zamanlarda sözcükleri gizemli bir şekilde fısıldayarak, teatral bir yön katarak, ciddiyetle telaffuz ederek ya da gelişigüzel söyleyerek pek çok kez bir Dürzinin dikkatini çekmeye çalıştım.” Bunun üzerine, köpek tasması takmış bir İngiliz din adamının sert ve yaşlı Dürzi çiftçilere arkadan yaklaşıp İbranice sözcükler bağırarak onları şaşırtmaya çalıştığı gözümün önüne geldi. Dürziler kelimeleri biliyorlardıysa da kendilerini tuttular; Birader Haskett, teorisinin gerçek olup olmadığını asla öğrenemedi. Yine de, 1891 yılındaki kayıtlarına göre bu teoriyi masonlara sundu. Haskett’in hareketinin önemsiz görülmesi ve özgün bir cemaat olarak sunulan bir Ortadoğu topluluğu olan Dürzilerin, geleneklerini masonlardan ödünç almış olması gerektiğini iddia etti (Aslında tarihçi Philip Hitti, masonların taklit etmeye çalıştığı Tapınak Şövalyeleri’nin, Dürzi “organizasyon ve öğretilerinden” etkilenmiş olabileceğini iddia eder. Özverili, savaşçı keşiş kavramı Tapınak Şövalyeleri ve Dürzilerde olan bir şeydi ama ortak felsefelerinin ne olduğuna dair pek bir kanıt yok).

İki grup arasındaki kültürel benzerlikler ne olursa olsun, Carnarvon gibi bir mason bu benzerliği görürdü. Dürzilerin inancın büyük sırlarına erişmesini anlatma biçiminde, tarafsız bir gözlemden daha fazlası vardır: “Yavaş yavaş –çok yavaş– büyük sırrı üst üste örten örtüyü kaldırmasına izin verilir... Sadece unutmayı öğ-

renir; yapar ve bir önceki inancının kalıntılarını çiğner: Yavaşça, sancılı, başı dönerek, kabul edilmenin her emrini yerine getirir... ve –karşılığında herkesin umutlarıyla dalga geçer gibi– attığı her adımda, son bastığı yerin, aşağıda uzanan uçsuz bucaksız boşluğa yuvarlanıp ve dağıldığını duyar. Bu gizemli yükseklikleri gerçekte çok az kişi tırmanabilir.”

RESİM 15. İngiliz savaş sanatçısı olan Anthony Gross, 1942’de II. Dünya Savaşı sırasında İngiliz Dürzi Süvari alayı eşliğinde Dürzi dini liderlerini (ortada, daire içinde oturanlar) resmetti. Bu Dürzi Alayı İngilizlere kaptırılmadan önce Fransız Vichy rejimi tarafından konuşlandırılmış olsa da, Dürzilerin İngilizlerle 19. yüzyıla dayanan bir dostlukları vardı. © Anthony Gross / Imperial War Museum

* * *

Canbulat Kalesi’nde acaba kaç tane sırrı öğrenecektim? Hasan’la arabada kaleye doğru çıkarken daha makul bir hızla gitmeye başladı. İlerde yolun kenarında bir taş gördüm. “Kemal Bek anıtı,” dedi Hasan Velid’in babası Kemal Canbulat’ı kastederek (“Bek” bir saygı ifadesidir). Araba durdu. “Tam burada öldürüldü,” dedi Hasan ve direksiyonda hiç kıpırdamadan, taş bakarak öylece durdu. Hasan o zamanlar yalnızca bir çocuktu ama ses tonu ve haline bakılırsa anlattığı sahneyi yaşamış gibiydi: “Sadece bir tane koruması vardı ve arabası bizim şimdi gittiğimiz yoldan gidiyordu. Öbür yönden başka bir araba daha geldi.” İleriye, yolun yukarıya doğru kıvrıldığı yerdeki viraja baktım. “Oradan,” dedi Hasan. “Arabanın içinde bir grup adam vardı; ateş açıp onu öldürdüler.” Kimin yaptığını söylemedi ama

genel olarak bunun, Canbulat'ın kabul etmediği bazı şartlarla Lübnan iç savaşını sonlandırmaya yönelik olarak bir Suriyeli aracılığıyla barış anlaşmasını reddetmesi nedeniyle, Suriye Başkanı Hafız Esad tarafından cezalandırmak amacıyla düzenlenen bir saldırı olduğu kabul ediliyor. Hasan iç çekti. Bir başka Dürzi kahramanı daha yenilmişti.

Arabayı yeniden çalıştırdı ve Muhtara köyüne çıkan son birkaç yüz metreyi çıktı. Burada nihayet ilk kez Velid Canbulat'ın kalesini gördüm. Bal rengi taştan yapılma bu büyük bina kuaförü, bakkalı ve tepelerdeki bakımlı bahçeleri kapsıyordu. Dışarıdaki bir binaya çantalarımı bıraktıktan sonra giriş kapısına yöneldim. Korumalar orada oturmuş, kirli cam kapısından bakınca tüfeklerin ve roket atarın durduğu görülen bir dolabın önünde kahve içiyordu.

Nihayet dağınık beyaz saçlı tanıdık bir figür görüldü: Velid Canbulat ve arkasından takip eden köpeği beni almaya gelmişti. O an için ona Dürzi inancıyla ilgili yeniden soru sormaktan kaçındım; onun yerine eskilerden kalma evini bayılarak gezdim. Kale klasik Lübnan denebilecek bir tarzda inşa edilmişti; kırmızı kiremitli bir çatısı, duvarlarda kırmızı ve turuncu renkte ekleri, ince sütunlar arasında sivri kemerleri ve her kemerin ucundan sarkan bir fener vardı. Avluda –belki de Carnarvon'un düelloyu gördüğü yerde– pencerelerin üstünde alınlıklar, üzüm aralarında dans eden Bakkhos sahneleriyle süslenmiş bir Roma lahdi bulunuyordu. İçerideki odalarda daha da çok israfa gidilmişti; kocaman mermer zeminler, çeşmeler, Şam işi oyma tavanlar göze çarpıyordu. Sovyetler Birliği'nden gelen bir hediye olan Leningrad Kuşatması'nın bir tablosu, İngiliz desteği bittiğinde Dürzilerin nereye döndüğünün işaretiydi.

Akşam yemeğinde kendisini Dürzi inancıyla ilgili yine yokladım; beni bazı din adamlarıyla tanıştıracığına söz verdi. Suriye iç savaşa sürükleniyordu ve oradaki Dürzilerin tarafını seçmesi gerekiyordu: Birbirini izleyen votka bardakları ve kahve fincanlarının ardından, utanç verici bir şekilde Esad'ı desteklemek isteyen pek çok kişinin var olduğunu söyledi. Dürzilerin Suriye'ye ilk nasıl geldiklerini sordum; bana 1711'de Kaysî ve Yamanî denen iki Dürzi grup arasında çıkan bir iç savaş nedeniyle oraya kaçmak zorunda kaldıklarını söyledi. Yamanîler doğuya, daha sonra Suriye olan yere sürüldüler. Vârisleri şu anda dünyanın en büyük Dürzi topluluğunu oluşturuyor; çoğu Dürzi Dağı denen bir bazalt platosunda yaşıyor. İsrail'deki Dürziler (şu anda sayıları 120 binin biraz üstünde) I. Dünya Savaşı'ndan sonra bölgede millî sınırlar dayatıldığında Lübnan'daki cemaat üyelerinden ayrıldılar.

Ertesi gün Velid Canbulat sözünü tuttu ve beni tepede bir bahçede *ukkâl* 'la tanıştırp öğle yemeği yemeye götürdü. Şaşırtıcı bir şekilde arabayı o sürdü: Babasının

başına gelenin kendisinin de başına gelebileceğinden hiç korkmuyor muydu? “Kader,” dedi. Bazı olayların kader olduğu ve bunlardan kaçılmayacağı Ortadoğu’da yaygın bir inanıştır (Ayrıca çok da eskidir; Babil astrolojisi, insanların yaşayacağı şeylerin önceden belirlendiği inancına dayanır). Olaysız bir yolculuktu; geçtiğimiz köylerden birinde Canbulat’a el sallayan insanlar dışında. Öğle yemeğinin yeneceği bahçeye vardığımızda beyaz fes ve siyah cüppeler deniziyle karşılaşmış gibiydik. Uzun masalarda oturmuş, kuzu eti ve pilav yiyen yüzden fazla şeyh vardı. Ev sahibi Şeyh Ali bizi karşılamaya geldi. Aşırı derecede neşeli ve tombul bir adamdı; 19. yüzyıla ait siyah şalvarı ve Osmanlı fesinden oluşan Dürzi kıyafetleriyle 1930’lu yılların Şark filminden fırlamış bir paşa gibiydi. Piknik düzenlemekte özellikle yetenekli olduğu söylendi. İnanırdım. Yemekten sonra evini dolaşırken oturma odasının duvarında şeyhlerin bir başka yönünü gösteren fotoğraflar gördüm. 1980’lerin başında iç savaş daha yeni başlarken çekilmiş fotoğraflardı ve genç Şeyh Ali öğrencilerini savaş için eğitiyordu. O zamanlar kriz o kadar büyüktü ki, çileciliklerine rağmen şeyhlerin bile savaşıması gerekiyordu.

Şeyhler bunun normal bir uygulama olmadığını anlatmaya hevesliydi; normalde herhangi bir tür çatışmanın içine girmekten kaçınırlardı. “Biz şeyhler halkın hizmetindeyizdir,” dedi Şeyh Ali, “mezhebin devamı için gelenekleri sürdürür, Dürzi onuruna sahip çıkar, sosyal sorunları önlemeye çalışırız.” Ama Dürzi onurunun tehlikede olduğunu da ekledi, her şeye izin veriliyordu: “Evet, savaş zamanı herkesin ortaya çıkıp gerekirse sopalarla dövüşmesi gerekiyor. Cemaatimiz savaşıırken can buluyor; barış olduğunda bıkkın.” Şeyhin etrafında toplanmış genç adamlardan oluşan küçük bir grup buna katılarak güldü. Şeyh Ali sopalar derken ciddi olduğunu söyledi: Dürziler 1920’lerde Fransızlarla böyle savaşımış, silahları kuşanıp tam bir ayaklanma başlatmadan önce silahlı askerlerin üstesinden kılıçlarla, sopalarla ve taşlarla gelmişlerdi. Bütün her şey, Fransızların yerel bir Dürzi liderini tutuklaması, Dürzilerin de bunu kendilerine yapılmış bir hakaret olarak görmesiyle başlamıştı.

Tek gözü kör bir başka şeyh benimle Yunan filozofları hakkında konuştu. Bana 11. yüzyılda çok iyi bir tartışma sırasında, Müslüman âlim Gazali’nin felsefenin nasıl kendi kendisiyle çeliştiğini öne sürdüğünü söyledi. Felsefe Tanrı’yı açıklayamıyordu, bu nedenle de sadece Tanrı’ya şüpheyi yaklaşanlara yol gösterebilirdi. Gazali entelektüel suçlamaları Yunanlara çevirdi; geleneksel Sünni İslam başkalarının felsefesinden esinlenmeyi bıraktı. Ama Dürziler kendi dağ köylerinde soyutlanmıştı, kararlı bir şekilde aykırıydılar ve Gazali’den etkilenmemişlerdi. Platon, Aristoteles ve Pythagoras’a saygı duymaya devam ettiler.

Öğle yemeğinden sonra Muhtara’da sokak aralarında ve ağaçlardan daha yeni dökülmüş portakalların kirlettiği merdivenlerde dolaştım. Bir kilisenin yanından

geçtim ama tek küçük kapısı da kapalıydı. Yakınlarda, oturup bir süreliğine bir şeyler yazdığım bir restoran vardı; sonra yan masada oturan neşeli bir grup genç, *arak* için kendilerine katılmamı söyledi. Bana *humus* ve *fettuş* ikram ettiler. “Keşke sana yerel yemeklerimizden verebilsek,” dediler, “Tepelerde insanların vurup kırmızı şarapta pişirdiği domuzlar var ama sezon daha başlamadı.” İslama göre kırmızı şarapta pişirilmiş domuz etinden daha haram bir şey olamaz. Onların *cühhâl*, yani yemek konusundaki dini kurallarla kısıtlanmayan yabancı Dürziler olduğunu biliyordum.

“Hadi bize reenkarnasyonla ilgili ne düşündüğünü söyle,” dediler bana, “İnanıyor musun?” Kibarca yanıtlamaya çalıştım ama bu onlar için yeterli değildi. “Hayır, bu gerçek,” dedi içlerinden biri, “Kanıtımız var.” Başka biri atladi: “Benim kuzenim normal bir insanın söyleyemeyeceği şeyleri bir çocuk olarak söyleyebiliyor, yaşına göre inanılmaz şeyler yapabiliyordu.” Bir başkasıysa, düğün günü öldürülen ve o düğüne gelen kadınların giydiği kıyafetleri çizebilen bir adamın hikâyesini anlattı. Hatta bir önceki, kendini öldüren, sonra da kendini affeden bir adamla bile tanışmıştı.

Günün ilerleyen saatlerinde Amerika’da yaşadığını gördüğü bir rüya yüzünden ismini değiştiren bir kadınla tanıştım. Rüwayı düşündükten sonra, ailesi kadının Amerika’ya giden ve genç yaşta ölen Dürzi bir kızın yeniden dünyaya gelmiş hali olduğuna karar verdi. O kızın adı Carmen’di; bu yüzden ölen kendisinin onuruna Kerime adını aldı. Dürzi bir arkadaşın dediğine göre reenkarnasyon inancı o kadar yaygındı ki, kendi doğduğu sıralarda ölen bir adamın yaşamıyla ilgili bir şeyler bilen bir oğlan, ölen adamın ruhunun reenkarne olmuş hali olarak kabul edildi ve ölen adamın çocukları ona miraslarını bölüşecek kadar güvendi.

Dürziler ilk Müslümanların benimsediği tuhaf reenkarnasyon yorumunu reddediyordu (Örneğin birisine göre yeni bir bedende dünyaya gelmenin nedeni adaleti sağlamak olabilirdi. Bu gruba göre, bir koyunla cinsel ilişkiye giren adam bir sonraki yaşamında bir koyun olarak dünyaya gelebilirdi). Örneğin Aleviler insanların bitki olarak dünyaya gelebileceğine inanır ama Dürziler bunu reddeder. Kendi topluluklarına mensup olanların daima bu topluluk içinde yeniden doğacağına inanırlar. Bu görüşe göre, Dürziler din var olmadan çok önce vardı: Bedenleri genç ama ruhları binlerce yıl yaşında ve bugünkü Dürzi toplumundan önce Muhammed Peygamber’in yandaşları, Pythagoras’ın müritleriydiler. Yeteri kadar beden olmadığına ruhlara ne olacağına dair bu asırlık soruya da bir yanıtları var: Dürzi halk mitolojisi, bu durumda Dürzi ruhların Çin’e gittiğini söylüyor.

O gece Muhtara sokaklarında dolanırken reenkarnasyon inancının Dürzi toplumunu nasıl şekillendirdiği üzerine kafa yordum. İlk başlarda dinlerine yeni insan

kazanmalarına yardımcı olmuş olabilir. Bir Dürzinin bir Hıristiyanı, “Muhammed’i kabul ederek İsa’yı reddetmiş olmuyorsun; çünkü Muhammed, İsa’nın yeniden doğmuş hali,” dediğini hayal ettim. Yunan filozoflarına saygı duyan bir pagana, Dürzi lider Hamza bin Ali’nin Pythagoras’ın yeniden doğmuş hali olduğunu söyleyebilirler. Sonraki yüzyıllarda savaşta meşhur Dürzi cesareti, ölümün hemen doğumla sonuçlanacağı inancıyla güçlendi.

Savaşa giden Dürzi askerler “Bu gece kim annesinin rahminde uyumak ister?” derdi. Bu inanç ayrıca Dürzilere elle tutulur bir sadakat ruhu veriyor. Zamanın Efendisî’ne bağlılık sözü vermiş, Halife el-Hâkim’e müttefiklik yemini etmiş gibi görüyorlar. Bu yemini bu yaşamda değil, 11. yüzyılda etmişlerdi: İlk Dürzi topluluğunu oluşturdıkları önceki bir hayatta.

Son olarak, bu inanç din değiştirme ya da grup dışı evlilikleri kabul etmeye karşı katı kuralları da destekliyor. Ortalama bir Dürzi erkek ya da kadının yerine getirmesi gerekenlerden biri, kendi inançlarından birisiyle evlilik yapmak. Topluluk içinde yeniden doğarak sonsuz yaşama sahip oldukları için, Dürzi sayılmayan bir yabancıdan çocuk sahibi olmak sadece bu yaşamda değil gelecek yaşamlarında da çocukları etkiliyor. Bu dünyada da bazı kötü sonuçlar doğabilir. Temmuz 2013’te bir adam Dürzi bir kadınla evlendi ve kadının ailesine kendisinin başka köyden bir Dürzi olduğunu söyledi. Sünni bir Müslüman olduğunu anladıklarında izini takip edip yakalayarak hadım ettiler onu. Velid Canbulat bu olayı kınadı. Topluluk, meşhur bir Dürzi ailesinin vârisi Amal Alamuddin 2014’te Amerikalı aktör George Clooney’le nişanlandıktan sonra daha hoşgörülü oldu. Ama Amal’ın memleketinden yaşlı bir Dürzi hanım, yerel bir gazeteye verdiği röportajda bundan etkilenmiş benzemiyordu. “Evlenecek genç Dürzi adam mı kalmamış?” diye sormuştu. “Tanrı daha iyisini kismet etsin kızım.”

* * *

Şuf, Dürzilerin Lübnan’daki merkezidir ama onlar daha güneyde, İsrail sınırının yakınında bir dağa da yerleşmiş durumda. Bu dağda Hasbaya denen bir türbe vardı ve *ukkâl*’larla yediğim öğle yemeğinden sonraki gün burayı İngiliz büyükelçi ve Rabieh’le, yani Beyrut’ta Şeyhü’l-akl’la tanıştığımızda reenkarnasyonla ilgili o cüretkâr soruyu soran adamla birlikte ziyaret etme şansı yakaladım. Uzun bir yolculuktu: Önce dağın en tepesine çıktık, oradan da üzüm bağlarıyla çevrili bir Hıristiyan köyünden, sonra da Hizbullah posterleriyle süslenmiş bir Şii köyünden geçip, Fahreddin’in atıyla gittiğinin varsayıldığı, uçurumun altındaki bir vadiye indik.

Hasbaya'ya vardığımızda eski taş binalardan oluşan bir kent olduğunu gördüm. Bunlardan biri yıkık bir kaleydi ve parçalanmış taşların bir kenarında, Haçlılardan beridir orada olan bir aile kalıyordu. Gri renkli taş avlunun sertliğini çiçeklerle yumuşatmışlardı. Daha az yaşanabilir bir başka köşenin sahibi, aynı ailenin bir başka koluydu ve burayı siyasi tartışmalar yapmak için kullanıyorlardı. Uzun taş bir kemerin iç tarafında Canbulat'ın rakibi Talal Arslan'ın büyük bir resmi asılıydı ve büyükelçinin onuruna verilen hazırlıksız resepsiyon için dışarıya plastik sandalyeler çıkarılmıştı.

Resepsiyon sona erdiğinde, yakındaki tepede bulunan el-Bayda türbesini görmeye gittik. Burası bir *halavat* [tapınak] ya da bir Dürzinin dünyadan elini eteğini çekip dua etmek için saklandığı yerd; Batılıların deyişiyle bir inziva yeri. Tam ortasında bir ibadet yeri vardı (Pencereden görebildiğim kadarıyla basit ve gösterişsizdi. O da yasaklı bölgeydi). Çevredeki binalar birer keşiş gibi yaşayan Dürzi bir şeyh topluluğunun yaşam yeri olarak hizmet veriyordu. Bu şeyhlerden sandalet giymiş bir tanesi bizim için çamfıstığı ve baldan oluşan bir yemek hazırladı. Oturup sorularımızı sabırla yanıtladılar. Sandaletli olan kırk yıldır oradaydı. Dürzi şeyhlerimize gelince, sadece kendileri için yaptıkları yiyecekleri yemek bir gelenektir. “Burası 350 yıl önce çok kutsal bir adam tarafından kuruldu,” diye açıkladı bir başkası, “Çok mübarek bir insan oldu ve burada bir *halavat* inşa etmeye karar verdi. Önceleri aşağıdaydı; sonra tepeye taşındı. Hiçbir dünyevi kazanç gütmüyordu; bu nedenle meşhur oldu. İnsanlar geldi ve özel *halavat*’lar inşa etti.”

Dürziler bir ara türbenin yanına ilginç bir şey daha inşa etmiş: Etrafı alçak taşlarla çevrili, yuvarlak taş bir masa. Ev sahiplerimizin anlatmadığı dini bir önemi var gibiydi; çünkü içeri girmeden önce ayakkabılarımı çıkarmam gerekti. Buranın ortasına küçük ve yuvarlak daha koyu renkli bir taş yerleştirilmişti. Yukarıdan bakıldığında, bir dairenin ortasında bir nokta gibi görünüyordu. Bir dairenin ortasındaki bir nokta sembolü Pythagoras'ın kutsal bir simgesi idi ve evrenin ortasındaki Bir'i, “dönen dünyadaki sabit nokta”yı temsil ediyordu. Noktanın içinde durup konuşurken sesimin dairenin içinde yankı yaptığını duyuyordum. Bu akustik Pythagoras'a da hitap ederdi. Müzikteki oktavı ilk tasvir eden, hoş melodilerin matematik formüllerine göre işlediğini ilk tespit eden oydu (Metal bir çubuğun uzunluğunu yarıya indirmek, vurulduğunda çıkaracağı sesin bir oktav daha yüksek olacağı anlamına gelir). Gezenlerin gökyüzünde dolaşırken müzik yaptığını, yeterince uzun süre odaklanan ve ne dinleyeceğini bilen bir insanın “gökyüzünün müziği”ni duyabileceğine inanırdı. Tanıştığım şeyhlerden biri bu düşünceyle karşılaşmıştı. Bunu Arapça *Haninü'l-eflak* olarak tanımlıyordu. Bense

Batı'daki üniversitelerde yıllarca felsefe okumama rağmen böyle bir şeyden bahsedildiğini ilk kez duyuyordum.

Türbenin, türbeden ziyade şehirdeki kendi evinde gördüğümüz koruması, uzun sakallı ve muzip bir espri anlayışı olan yaşlı bir adamdı. Bizim şerefimize büyük yemek tabaklarıyla bezenmiş bir masanın olduğu oturma odasına götürdü bizi. Büyükelçi ile koruma, Dürzi ruhban sınıfındaki kadınların konumuyla ilgili şakacı bir sohbete daldı: İngiliz İmparatorluğu'nun nasıl sona erdiğini sorarak, "Kadınlar şeyh olabilirdi ama sınırlı yetkiyle," diye açıkladı tabakları büyükelçiye iletmeden önce. "Güneş battı mı?" dedi ("İngiliz İmparatorluğu üzerinde güneş hiç batmaz," nedense Ortadoğu'da popüler bir deyişti. Bunun bana kaç kere söylendiğini hatırlıyorum).

Pythagoras'la ilgili sorular sorduğumda şeyh ciddileşti. Takipçilerinin fasulye yemesini neden yasakladığını söyleyebilir miydi? Şaşırды. Dediğine göre, Pythagoras öyle bir şey yapmamıştı. Ailesinin misafirler için hazırladığı yiyecek tabaklarını işaret etti. "Keşke size bir tabak fasulye hazırlasaymışız," dedi, "böylece Dürzilerin fasulye yediğini görürdünüz!" Pythagoras'ın izin verip yasakladıklarıyla ilgili sorular sormam, ona göre Dürzi geleneklerini de sorgulamam anlamına geliyordu ("Bilge Pythagorasçılar" başlıklı bir makale yayımlayan bir Lübnanlı Dürzi dergisinde, hepsinin birer metafor olarak yorumlandığı talimatlarının bir listesi verilmiştir; tıpkı Dürzilerin İslamın kurallarını yorumladığı gibi).

* * *

Günümüzde Dürziler toplum olarak Yezidilerden ya da Zerdüştcülerden daha iyi durumda. Topraklarına ve özerkliklerine sahip çıkmayı, Lübnan'da hiçbir dini grubun egemen durumda olmaması nedeniyle kısmen başarmışlar. Canbulat şu ana kadar suikasttan kurtuldu ve Lübnan'da siyasetle ilişkisi devam ediyor. Suriye'de ana şehirlerden uzak olmaları ve toplumlarının büyüklüğü ülkedeki iç savaşın kötülüklerinden onları şu ana kadar korumuş. İsrail'de dini özgürlükleri var; çoğu da İsrail ordusunda görev yapıyor. Tehditler hâlâ sürüyor. Lübnan istikrarsız, Suriye kanlı, İsrail de Dürzi topraklarının büyük bir kısmını ülkeye gelen Yahudi göçmenlere vermiş durumda. Sıradan Dürzi vatandaşların dinleriyle ilgili cehaletleri, yurtdışında inançlarını sürdürmelerini engelliyor. Yine de din adamları ve seküler liderler her bölgede toplumlarının birliğini ve farklılığını sürdürmeyi başarmış. Carnarvon'un Dürzileri silmekle ne kadar yanlış bir şey yaptığını gördükten sonra Muhtara ve Hasbaya'dan, aynısını benim de yapmamamı dileyerek döndüm.

Beyrut'ta Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde profesör olan Sami Makarem'le son bir görüşme ayarladım. Beni evine davet etti ve gittiğimde bir bardak dut

suyu ikram etti. “Bizim Tanrı’mız sizin semavi Tanrı’nızdan farklı,” dedi, “Sami dinlerinde Tanrı yaptıklarıyla anlaşılır. Ama bizim için Tanrı aynı zamanda hem içkin hem de aşkındır.” Dürziler Tanrı’yı tıpkı yeni-Platoncular gibi değişmez görür; evrenin nedeni olarak değil, evrenin nedenlerinin nedeni olarak (Bir, evrensel akıl ve ruhu meydana getirir; evrensel akıl ve ruh, evreni meydana getirir). Tanrı tarif edilemez, bu nedenle Dürziler ona “Evrenin Yaratıcısı” olarak hitap eder; çünkü başka hiçbir unvan güvenle kullanılamaz.

Dürziler türümcülük düşüncesine bağlı kalarak, tıpkı rüyanın rüya görenin bir parçası olması gibi, dünyanın da aynı şekilde Tanrı’nın bir parçası olduğuna inanır. Makarem devam etti: “Tanrı’dan ayrılmak ve ayrıldığını düşünmek kötüdür. Tanrı’nın farklı türümleri olan bireylerde ego vardır. Ego mecburen gelir. Peki ona karşı neyle savaşırsınız? Sevgiyle. Sevgiyle ve kozmik düzene tabi olduğumuzu kabul ederek.” Bu kavram, bana Clairvaux’lu Aziz Bernard’ın sözlerini hatırlattı: “Şarabın içine düşen bir damla suyun kaybolması ve şarabın rengiyle tadını alması gibi ya da kıpkırmızı olana kadar ısıtılmış bir demir parçasının asıl doğasını unutarak ateş olması gibi veya güneş ışığıyla parlayan havanın, kendisi ışık olabilecek kadar aydınlanamaması gibi, bütün insani duygular da tarif edilemez bir dönüşümle Tanrı’nın iradesinde erir.”

Profesöre “Dürziler Pythagorasçıların vârisi mi?” diye sordum. Savunmacı bir şekilde gülümsedi ve yanıt vermedi. Belli ki kabul edilmemiş birine bu sorunun yanıtının söylenemeyeceğine karar vermişti. “Astronominin kurucusu Hermes Trismegistos’un dediği gibi, gerçeği onu kabul etmeye hazır olmayan birine ifşa etmek aynı anda üç günah birden işlemektir: Gerçeğe inanmamasına neden olur, senin hakkında yanlış düşünmesine neden olur ve gerçeğin saçma olduğunu söylemesine neden olur,” dedi bana. Makarem’e göre bir insanı gerçeği kabul etmeye ne hazırlar? Yunan felsefesi çalışmam beni nitelikli biri yapar mı? Yapmadığı anlaşılıyor. Makarem’e göre “Gerçeğe alışmak nesiller boyu sürer. Reenkarnasyon bu demektir. Gerçek bilgi hatırlamadır.” Pythagoras geçmişteki yaşamlarını hatırlayarak bir ömür boyu edinilemeyecek kadar bilgeliğe sahibi olabileceğini düşünürdü. Aynı şekilde Dürziler de aydınlanmış bir toplumda reenkarne oldukları için gerçek bilgeliğe sadece kendilerinin ulaşabileceğine inanır. Bu tamamen Pythagorasçılara ait bir kavramdır.

Samiriyeliler

İsrail'in kayıp On Kabile'si, tüm kayıp halkların en çok bulunanları olmalı. 9. yüzyılda Arabistan'da oldukları bildirildi. Birkaç yüzyıl sonra Hindistan yakınlarındaydılar; ortaçağlardaki bir fabl yazarının heyecanla bildirdiği üzere Yecüc, Mecüc ve Amazonların kraliçesi tarafından korunuyor, Hristiyanlığın sonunu getirmeyi planlıyorlardı. Avrupalılar bile yeni kıtalar keşfederken On Kabile'yi hayalet bir ordu gibi her yerde gördüler. Bazılarının dediğine göre Amerikan Yerlileri belki de buradan geliyordu; Thomas Jefferson, Amerika'dan anayurtları Zion'a dönmek isteyip istemediklerini bile sordu.

Ben Kayıp Kabileler'i 1998 ile 2001 yılları arasında Kudüs'te yaşarken keşfettim. Kudüs'teki İngiliz Konsoloslugu'nda çalışan siyasi bir memur olarak asıl görevim, Filistinlileri Ortadoğu barış süreci konusunda ikna etmektir. Orada olduğum sırada bu konuda bir anlaşmaya varılması muhtemel görünüyordu. Anlaşma iki tarafa da istediklerini tam olarak vermeyecekti ama Filistinlilerin yaşadığı isyan ve baskılamaları sona erdirecek, hem Filistinlilere hem İsraililere barış ve saygı içinde yaşamak için daha büyük bir şans sunacaktı.

Her ne kadar bunun boş bir umut olduğu ortaya çıksa da, Kudüs'e 1998'de ilk geldiğimde, bir iyimserlik duygusu olduğu anlamına geliyordu ve yaşadığım inanılmaz bölgeyi keşfe çıkmak güvenliydin. 1948'deki kuruluşundan, Nazi soykırımından sonraki birkaç on yıl içinde bir devlet, bir dil ve öncü bir ekonominin geliştiği İsrail'in neredeyse mucizevi şehirlerini gördüm (Modern İbranice aslında Eliezer Ben Yehuda isimli bir araştırmacı tarafından 1880'lerden sonra Eski Ahit İbranicesinin basitleştirilmiş bir versiyonu olarak oluşturuldu. Ben Yehuda'nın oğlu, babasının ısrarları üzerine sadece İbranice konuşarak yetiştirildi; katı bir kuraldı bu, çünkü başka hiçbir çocuğun onu anlayamaması anlamına geliyordu. Ama bütün şüphe ve düşmanlığa rağmen Ben Yehuda'nın projesi başarıya ulaştı ve dil geniş çevrelerce benimsendi). Batı Şeria'da İsrail'in 1967'de fethettiği Filistin şehirlerini de gördüm. Filistinliler Arap halklarının görüp görebileceği en canlı

kültüre sahipti: Özgürlük arzuları film, sanat ve tiyatrodan ifade bulan güçlü bir kimlik geliştirmelerine neden olmuştu.

Bir zamanlar güzelliği ve zeytinyağıyla meşhur, Kudüs'ün yaklaşık kırk kilometre kuzeyinde kireçtaşından evleri olan Nablus şehrine pek çok kez gittim. Şehrin adı, Romalılar tarafından verilen Neapolis yani “yeni şehir”den geliyordu. Yakınlarda bulunan ve Romalıların yıktığı eski şehre Şekem yani “eyer” deniyordu; çünkü iki tarafta yükselen bir sırtın ortasına gömülmüş bir eyer gibi, iki dağ da bir vadiyi bağlıyor. Bunlar batıda Gerizim Dağı, doğudaysa Ebal Dağı’dır. Bu iki dağ birbirine, aralarındaki vadinin iki ucundan çakalların birbirlerine uluyabileceği kadar yakındır. Antik Şekem bölgesinde şu anda Balata denen bir BM mülteciler kampı var ve konsolosluk orada bir tiyatro projesine maddi destek sağladığında gidip görme şansım oldu.

1950’de şu anki Tel Aviv’in yakınlarındaki köylerde yaşayan ama galip gelen İsrail ordusundan kaçan ya da sürülen Filistinliler burada çadırlarda kalmaya başladı. Şimdi bu çadırların yerini evler aldı ve her ne kadar insanlar asıl evlerine el konulduğunu unutmasa da, bu bölge Nablus’un yoksul bir kenar mahallesi haline geldi. Kamptan tiyatro projesinde yer alan bir grup genç bana bölgeyi gezdirdi. Nablus şehrinin içinden yürüdük; peynir ve balla yapılan meşhur tatlısı künefeyi denedik. Zeytinyağlı çorba da yerel spesiyallerden biriydi.

Balata’nın kenarında Yakup’un Kuyusu vardı. Yahudi piskoposun kullanıp kullanmadığı bilinmese de, burası binlerce yıldır kutsal bir bölge kabul edilir. Hristiyanların İncillerinde İsa bir kadından bu kuyudan kendisine su çekmesini ister. Samiriyeli olan kadın İsa’nın kendisiyle konuşmasına çok şaşırır; çünkü “Yahudilerin Samiriyelilerle hiçbir işi olmaz.” Yahudiler ile Samiriyeliler arasındaki bu çatışma, İsa’nın “İyi Samiriyeli”[†] meseline de ortaya çıkar: Yolun kenarında yaralı bir Yahudi yatıyordu; Yahudi bir rahiple bir Levili yanından geçip gider (Duygusuz olduklarından değil, bir rahibin bir cesede dokunmasının tabu olması ve adamın ölü olabileceğinden korkmalarından dolayı). Yaralı Yahudi’ye yardım eden bir Samiriyeli olur ve İsa’ya göre, kendi Yahudi takipçilerinin sevmesi gere-

* Arapçada Sâmir ya da Sâmiriyyûn olarak adlandırılırlar. Adları ve kökenleri konusunda biri Yahudi, biri Samiriyeli kaynaklarına dayanmak üzere iki farklı görüş vardır: Yahudiler, Filistin topraklarının kuzeyinde yer alan Samiriyeli şehri ve çevresi için kullanılan İbranice Şomron kelimesinden yola çıkarak Şomronim diye adlandırılır. Şomronim adı Eski Ahit’de dini ve etnik olarak karışık bir topluluğu ifade eder. Samiriyelilerse kendilerini olumsuz çağrışımı olan Şomronim’le ilişkilendirmez, İbranicede “gözetenler, itaatkârlar” anlamına gelen Şamerim (Şomerim) ya da Beni-İsrail (İsrailoğulları) adını benimsemişlerdir –en.

† “Yardımsever” anlamına gelen İngilizcedeki “Good Samaritan” buradan kaynaklanır –en.

ken de bu kişidir. Adamın Samiriyeli olması hikâyenin dönüm noktasıdır; çünkü Samiriyeliler ve Yahudiler eski düşmanlardır. Dini uygulamaları neredeyse aynıdır ama tarihi farklı yorumlamaları onları bir savaşa sokmuştur.

Samiriyeli yorumu şöyledir: MÖ 8. yüzyılda iki krallık, İsrail ve Yahuda, modern İsrail'in bulunduğu bölgede yer alıyordu. İki krallık birbiriyle savaştı ama buralarda yaşayanların ortak bir dini ve soyu vardı; çünkü hepsi Yakup'un on iki oğlunun soyundan gelen On İki Kabile'den birine mensuptu. İsrail Krallığı diğerlerinden daha eskiydi, aslında dinin kutsal mekânlarının bulunduğu yerd. Krallık MÖ 8. yüzyılda Asurlular tarafından işgal edilince binlerce insan Kuzey Irak'a taşındı. Yahuda Krallığı yerinde kaldı; orada yaşayanlara önce Yahudalı, sonra Yahudi dendi. Onlar da Babil'e sürgün edildi; yeni düşünce ve yeni geleneklerle geri döndüler. İsrail'den sürgün edilenlere gelince, bunlardan bir daha hiç haber alınamadı ve On Kayıp Kabile adını aldılar.

Ama Samiriyeliler On Kabile'nin hepsinin kayıp olmadığını söylüyor. Evet, bazıları Asurlular tarafından sınır dışı edilmişti ama bazıları da kalmıştı. Gerizim Dağı'na tapınmak onuncu emirleriydi. Samiriyeli inancında Âdem, Gerizim Dağı'nın tozundan yaratılmıştı. Nuh'un gemisinin mola verdiği yer Ağrı Dağı değil, burasıydı; Musa'ya yasalar Sinai Dağı'nda değil, burada verilmişti ve İbrahim, İsmail'i kurban etmek için Kudüs'teki Moriah Dağı'na değil, buraya getirmişti. Ar-Gerizim (Emirler Dağı), Gabat Olam (Dünya'nın Dağı), Ar Ashekina (Tanrı'nın Meskeni Olan Dağ) gibi onu onurlandırmak için kullandıkları on üç farklı isim vardı. Üzerine bir tapınak inşa ettiler ve her yıl dağın tepesine çadırlar kurup, Mısır'dan Çıkış (*Exodus*) kitabına göre Hamursuz Bayramı kurban geleneğini burada gerçekleştirdiler.

Kendilerine Yahudi değil, İbrani ya da İsrailoğulları diyorlardı. Kendilerini ayrıca Aramice “muhafız” anlamına gelen, Samiriyeli kelimesinin kökeni olan Şamerim (Şomerim) olarak adlandırıyorlardı. Samiriyeliler güney komşuları olan Yahudilerin terk ettiği eski geleneklere uyduklarını düşünüyordu. Kudüs'teki Yahudi Tapınağı'nı, özellikle hoşlanmadıkları Kral Davud'un yaptığı dine aykırı bir yenilik olarak görüyorlardı: günümüzde hiçbir Samiriyeliye Davud ismi verilmez. Samiriyelilere göre Kudüs, tapınak bölgesi olmaya uygun olmayan bir pagan şehridir.

Yahudi versiyonu, On Kabile'nin yok olmasına kadar aynı ama daha sonra farklılaşıyor. Yahudi din otoriteleri On Kabile'nin tamamen kaybolduğunu söylüyordu. Samiriyeliler On Kabile'nin yerine oraya yerleşen ve daha sonra Yahudi uygulamalarını benimseyen, Asur İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinden gelen halkların vârisleriydi (Krallar Kitabı'na göre, “Asur Kralı İsraililerin yerine Babil,

Kuta, Avva, Hama ve Sefarvayim'den insanlar getirip Samiriyeli şehirlerine yerleştirdi.”). Bu insanlar en sonunda Kudüs'teki Tapınak'tan kaçan bir papazı, Gerizim Dağı'nda kendileri için bir tapınak yapmaya ikna etti. Samiriyelilerin Yahudilerle aynı olduğu pek tabii söylenebilir ama Babil Talmudu'na bakılırsa, sadece “Gerizim Dağı'nı reddedip Kudüs'ü ve dirilişi kabul ederlerse”; çünkü onlar “gayrimeşru kadınlarla evleniyorlar”dı, bu muhtemelen başka ırklardan kadınlarla evlenmek anlamına geliyor. Bu kabul edilemez geleneklere bağlı kaldıkları sürece Yahudiler ile Samiriyeliler arasında bir ilişki olamazdı.

Talmud'un hükümleri gerginlik yaratıyordu ama siyasi düşmanlıklar ilişkileri daha da kötü hale getirdi: Eski İsrail ve Yahuda krallıkları zamanındaki gibi, iki grup, bölgesel güç mücadelesinde farklı taraflara destek verdi. Büyük İskender Yahudilerle savaşırken Samiriyeliler onunla yürüdü; İskender fikrini değiştirip Yahudileri desteklediğinde Samiriyelilerle bir savaş içine girdi. Yahudiler MÖ 2. yüzyılda yaşanan Makabi Savaşı'nda İskender'in Yunan vârislerine isyan edince, Samiriyeliler karşı tarafta yer aldı; Yahudi asiler intikam amacıyla Samiriyeli tapınaklarını yaktı. Bu savaşların sonrasında Yahudiler bastırıldı, Samiriyelilerse zenginleşti.

İsa gelene kadar Samiriyelilerin sayısı yarım milyonu bulmuş olabilir. Ama ilişkiler her zamankinden daha kötüydü. MS 9. yüzyılda Samiriyeli bir çete Kudüs'e girdi ve etrafa insan kemikleri saçarak Yahudi Tapınağı'nı kirletti. MS 50 yılında Celile'den Kudüs'e tapınağı görmek için yolculuk eden bir Yahudi, bugün Cenin'in bulunduğu bir köydeki Samiriyeliler tarafından öldürüldü. İsa bu iki tarih arasında vaazlar veriyordu; ya bu sebepten ya da güvende olmadıkları korkusuyla, havarilerine, vaazlarını vermek için Samiriyeli kentlerine girmemelerini tembihledi. Daha sonra yumuşadı ve Kudüs'e giderken kendisi Samiriyeli bölgesinden geçmeyi planladı. İsa'nın Yakup'un Kuyusu'nda Samiriyeli kadınla karşılaşması ve “İyi Samiriyeli” meseli, Samiriyelilere karşı daha dostane bir tutum sergilemektedir. Aslında bir ara İsa, Samiriyeli olmakla suçlandı. Belki de Hristiyanlık, Samiriyelilikten Hristiyanlığa geçenlerin dikkatini bu yüzden daha önce çekmişti.

Peki daha sonra Samiriyelilere ne oldu? Balatalı arkadaşım bana sürpriz bir şey göstermek istiyordu. Gerizim Dağı'nın kenarındaki kıvrımlı yolu çıktık ve tepede küçük bir köye girdik. Arkaik İbranice harfler binaları örümcek gibi sarmıştı; beyaz cüppeli ve kırmızı-beyaz tarbuş giymiş bir adam sokakta yürüyordu. Küçük bir müze bu adamın ve köyde yaşayan diğerlerinin kim olduğunu anlatıyordu. El-Luz denen (“badem ağaçları” anlamına gelir) bu dağ köyü ve İsrail'in başkenti Tel Aviv'deki bir kenar mahallede bulunan sokak, 750 Samiriyelinin bulunabileceği, dünyada kalan son iki yerdi.

MS 70 yılında Romalı lejyonlar Yahudi isyanını bastırıp Kudüs'ü yağmalayarak tapınağı sonsuza kadar yıktığında Yahudilerin mahkûm olduğu kadere Samiriyeliler de mahkûm oldu; 130'larda bir başka isyanda Yahudiler daha da kötü bir felaket yaşadı: Yarım milyon Yahudi öldürüldü ve geriye kalanlar anayurtlarından tamamen sürüldü. Samiriyeliler eski düşmanlarının yokluğunda kelimenin tam anlamıyla yeşerdi. O sıralar liderleri olan Baba Rabba, daha sonra bir efsanede bir reformcu ve mucizevi bir işçi olarak hatırlandı. Hristiyan misyoner çalışmaları 6. yüzyılda bir dizi Samiriyeli isyanını kıskırtmış olabilir; bu isyanların sonrasında İmparator İustinianos, Samiriyelilerin tüm sinagoglarını yıktı, hükümet ve orduda hizmet almalarını yasakladı, mahkemede bir Hristiyan aleyhinde tanıklık yapmaları hatta sahip oldukları şeyleri evlatlarına bırakmaları bile yasaklandı. Haliyle Samiriyeliler yabancılara düşman oldu: Piacenzalı Antoninus isminde Hristiyan bir hacı, Samiriyeli kentlerine gittiğinde "İster Hristiyan ister Yahudi olalım, ayak izlerimizi samanlarla yakıyorlar; ikisinden de o kadar da korkuyorlar," diye belirtmişti. Aynı şekilde Samiriyelilerin 637'de Arap Müslümanların gelişini hoş karşılaması da hiç şaşırtıcı değil.

Arap-İsrail çatışmasının Müslümanlar ile Arapların ilişkisini şekillendirdiğini düşününce, bu ilişkinin bir zamanlar yakın ve saygı temelli olduğuna inanmak zor. Bir zamanlar, Müslümanlar Mekke'ye dönmeye başlamadan önce, Yahudiler de Müslümanlar da aynı yöne yani Kudüs'e yönelerek dua ederdi. İlk Müslümanlar Arabistan'daki Yahudi kabileleriyle savaşa da, Kuran'daki pek çok ayette Yahudilere saygı ve hoşgörü gösterilmesi öğütlenir. Müslümanlar ve Yahudiler birbirlerini Hristiyanlara göre çok daha layıkıyla tektanrılı görürdü; çünkü iki grup da İsa'nın Tanrı'nın sureti olduğunu kabul etmez, Tanrı'yı herhangi bir surette resmetmeyi reddederdi. (Musevilige geçmesine izin verilmeden önce hayatının bir döneminde Müslüman olmaya zorlandığı için İslamiyeti içeriden tanıyan) büyük Yahudi âlimi Maimonides (İbn Meymun), Müslümanların "Birliği Tanrı'ya atfederek hiç de hata yapmadığını" ifade etmişti. Müslümanlar İslam hukukunu oluştururken Yahudi ilminden yararlandı; bazen de Kuran'daki daha yumuşak kanunların yerine Talmud cezalarını koydular (örneğin zinayı taşıyarak cezalandırmak). Bunların hiçbiri, İslamiyeti kabul etmemiş olmaları her zaman aleyhlerinde kullanılabilecek olan Yahudilerin iyi muamele görmesini garantilemiyordu. İslam fethinden sonra yasal ayrımcılıkla karşı karşıya kaldılar ve her zaman zulme uğrayabilirlerdi. Yine de Kudüs'ü Avrupalı Fransızlara karşı korumak için Müslümanlarla birlikte çarpışıp Birinci Haçlı Seferi'ne kadar Müslüman hükümdarlarına sadık kaldılar.

İlk Müslümanlar, Samiriyelilerin gerçekten ehl-i kitap bir halk olduğundan şüphe ediyor, Hristiyan ve Yahudi komşularına kıyasla onlardan daha fazla vergi

alıyordu. Yine de Samiriyeliler İslam fethinden, Yahudilerden daha fazla faydalandı. İsraili tarihçi Nathan Schur, “Arap fethinin aslında Samiriyelilere yardımı dokundu,” diye yazmıştı, “onlara yüzyıllardır görmedikleri bir ibadet özgürlüğü tanıdı ve diniyle edebiyatının zenginleşmesini mümkün kıldı.” Samiriyeliler Aramiceyi bıraktı ve Arapça konuşmaya başladı; kendileri için farklı isimler yarattılar (örneğin Müslümanların *Abedallah*’ının yerine “Yahve’nin hizmetkârı” anlamına gelen *Abed Yahve*: Yahudilerin On Emri’nin aksine, Samiriyelilerde Tanrı’nın ismini kullanmak bir tabu değildir).

Samiriyeliler ekonomik faydalar, toplumsal ilerleme ve teolojik nedenlerden ötürü, zulüm görmeksizin İslamiyeti kabul etti. Dolayısıyla topluluk azalmaya devam etti ve iyi muamele uzun sürmedi. Bazen ruhban sınıfının baskısı altında kalan katı İslam hükümdarları Samiriyelilerin din değiştirmesini teşvik eden cezalandırıcı ve aşağılayıcı kanunlar çıkardı; liberal ve dostane hükümdarlar da geçici rahatlıklar sağlamaktan öteye gidemedi. Kahire, Gazze, Halep ve Şam’daki Samiriyeli toplulukları birer birer küçüldü ve yok oldu; Nablus bulundukları tek yer haline geldi. 16. yüzyıla gelindiğinde çağdaş Samiriyeliler Batı’daki kayıtlarda ilk kez ortaya çıktığında, dünyanın bir yerlerine dağılmış kalan Samiriyelileri bulmak konusunda çaresizdiler. Fransız araştırmacı Joseph Scaliger o zamanlar kendisinin bir Samiriyeli, Avrupa’daki uzun zamandır kayıp olan bir toplumun üyesi olabileceğini düşündürerek onları kandırdı. Onlar da bir umut, kendisine şöyle yazdılar: “Allah aşkına sana soruyoruz ve onun kutsal adı altında sana yalvarıyoruz ki ricamızı cevapsız bırakma... Aranızda Levi, Harun ya da Phineas’ın soyundan gelen rahipler var mı ya da hiç rahibiniz var mı?” (Levili kabilesinden Harun, Eski Ahit zamanından bütün Yahudi rahiplerin atasıydı; Phineas da Harun’un torunuydu). Bu, On Kabile mitinin kendilerine ait olan versiyonuydu.

Sayıları azalsa da Samiriyeliler kendilerini çok onurlu eski bir tarihin vârisleri olarak görüyordu. Scaliger’e yazdıkları mektupta hâlâ Phineas’ın soyundan gelen bir başrahipleri olduğunu yazdılar (“Yahudilerin Phineas’ın soyundan gelen rahipleri yoktur,” diye ekledi yazar, rekabet eder gibi). Çoğu Yahudinin aksine onlar ait oldukları kabileyi hatırlıyordu; Yahudi rahipleri *kohen*’ler gibi Samiriyeli rahipler de Levi’nin soyundan geliyordu; sıradan Samiriyelilerin soyuysa Yusuf’a dayanıyordu. Bir misyoner olan Joseph Wolff’a 1820’lerde Israel el-Shalaby isimli bir Samiriyeli, Samiriyelilerin Yusuf’un soyundan geldiğini, ihanet edilip kardeşleri tarafından köle olarak satıldıklarını unutmadıklarını söyledi. Samiriyeliler Yusuf’un acısını devraldı ve Yahudilere içerleyerek şöyle dediler: “Onun çocukları olan bizler, kardeşlerinin babamız Yusuf’a kötü davrandığını asla unutmayız.”

1772'ye gelindiğinde Nablus yasaları Samiriyelilerin halk içindeyken zil takmalarını gerektirdi ve ata binmelerini yasakladı (Acil durumlarda katıra binebilirlerdi). Nablus'taki yerel siyaset şiddetliydi ve hızlı ilerliyordu: Bazı demagoglar Samiriyelilere saldırmayı kendi İslami yetkilerini öne çıkarma fırsatı olarak gördü. Bunlardan birisi 1850'lerde bir isyan başlattı ve bazı adamlar Samiriyelilerin ya İslamiyete geçmesi ya da ölmesi gerektiğini haykırdı. Yahudi başshaham Kudüs'ten tam zamanında gelip Samiriyelilerin de tek tanrılı olduğunu söyleyerek bir felaketi önledi (Bu, Yahudiler ve Samiriyeliler arasında süregelen kötü ilişkiler düşünüldüğünde tarihi bir hamleydi).

1828'deki ölümünden sonra anıları yayımlanan Amerikalı misyoner Saygıdeğer Pliny Fisk, Samiriyelilerle karşılaşmasını şöyle anlattı: "İngiltere'de Samiriyeli olup olmadığını soruşturdular ve olmadığını söylediğimizde pek de memnun olmadılar. Benim Amerika'dan geldiğimi öğrenince 'Orada Samiriyeli var mı?' diye sordular. 'Yok' dedim ama kendilerinden gayet emin bir şekilde, olduğunu hatta Hindistan'da olduğunu söylediler." John Mills isminde ve kendi kendine İbranice, Latince ve Yunanca öğrenen Gallerli bir adam 1850'lerde Nablus'a gitti. Mills, Samiriyelilerin etkileyici insanlar olduğu yorumunu yaptı: "Bir cemaat olarak, Filistin'de onlarla kıyaslanabilecek hiçbir şey yok... uzun boylular ve gururlu bir duruşları var." Anlatısına "aile üyeleri içinde aşikâr bir benzerlik" olduğunu ekledi. Büyük kulak memelerini içeren pek çok benzerlikleri günümüzde de var. Topluluk ona ülkesinde İbrani olup olmadığını sorduğunda, Mills Yahudileri kastettiklerini sanıp "Var," dedi. Kayıp bir Samiriyeli kolonisi bulabilecekleri düşüncesiyle bir kez daha heyecanlandılar. Ama gerçek, dünyada yalnız olduklarıydı.

Bir mesih ya da kendi deyimleriyle *Ta'eb* bekliyorlardı. John Mills, mesihlerinin "kan dökmek için değil, milletleri iyileştirmek için; savaşmak için değil, barış getirmek için" geleceğine inandıklarını yazdı. Mills'in açıklamadığı bazı nedenlerden ötürü, mesihin 1910'da geleceğini tahmin ediyorlardı ama gelmedi. Öte yandan Filistin'de 1920'de yürürlüğe giren İngiliz mandası bir dönüm noktasıydı. O andan itibaren, Eski Ahit'te adı geçen bağlantılarından dolayı Samiriyelilere iyi gözle bakan İngiliz Hristiyanların da teşvikiyle topluluk iyileşmeye başladı. Rahatlama tam vaktinde geldi: Topluluğun, tüm zamanların en az sayısı olan 146 mensubu vardı.

Yüzyıllar boyunca parşömenlere, Gerizim Dağı'nın Tanrı'nın kutsal dağı olduğunu kanıtladığına inandıkları eski Eski Ahit metinlerini yazmaya devam ettiler. İsrail ile Yahuda arasındaki eski tartışmayı da unutmadılar. 1940'larda yeni Yahudi devleti kurulduğunda, Samiriyeli bir rahip, İsrail evinin son vârisi olmanın verdiği gururla İngiliz memura şöyle dedi: "Krallıklarını bir kez daha kuran Yahudilere düşman değilim. İsrail'in olması gereken, asla onların olmamış

topraklara kurulacak olmasına öfkeliyim!” O zamanlar Samiriyelilerin sayısının iki yüz, Yahudilerinkininse on bir milyon olduğu gerçeği onu yıldırılmamıştı. İngiliz gezi yazarı H.V. Morton’un o sıralarda dediği gibi, “Sanırım Samiriyeliler MS 638’den beri orada bulunan Arapları mütecaviz bir topluluk olarak görüyor!”

* * *

2012’de bu kitap için araştırma yaparken, Kudüs’te konsolos olduğum zamanlardan sakladığım şeylere tekrar baktım. Pek çok hatıranın birleşimiydi. Kilisenin kubbesinden aşağıya bakıp, Ortodoks piskoposunun, besbelli ki bir mucizeyle, İsa’nın kabrine evsahipliği yaptığı söylenen küçük odadan ateş getirdiğini gördüğüm Kutsal Mezar Kilisesi’ndeki Paskalya ayninine bir bilet vardı. Yahudilerin, tapınaklarının MS 70 yılında, kendi hükümdarlıklarına direndikleri için Museviliği bölgeden silmeye kararlı Romalılar tarafından yerle bir edilmesini yad etmek için hâlâ gittiği Ağlama Duvarı’nın bir fotoğrafı vardı (Ağlama Duvarı aslında bir zamanlar tapınağın üzerinde durduğu, taşlardan oluşan bir settir; asıl binanın bir parçası değil). Ayrıca Müslüman fethinden sonra eski tapınak bölgesine inşa edilen altın kubbeli Kubbetü’s-Sahra’nın da bir resmi vardı.

Samiriyelilerden de bir hatıra buldum: Arapça, İngilizce, İbranice ve 1998’de köylerindeki binaların üzerini örümcek gibi kapladığını gördüğüm aynı harflerle dört dilde basılmış bir gazete. Bu antik Samiriyeli metni, İbranice metnin daha eski bir versiyonuydu. Küçük kitapçığın her sayfasının en altında efsane *A.B.* (Samiriyeli Haberleri) vardı. Kitapçık 2001 yılında Filistin intifadasının zirvesinde yapılan bayramın barış içinde geçtiğini söylüyordu. Filistinliler, İsrail güçleriyle herhangi bir şekilde karşı karşıya gelmeyecekleri konusunda anlaşmıştı. Ben dahil olduğum için bana teşekkür edildi; Samiriyelilere ilk ziyaretimden sonra onları birçok kez daha ziyaret ettim ve bir seferinde, bayram sırasında, Filistinlilerin kavgayı durdurmasını desteklememi istediler.

Filistinlilerle kendileri uğraşırken zorluk yaşadıklarından değildi ama gazetede şöyle diyordu: “Dağdan Nablus’a bayram için alışveriş yapmaya inen Samiriyeliler, bölgede yaşayanlar tarafından sıcak karşılandı... Nablus’ta yaşayanlar yabancı bir yüze şüpheyle yaklaşırlar... ancak gelenler Samiriyeli olduklarını söylediğinde bu şüpheler yerini hemen gülümsemeye, ardından da el sıkışmaya bıraktı.” Bunu okurken Samiriyelilerin İsrail’in kayıp On Kabile’sinden daha muhteşem bir şey olup olmadığını merak ettim: Filistinliler ile İsraililer arasında bir köprü olabilirlerdi.

Bu yüzden bu kitap için güzel bir bölüm olmasını umdum. Yahudilerinkine benzeyen düşünce ve görenekleri, okurlara diğer bölümlerde bahsedilenlerden daha tanıdık gelecektir. Ancak İsraili araştırmacı Nathan Schur tarafından “yüzyıllar

geçtikçe kendi milli farkındalıklarını sürdürmüş en küçük insan grubu” olarak tanımlanan bu topluluğun varlığı, bir halkı neyin ulus yaptığı konusuna ışık tutabilir. Kendimiz ile onlar arasındaki görünmez çizgiyi çekmemizin nedeni nedir?

Samiriyelileri ilk ziyaret ettiğimde sürekli bir barışın mümkün olabileceğini ümit ediyorlardı. On yıldan daha uzun bir süre sonra bu umutlar boşa çıktı. Geri dönersem göreceklelerinden korkuyordum. Ama gitmeye karar verdim çünkü davet almıştım. *A.B.* gazetesinin editörü Benyamim (Benjamin isminin Samiriyeli karşılığı) Tsedaka'ya, köyde geçirdiğim kısa zamandan beni hatırlayabileceğini umarak yazmıştım. İlk önce cevap vermedi ama birkaç hafta sonra onun adına ilginç bir mektup aldım: “Paskalya Kurbanı bu yıl 4 Mayıs 2012 Cuma günü öğlende gerçekleşecek.” “Benny” olarak imzalanmıştı ve ilgilenebilecek uzun bir isim listesine gönderilmişse benziyordu. Arkasında Levililerden okumalar ve bunların ne zaman okunması gerektiğine dair talimatların bulunduğu bir liste vardı. Hamursuz Bayramı döneminde *koşer matzos* (mayasız ekmek) emrediliyor, makarna yasaklanıyordu. Doğu yönüne dönerek dua edilmesi gerekiyordu; Hindistan ya da Rusya hariç, çünkü o zaman güneybatıya dönülmesi gerekiyordu. Paskalya Kurbanı ve Hamursuz Bayramı belli ki Pesah'tı ama Samiriyeliler için bunların zamanı Yahudilerinkinden farklıydı (İki grubun takvimleri arasında çok küçük farklılıklar var; Samiriyeli ziyaretleri Yahudilerinkinden iki gün önce ya da bir ay sonraya denk gelebiliyor).

4 Mayıs'ın, Samiriyelileri ve Benny'i ziyaret etmek için iyi bir zaman olduğuna karar verdim. Ama öncelikle İsrail sınır yetkililerini atlatmak zorundaydım. Bunun zor olacağını düşünmek için sebeplerim vardı. Pasaportumda, şüphe uyandıracak her ülkenin mührü vardı: Irak, İran, Suudi Arabistan, Afganistan ve Pakistan; Chicago ve Londra havaalanlarındaki geliş kısmında tutulmama sebep olmuştu. Güvenlik delisi Tel Aviv'de neler olabileceğini hayal bile edemiyordum. Yine de çok önceleri, Kudüs'te görevli olduğum sırada birkaç hafta İbranice öğrenmeye çalışmıştım. Bunun yetkililerle buzları biraz eriteceğini düşünmüştüm ama daha sonra tümünün bir aşk masalı olduğunu fark ettim. Bununla birilerini kazanacağımdan şüpheliydim.

İsrail'deki Ben-Gurion Havaalanı'ndaki sınır görevlisi şaşkındı. “Bayram için mi geliyorsunuz?” dedi, “Ama bayram bitti.” Ona Samiriyeli denen bir grubun Batı Şeria'daki küçük bir köyde kutladığı bir başka bayram olduğunu anlatmaya çalıştım ve bunu der demez böyle bir şeyi hiç duymadığını fark ettim. Geliş salonunun bir köşesindeki, detaylı incelemeye tabi tutulan şüpheliler için ayrılmış özel bir bekleme odasına alındım. Bir banka oturdum. Yaklaşık bir düzine Filistinli kadın da karşımdaki bankta oturuyordu. Yanımda Ortodoks Yahudilerin *peyot*'larına sahip (uzun favoriler) ve *kippa*'sını (*yarmulke* de denen takkesini) giymiş, Arapça

etiketleri olan kocaman bir yığın mal taşıyan koyu tenli bir çocuk vardı. Bana Yemenli olduğunu söyledi; başkent Sana'nın yakınlarındaki bir köyde yaşayan ailesini ziyaretten dönüyordu. Birkaç ay öncesine kadar Yemen'de kalan dört yüz Yahudiden biriydi; şimdi İsrail vatandaşlığını bekliyordu.

Soruşturma neyse ki kısa sürdü; çünkü havaalanı çalışanlarından biri Samiriyelileri biliyordu ve imdadıma yetişti. Dolayısıyla birkaç saat içinde Kudüs'e giden bir otobüse bindim ve İskandinavya'dan gelen turist bir yolcunun hayrına, hatırladığım kadarıyla geçtiğimiz yerleri anlatmaya çalışıyordum. 20. yüzyılda Yahudi göçmenler tarafından kurulan deniz şehri Tel Aviv arkamızdaydı; solumuzda Arap köyü Ebu Gosh vardı; ileride de Kudüs: 1960'lardan hit bir İsrail şarkısında söylendiği gibi "Altın Kudüs". Şehirdeki büyük kısmı altın olan şey, önde gelen Müslüman mabedinin kubbesiydi. Binalarının beyaz taşlarının güneşin değişen ışınlarını yansıtması gibi, Kudüs de baktığınız açıya göre karakter değiştiren bir şehirdi. Burası İsrail devletine ait bir bölgedir ama hem dindar hem de seküler turistler için önemli bir duraktır; şehrin duvarları hâlâ kilometrelerce uzaktan görülebilecek çarpıcılıkta mimari bir mücevher ama aynı zamanda dindar ve seküler Yahudi ve Arapların, kendilerini yer ve özgürlük korkusundan kurtulmak için mutsuz bir rekabetin içinde buldukları bir sınır şehri.

O akşam otelime vardığımda Benny Tsedaka'yı aradım ve Gerizim Dağı'ndaki el-Luz köyüne en kolay nasıl gideceğimi sordum. Kolay olduğunu söyledi: Tek yapmam gereken, Şam Kapısı'ndan, Kudüs Eski Şehir'den geçen bir Filistin otobüsüne binmekti. Beni kuzeye, Batı Şeria'daki Filistin yönetimi altında bulunan Ramallah kentine götürecekti. Oradan beni Nablus'a götürecek Filistin plakalı bir başka otobüse binecektim. Nablus'tan da bir taksi çevirecektim. Plan kulağa makul geldi: Daha önce Filistin otobüslerine binmişim ama yolculuğa çıkmadan önce kontrol etmem gereken bir şey daha vardı. Batı Şeria'da bazen Filistinlilere uygulanan seyahat sınırlamaları olduğunu biliyordum. Bu yüzden, köye varabileceğimden emin olmak için Nablus'un Filistinli valisini aradım. Vali panik içindeydi. "Samiriyeli Bayramı yüzünden bütün yolları kapadılar," dedi, "Gidemezsin. Haftaya gel." Tam da bu bayram için geldiğimi anlatmaya çalıştım ama telefonu kapattı. Şaşkına döndüm ama alternatifleri düşününce Samiriyelilere ulaşmanın başka bir yolu olduğunu fark ettim.

İsrail Doğu Kudüs'ü alıp 1967 savaşında Ürdün Nehri'ne kadar topraklarını genişlettiğinde, İsrail hükümeti de dahil olmak üzere mümkün olduğunca çabuk geri çekilmek isteyen pek çok Yahudi vardı. Diğerleri daha genişlemeci bir bakış açısına sahipti ve fethettikleri bölgeleri ellerinde tutmak istediler. İsrail'in önceki sınırlarının korunamaz olduğunu tartıştılar. Dini duygular onlardan yanaydı:

Kudüs'ün Eski Şehir'i, eski Tapınak'tan kalanlarla birlikte MS 70 yılından beri ilk kez Yahudilerin ellerindeydi. İsrail burayı bırakmadı ve o zamandan beri Doğu Kudüs'ü İsrail'in ayrılmaz bir parçası yapabilmek için bir dizi önlem alındı.

Dindar bir grup İsrailli, İsrail'in önceki doğu sınırı ile Ürdün Nehri arasında kalan toprakların, Batı Şeria olarak bilinen bölgenin, ilelebet İsrail devletine ait olması gerektiğine inanıyor. İsrail'in askeri amaçlarla el koyduğu toprakları kullanarak oralarda yerleşkeler oluşturdular. Bu durum, el konan toprakların insan yerleşmeleri olarak kullanılmasını yasaklayan Cenevre Sözleşmesi'nin dışına çıkmak anlamına geldiği için tartışmalara yol açtı. Ayrıca İsraillilerin yakınlarındaki yerleşmelerde yaşayan Filistinli köylülerle sürekli karşılaşmasına, bu insanların da terörist saldırıların kolay hedefi olmasına da neden oldu. Yine de dindar insanlar diğerleriyle ekonomik nedenlerle bir araya geldi: Değerli su kaynaklarına sahip ve stratejik konumlarda bulunan topraklar İsrailli Yahudilere düşük fiyatla sunuldu. İsrail plakalı arabaları ve otobüsleri vardı; bu da Filistinlilere uygulanan yol yasakları ve hareket kısıtlamalarından muaf olmalarını sağlıyordu. Yollar Filistinlilere kapalı olsa da, onlar bu araçlarla geçebiliyordu; belli ki benim de onlardan birini bulmam gerekiyordu. Beni Samiriyeli köyüne götürebilecek bir araç bulup bulamayacağımı görmek için Kudüs merkezi otagına gittim.

Terminal kalabalıktı ama insanların çoğunluğu bildik yerlere gidiyordu: Tel Aviv, Netanya, Eilat. Otobüs rehberine sorduktan sonra Batı Şeria'ya terminalin en sonundaki özel bir perondan hizmet verildiğini öğrendim. Binince fark ettim ki, otobüs kurşun geçirmezdi ve yolcuların çoğu makineli tüfekleri olan askerlerdi. Göçmen hareketinin ideologları, topluluklarını, Eski Ahit'te de söylendiği üzere Yahudilere ait olan topraklara dönüş ve terörizme sert bir başkaldırı olarak görüyordu. Filistinliler için bu, İsrail'in Batı Şeria'da gerçekleştirdiği askeri fethin ırkçı bir istismarını ve bağımsız bir devlet heveslerini kursaklarında bırakacak korkunç bir kamulaştırmayı temsil ediyordu. Yıllar içinde göçmenler ve Filistinliler arasındaki çatışmalar sık ve kanlı bir hale geldi.

Otobüs kuzeye doğru yola çıktı ve "ayrım duvarı"nı geçti: Kısmen bir çit kısmen de yüksek bir duvar olan bu yer, İsraillilere yöneltilen terörist saldırıları azaltmak için inşa edilmişti. Filistinlileri Kudüs'ten ayırmış, ister Hristiyan ister Müslüman olsun kutsal yerlere erişimlerini sınırlamıştı. Duvarın diğer tarafında İsrail'in hem içinde hem dışındaydım. Bir otobüste, İsraillilerin yaptığı bir yolda İsrail şehri gibi hissettiren bir kente gidiyordum. Ama resmi olarak İsrail'in dışındaydım: Girdiğim bölge seçimle gelmiş siviller tarafından değil, askeri bir vali tarafından yönetiliyordu ve orada doğan Yahudi olmayan çocuklara İsrail vatandaşlığı verilmiyordu. Filistinliler için tümsekli ve çukurlarla kaplı bir yol bazı noktalarda İsrailliler için

yapılmış yola paralel gidiyor, daha sonra kayboluyordu. Otomatik olarak ağ değiş-tiren cep telefonuma bir mesaj geldi: “Filistin’e hoş geldiniz. Yaseminleri koklayın, zeytinleri tadın!” Kalın camlı pencereler kokunun ve tadın dışarıda kalmasına neden oluyordu ama hatıralar ve suçluluk hissi gibi, radyo sinyallerini engellemek de o kadar kolay değildi. Filistin ve İsrail’e ait cep telefonu operatörleri bile çatışıyor, birbiriyle rekabet ediyor gibiydi.

İsrail ve Filistin arasındaki barış süreci yıllarca, aralarında bir sınır çizmek üzerine yoğunlaşmıştı. Ancak harita üzerinde çizilecek bir sınır sadece iki boyutlu bir şeydir. Bu nedenle 2000 yılındaki Camp David Sözleşmesi’nde üç boyutlu bir çözüme ihtiyaç duyulduğu öne sürüldü. (İngilizcede Tapınak Dağı olarak bilinen) Müslümanlar için kutsal olan Haremü’ş-Şerif bu önergeye göre Filistin’in olacak, bunun altındaki eski Yahudi Tapınağı’nın kalıntıları İsrail’in bir parçası olacaktı. Belki üç boyut bile yeterli değildir; İsrail ve Filistin karmaşasını anlamak için dört boyuta gerek vardır; çıplak gözle görülemeyen ama orada yaşayan herkese tanındık gelen: Tarih. İsrail’deki her yerin, Batı Şeria’nın, Gazze’nin Arapça bir ismi ve İbranicede alternatif bir ismi var; aynı şekilde her yerin Yahudi ve Filistinlilerle bağlantıları ve geçmişi var. “İsrail” ve “Filistin” hâlâ yerel halk tarafından iki farklı ülkeyi ifade etmek için kullanılmıyor; daha çok Ürdün Nehri ve Akdeniz arasında kalan topraklar için alternatif bir isim görevi görüyor. Arap olan İsraillilerin beşte biri kendilerine gittikçe daha fazla Filistinli diyor; Batı Şeria’ya yayılan İsrail yerleşmeleri de “iki devletli bir çözüm”ü yani bağımsız bir Filistin devletini, geçen her yılla birlikte daha az uygulanabilir buluyor.

Gittiğim Nablus şehrine İsrailliler Şekem diyor: Bu, şehrin Eski Ahit’te geçen eski ismi. Tarihi Müslüman camilerinin olduğu bir yer ama Yusuf’un Kabri gibi, Yahudiler için kutsal mekânlara da ev sahipliği yapıyor. Aynı şekilde Tel Aviv’in banliyöleri tarihi Filistin şehri Yafa’yı da kapsıyor; Nablus’un dışında yaşayan mültecilerin çoğunun kökeni burada. İki halk bir tek coğrafi açıdan iç içe geçmemiş; diller de öyle: Ben Yahuda, modern İbraniceyi keşfettiğinde ve Eski Ahit’te ihtiyaç duyduğu sözcükleri bulamadığında bu sözcükleri Arapçadan ödünç almış. Bu süreç İsraillilerin “hadi gidelim” anlamına gelen Arapça *yalla* kelimesini, Filistinlilerin de ödeme noktası için İbranice *mahsoom* sözcüklerini kullanılmasıyla o zamandan beri devam ediyor. İki halkın DNA’sı da bağlantılı. 2010’da yayımlanan bir çalışmada –Yahudi DNA’sına Musevilige geçilmesiyle gelmiş olabilecek Avrupalı etkileri bir kenara koyarsak– “çoğu Yahudi nüfusuna genetik açıdan en yakın komşular Filistinliler, Bedeviler ve Dürzilerdir” denmiştir.

Yahudiler ve Filistinlilerin ataları aynı olsa da, dini farklılıkları bu kan bağıını bozdu. Birlikte dua etmek ve inançları paylaşmak, aynı aileden gelmekten daha

önemli oldu. Bir zamanlar Yahudiler ile Samiriyeliler arasında da benzer bir şey yaşandı. 2004'te gerçekleştirilen bir genetik çalışmasında Yahudi *kohanim* ile Samiriyelilerin bağlantılı olduğu ortaya çıktı; bu da Samiriyelilerin, Süryaniler tarafından kurtarılan İsrail kabilelerinin soyundan geldikleri iddiasını destekliyor.

Samiriyeli köyüne ulaşmak kolay değildi. Yolcuların bana söylediğine göre, onlara en yakın yerleşke Har Brakha'ydı. Küçük ve aşırı dindar olan bu köye üç taşıt değiştirerek varılabildi. İlki beni 1970'lerde, Batı Şeria'nın tam ortasına oturarak, bir Filistin devleti kurulmasını engellemek için ideologlar tarafından yaratılan büyük bir üniversite şehri olan Ariel'de indirdi; o zamandan beri burası çoğu ucuza barınma isteyen büyük bir nüfusun ilgisini çekmeyi başarıyordu. Sessiz ve ağaçlarla kaplı sokaklarında, aç biilaç ve asla bulamadığım bir yeri arayarak dolandım. Yiyecek alma düşüncesinden vazgeçtim ve bir sonraki otobüsümü beklemeye başladım. İlkinden daha boştu ve yolculuk ederken yerel Yahudilerin Eski Ahit'te tasvir edilene daha yakın bir yaşam sürmek için işlediği üzüm bağlarını gördüm. Filistinlilerle daha barışçıl ilişkiler içinde olsalardı, zeytin hasadı sırasında Filistin köylerinde ya da gün ortasında çadırının girişinde oturan bir şeyhin olduğu Bedevi kampında, Eski Ahit'e uygun sahneler yakalayabilirlerdi. Ama onlarınki her anlamda bir hudut bölgesi varoluşuydu.

İkinci otobüs beni Nablus'un hemen dışında, yakınlarında bir benzin istasyonu bulunan ve patlamalara karşı bir duvarla korunan yol kenarındaki bir barınakta indirdi; tepesinde Har Brakha'nın bulunduğu Gerizim Dağı'nın dibindeydi. Yanımda bir sonraki otobüsü bekleyen çocuklara bakınca, burada bir tarih ya da kutsiyet aramak için büyük bir hayal gücü gerekiyordu. Havaalanındaki Yemenli arkadaşım gibi onlar da katı dindar Yahudilerin *peyor*'unu giyiyordu ve bana meraklı bakışlar attılar. Belli ki buraya yabancılar sık gelmiyordu. Otobüs geldi ve bizi –şamatacı erkekleri öne, ağırbaşlı kızları arkaya olmak üzere– alarak Har Brakha'yı oluşturan evlerin bulunduğu dağın tepesine götürdü. Yerleşkenin kenarından bakınca üç ya da dört yüz metre ötedeki Samiriyeli köyünü görebiliyordum; bir tarafı ağaçlıklı, diğer tarafında da tarlalar olan bir yol oraya gidiyordu. Otobüsten indim ve yürümeye başladım.

İsraililer bu Samiriyeli köyüne Kiryat Luza diyor; Filistinliler de al-Tor olarak adlandırıyor. Samiriyelilerde de buranın bir ismi vardı: el-Luz. Her zaman olduğu gibi burada da iki taraf arasında tarafsız olmaya çalışıyorlardı. El-Luz'da yaşayanların hem Filistin hem de İsrail hükümetlerinden aldıkları kimlikleri var, ayrıca komşuları Ürdün'den de pasaport alabiliyorlar. Belli ki Müslüman değiller, Yahudi de. Çoğunlukla iki tarafa da açık kalmayı beceriyorlar. Köye ilk kez 1998'de bir grup mülteciyle birlikte gelmişim. Bu sırada köye, ben yürürken kamyonetiyle

yanıma yaklaşp beni götürmeyi teklif eden Yahudi bir adamla birlikte girdim. Ön koltuk kâğıtla doluydu, hepsini bir kenara aldı. “Burada genellikle benden ve Tanrı’dan başkası yoktur,” diye espri yaptı; sonra da buradaki yerleşmeleri ve Filistin kentlerini gezen bir satıcı olduğunu söyledi. “O kadar da tehlikeli değil,” dedi; bu aralar her şey sakindi.

Köyün kendisi çeşitliliğin bol olduğu bir vitrin gibi tasarlanmışa benziyordu. Gençlerin sosyalleştiği tek bir sokağı vardı. Bir grup erkek çocuk Arapça konuşuyordu: Bunlar, Nablus’un üniversitesinden Samiriyeli arkadaşlarıyla buluşan bazı öğrencilerdi. Mini etekli kızlar asıl dükkânda bir masada oturmuş İbranice konuşuyordu. Bunlar da Tel Aviv’in kenar mahallelerinde yaşayan Samiriyelilerdi ve İsrail toplumuna daha entegrelerdi (Kıyafetlerinden anlaşılıyordu; köyde sürekli yaşayanlar daha muhafazakâr giyinirdi). Bu ziyaretlerin koca bulmaları için iyi birer fırsat olduğunu düşündüm, çünkü Samiriyelilerin, özellikle de Samiriyeli kadınların, kendi dinlerinden olmayan biriyle evlenmeleri yasaktır.

Bazı pratik sorunlarım vardı. Bu köye geceyi geçirecek bir yer ayarlamadan gelmiş, bir Nablus otelinde kalmayı planlamıştım ama güvenlik kuralları beni durduracak gibiydi. Nerede yatacağım konusunda hiçbir fikrim yoktu ama en azından şehrin iki dükkânında yiyecek bir şeyler bulabilirim diye düşündüm. Bayram için hazırlık yapılan bu günlerde köyde normal ekmek yenmiyor ya da satılmıyordu. Sade bir öğün için bulabildiğim en iyi şey bir konserve zeytin ve bir paket peynirdi. Bunları almak için sıraya girdiğimde, dükkânın tavanından aşağı sarkan, üzerinde “İyi Samiriyeli” yazan kupalar ve tişörtler gördüm. Bu aynı zamanda köyün şu anda kapalı olan misafir merkezinin de adıydı.

Köyün en yüksek noktasında bulunan Samiriyeli tapınağının kalıntılarına doğru yol aldım. Arkeologların hâlâ kazı çalışmaları yaptığı ve harikulade şeyler bulduğu kalıntıların etrafı çitlerle çevriliydi. Bir çocuk ücret karşılığında bana burayı gezdirmeyi teklif etti. Anahtarla açtığı kapıdan geçmemi sağladı ve bir zamanların görkemli tapınağının taş temellerini gösterdi. Arkeologlar, bu Samiriyeli tapınağının yirmi beş yüzyıl önce 96 ila 98 metre olan duvarlarla çevrili olarak inşa edildiğini ortaya koymuştu. Tapınakta aynı anda binlerce kişi ibadet edebilirdi. O kadar çok hayvan kurban edilmişti ki, bölgede dört yüz bin kemik parçası bulundu. Metinler buranın “Tanrı’nın meskeni” olduğunu söylüyordu. Bölgedeki baş arkeolog, Samiriyeli tapınağının ilk Yahudi tapınağından daha önce inşa edildiğine dair tartışmalı bir şey söylemişti.

Parmaklıkların kenarından Nablus’a, aşağıdaki vadiye baktık. Yakup’un Kuyusu Kilisesi’ni görebiliyordum. Yakup’un on iki oğlu vardı ve her biri bir kabile kur-

muştı: Oğlana kendisinin hangi kabileden olduğunu sordum. “Menaşe,” dedi. Menaşe, Yusuf’un kabilesinin iki kolundan biriydi; bu yüzden aşağıda kabrini görebildiğimiz Yusuf bu çocuğun atasıydı. Elbette artık Samiriyeli olmayan pek çok kişinin de atası olabilir. Nablus ve etrafındaki köylerde yaşayan pek çok Müslüman Samiriyeli vârisi olmalı. Bazı ailelerin İslamiyeti çok yeni kabul ettiği söyleniyordu. Bu ailelerden birinin mensubu olan Adli Yaish, Hamas adayı olarak, yüzde 76 çoğunlukla Nablus valisi seçildi. Daha sonra Benny Tsedaka, Filistinlilerin yüzde 90’ından daha fazlasının Samiriyeli ve Yahudi soyundan geldiğini iddia etti. “İki tarafın da dindarlarına sorsanız bunun saçmalık olduğunu söyler ama doğru!” (Kendisini yaşadığı topraklara bağlayan uzun geçmişin farkındaydı. Daha sonraki bir tarihte, Benny’le İngiltere’deyken, Yahudi bir adam ona ailesinin ne kadar zamandır İsrail’de yaşadığını sordu. Cevabı yanlış duydu ve “127 yıldır mı? Çok uzun bir süre!” dedi. “Hayır,” dedi Benny, “127 kuşaktır.”)

* * *

Tapınak harabelerinden Benny’nin evine gidiş sadece kısa bir yürüyüş mesafesiydi. Benny, Samiriyelilerin sözcüsü gibi bir şeydi. Konforlu yazlık villası, topluluğun gazetesine ev sahipliği yaptığı için iki işlev görüyordu. Evin cephesi, İsrail ve Filistinlilerin evlerini inşa ederken kullandıkları gri çimentoyu kaplamak ve düzgünleştirmek için faydalandıkları krem rengi taşlardandı. Benny tepe manzaralı üst katta kalıyordu. Burada benim dışımda sayısız misafiri vardı –bir haham, Protestan bir çift, bir film ekibi– ve sorularımızın hepsini yanıtlıyordu. Benim sorularım Samiriyeli inançlarıyla ilgiliydi. Samiriyeliler Daniel’in ve İşaya’nın kitapları gibi dini metinleri reddediyordu; onlar için Tevrat (Eski Ahit’in ilk beş kitabı, bazen Torah da denir) tekti. Samiriyelilerin Tevrat’ı Yahudilerinkinden biraz farklıdır. Daha önce bahsedildiği gibi onun On Emir’i Tanrı’nın ismini boşu boşuna kullanmayı yasak saymaz ama Gerizim Dağı’nda bir adak taşı dikilmesini buyruğunu da içerir. Benny, Samiriyeli Tevrat’ının daha gerçek bir versiyon olduğunu öne sürüyor. Ona göre, onun halkı yüzyıllar içinde metinlerini daha iyi korumuş; çünkü tek bir yerde kalmış ve eski parşömenlerdeki yazıları yenilerine titizlikle kopyalamışlar.

Samiriyeli ile Yahudi uygulamaları arasındaki en büyük fark, Samiriyelilerin, Tevrat yazıldıktan sonra gelişen bütün Yahudi geleneklerini reddetmesidir. Örneğin Tevrat’ta erkeklerin sürekli olarak başlarını örtmesi açıkça söylenmediği için Samiriyeliler genelde Ortodoks Yahudilerin yaptığı gibi *kippa* takmazlar; Samiriyeli kadınlar da saçlarını peruk ya da başörtüsüyle gizlemez. Bayramda kuzu kurban etmeleri ve kuzuların kanını kapılarının üstüne ve yanlarına sürmeleri söylendiği

için, benim de göreceğim üzere, öyle yaparlar. Tevrat'tan sonra çıkmış Purim ve Hanuka bayramlarını kutlamazlar.

Ayrıca Yahudilerin Tevrat kurallarını uygulamama ya da esnetme ölçütlerini de reddederler. Rahipliğin antik geleneklerini muhafaza ederler. Yahudi Tapınağı ayaktaiken bir başrahip tarafından yönlendirilen rahipler hizmet ederdi. Musevilik, Levili kabilesinden vesayeten gelen rahip *kohanim*'ler için hâlâ önemlidir; örneğin Ortodoks Yahudi ayinlerinde rahiplerin hayır dualarını iletirler ve Yahudi yasaları gereği boşanmış ya da din değiştirmiş kadınlarla evlenmeleri yasaktır. Ancak adak adamazlar ve Yahudi topluluğundaki liderlik rolünü büyük ölçüde hahamlar üstlenir. Samiriyeliler arasında rahiplik rolü hâlâ iki bin yıl önce olduğu gibidir. Benny, bana Levili soyundan geldiklerini iddia eden ailelerdeki yetişkinlerden seçilen yirmi sekiz Samiriyeli erkeğinin rahip olduğunu söyledi. Bunlar sünnet eder; Tevrat okumalarına yardımcı olur; nişan, evlilik ve boşanmaları gerçekleştirir ("Bu çok nadirdir," diye temin etti beni, "yüz yılda beş kere") ve ibadetlere öncülük eder. Ayrıca yılda bir kez Pesah'ta hayvan kurban ederler. Samiriyeli başrahibi dini konularda yüksek mahkeme görevi görür.

Samiriyeli erkekleri de Ortodoks Yahudi erkekleri gibi karılarına âdet dönemlerinde dokunmaz. Samiriyeli kuralları daha da ileri gider: Âdet dönemindeki bir kadının dokunduğu şeyler bile kirli kabul edilir; bu da kadının bu dönemlerde tamamen tecrit edilmesi gerektiği anlamına gelir. Benny şöyle dedi: "Kadının muayyen döneminde yedi gün boyunca kaldığı özel bir odası olur. Erkek çocuk doğurduktan sonra kırk gün, kız çocuk doğurduktan sonra seksen gün o odada kalır. Hiçbir şeye dokunmasına izin verilmez, başka masada oturur ama konuşabilir. Ama iyi olan şu ki," dedi, "bütün ev işlerini kocası yapar! Aile ona yardım eder. Bu da stresi azaltır." Bu dönem bittiğinde kadın kendini arındırmak için törensel bir banyo yapar.

Samiriyelilerin Şabat'ı tıpkı Yahudilerinki gibi –ama daha katı bir şekilde– cuma günbatımından cumartesi günbatımına kadar sürer. Şabat'tayken kendilerine dışkılamama (kesinlikle acı verici) kuralı getiren katı Yahudi mezhebi Essenliler kadar ileri gitmezler ama Şabat'ta ateş yakamazlar; bu, mum ve şamdanların kullanıldığı dönemlerde karanlıkta oturmak anlamına gelirdi. Yahudilerin aksine, kendi dinlerine mensup olmayanlardan mum yakmalarını isteyemezler. 16. yüzyılda Scaliger'e, Şabat günü karılarıyla yatmadıklarını yazdılar. Evlerinden sadece dua etmek için çıkarlardı. Bugün bile Samiriyeliler Şabat günü köyün dışına çıkmaz ve sigara içmezler. Şabat için, hâlâ Eski Ahit'te bahsedilen Mısır'dan çıkış sırasında Yahudilerin giydiğine inandıkları kıyafetlerin taklitlerini giyerler. Benny, İbrani Üniversitesi'nde öğrenciyken kendisinin bile böyle giyindiğini söyledi bana.

Benny, Samiriyelilerin Mısır'ı da kapsadığını düşündükleri İsrail topraklarında yaşamak zorunda olduklarını söyledi (Aslında Samiriyeliler MÖ 2. yüzyılda Yunan adalarında yaşıyordu ama o zamandan bu yana kurallar sıkılaştı). Kendisi de konferanslara gitmek için yurtdışına seyahat edebiliyor ama topluluk dışında et yiyemiyor: Et, Tesniye'deki talimatlara göre, yani sağ ön ayağı bir rahibe sunularak bir Samiriyeli tarafından kesilmedikçe bir Samiriyeli için koşer değil. Yine de Benny bir helal ya da koşer restoranda vejetaryen yiyecekler yiyebiliyor.

Benny, Samiriyeli tarihine dair bildiklerimi de güncelledi. Ailesinin uzun bir şairlik ve öncülük geçmişi vardı. Büyük büyük babası 1905'te Nablus'tan ayrılmış ve Yafa'da ikinci bir Samiriyeli topluluğu kurmuştu. Yafa, Nablus'un uzaklık ve muhafazakarlığıyla kıyaslandığında büyük Yahudi bir topluluğa sahip daha kozmopolit bir sahil şehriydi ve daha çeşitli iş olanakları sunuyordu. Pek çok Yahudinin yaşadığı bu yerde evlenilebilecek kişi sayısı da daha fazlaydı. Evlenilebilecek Samiriyeli kız sayısının azalmasıyla –kesin olarak bilinemeyen nedenlerden ötürü toplulukta nesiller boyu kız çocuk doğum sayısında azalma görüldü– oğlu Yefet eski bir tabuyu yıktı ve Yahudi bir kadınla evlendi (Yefet'i bunu yapmaya, Yefet'in babasıyla tanışıp kendisine eski İbranice hitap edildiğini duyduğunda Samiriyelilere ilgi duymaya başlayan, İsrail'in gelecekteki başbakanı Yitshak Ben-Zvi ikna etmişti).

Yefet tüm engellere rağmen başarıya ulaştı. Miriam adında Rus bir Yahudi kadınla evlendi. Benny onların torunuydu. Karısı akşam yemeğini hazırlar, o oturma odasındaki koltukta otururken Einstein benzeri kıvrır kıvrır beyaz saçlarını gururla gösterdi: Bu, Rus tarafından gelen bir şeydi. “Bence beni daha havalı da yapıyor,” dedi, bununla daha sabırlı demek istediğini tahmin ettim. Peki ama Samiriyeliler neden topluluklarının dışında biriyle evlenmeye karşıydı? Bir nedeni, bu sayede daha güçlü topluluklarla başlarının derde girmemesidir. İslami yasalara göre (Samiriyeli geleneklerine göre de) bir çiftin çocukları babanın dinine mensup olurdu. Kendi topluluğunun dışında biriyle evlenen bir kadın, çocuklarını da kendisiyle birlikte dışarı alıyor, o topluluktaki erkeklerin elinden muhtemel bir gelini almış oluyordu. Dolayısıyla Ortadoğu'daki topluluklar kadınlarının kendi dinleri dışından biriyle evlenmesine, bazen şiddete de başvurarak, engel olmaya çalışırdı (hâlâ da çalışıyorlar). Son zamanlarda bölgenin en küçük topluluğuna mensup Samiriyeli bir erkeğin başka bir topluluktan bir kadınla evlenerek bu topluluğu kıskırtması bütün Samiriyelileri tehlikeye sokacaktı. Samiriyeli bir kadının dışarıdan biriyle evlenmesi bütün topluluğun yok olması anlamına gelecekti. Başkalarıyla evlenmenin yasaklanması Samiriyeli kültür ve kanının devam edeceğini, etraflarını çevreleyen kültürü özümsemeyeceklerini garanti altına alıyordu. Ayrıca Samiriyeliler, soylarına, Eski Ahit'teki atalarına yakın bağları olmaları sebebiyle çok önem verir.

Benny'ye büyükannesine ne olduğunu sordum. Geleneklerin mücadele olmadan bozulmadığını söyledi. “Büyükler ilk başta onaylamadı. Ama,” deyip güldü, “altı kızı olduktan sonra onu kabul ettiler.” Samiriyelilerin en çok ihtiyacı olan kız çocuklarıydı. Özellikle de Yafa Samiriyelileri arasında dışarıdan evlenme daha da yaygınlaştı. Benny'nin kendisi bile Romanyalı bir sülalesi olan bir Yahudiyle evlenmiş, bu kadın onunla evlenince Samiriyelilerin belli başlı geleneklerini kabul etmişti. “Nereli olduğunu sormak biraz ırkçı bir şey: Yahudi misin yoksa Hristiyan mı?” dedi Benny, “Bize katılmak için değişti. Bizim gibi İsrail Yahudisi oldu.” Dediğine göre, bugünlerde topluluk içinde evliliklerin yüzde 25 kadarı Samiriyeli erkeklerle Samiriyeli olmayan, çoğunlukla Yahudi kadınlar arasında gerçekleşiyordu. Bazıları Doğu Avrupalıydı. İkisi Orta Asya'daki Müslüman ailelerdendi.

Samiriyeliler üzerine çekilmiş bir belgeselde, Samiriyeli erkeklerle evlenen –ve belli ki yeni topluluklarındaki yaşama iyi uyum sağlayan– iki Ukraynalı kadınla ve bu yeni eğilimden hoşlanmayan bir papaz ailesi mensubuyla da röportaj yapıldı. “Yabancı kadınları uyruğumuza aldığımızda,” diyordu, “gelecekte korkuyorum, onları kontrol edemeyeceğiz diye korkuyorum. 3642 yıldır eşsiz gelenek ve görevlerini muhafaza eden milletimiz gelecekte de bunları muhafaza etmeli, yoksa kaosa sürükleniriz.”

Samiriyeli kadınlarla Samiriyeli olmayan erkeklerin evlenmesi çok katı bir tabudur. 2008'de yapılan ikinci bir belgeselde, kuralları hiçe sayıp Yahudi bir adamla evlendiği için topluluktan kovulan Sophie Tsadka isminde Samiriyeli bir kadının acısına yer verildi (İsrail televizyonunda önemli bir aktristtir). Bir röportajda Samiriyeli erkekler kendisine hiç hoşgörü göstermedi. İçlerinden biri, kız kardeşi dışarıdan biriyle evlenmek ve inancını terk etmek isterse, “Tamam derim... ama gece uyuduğunda hayatı biter. Bir kuzuyu katletmişsin gibi,” dedi. Samiriyeli bir kadının bu nedenle öldürüldüğüne dair bir kanıt yoktur ama bu katı tutumlar, topluluğu yüzyıllardır asimilasyondan korumuştur; bunlar Samiriyelilerin gösterdiği ve belgeselde belli ki Sophie'nin özlediği sıcak ve ortak ruhun karanlık tarafıdır.

Samiriyeliler katı gelenekçilerdir –öyle olmasalardı var olamazlardı– ama Benny, büyükbabası gibi, inancının eski geleneklerine yeni yorumlar getiriyordu. Getirdiği yeniliklerden biri Samiriyeli mesajlarını ve yaşam tarzını yaymak, böylece Samiriyeli olmayanların bunları taklit etmesini sağlamaktı. 1864'te John Mills, birkaç on yıl önce Samiriyeli bir rahip tarafından İngiltere'deki topluluğa yollanan bir liste yayımladı. Bu, Kayıp Kabileler mitinin Samiriyeli versiyonuydu ve ümitsizdi. Mills tabloyu tarihe ilgi duyanlar için eklediğini söylemişti, “çünkü [bu], Samiriyeli bir rahip tarafından ortaya çıkarılan, büyük ihtimalle türünün son belgesi”ydi. Ne kadar da yanılmıştı. Benny de şu anda benzer tablolar yapıyor ve Samiriyeli yaşam tarzını

takip etmek isteyen insanlar için dünyanın dört bir yanına yolluyor. “Bu, topluluğa katılmak isteyen bekârlar, aileler, kabileler için yeni bir olgu. İnternet üzerinden binlercesiyle temas halindeyim. Bir anda binlercesini kazanmaya inanmıyorum. Aileleri birer birer kabul ediyoruz. Tevrat’a göre yaşamak istiyorlar. Bana bir sürü soru gönderiyorlar, ben de onlara kitaplar gönderiyorum. Çok heyecanlanıyorlar. Bütün dünyadan insanlar var: Hindistan, eski Sovyetler Birliği, Avrupa, Amerika, Avustralya, Brezilya. Bazıları Yahudi.”

Benny’den gelen toplu e-postanın, Samiriyeli yaşam biçimine uyum sağlamak isteyenler için yol gösterici olduğunu fark ettim. Bu e-postalar Samiriyeli Tevrat’ındaki hangi okumaların takvimdeki Şabat tarihlerinden hangisine denk geldiğini ve Samiriyeli takviminde yer alan yedi bayramın ne zaman kutlanması gerektiğini gösteriyor. Bu bayramlar Samiriyelilerin Gerizim Dağı’ndaki kutsal mekânlara hacca gittiği Şavuot (Hamsin) Bayramı (Adem, İshak ve Nuh’un Tanrı’ya kurban verdiklerine inandıkları yer); yirmi dört saat boyunca kesintisiz ibadet ettikleri Yom Kippur oruç günü ve evlerini meyvelerle doldurarak kutladıkları hasat günü Sukkot (Dışarıda bir barınak kuran Yahudilerin aksine, Sukkot’u tamamen evlerinde kutlarlar). Hırslı bir Samiriyeli ailenin oturma odasında hepsi kocaman narlar, elmalar ve limonlar duvardan aşağıya, ziyafet masalarına, palmiye yaprakları ve söğüt dalları arasına konmuş bir şekilde sarkar. Bu bereket içinde oturan Samiriyeliler ev yapımı bira içip pasta ve suda bekletilmiş badem yer.

Benny’nin çevrimiçi takipçilerinden sadece birkaçı gerçekten köyde yaşamak için gelmişti: “Fiziksel olarak burada olmak zorunda değiller. Evinizde de Samiriyeli hayatı yaşayabilirsiniz. Eğer temsilci gönderirlerse onlara ev sahipliği yapıyorum. İnsanlar daima sıkılmayacakları bir şeyler arıyor. Ama insanların bizde gerçek insanları bulmaları bize gurur veriyor.” Anladığım kadarıyla Benny 750 kişilik topluluğu içinde eşsiz bir konumda. Ama o gittiğinde gazeteyi kimin yayımlayacağını, konferanslara kimin katılacağını ve Samiriyeli tarihini kimin araştıracağını sorunca güldü ve şöyle dedi: “Bizde bir atasözü vardır: Tanrı her nesilde yerine koyacak birini bulur. Bence her nesilde benim gibi bir deli bulacaklardır.”

Şu ana kadar Benny’nin yazıştığı bir aile el-Luz’da yaşamaya geldi. Amerikalıydılar ve daha önce Hıristiyandılar. Ailenin bir üyesi, Matthew, ben ordayken Benny’i görmeye geldi ve onunla konuşma şansı elde ettim. Matthew bana şöyle dedi: “Annem Eski Ahit’e gittikçe daha fazla ilgi duymaya başladı.” Annesi Sharon, Hıristiyanların neden Yahudi yasalarını muhafaza etmediğini merak ediyordu. Bunu daha yakından incelerken ve internette araştırmalar yaparken Benny’nin ismiyle karşılaşmıştı. “Altı ya da sekiz yıl önce Benny bizi ziyarete geldi ve yavaş yavaş Samiriyelilerin yaptığı şeyleri yapmaya başladık. Temiz olmayan kadınların

ayrı tutulması, Şabat'ta yaşadığımız yerde bulunmak ve benzeri. Eski başrahip, Sharon'ı topluluklarına katılmaya davet etti; bu nedenle Sharon dinle ilgili programlar aradı ve İbrani Üniversitesi tarafından kabul edildi.”

Samiriyelilerle karşılaştıktan sekiz yıl sonra Matthew, Benny'nin evinde Pesah için hazırlık yapıyordu. Ailesinin diğer üyeleri devam edememişti: Erkek kardeşleri sinagogda düzenli vaazlara katılmaktan yoruldukları için kopmuşlardı; Sharon da Kudüs'e taşınmıştı. Matthew ise benim ziyaretimden iki yıl önce topluluğun Pesah gözlemine, kabul edilmenin işareti olan kurbanlık kuzu etinden yemeye davet edilmişti. “Aileler birlikte yaşıyor, topluluğun en sevdiğim yanı bu,” dedi bana. Pratikte Samiriyelilerin arasında yaşamak hem İbranice hem Arapça öğrenmek demekti ama henüz öğrenmemişti; ama bu görevi yerine getirmeyi, sonra da işletme okuyup topluluğun diğer yerleşkesi Tel Aviv'de ilk Amerikalı Samiriyeli olarak kalıcı bir şekilde yaşamayı istiyordu (Ertesi yıl bu plandan vazgeçtiğini ve Amerika'ya döndüğünü duydum. O zamandan beri hiçbir yabancı onun izinden giderek köyde yaşamak için gelmedi).

Benny o öğlen bana köyü gezdirerek ailelerin Pesah için nasıl hazırlandığını gösterdi. Zili çalma ya da izin alma gereği bile duymadan insanların evlerine girdiğini gördüm. Bir evin beşik ve bebek arabalarının yer açmak için tıklandığı bodrum katında, Arapça Ghaith isimli (İbranice ismi Moşe'ydi) bir adam sadece un ve suyla *taboon* denen kıvrımlı metal bir sacın üstünde yapılan bir hamur açıyordu. Çok fazla stoka ihtiyaç vardı: Yahudi geleneğinde olduğu gibi, Pesah'ın yedi günü boyunca, ki bu süreç başlamak üzereydi, sadece mayasız ekmek yenebilirdi. Benny bize pişirilmiş sıcak, çıtır çıtır ve tatsız ekmekten birkaç parça uzattı. Pesah'ın öncesinde ve olduğu sırada, erkeklerin yemek yapma ve diğer görevleri üstlenmesi bekleniyordu. Ghaith'in karısı bir kenarda, suratında ekşi bir ifadeyle oturuyordu. “Yılın 364 günü ben yemek yapıyorum,” dedi Arapça, “ve kimse yemek yaparken gelip benim resmimi çekmiyor. O bunu sadece bir gün yapıyor ve herkes muhteşem olduğunu düşünüyor?”

Henüz görmediğim bir Samiriyeli görevi daha vardı ama bununla ilgili sadece ertesi sabah kapsamlı şeyler öğrenebildim. Samiriyelilerin bana verdiği misafir odasında uyuklarken tuhaf, etrafımdaki boş duvarlarda yankı yapan güçlü bir hışırtıya uyandım. Belli ki bir konuşma ya da tartışma değildi; çünkü hiç durmadan ama anlaşılabilir bir şekilde konuşan otuza yakın ses vardı. Birkaç dakika boyunca sesin nereden geldiğini anlayamadım. Sonradan fark ettim ki misafir odası *kinsha*, Samiriyeli sinagogunun yanındaydı. Neler olduğuna bakmaya gittim. *Kinsha*'nın girişinde ayakkabılarımı çıkarıp dışarıdaki bir odaya koymak zorunda kaldım; tıpkı Musa'nın Sina Dağı'nda (Samiriyelilerin inancına göre Gerizim Dağı'nda) Emri alır-

ken ayakkabılarını çıkar-
ması gibi, Samiriyeliler
de bu Emrin huzurunda
ayakkabılarını çıkartır.

Dua odası doğuya ba-
kıyordu; bir uçtaki oyuk
sarı bir perdeyle örtülü-
dü, önünde de beyaz cü-
peli rahip ve erkek karde-
şi oturuyordu. Yandaki
beyaz badanalı duvarda
küçük bir saat ve *menora*,
yedi kollu büyük bir şam-
dan; yukarıda avizeler ve

tavan vantilatörleri vardı. Bina 1980'lerde yapılmıştı ama oyukta yüzyıllar öncesine dayanan parşömen üzerine yazılmış yazılar görülüyordu. Mills bunlara "Avrupalı araştırmacıların arzusu ve kederi" diyordu ve bunları görme kararlılığı adeta "bir hastalık haline gelmişti." Nihayet gördüğünde, birisinin üstünde belgenin Eski Ahit zamanlarında yazıldığını iddia eden bir yazı bulmuştu. Bu olası değildi –parşömen bile bu kadar uzun süre dayanmaz– ama belki de o döneme ait bir belgeden kopyalanmıştı. British Library'de 19. yüzyılda yaşamış Samiriyelilerden alınan yedi yüz yıllık parşömenler vardır. Rahibin duaları okurken dokunduğu yerlerde parşömenler koyu renkli ve aşınmıştır.

Duyduğum o mırıldanma, ayaklarına kadar inen ince keten *cellabe*'ler giymiş, bu odada toplanıp hepsi kendi ritminde, birlik içinde değil farklı sözcüklerle dua eden köyün erkek Samiriyelilerinden geliyordu. Arada bir duraksıyorlar, elleri ve dizleri üzerinde secdeye kapanıyor, alınlarını yere koyuyorlardı. Dua ederken Samiriyeliler tıpkı dindar Yahudilerin yaptığı gibi *kippa*'yla başlarını örter. Samiriyelilerin üç tür baş örtme şekilleri vardı: Müslümanların taktığı gibi beyaz bir dua takkesiyle, kırmızı bir tarbuşla ve siyah bir bereyle. Sonuncusu Tel Aviv'de yaşayan Samiriyeliler tarafından kullanılıyordu; çünkü onlar modayı biraz daha yakından takip ediyordu. Bu durum ilginç bir değişim getirdi. *Cellabe* üzerine giyilen yün bir ceket ile kırmızı bir tarbuş, bir erkeği Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili bir kitaptan fırlamış gibi gösteriyordu. Yanındaki yağmurluk giymiş ve bere takmış adam Fransız bir sanatçıya benziyordu.

Pesah'tan önceki bir hafta Samiriyeliler sabah akşam dua eder; normal bir cumartesi gününde insanlar ya evde ya da sinagogda dua eder. Dualar, Samiriyeli

RESİM 16. Samiriyeliler Yahudilerinkinden farklı bir Tevrat'ın yazılı olduğu eski parşömenleri nesiller boyunca dikkatle korumuştur. Fotoğrafta 1905'te Samiriyeli bir rahip bu parşömenlerden birini meraklı ziyaretçilere gösteriyor. *Views of Palestine*'de [1905] üç boyutlu bir görüntü, © The Getty Research Institute

Tevrat'ından parçalar ile Samiriyeliler tarafından yüzyıllar boyunca yazılmış dini şiirlerin karışımıdır. Çoğu insan bunları ezbere biliyor gibiydi ama kalabalıktaki bir genç kitaptan okuyordu; arkada genç çocuklar daha az katılımcıydı, hatta içlerinden biri tarbuşu bir kenara düşmüş halde uyuyakalmıştı. Okul arkadaşları kıkırdayarak benden onun fotoğrafını çekmemi istedi. Dualar arasında sohbet etmeye meraklı gençlerden birisi bana biraz ailesinden bahsetti: Bir rahip ailesinin doğan ilk oğlu olarak, yeğeni, geleneğe göre o gün kurban edilen hayvanın kanını alnına sürecekti; bir başka yeğeni de bilgisayar bilimleri okuyor, İsrail ordusuna katılmak istiyordu. Çocuk diğerleriyle birlikte secdeye kapanmak için bazen hayat hikâyesine ara veriyordu.

O sabahın ilerleyen saatlerinde, dua faslı bittikten sonra ana caddede dolaştım. Caddenin sonunda Cemil adında bir Samiriyelinin işlettiği, bira ve viski satan bir dükkân vardı. Oturduk, kahve içerken biraz sohbet ettik. Köyden başka insanlar da bize katıldı ve çektiğim fotoğraflara baktılar. Uyuyan çocuğun resmini neden çektiğimi sordular şüpheyle. Onlarla dalga mı geçiyordum? Sohbetimiz pek çok kez Nablus'taki Filistinlilerden gelen telefon siparişleriyle kesildi; bu telefonlardan sonra Cemil teslimatları yapmaya gidiyordu.

“Dün çok yorucuydu,” dedi, “Ailem için mayasız ekmek yapıyordum. Bizimki büyük bir aile!” Babası rahipti ve Pesah'ın kocaman bir resmi, dükkânın duvarındaki onur yerini almıştı. Samiriyelilerin hayatının nasıl gittiğini sordum. “Biraz endişeliyim,” dedi. Şu anda Nablus'ta barış hâkimdi ve bu iyi bir şeydi ama uzun sürmeyebilirdi. “Her şey olduğu gibi kalmalı. Ayaklanma iki taraf için de kötü oldu; hem Filistinliler hem de İsraililer için. Şu anda sessiz ve güvendedeyiz. Nablus'a ihtiyacımız var; her şeyimizi, bütün yiyeceğimizi oradan getiriyoruz.” Ayrıca pek çok Samiriyelinin orada dükkânı ya da başka mülkleri vardı. Samiriyeliler, Nablus'ta 1980'lerin sonuna, ilk ayaklanma onları kendi ayrı köylerine taşınacak derecede korkutana kadar yaşadı.

Yaser Arafat, Filistin egemenliği altında Samiriyelilere iyi davranıldığı gerçeğiyle her zaman övündü; bu da, aynı zamanda Yahudilere de açık olan Batı Şeria bölgesinde Filistin egemenliğinin iyi bir emsal olduğu anlamına geliyordu. Filistin parlamentosunda Samiriyelilere bir koltuk verdi. Cemil'in babası, çoğunluğu Müslüman oylarıyla bir sonraki seçimi kazandı; bira ve viski dükkânı sayesinde pek çok arkadaş edindiği Nablus'ta meşhurdur.

Cemil'in babası Müslüman hükümdarlara danışmanlık yapan Samiriyeli geleneğini takip ediyordu. Geçmiş yüzyıllarda topluluk korunmasız ve dezavantajlı olsa da, toplumun bireyleri genellikle hassas görevler için tercih ediliyordu; çünkü

yerel Müslümanları ayıran kabile düşmanlıklarının dışında duruyorlardı. Bu düşmanlıklar onları tehlikeye sokabilirdi. Yakub Eş-Şelebi isimli bir adam sıra dışı bir Samiriyeliydi: Para ve maceraya düşkünlüğünü, bir ziyaretçinin düşürdüğü Kitabı Mukaddes'i almak üzere Yakup'un Kuyusu'na inmek için bir misyonerden para alarak göstermiş oldu. Daha sonra İngiltere'ye gitti (muhtemelen Samiriyelilerin bunu yasaklayan kurallarını ihlal ederek) ve 1855'te bir hatırat yazdı. Bu hatıratta büyük dayısının, Nablus valisinin haznedarı olarak yaşadıklarını aktardı. Bu büyük dayı ölümle tehdit edilmiş, hapse atılmış ve ölüm cezasına çarptırılmıştı; ama ya kaçtı ya salıverildi ya da cezası ertelendi. Bunun karşılığında savaşan her düşman aileye hizmet etmeyi başardı. Hayatta kaldı ama saçları bembeyaz oldu.

Arafat'ın Samiriyelileri Banlus'a kabul etme politikası daha tehlikesiz bir şekilde sonlandı. Parlamentodaki yerleri alındı ve daha büyük olan Hristiyan topluluğu, Filistin parlamentosundaki koltuk sahibi tek azınlık grup oldu. Cemil'le otururken ve birkaç köylü daha bize katılınca, Samiriyelilerin önemsenmediklerini hissedip hissetmediklerini sordum. "Hayır," dediler hep bir ağızdan; aslında rahatlamışlardı. Topluluğu politikaya sokmaları sadece sorun çıkmasına yol açmıştı; tarafsız olmayı tercih ediyorlardı.

Tarafsız kalmak zor olabilir; özellikle de savunmasız bir azınlık için. Ama şu ana kadar Samiriyeliler orta yolu büyük bir başarıyla buldu. O günün ilerleyen zamanlarında Şabat'ta insanların köye girişini engellemek için konduğu belli olan bir kapıdan geçerek köyün sonuna gittim. Patates tarlaları ve az ağaçlıklı bayırlardan geçtim. 1855 yılında aynı bayırlarda John Mills, geceleri birbirlerine uluyan ve "karşılıklı ama çirkin bir ritimle birbirleriyle aşık atan" çakalları duymuştu. O zamanlar dağda kimse yaşamıyordu ve Pesah'ta kurban kesmek için geldiklerinde, Samiriyeliler o geceyi geçirmek için çadırlar kurardı. Şu anda orada çakalların olması pek muhtemel değil. Her yerde evler var; özellikle müsrifliğin göstergesi olan bir tanesi, Filistinli milyarder Munib Al Masri'ye ait. Bazı yerel işçiler inşaatlarda çalışıyordu. Onlarla Arapça konuşana kadar bana şüpheyi baktılar; Arapça konuşmam rahatlamalarını sağladı. Barış içinde olduklarını söylediler, ki bu iyi bir şeydi. "Bu evler hâlâ Samiriyeli köyüne mi ait?" diye sordum. "Hayır," dedi birisi, "burada yaşayanlar Filistinli." Samiriyeliler Filistinli değil miydi? "Sanırım öyleler," dedi tereddütle, "özellikle yaşlı olanlar; genç nesilden emin değilim. Tamam o zaman, evler Araplara ait diyelim."

Adamın kafasının karışık olduğu belliydi; çünkü Samiriyelilerin durumu belirsizdi. 20. yüzyılın ortalarında Samiriyeliler ve Müslümanlar yüz yıl önce yaşadıklarından daha iyi bir şekilde bir arada yaşıyordu. 1950'lerde Baron Edmond de Rothschild tarafından gönderilen bir elçi, onların "Müslümanlarla iyi ilişkiler

içinde” olduğunu barona yazdı. Nabluslu Müslüman bir kadın olan Ahlam, bana 1960’ların başlarında hasat bayramı Sukkot için Samiriyelilerin evlerine gittiğini hatırladığını söyledi: “Bayramlarda onların evlerine giderdik. Evlerini meyvelerle süsledikleri bir bayram vardı. İletişim kurmak için Hıristiyanlardan daha fazla çaba sarf ediyorlardı. Bizden misafirperverlik beklemezlerdi,” (Samiriyelilerin, tıpkı Yahudiler gibi, sadece özel bir şekilde hazırlanan yemekler yiyebileceklerini söyleyen *kaşrut* kuralları yüzünden) “ama bizi onlarla yemek yememiz için davet ederlerdi.” Ahlam bu yaklaşmanın bazı sınırları olduğunu keşfetti. Müslüman bir meslektaşına gizli bir aşk besleyen öğretmenin birinden okul sonrası özel dersler alıyordu. Öğrencisine bundan bahsetti ama kadının kendisine asla söyleyemezdi. Ahlam nedenini merak etti. O zamanlar Samiriyelileri Müslümanlardan ve diğer yabancıardan ayıran katı kuralları anlayamayacak kadar küçüktü.

İsrail 1967’de Batı Şeria’yı ele geçirdiğinde Samiriyelilerin durumu daha da iyileşti; çünkü İsrail onları yarı resmi idari konumlarda kullanmanın faydasını gördü. Samiriyeliler aynı anda Filistinlilerle de iyi ilişkiler kurmayı başardı. Savaş patlak verdiğinde şiddetten kaçmak daha zordu. Şanssız bir Samiriyeli rahip, önce onu İsraili sanan Filistinli bir nişancı ve ardından –direksiyon hakimiyetini kaybettiği için– arabayı onlara doğru sürdüğünü görüp bir intihar bombacısı olduğunu düşünen bir İsrail askeri tarafından olmak üzere aynı gece içinde iki kere vuruldu. Ölmedi ve daha sonra iki taraftan da özürleri kabul etti. Şu anda barış hâkim ve Samiriyeliler yüzyıllardır olduklarından daha iyi durumda ama bunu kanıksamış değiller.

Günbatımı ve Pesah yaklaşırken Benny’nin evinde, iki kadın onunla dini müzik kaydıyla ilgili tartışırken bekliyordum (Topluluk üyeleri tarafından söylenen farklı Samiriyeli şarkılarının bir CD’si çıkmıştı). Tartışmayı sonlandırdıklarında ona politikayla ilgili sorular sordum. “Filistinliler ile İsraililer arasında bir nevi köprü olmaya çalışıyoruz,” dedi, “fiziksel olarak bir katkıda bulunacak gücümüz yok. Hayatta kalmak için uğraşıyoruz. Bir tarafı tutup da öbür taraf kazanırsa halimiz ne olur? İşbirlikçi olduğumuzu söylerler.” Ancak kendi bölgelerine sahip olma arzusunda değillerdi: “Bizim bölge istediğimiz yok; hiçbir zaman ‘Burası bizim ailemizindi, burası bizim’ demeyiz. Bunun bütün bölgeye ne kadar acı getirdiğini görüyoruz. Bence ben beklediğimden daha fazlasına sahibim.”

Benny’nin evinden gitmem gereken zaman geldi, çünkü kurban için hazırlanması gerekiyordu. Her zamankinden daha erken olacaktı, çünkü o yıl Şabat günbatımında başlayacaktı; yani kurbanın o zamandan önce, her zamanki akşam seremonisinde değil öğlende kesilmesi gerekiyordu. Eski Ahit’te adı geçen atalarının Mısır’dan çıkarken giyindiği gibi giyinme geleneğine uyan Samiriyeliler, her

birinde yirmi dört düğme bulunan cüppeler giydi (Samiriyeli alfabesindeki her harf için bir düğme). Rahipler özel renkler giyyordu: kuzunun kanını simgeleyen kırmızı, gökyüzünü simgeleyen mavi, kalbin temizliğini simgeleyen beyaz. Bu olay turistlerin inanılmaz ilgisini çekiyordu; Samiriyeliler için bu hem iyi hem kötüydü. “İlginç olmaktan hoşlanmıyorum,” dedi Benny, “ama öyleyiz.” Geleneklere uymak Samiriyeli kimliğinin en önemli parçasıydı.

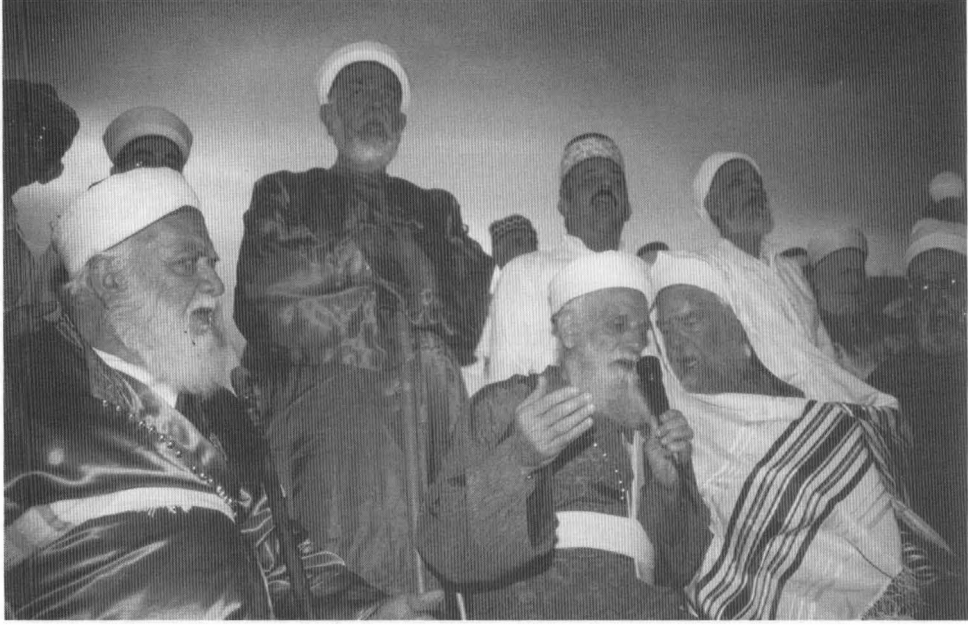
Dışarıda caddede beklerken kalabalık misafirlerin geldiğini gördüm. Hıristiyanlar ve Yahudiler başka hiçbir yerde göremeyecekleri bir şeyi görmeye geliyordu: Tıpkı iki bin yıl önce Yahudi Tapınağı yıkılana kadar yapıldığı gibi kuzuların kurban edildiği Pesah. Sokaklar park edilen arabalarla dolmaya başlıyordu, film ekipleri kameralarını kuruyordu, erken gelenler de olayı izlemek için en güzel yerleri kapıyordu. Ben, geceyi geçirdiğim salonda gerçekleşecek, kurban kesiminin öncesindeki kabul törenine davetliydim.

Kabul töreninde bir sürü konuşma yapılıyordu, izleyicinin onlar için ilginç bir karışım olması dışında, olay kolaylıkla sıkıcı hale gelebilirdi. Batı Şeria’daki İsrail güçlerinin başkanı, Nablus’un Filistinli valisinin karşısına oturdu ve ikisi yarı ciddi, yarı alaycı bir sohbete girdi. Göçmen hareketinin temsilcilerinin daha sonra İsrail’in yaptığı adaletsizliklerle ilgili (özellikle de Filistinlilere uygulanan ve Nablus ekonomisini etkileyen hareket kısıtlamalarıyla ilgili) coşkulu konuşmalar yapan Filistinlilerin yanında oturduğu salonun diğer ucunda, yerde yan yana oturmuş yabancılar bile vardı.

Bütün konuşmacılar (vali, general, olaya sponsorluk yapan Munib el-Masri) Samiriyelilere duydukları saygıyı ifade etti. Bu, bana Benny’nin dediği bir şeyi hatırlattı: Samiriyeliler, Filistinliler ve İsraililerin üzerinde anlaşabildikleri bir konuydu. Son olarak, babası geçenlerde ölen, farklı bir yüze sahip, kısa boylu bir Samiriyeli adam konuşmak için ayağa kalktı. “İnsanlarımız yok olmanın eşiğindedeydi,” dedi, “biz kendimizi geri çektik ve topluluğumuzu yeniden inşa ettik; artık hiçbir yere gitmiyoruz, burada kalıyoruz.”

Olay Samiriyelilerin Filistinliler ve İsraililerle olan ilişkilerini nasıl güzel dengelediğini gösteriyordu. Topluluk içinde besbelli ki farklı politik görüşler vardı: Tel Aviv’de yaşayanlar İbranice konusunda rahattı ve İsrail’e olan sadakatleriyle ilgili rahatça konuşuyordu; Gerizim Dağı’nda yaşayan bazı Samiriyelilerse Filistinlilere daha yakındı. Hepsi iki tarafla da iyi bağlar kurmanın gerekliliğinin farkındaydı. İsrail daha iyi eğitim ve çalışma fırsatları sunuyordu; hükümeti de Samiriyelilere cömert davranıyordu. İsrail’in cumhurbaşkanı Benyamin Netanyahu’nun başrahiple bir resmi olduğu söyleniyordu; rahibi ziyarete gittikle-

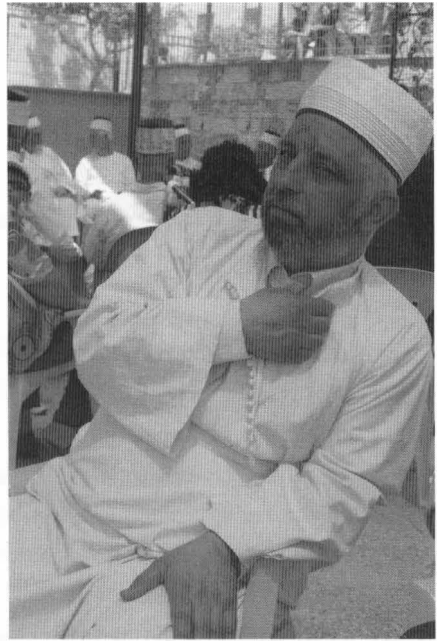
rinde pek çoğu bunu görmüştü. Başrahibin Netanyahu'nun iktidara geleceğini önceden gördüğü söylendi. Öte yandan Samiriyeliler İsrail'in muhafazakâr dini hiyerarşisinden rahatsızdı. "Yahudi rabbilerden kurtulmayı tercih ediyoruz," dedi bana içlerinden biri. Samiriyeliler Filistin yasalarınca ayrı bir dini grup olarak görülüyor (örneğin onların rahipleri tarafından kıyılan nikâhlar tanınmıyor); İsrail yasalarına göre konumları daha da belirsiz.

RESİM 17. Pesah'ta kurban kesmek için toplanmış Samiriyeli rahipler. © Hanan Issachar/Getty Images

Toplanma sona erdi ve insanlar dağılmaya başladı. Kurban kesimine başlama zamanı gelmişti. On yıllar önce Samiriyeliler bu tören için dağlarda bir araya geldirdi; ama artık bu olay için özel olarak inşa edilmiş, etrafı tellerle çevrili bir alan vardı. Yüzlerce turist tel çitlere abanıyordu; bazıları da çitin üstünden tırmanmaya çalışarak koruma görevlilerin bağırmasına yol açıyordu. Samiriyeliler şimdi kapalı alanın etrafında toplanmış, içeri girmek için turist kalabalığını ittiriyordu. Rahipler renkli geleneksel cüppelerini giymişti; diğer Samiriyeli erkekler birazdan gerçekleştirecekleri kanlı iş için beyaz önlükler giymiş ve beysbol şapkaları takmışlardı. Kadınlar çocuklarıyla birlikte arkada duruyordu. Mısır'dan Çıkış'ta belirtilen Pesah kutlamalarına uygun olarak, yeterince büyük olan her aile kurbanlık bir kuzu getiriyordu. Dolayısıyla Samiriyelilerin doldurduğu yerin tam ortasında bir yığın kuzu vardı; alanın bir ucuna –besbelli ki kuzular için– yakmalık odunlar dolduruluyor, yanında da toprak yığınları hazırlanıyordu.

Kuzular metal kancaların hazır bulunduğu kesim yerine getirilirken kıdemli rahipler şarkı söylüyordu. Sonra Samiriyeliler yüksek sesle bağırды ve kuzuların boğazları kesildi. Önlüklü adamlar işe koyularak kurbanları, derilerini yüzebilmek için kancalara taktı. Neşeyle ilahiler, eski İbranice şarkılar söylediler: “Allah birdir!” dediler birbirlerine. Mısır’dan sürüldükleri zaman İsrail halkının söylediğı Deniz Şarkıları’ndan bazı mısraları dilendirdiler: “Firavun’un arabaları onun eşliğinde denize indi.” Kuzuların kanı, bir çördükotu sapıyla köydeki evlerin kapı eşiklerine sürmek için toplandı. Son olarak, kurban edilen kuzular şişe geçirildi. Yanan odunlar kömür olduğunda kuzular, sıcak durmaları için üzerlerine biraz toprak konarak pişirilecekti. Bu, Benny’nin söylediğı gibi çok eskilerden kalma bir gelenektir.

RESİM 18. Samiriyeli bir rahip Pesah kurban kesiminden sonra dinleniyor, kuzunun kanı alına açıkça görülecek şekilde sürülmüş. © Gerard Russell

Samiriyeliler uzun süren çöküşleri boyunca kendilerini ziyaret edenlerin yüzyıllardır yaptığı korkunç tahminlere kafa tuttu. 1714’de İngiliz bir yazar şöyle dedi: “Samiriyeli mezhebi dünyadaki varlığını 2400 yıldır sürdürüyor, hem de ilk ortaya çıktıkları noktada. Dolayısıyla bu kadar inanılmaz bir şeyin bu kadar ilgi çekmesine şaşmamalı.” Ama yazısını şöyle bitirdi: “O kadar uzun zamandır yaşadıkları yer kısa bir süre sonra onları tanımaz olacak; isimleri de kısa bir zaman sonra tarihin derinliklerine gömülecek.” 1850’lerde Gallerli misyoner Mills de kötümserdi: “Birkaç nesil daha görmeden,” dedi, “bu millet muhtemelen yok olacak.” Hepsi yanıldı.

Burada, Kutsal Topraklar’daki kutsal bir dağda, göz alıcı cüppeler giyen 132. Başrahip (ilki Musa’nın erkek kardeşi Harun’du), Pesah kurban kesiminin sonrasında arkadaşlarıyla birlikte dinleniyordu. Topluluktaki kadınlar onların ellerini öpmeye geliyordu. Ailenin doğan ilk çocuklarının alınlarına kuzuların kanı sürüldü. Yahudilere ait olan bu sahnenin yukarısında bir tabela, bu olaya Filistin Telekomünikasyon Şirketi’nin sponsor olduğunu söylüyordu. Bu kadar kısıtlı ve istikrarsız, İsraili ve Filistinli yetkililerin iyi niyetine kalmış böyle bir olayın, bu sorunlu yerdeki farklı toplulukların birlikte yaşamasını sağlayabileceğini düşünmek çok kolay olurdu; ama yine de en azından bir umut ışığı yakıyor olmalı.

Koptlar

Şehitler Çağı'nın 1727 yılında muhteşem bir cuma günüydü. Aylardan, mevsimin toz fırtınalarının Nil Vadisi boyunca estiği, buğday hasadı ve güneşin artan sıcaklığından kaçınma vakti olan Baramuda'ydı. Mısırlılar binlerce yıldır bu dönemde Nil Nehri'nin kabarması, dünyanın en kurak yerlerinden biri olan topraklarını alüvyon zengini sularıyla ıslatması için dua ederdi. Şimdi de etrafımda toplanmış, “nehir sularının yükselmesi için” dua ediyorlardı. Bazı dakikalarda gözlerimi kapatırsam kendimi eski Mısır'da hayal edebiliyordum. Ama Batı takvimine göre yıl 2011'di ve en yakın nehir Thames'ti; gözlerimi açtığımda Londra'nın vitray camlarının ardındaki güzelliğini görebiliyordum.

Kensington'daki Aziz Markos Kilisesi geleneğe göre Hristiyanlığı Mısır'a ilk getiren, 1. yüzyılda yaşamış Protestan bir misyonere adanmıştır. Hristiyan olarak kalan bu Mısırlılar Koptlar olarak bilinir. Sayıları tahminen dört milyondan on iki milyona büyük değişiklik gösterir ve Sudan, Libya ve Batı'ya dağılmış durumdadırlar. 5. yüzyılda Hristiyan Kilisesi'nin İsa'nın doğasıyla ilgili olarak bölünmesi yüzünden, Koptlar o zamandan sonra İskenderiye Piskoposu liderliği altında kendi Hristiyan kollarını, Kopt Ortodoks Kilisesi'ni kurmuşlardır. Hristiyanlığın bu şekli Mısır'dan güneye, Eritre ve Etiyopya'ya yayılmıştır; hatta belki bir keresinde kuzeye bile gitmiştir. (“Papa” da denen) Kopt lideri, İskenderiye'nin 117. Piskoposu III. Şenudi, Aziz Markos'u 1979'da kutsadığında burası Avrupa'daki tek Kopt kilisesiydi. Ama bu çok da yeni bir oluşum değildi. 8. yüzyılda yazılmış İrlandalı bir şehitler kitabında, “Ulaidh çölünde yatan yedi kutsal Mısır keşişi”nden bahsedilir. Bunlar gibi İrlanda'ya yerleşmiş, Koptların manastır hayatını ve sadeliğini yaşayan keşişlerin ilk İrlanda Kilisesi'nin şekillenmesinde bazı rolleri olabilir.

Mısırlı Hristiyanlar ve Avrupalı Hristiyanlar arasındaki bir başka fark da, Koptların Avrupalı Hristiyanların esnettiği bazı kuralları muhafaza etmeleri hatta sıkılaştırmalarıdır. Aziz Markos'taki cemaat, Koptların balık, et, süt ve peynir gibi hayvansal ürünlerden tamamen uzak durdukları katı Kopt Büyük Perhiz'ine (Lent) elli günden daha fazla dayandı. Büyük Cuma günü (İngiltere ve Amerika'da “İyi

Cuma” denir) günbatımına kadar hiçbir şey yemezler ve bütün gün dua ederler: Aziz Markos Kilisesi’ndeki merasim günbatımında başlamıştı; kilisenin koridoruna bir haç yerleştirilmiş, mumlar ve güllerle süslenmişti. Dualardan birinde dört yüz kere saygıyla eğiliniyordu (Bazıları için saygıyla eğilmek sadece başı eğmek anlamına gelse de, adamlardan biri yere kapandı). Evlerinden kilometrelerce uzakta yaşasalar da, Koptların inançlarına duyduğu heves hiç azalmadı.

Önümde gördüğüm şeylerin çoğu –sunağı cemaatten ayıran süslü bir panel, Aziz Markos ve Meryem Ana ikonaları– Hristiyanlığın Mısır’ın eski çoktanrılı dinlerinin yerini aldığı MS ilk yıllara dayanır. Ancak koridorlara merasime rehberlik etmek üzere yerleştirilmiş kitaplarda, kilisenin ne Batı takvimini ne de Arap dünyasında bazen görülen hicri takvimi kullandığını gördüm. Bunların yerine firavunların kullandığı, Barmuda, Kiahk (“ruhların bir araya toplandığı ay”) ve Thot aylarının bulunduğu takvimi kullanıyorlardı. Bu nedenle bu yıl Batı’da 284 yılının başına denk gelen Şehitler Dönemi’ne göre hesaplanıyordu. Bu, İmparator Diocletianus’un Hristiyanları kılıçtan geçirdiği yıldır: Koptların hâlâ unutmadığı bir zulümdür bu.

Aziz Markos’ta ilahi söyleme şekli, o günlerde MÖ 3. yüzyılda Mısır’ın kıyı kenti İskenderiye’de yaşamış Yunan politikacı ve araştırmacı Phaleronlu Demetrios’a tanıdık gelirdi. “Mısır’da” diye yazmıştı, “tanrılar için ilahiler okuyan rahipler yedi ünlü harf kullanır ve bunları belirli bir sırayla söylerler; bu harflerle yapılan müzik kulağa o kadar güzel gelir ki, insanlar bunları flüte ve lire tercih eder.” Şu anda da öyle. Rahip ve yardımcıları “oh-oh-oh” diye belirli bir dizi notada duraklayarak, sonra da “eh” ve “ah” diyerek, neredeyse duyulamayan sözcüklerin ünsüz harfleriyle söyledi şarkıyı. Bu ilahi “Pek Ethronos”tu. Yeniden doğuş beklentisi içinde üzüntüden sevince dönüyor; tıpkı esinlendiği eski şarkının ölen firavun için yas tutması ve yerine gelenin tahta çıkmasını kutlaması gibi. Londra’nın yaprakla dolu sokaklarında firavunun cenaze müziğini duyuyordum. Oraya nasıl geldiği, bunun Mısır’daki Hristiyanlar için anlamı bir sonraki bölümün konusu.

* * *

1997 yılında gittiğim Kahire ilk yurtdışı görevimdi. O zamanlar Londra’nın dışında bir dil öğrencisi, acemi bir diplomattım. “Elçiliğe hoş geldin,” demişti büyükelçi, “seni burada bir daha görmek istemediğimizi söylersem umarım yanlış anlamazsın. Dışarıya çık ve Mısırlılarla vakit geçir”. Küçük öğrenci grubumuza bunu söylemeye gerek yoktu. Şehir tam bir keşif alanıydı. İnsanlığın, belki de on sekiz milyon insanın, bulunduğu büyük bir yerdin ve her gün yenileri geliyordu: Nil Nehri kıyısındaki köylerinde yaşadıkları hayatı geride bırakıyor ve trenle, otobüsle,

yürüyerek ya da yük arabalarıyla başkente geliyorlar, mevcut şehrin kenarındaki, zenginlikle fakirliğin yan yana bulunduğu gecekondu bölgesine plansız programsız yerleşiyorlardı. İki yanı ağaçla kaplı sokağımdan gecekondu semtlerine yürür, kanalizasyon borularından akan lağım sularının ortasında duran bıçak hokkabazlarını ve sokak satıcılarını seyrederdim.

Neşeli, kaotik, kafa karıştırıcı ve bunaltıcı bir gürültü cümbüşüydü. Ben Mohandiseen denen modern bir banliyöde yaşıyordum ama orada bile pencere-min dışında atıyla sabah beşte yola çıkan nane satıcısının bağırдыğını, öğle vakti caminin hoparlörlerinden gelen ezan sesini, gece cayırdayan araba kornalarını duyardım. Nil Nehri'nin kıyısında British Council'de çalışıyordum; öğle yemeği yemek için oturduğum balkona krematoryumdan gelen kül kokusu hiç de romantik bir hava yaratmıyordu. Ama buna, hatta kirli, kalabalık şehrin bütün olumsuzluklarına tahammül edebiliyordum; çünkü âşıktım. Birisine değil. Arapçaya âşıktım. Gözlerin göremeyeceği bir dünyanın anahtarıydı. Bilmesem giremeyeceğim yerlere girmemi, binlerce yıl öncesinde yazılmış kitap ve şiirleri okumamı –Kuran'ın kutsal dili olduğu için bu süre içinde çok az değişikliğe uğramıştı– bilmesem asla içinde bulunamayacağım sohbetler etmemi sağlamıştı. Bu dil ayrıca sıra dışı bir sistem içinde tasarlanmıştı. Üç harfi çıkarsanız kelimenin kökü kalıyordu. O kökü, bir müzik parçası gibi, on iki farklı şekilde yorumlayabilirdiniz, her biri anlamı biraz farklılaştırabiliyordu. Sonuç olarak ortaya bir Bach ilahisi gibi matematiksel bir dil çıkıyordu.

Batılılar için Arapça İslamiyetin dilidir ama Arapça konuşulan Mısır'ın kiliselerinde, pazar günleri İngiltere'nin kiliselerinden daha fazla Hıristiyan olduğunu gördüm. Onlara katıldım: Her hafta taksiyle ya da tertemiz, Japon yapımı metroyla, biraz eski püskü, sıradan bir banliyö olan Shubra'ya gittim. Gurbetçi hayatından kaçmak için bundan daha iyi bir yer olamazdı. Neredeyse Mısır'ın çekim merkezi; küçük dükkânlarıyla, meşhur bir restoranıyla ve kaldırımlı sokaklarıyla adeta orta sınıfın tanıımıydı. Çakıl vardı, gürültü vardı, hâlâ kirli havanın keskin kokusu vardı; ama bütün bunlar Mısırlı arkadaşlarımı ettiği kadar beni rahatsız etmiyor gibiydi. Mısır'da zenginler köylerde yaşamayı tercih etmezdi; daha iyi daireler de arkadaki sessiz ve pis sokaklarda değil, gürültülü ana cadde üzerindeydi (Arkadaşlarım öyle söyledi). Arkadaşlardan biri Londra'ya ziyaretime geldiğinde, uyumasına engel olan sessizlikten şikâyet etmişti.

Shubra'ya hiç turist gitmezdi, şu anda da gitmiyor. Orada hiçbir şey olmadığını düşünüyorlarsa yanıılıyorlar. Orada, Ortadoğu'da hiçbir yerde bulamayacakları en az bir şey var: Avrupalı bir azizin ismi verilmiş bir durak. Kahire'nin merkezinden metroya binince, Mısırlı başkanların ismi verilmiş duraklardan geçiyordum: Nasır,

Sedat, Mübarek. Bir tanesine firavun Ramses'in ismi verilmişti; daha sonra da Azize Therese isimli bir durağa varılıyordu.

Lisieux'lu Azize Therese, "Küçük Çiçek", nasıl olmuştu da Kahire haritasında yer bulmuştu? Bu sorunun cevabı Shubra'nın ana caddesinden uzakta, çok önemli bir kilisedir. Kilise Azize Therese'nin ismini almış, çünkü Fransız Karmelitler tarafından kurulmuş; çok önemli çünkü sütunlu girişi baştan aşağı Yahudi, Müslüman ve Hristiyanların azize tarafından gerçekleştirilen mucizelere tanıklık etmesi için bıraktığı İngilizce, Fransızca, İbranice ve Arapça adak tabelalarıyla kaplı. Kilise hâlâ arkada mum yakmak için gelen bazı Müslüman ziyaretçilerin ilgisini çekiyor; öyle ki yıllar önce binaya zarar vermek için gelen Müslüman bir militan bile haça saldırmış, azizenin resmini bırakmıştır.

Bir gün kilisenin küçük, asfaltlı ön avlusuna girdim ve Mısır'da bir yıl boyunca birlikte olacağım cemaatimle tanıştım. Bir fedaiye benzeyen ama keşiş olmak isteyen iri yarı Atef vardı; mimar olmak için canla başla çalışan Maggie vardı; kendine güvenli bir mühendis olan Semih vardı. Cemaatin firavunlara uzanan geçmişine dair işaretlerin arasında Ramses ve Nefertiti gibi isimlere rastladım. Bir model olmak isteyen Wael isimli bir adam, kendisinin tam bir firavuna benzediğini iddia ediyordu. Herkese başkanlık eden kişi Kopt Katolik bir aileden Papaz Paul'dü (19. yüzyılda Katolik Kilisesi Mısır'da, Kopt üyeleri Roma'nın otoritesini kabul etse de, kendi geleneklerini sürdürebilen bir kilise kurdu. Günümüzde bu kilisenin 160 bin üyesi vardır). Kendisi benim için bir Mısır nezaketi sınavıydı. Bu ölçülü ve mesafeli İngiliz nezaketinin tam tersiydi. Kendimi abartılı iltifatlar, yarım ağız davetler ve çok büyük misafirperverlikler içinde buldum. Papazın bir çiçek satıcısıyla girdiği alışveriş benim için her şeyi özetlemişti. Fiyat üzerine yaptıkları uzun bir pazarlıktan sonra çiçekçi şöyle dedi: "Elbette hepsini bedavaya almanızı isterim." Bunun karşısında benden çok daha hazırcevap olan papaz, aynı derecede samimiyetsiz, hazır bir iltifatla karşılık verdi: "Biliyorsun, ben buraya sadece seni görme zevkine erişmek için geldim."

Bana sonsuza kadar Kahire'yi gezdirebilecek kadar cömert olan papaz, misafirperverliğine karşılık vermek istediğimde kaçamak davrandı. Benim evime geldiği bir gün sadece bir bardak su içti; daha uzun kalması için onu ikna etmeye çalıştığımda da, "Hayır, seni yeterince şereflelendirdim," dedi. Kopt arkadaşlarımla bana karşı kibarlığıysa hiç azalmadı. Kilise, bir kiliseden fazlasıydı. Cemaat üyeleri birlikte tatile çıkıyor, ön avluda birbiriyle saatlerce sohbet ediyor, hafta içinde de benimle sık sık buluşuyorlardı. Bana Mısır dansı öğrettiler; hatta bir keresinde beni Kahire'nin fakirlerine yaptıkları yardım ziyaretlerine bile çağırdılar: Yüksek apartmanların çatılarındaki eğreti kulübelerde yaşayan insanlara. Yeni arkadaşlarım ayrıca İngiliz

Hristiyanların gevşeklikleri konusunda da bana serzenişte bulundu. Hiç şaşırtıcı değildi bu. Dindar bir Koptun günde yedi kere dua etmesi, alkolden uzak durması, asla sigara içmemesi gerekiyor. Koptlar sadece Lent'te (Büyük Perhiz) değil, Advent ve yılın başka zamanlarında da toplam 210 gün oruç tutar. Bu zamanlarda et ve hayvansal ürünlerden (ve Lent zamanı balıktan) uzak durmalarına rağmen, bazıları sadece meyve ya da Mısırlıların *fuul* dediği haşlanmış fasulye yiyecek kadar ileri gider. Bazıları Lent'in her günü, gece yarısı ve gündeğümü arasında hiçbir şey yemez. Bu, Müslümanların Ramazan'ından daha zordur. Bir keresinde o dönemde yapılan bağışlarla ülkenin bereketli topraklarının üçte birine sahip olacak kadar zenginleşen Mısır'ın büyük tapınaklarından birini, yirmi beş yüzyıl önce ziyarete gelen Herodotos'un vardığı bir sonucu alıntılarmaktan kendimi alamadım: "Mısırlılar dünyadaki hiçbir milletin olmadığı kadar dindar." (Son kamuoyu yoklamalarında Mısırlılar Herodotos'la hemfikir çıkmış: Kendilerinin dünyadaki en dindar halk olduğunu düşünüyorlar.)

Bunu sadece Koptlarla ilgili olarak değil, cuma günleri yerel camilerin hoparlörlerinden verilen vaazları duyduğumda da düşündüm. Her taksi şoförü kasetçalarında Kuran dinliyor, bazen bir duayen edasıyla Kuran'ı okuyan insanın kalitesiyle ilgili yorum yapıyordu. Bir tasavvuf müziği konserinde siyah gözlüklerin ardından gözleri gözükmeyen baş şarkıcı coşkulu bir alkış istedi ve bazı dinleyiciler bir tür transa geçti. Dindarlığın her yere nüfuz etmesi dini farklılıkların da olduğu anlamına geliyordu. Kahire sokaklarında yürüdüğüm pek çok sefer, insanlar yanıma gelip hangi futbol takımını tuttuğumu sordu. Birkaç kere de, yine aynı ruh haliyle, Müslüman mı yoksa Hristiyan mıyım diye sordular. Arapça öğretmenim bana, doğrudan olmasa da insanların ona da aynı soruyu sorduklarını söyledi. Önce onun ismini, sonra da babasının ismini soruyorlardı (Liberal bir Müslümanın dini inançlarının gizli kalması gerektiğini düşünerek, prensip olarak bu sorulara cevap vermekten kaçınıyordu). Koptlar aynı soruyu kendi tarzlarında soruyordu. Bir keresinde süpermarkette kasiyer bana bileğini uzatarak haç dövmesini gösterdi.

Ben Mısır'da yaşarken bu farklılıklar kendini bazen şiddetli bir şekilde gösterdi. Elçilik, güvenlik güçlerine ve Hristiyanlara saldıran İslami terör örgütleri nedeniyle Mısır'ın güneyine, özellikle de el-Minya şehrine gitmemi yasaklamıştı. Eylül 1997'de, Azize Therese'den arkadaşlarla İskenderiye'deyken, televizyonda Alman turistlerin Tahrir Meydanı'nda vurulduğunu görmüştüm. Bu terörle ilk karşılaşmamdı. "Endişelenme Gerard. Kader," demişti Semih, "Günümüz geldi-

* Hristiyanlıkta İsa'nın doğumuna, dolayısıyla Noel'e kadar sayılan kısa dönem. Katoliklikve Protestanlıkta 30 Kasım'a en yakın pazar günü başlayan ve Noel arifesine kadar süren dört hafta -çn.

ğinde hepimiz öleceğiz.” Rahatlamamıştım. İki ay sonra silah ve bıçaklar taşıyan teröristler Luksor’daki bir katliamda altmış iki kişiyi öldürdü. Kurbanlar arasında beş yaşında bir çocuk da vardı. Olayın sonrasında içi dışına çıkmış kurbanların birinin üstünden İslamı öven bir not çıkmıştı.

Bu korkunç olaylar aslında daha insani bir birliktelik içinde yaşanıyordu. Örneğin İskenderiye’deyken televizyonda görüp korktuğum Tahrir Meydanı’nda yaşanan saldırıyı ele alalım. Bu olayı gerçekleştiren adamlar daha sonra Bulak Ebu’l-Ala denen komşu bir bölgeye kaçtı. O bölgenin insanları katilleri korudu. Burayı biliyordum. Yürüyüş yapmak için en sevdiğim bölgelerden biriydi; kaynakçıların magnezyum alevleri bir zamanlar zarafet dolu sömürge tipi binaları ve bu binaların arasındaki tozlu ve kirli ihmal edilmiş sokakları aydınlatırdı. Yine de oradaki bir rahip, büyük bir İtalyan tarzı kilisedeki büyük bir adam, bana o bölgedeki Müslümanların kardeşleri olduğunu söylemişti; “Onlardan yana hiçbir sıkıntımız olmadı,” dedi. Koptlar kiliseye hiç taciz edilmeden girip çıkıyordu. Bölgeden çıktığımda, sokakta kıyafetlerin satıldığı bir pazardan geçtim. Burada her türden insan vardı: türbanlı adamlar, takım elbiseli, kot pantolonlu, tulumlu adamlar; peçeli kadınlar, peçesiz kadınlar, belki de peçe alamayacak kadar fakir olan, kendini güneşten korumak için başına karton bir kutu geçirmiş bir kadın; küçük kardeşine nasıl haç işareti yapacağını öğreten uzun dalgalı saçlı bir kadın.

Mısır’dan 1998’de ayrıldım ve sadece ara sıra kısa sürelerle gittim. Sonra 2011’de Tahrir Meydanı’nı yeniden haberlerde gördüm. Mısırlılar orada başbakanı devirmek için toplanmıştı. Hristiyanlar ve köktendinci Müslümanlar omuz omuza duruyordu. Paralı eşkıyalar göstericilere saldırıyordu. Başbakan Hüsnü Mübarek istifa etti. Ordu yönetimi ele aldı. Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında kavgalar çıktı. Bazı kiliselere saldırıldı. Pek çok Hristiyan öldürüldü. Bu kitap için zaten Mısır’a gitmeyi planlamıştım; bu seyahat tahmin edemeyeceğim kadar yerinde oldu.

* * *

Mart 2011’de uçak Kahire’ye indiğinde uçağın camından dışarıya, çok iyi hatırladığım bu şehre baktım. Kuzeydeki Heliopolis banliyösündeki zenginlerin konaklarını görebiliyordum; Kahire’nin en fakirlerinin, Nil Nehri’ndeki korunaksız sandallarından başka evleri olmayanların her akşam lüks gezi yatlarının dalgalarıyla sallandığını görebiliyordum. Havaalanından çıkıp Mısır firavun ordularını gösteren duvar resimleriyle kaplı büyük askeri kışlaların yanından geçtik; koskocaman bir üst geçit halini alan bu yoldan kirli devlet binalarını, bakanlıkları ve ana tren garını hızla geçtik. Kopt katedralinin ve yanındaki bir caminin –dayanışma içinde (?) ya da rekabet halinde (?)– kubbelerinin yanından geçiyordu.

Nil Nehri'nin üzerinde Zamalek denen bir adada bulunan otelim eskiydi ama Kahire'nin zarif geçmişinin sıcak bir kalıntısıydı. Lobideki rengi soluk bir sandalyede emekli bir mimar tuhaf bir şekilde oturmuş, nazik bir çalışanına mektuplar, genellikle de şikâyet mektupları okuyordu. Otelin dışında *hicab*'ları içindeki bir grup kadın, insanların gücünü yansıtan bir duvar resmi boyuyordu. Sokakta yürürken dükkân ve duvarlardaki tabelaları fark ettim. Bir tanesi Libya parasının yeni değerini İngilizce veriyordu; çünkü Batılı ve Arap müttefikler savaş çanları çalıyordu: "Libya dinarı alış 2, satış 3,65." Bir başka tabelada Arapça şu yazılıydı: "Allah'a çok şükür bir sürü onurlu polis var. Polisimizi kutlayalım." Bir dükkânın kapısında bulunan üçüncü bir tabelada, parlak harflerle sadece bir kelime yazıyordu: "Viagra."

Zamalek Adası, Nil Nehri üstünde yüz yıl önce ortaya çıktı; her yıl nehirde temizlenen ve Nil Vadisi'ne bereket getiren alüvyon bileşimiydi (1970'te Nil Nehri'ne set çekilince alüvyonların akması durdu. Bu nedenle "suların yükselmesi" —nehirin her yıl alçalıp taşması— de sona erdi). Zamalek üst sınıfların dikkatini çekti; adaya şu anda yıkılmaya başlayan dayanıksız saraylar ve parklar yaptılar. Taksiyle köprüden geçerek Kahire'nin Nil'in doğu yakasında kalan eski kısımlarına gittim. Nil'i geçerken taksi şoförü nehrin kenarındaki, iktidardaki eski parti merkez binasının yanmış iskeletini gururla gösterdi. Radyodaki sunucu şöyle diyordu: "Toplumun yozlaşması; artık bunu rahatça konuşabiliriz!"

Benim gittiğim yer çok katmanlı bir üstgeçit ile Tahrir Meydanı arasında sıkışmış, pembe sıvalı, mütevazı bir binaydı. Bu müzeye her gün binlerce insan 165 bin heykel, heykelcik, lahit ve mumya görmeye geliyordu. 2009'da turizm Mısır işgücünün yüzde 12'sine çalışma fırsatı sağladı ama Mısır Müzesi daima para kazandırmaktan daha ötesidir. Orası Mısır kimliğinin anıtıdır. Ön duvarında bir başka sembol bulunur; Mısır'ı yöneten hanedanların uzun bir listesi. Sanki Mısırlılara şöyle der gibidir: Her zaman krallar tarafından yönetildiniz. 2011'de devrim yaşayan Mısır'da burası, ölü ya da mumyalanmış halde olsa da, diktatörlerin hâlâ itibar gördüğü tek yerdi.

İçeriye kaçak girmek isteyenlere tuzaklar ya da felaketler hazırlamak yerine, mumyaların, müze yöneticisi Tarık El Avadi isminde bir koruması vardı. Onu müzenin bodrum katındaki ofisinde buldum. Masasının etrafında herbiri bir başka zamanı gösteren yaldız süslemeli duvar saatleri bulunuyordu. "Mısırlılar geçmişlerinden koptu," dedi, "geçmişleriyle ortak hiçbir şeyleri kalmadığına inandırıldılar." Okul müfredatının tarihi dönemlere ayırdığını anlattı: Firavunlar, Koptlar ve İslam dönemi. En çok bahsedilen İslam dönemiydi ama Avadi önceki dönemlerle ilgili daha fazla şey öğrenmenin Mısırlıları bir halk olarak daha fazla bir araya

getireceğini düşünüyordu. Kendisi bir Müslüman olarak ülkenin antik geçmişinin Hristiyanlarla Müslümanların ortak bir mirası olduğuna inanıyordu: “Ülkemiz, birden fazla din olsa da, bir arada bir toplum; bütün Mısırlıların görenekleri, dili hatta bazı dini gelenekleri bile aynı ve Araplarınkinden farklı.” Ama yıllar boyunca onlara Arap oldukları söylendi. Bu yüzden de “Mısırlılar ‘Ben kimim? Arap mıyım Mısırlı mı?’ diye soruyor,” dedi.

Avadî’yi gördükten sonra oyuncak ve gemi maketlerine, dün yapılmış olabilecek *uşabtî* (mezarlar için) figürinlerine bakarak, müzenin koridorlarından geçtim; o kadar iyi korunmuşlardı ki. İçime tuhaf bir his doğdu, sanki zaman mevhumu kaybolmuştu ve mumyalanmış firavunlar içeriye adım atıp canlanabiliirdi. Elbette Mısırlılar diğer antik dönem halklarının göremediği bir şeyi görüp, bedenlerinin yeniden canlanacağını düşünmüşlerdi. Örneğin Irak destanındaki kral Gılgamış, ölü arkadaşı Enkidu’yu aramak için yerin altına indiğinde etten kemikten insanlarla değil gölgelerle karşılaşır ve “Enkidu,” der, “kile dönüşmüş!”

Nil Vadisi halkının etrafı Irak çölünden yüz kat daha kuru kumlarla çevrilidir; o kadar kurudur ki, iki bin yıldır içinde gömülü olmasına rağmen üzerinde hâlâ okunabilir yazılar olan parşömen parçaları bulunmuştur. Antik dönem Mısırlıları ölülerini bu kuma gömerdi; daha sonraları keşfedilen, organları çıkarma ve cesedin içini korumak için *natrun* tuzuyla doldurma işlemi olmadan bile cesetler kumun kuruluğu ve sıcakla doğal bir şekilde mumyalanırdı. Yıllar sonra bile hâlâ tanınır durumdalar. Ruhun (*ka*) içlerine girip onları hayata geri döndürdüğünü düşünmek mümkün. MÖ 24. yüzyıldan kalma bir Mısır yazısında şöyle denir: “Bırak mezarlarında kim varsa ayaklansın; bırak sargılarını çıkarsın. Yüzlerindeki kumları silkele” (burada ölünün kendisine hitap ediyor gibi) “kendini sol tarafından kaldır, kendini sağ tarafından destekle.”

Eğer bugün firavunlar altın yaldızlı lahitlerinden kalkıp canlansalar, ülkelerinin tanınmayacak kadar değiştiğini görürler. Sadece kırsal kesimlerde tanıdık bir şeyler bulabilirler: Nil’de yıkanan ve tabak çanaklarını yıkayan aileler, tarlaları dolduran yeşil palmye ağaçları ve ayıklanmış buğday yığınları, nehrin kenarında otlayan inekler. Bunların dışında, şu anda dünyanın en büyük şehirlerinden biri olan Kahire’nin boğucu dumanları ve kalabalık apartmanları; Mısır’ın antik çağlardakinden yirmi kat fazla olan nüfusu; bir zamanlar Roma İmparatorluğu’nun ekmek kapısı olan ulusun artık yiyeceğinin yüzde 40’ını ithal ettiği gerçeği karşısında dehşete düşerler. Ayrıca bir zamanlar Mısır toplumu üzerinde çok büyük etkisi olan hayvan başlı tanrılarının artık olmadığını da anlarlar.

Aslında tamamen yok olmadıkları anlaşıyor. Tahrir Meydanı'ndaki bir otelde kendilerine Oset diyen bir çiftle bir görüşmem vardı; eski Mısır tanrısı Osiris'e tapan modern Mısırlı inananlardı bunlar. Hamdi isimli koca (gerçek ismi değildi) antik dönemden bir Mısırlı kâtibin heykeline benziyordu; tıknaz ve neşeli bir adamdı. Masamıza ismini en eski piramitlerden alan Sakkara birası şişeleri geldi. Nil Nehri kumaş koltukların ve sırlı camların yanından, kahverengi renkte ve zamandan bağımsız akıyordu. Mısır efsanelerine göre Yeraltı Tanrısı Osiris, günahkâr abisi Set tarafından kandırıldıktan sonra nehirde bir tabut içinde yüzdü. Kız kardeşi İsis onu kurtardı ama Set onu tekrar buldu ve parçalara ayırdı. İsis penisi hariç bütün parçalarını buldu; penisini de altından tekrar yaptı. Sonra sihirli bir şekilde onu canlandırdı. Böylece Osiris diriliş tanrısı oldu; ölümlle yeniden doğumun sembolü olan Nil'in alçalıp yükselmesini kontrol ettiği düşünülüyordu.

Osiris, İsis ve Set –ve Amon gibi diğer Mısır tanrıları– Oset çiftinin bana söylediğine göre tek bir tanrıydı. Onlara göre antik Mısırlıların çoktanrılı ya da bazı Müslümanların dediği gibi kâfir olduğunu söylemek yanlıştı. *Amin* sözcüğü de dahil olmak üzere, dünyaya şu anki çoğu dini düşüncüyü onlar kazandırmıştı.

“Başkaları ‘Amin’ derken ben ‘Amon!’ diyorum,” dedi Hamdi.

“Şabat’ı biz icat ettik,” diye ekledi karısı, “Ve Davud’un mezmurlarını: Bunlar firavun Ahenaton tarafından yazıldı. Aton’a yazdıkları ilahilere bakarsan mezmurlarla aynı olduklarını görürsün.”

Bana antik zamanlardakine dayanan modern bir Mısır festivalinden bahsetti. İki bin yıl önce bundan “Osiris’in Ay’a gelmesi” olarak bahsediliyordu. Şu anda Şemmu’n-Nisim deniyor ama hâlâ bahar ekinoksunda kutlanıyor. “O günün özel bir kutsiyeti vardır. Her şeyin durduğu tek gündür.” Modern Mısır’da hem Müslümanların hem Hristiyanların kutladığı başka bir festival yoktu. “İnsanlar yeşillik, balık ve marul yer, çimenlere oturur ve yedikleri yumurtaları boyar.” (Şemmu’n-Nesim’de yedikleri bir Mısır spesiyali vardır: *fısth*, akademisyenlerin bin yıl öncesine dayandığını söylediği bir tür salamura balık. Bir kere yedim ve çok sert bir tadı olduğunu düşündüm ama bazı Mısırlılar seviyor.) Bu eski Mısır ziyafetinin Paskalya’nın kökeni olduğunu iddia etti.

Hamdi büyük bir milliyetçi gururuyla Mısır’da türeyen bir sürü ve yaygın dini gelenek ve düşünce sıraladı: hac ve dua gelenekleri, oruç tutma, Mesih kavramı, Noel ağacı ve Noel ismi, kilisede mum yakma ve dahası. “Mısır bayrağı on dört bin yaşındadır,” dedi, “kırmızı, beyaz ve siyah daima milli gururu temsil etmiştir. Ortasındaki kartal da Horus’un işaretidir.” Bu çiftin de bütün Mısırlılara ait olacak bir kimlik arayışı içinde olduğunu görebiliyordum. Kendilerine Osiris inancı

konusunda katılacak çok insanın olacağını düşünmesem de, son cümlelerini çok kararlı söylediler: “Mısır dini geri dönüyor.” Bir yıl sonra, Müslüman Kardeşler Mısır’ı yönetirken bu çiftle yine karşılaştım ama daha farklı ve daha tedbirli konuşuyorlardı. Antik Mısır’ın dinine değil kültürüne ilgi duyduklarını söylediler.

Yine de antik Mısır’ın daha sonra gelen dinler üzerinde etkisi olduğu konusunda haklıydılar. Mısırlılar sadece bedenın tekrar canlanması inancına öncülük etmedi; Tutanhamon’un babası Ahenaton da tarihte bilinen ilk tek tanrıcıydı. Sevgili Güneş Tanrısı Aton hariç bütün tanrıları yıktı ve dişil ile erilin birleşimini sembolize eden cinsiyetsiz heykeller dikti. Aton’a belki de firavunun kendisinin yazdığı bir ilahi günümüze gelmiştir: “Doğu ufukta yükseldiğinde dünya aydınlanır ve gündüz vakti Aton parlar... Eserlerin ne kadar çok! Bunlar insanların gözünden gizli, o eşi benzeri olmayan yegâne Tanrı!” Mısır’da yaşayan Yahudiler firavunlarla bazı geleneklerini paylaşıyordu: Domuz etinden ve yayınbalığından hem Yahudiler hem Mısırlılar uzak dururdu; erkekleri sünnet ettirirlerdi. Irak’takilerle karşılaştırıncı, Mısır’da çok az eski gelenek hâlâ canlılığını korur. Ülkede Hıristiyanlık öncesi geleneklerini modern çağa taşıyan Madayyalar ve Zerdüşçüler gibi bir topluluk yok. Mısır’ın halk görenekleri de, her ne kadar çok ve renkli de olsa, çoğunlukla ortaçağa ait. Firavun dönemine dayanan sadece üç tane bulabildim.

Bu geleneklerden biri Mısırlıların ölümü karşılaması. Kahire’deki ortaçağ mezarlığında, El-Ezher Camii yakınındaki düz ve boş yol boyunca bir dizi küçük köşk dizilidir. İçlerinde yılın büyük bölümünde gecekonducular yaşasa da, mezarların üzerinde inşa edilmiş ve özel bir Mısır geleneği için yapılmışlardır: Bir akrabanın ölümünden kırk gün sonra ve ölümün her yıldönümünde bir sürü Mısırlı aile yemek yemek için bu küçük köşklere toplanır. Aynı şekilde ataları da sevdiklerinin mezarları başında, ölülerin ruhlarına yemek ikram ederek bir şeyler yemeye gelirdi. Tanıştığım bir doktor, Mısır’ın güneyinde cenazeler için eski ağıtçı tutma geleneğinin nasıl devam ettiğini ve ölümden sonraki bir hafta boyunca ailenin misafirlere nasıl kalacak yer ve yiyecek verdiğini anlattı. Aynı doktor bir keresinde ameliyattayken ilahiler söyleyen ağıtçılar görmüştü. Siyah yas kıyafetleri içindeki bu ağıtçılar ameliyat masası etrafında durmuş ve bir ağıt yakmışlardı; zira hastanın yaşayabileceğine ihtimal vermiyorlardı. “Ah, hâlâ hayattayken eti kesilen zavallı kadın!”

Daha az ilgi çekici bir başka gelenek kesinlikle firavunlar dönemine dayanıyor. Mısırlılar “temizlik amacıyla sünnet ediliyor,” diye yazmıştı Herodotos ve MÖ 2. yüzyıla ait bir papirüs, erkekler gibi kızların da sünnet edildiğini gösteriyor. Hâlâ da öyle. 2008 yılında yapılmış BM destekli bir ankette, ankete katılan Mısırlı kadınların yüzde 90’ının sünnet edildiği ortaya çıktı ama bu iyi eğitilmiş Mısırlılar

arasında yaygın değildir. Dişi genital bölge sakatlaması olarak da bilinen bu işlem, klitorisin, bazen de vajina dudaklarının bir bıçakla alınmasını içeriyor. Bir kız ameliyat sırasında ölünce Mübarek 2007 yılında bunu yasakladı. Kökenleri İslamiyete dayanmasa da (Müslümanlar gibi bazı Hıristiyanlar da bunu yapıyor) antik Mısır'ın bu en çirkin geleneği, başka pek çok gelenekten daha iyi yaşamış ve –diğer geleneklerin aksine– radikal Müslümanlardan muhalefet değil destek görüyor.

Çoğu ziyaretçi antik Mısır'ın bir başka işaretiyle bir noktada karşı karşıya geliyor. Kahire'deki pek çok arabanın aynasında, bugün nazarı önlediğine inanılan mavi renkte “Fatıma'nın Eli” asılıdır. Eski zamanlarda lacivert taşından yapılan “Horus'un Eli” de aynı amaca hizmet ediyordu. 19. yüzyılda Mısırlılar nazardan korunmak için her yolu denedi: Erkekleri kız gibi giydirdiler, güzel kızları saklamak için yüzlerini boyadılar ve kendilerine “Çirkin” “Küçük Kuş” ya da “Eşek” gibi hoş olmayan isimler verdiler.

Çok az Mısırlı bu geleneklerin ne anlama geldiğini düşünür; tıpkı çoğu İngilizin şans getirmesi için tahtaya vururken Tanrı Tiu'yu düşünmemesi gibi. Ama hem Hıristiyan hem de Müslüman dini hiyerarşisi, takipçilerinin bu gelenekleri bırakmasını ister. Özellikle de Selefi İslam bunları kınar. 2012'de radikal Müslüman bir politikacı olan Murgan el-Gohari, Sfenks ve piramitlerin yıkılmasını istedi. Mısır'daki Selefi gruplar Şemmu'n-Nesim kutlamalarını boykot etmiş ve yasaklanmasını istemişlerdir. İslamcılar için “firavun” da pis bir sözcüktür. 2011'de Müslüman Kardeşler evet-hayır oyunu yeni bir anayasa yapmak istediklerinde buldukları slogan “Hayır de, firavun gelsin!” idi.

* * *

Mısır'ın asıl dini, MÖ 4. yüzyıldan itibaren ülkeye yüzyıllar boyunca yabancıların (İranlılar, Yunanlar ve Romalılar) hükmetmesi sonucu zayıfladı. Ailesi Mısır geleneklerini benimsemeye çalıştıysa da (bu geleneklerin en hoş olmayanı firavunların kız kardeşleriyle evlenmesiydi; Kleopatra pek çok nesildir devam eden ensest evliliklerden geliyordu) Kleopatra bile Yunan ve Pers soyundan geliyordu. Mısır'ın yerlilerine, toprağın çoğuna sahip olan ve yöneten Yunanlardan ayrılmasını sağlayan kendilerine has özel isimler verildi. *Aigyptios* (Mısırlı) olarak adlandırıldılar; “Mısır” ve “Kopt” sözcükleri de buradan türedi. MS 3. yüzyıla gelindiğinde Hıristiyan bir vaiz eski dinin Yunanların hâkimiyeti altında olduğunu ve Koptların dininin Hıristiyanlık olduğunu iddia edebildi.

Kleopatra'nın ölümünden sonra gelen Roma egemenliği Yunanların yerini almadı ama firavunun bir rolünün kalmamasına neden oldu; bu da firavunların finansal desteğine ihtiyaç duyan ve eski kültürü canlı tutmada büyük rol oynayan

tapınakların gözden düşmesine yol açtı. MS 2. yüzyılda, Oksyrynkhos şehrindeki hiyeroglif loncasının raporlarında, yok olmakta olan geleneklere örnekler görüyoruz: Lonca, bunların sayısının sadece beş olduğunu ve bu işi devam ettirecek çırak olmadığını belirtmiş.

Tapınaklar, her ne kadar güçleri azalsa da, Roma egemenliği altında da yüzyıllarca varlığını sürdürdü; ama 4. yüzyılda Roma İmparatorluğu Hristiyanlığı kabul etti ve eski dini ortadan kaldırmak için büyük çaba sarf etti. Pek çok Mısırlı bir hevesle yeni dine geçti; pagan filozoflara saldırdılar ve tapınaklarındaki duvar resimlerinde yer alan tanrıların suratlarını sildiler, böylece bu tanrıların sihirli güçleri ortadan kalkacaktı. Mısır'ın Nil Vadisi'ndeki küçük bölgelerde İslam fethi sırasında hayatta kalan, Hristiyan olmayan bir topluluk bulunduğuna dair hiçbir kayıt yok. Eski Mısır dili bile Hristiyanlıkla gelen yeni sözcüklerle doldu: "Ruh" anlamına gelen Yunanca *psyche* sözcüğü, firavunların *ka*'sının yerini aldı.

Aziz Markos Kilisesi'nde öğrendiğime göre, bazı gelenekler yeni Hristiyan ayinlerine alınmaya değer görüldükleri için hayatta kaldı. Mısır'ın Hristiyan ruhban sınıfı, kayıtlara göre ya Hristiyan olmuş tapınak papazlarıydı ya da bu tapınak papazlarının çocuklarıydı. Kensington'daki Aziz Markos Kilisesi'nde duyduğum "Pek Ethronos" gibi bir ilahi onlara çok tanıdık gelirdi. Sadece İsa Mesih'e hitap edilebilmesi için bazı oynamalar gerekiyordu. Eski tanrılara tapınırken büyük ziller de kullanılmıştı. Bunlar bir süre Hristiyan Kilisesi tarafından yasaklandı ama sonra tekrar geri geldi; bugün Kopt ayinlerinde hâlâ kullanılıyor.

Bir yandan Kopt, Ermeni ve Süryani kiliseleri, öte yandan da Bizanslılar ve Avrupalılar 5. yüzyılda Khalkedon Konsili'nde İsa'nın doğası konusunda fikir ayrılığına düştü. Aradaki anlaşmazlığı ortaya koymak gerekirse, Koptlar konsilin İsa'yı insan ve Tanrı olarak birbirinden ayırmak isteyenlere karşı sert bir tavır koymadığını düşündü. İsa'nın tek bir doğası olduğu konusunda kararlıydılar ve kendilerine hâlâ *Miaphysite* diyorlar (*mia physis* Yunancada "tek doğa" anlamına geliyor). Sonuç olarak Kopt başrahibi konsili reddetti; o zamanlar Mısır Bizans İmparatorluğu'nun parçası olmasına rağmen Mısır'ın gerçek hükümdarı imparator değil, başrahipti. Koptlar ile Bizans arasındaki ilişkiler zarar gördü. Tartışma başka gerginlikler de yarattı; belki bunların arasında Koptların yabancı hüküme karşı duyduğu uzun süreli hoşnutsuzluk da vardı. Dini bölünme de bu hoşnutsuzluğu büyüttü ve Koptlar, Müslüman Araplar 7. yüzyılda Mısır'ı işgal ettiğinde pek bir şey yapmadı. Yeni Müslüman yönetim gayrimüslim nüfustan ağır vergiler alınca ilişkiler bozuldu; ardından isyanlar geldi. Yine de çoğu Mısırlı 10. yüzyıla kadar Hristiyan kaldı ve Koptça, Arapçanın yavaş yavaş dayatıldığı 13. yüzyıla kadar ortak dildi. 14. yüzyılda, Haçlı Seferi ve Moğol istilası sonrasında Hristiyan karşıtı

isyanlar sıklaştı ve yetkililer Koptların etki ve statülerini baskı altına alacak yasalar çıkardı. Alman keşiş Johann Vansleb, 1672’de Mısır’ı keşfettiğinde Koptların “süregelen zorbalıklardan çok korktuğunu, en ufak bir gürültüde yaprak gibi titrediklerini” söyledi.

Firavunlara hayranlık duymak Koptlar ve Müslümanlar arasında yeni bir olgudur. Kuran’da Musa ve Yahudilerin Mısır’dan gitmesine izin vermemesiyle meşhur firavun dikkat çeker. Firavun kendisini tanrı yerine koyan, kendisini yücelten, fakiri hor gören bir “yoldan çıkarıcı” olarak tarif edilir. Harran’daki Sâbiilerin aksine firavunlar daima putperest olarak görülür ve dini mekânlarına yaklaşılr. İlk Müslüman hükümdarlardan biri sürekli olarak piramitleri yıkmak istemişti. 14. yüzyılda yaşamış bir Sufi olan ortaçağ tarihçisi Makrizi, yerel köylülerin tanrıya adak adar gibi adak adaması nedeniyle Sfenks’in burnunu kırmayı başarmıştı (Bu, eski tanrılara hâlâ tapınıldığı ihtimalini gösteren nadir bir olaydır). Mısır’da yaşayan ortalama bir insan “Mısırlı”yı bir kimlik olarak görmek zorunda değildir. 18. yüzyılda Kahire’yi ziyarete gelen İngiliz ziyaretçi William Browne, yerel tacirlerin kendilerine basitçe Arap dediklerini söylemiştir. Yerel Mısırlıları tarif etmek için kullanılan Kopt terimi o sıralar sadece Hristiyanlar için kullanılıyordu.

19. yüzyılda bu tutum değişmeye başladı. Değişimi hızlandıran, özellikle Batılı arkeologların antik Mısırlıların beceri ve sanatsal başarılarını açığa çıkaran keşifleriydi. Arkeologlar 1813’te Firavun II. Ramses’in yirmi metre büyüklüğündeki heykelinin koruduğu Ebu Simbel Tapınağı’nı keşfetti. 1817’de Krallar Vadisi’nde Seti’nin mezarını buldular; öldükten sonra firavunun ruhunun yolculuğunu tasvir eden açık mavi ve altın sarısı resimlerin altında, yerde ressamın fırçaları bile duruyordu. Avrupa ve Amerika’da bu ve diğer keşifler, –antik Mısır mimarisini taklit etme hevesi– “Mısır çılgınlığı”na katkıda bulundu.

Bu, Mısır içindeki kültürel ve siyasi geçişlerle de örtüşüyordu. 19. yüzyılda Mısır ve Sudan, resmi olarak İstanbul’da ikâmet eden Osmanlı sultanına ait bölgeler olsalar da, aslında Kavalalı Mehmed Ali Paşa hanedanı tarafından bağımsız bir şekilde yönetiliyordu; düşmanlarını bir ziyafete çağırıp eve dönerlerken hepsini katlederek hükmünü kuran başarılı bir Arnavut maceraperest olan kurucusundan sonra bu ismi almıştır. Bu kanlı başlangıca rağmen hanedan Mısır’ı değiştirip modernleştirdi.

1863’ten 1879’a kadar iktidarda olan hanedanın üçüncü üyesi İsmail çok hırslıydı. Köle ticaretini kaldırdı, Afrika’nın en büyük tren yolunu yaptırdı ve Süveyş

* Çoğunlukla Mandayya diniyle karıştırılan Harran merkezli Sâbiilik, yıldızlara tapanların dinidir. İslam tarihçilerine göre başlangıçta tekrancı bir dindi ancak zamanla putçuluğa dönüştü. Geleneksel İslam inancını terkedenlere de Sâbii denirdi –en.

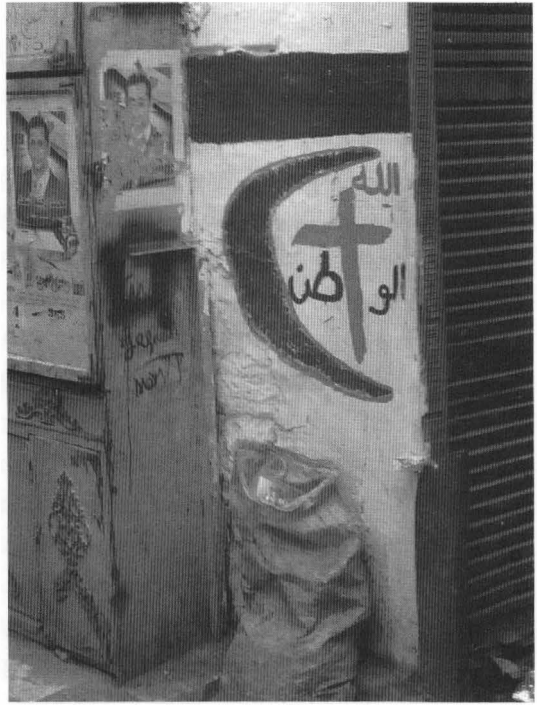
Kanalı'nı kazdırmaya başladı. Ayrıca 1863'te Tahrir Meydanı'ndakinden önce orada olan ilk Mısır Müzesi'ni açtı; müze firavun dönemi tarzında tasarlanmıştı. Çoktanrılı firavunlara benzemekten çekinen dindar Müslümanları rahatlatmak için, Tahtavi isminde dindar bir âlim, firavunların aslında farklı şekillerde tek bir tanrıya tapan "Mandayya" olduklarını öne sürdü. 1864 yılında Tahtavi'nin Ebu's-Su'ud ismindeki bir öğrencisi antik Mısır'ın tarihiyle ilgili bir kitap yazdı ve modern çağ insanlarını "gerçek Mısırlılar ve gerçek vatanseverler gibi, Mısır'da Rönesans için birlikte çalışıp" atalarının yaptıklarını yapmaya çağırdı. 1867'den itibaren Mısır pullarının üzerinde piramitler vardı.

Bu sadece geçmişe özlemle dolu romantik bir hareket değildi. Mısır'ın dünyadaki konumuyla da ilgiliydi. Mısır tarihindeki zaferler İsmail'in Avrupalı hükümdarların yüzlerine bakabilmesini sağladı. Bu zaferler ayrıca Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak değil, İsmail'in istediği gibi bağımsız bir ülke olarak görmenin temellerini oluşturdu. Mısır kimliğine yapılan bu vurgu, İsmail'in dine karşı tutumunu da etkiledi. İsmail bir devlet çalışanından sürekli olarak "şu Kopt memur" diye bahseden Müslüman bir bakanı kınadı; bu kişiye gitti ve "Bütün Mısırlılar aynıdır," dedi. Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında eşitlik sağlamak (ayrıca birleştirici ulusal bir kimlik yaratmak) çok önemliydi. Hristiyanlar gayrimüslim olmaları sebebiyle kendilerinden alınan özel cizye vergisinden ancak 1855'te kurtuldu. Ancak İsmail, Kopt okulları yapılması için toprak verdi; kurduğu bir nevi ön parlamentoda Koptlara yer verdi; Temsilciler Meclisi kurdu; bir Koptu hükümetin resmi basın amiri atadı; bir başka Koptu da maliye başkanı yaptı. Saltanatı sonunda Hristiyan bir Ermeni olan Nubar Paşa'yı başbakanı olarak atadı. Din konusunda açık görüşlülüğün hâkim olduğu bu yeni atmosferden ülkedeki Yahudiler de faydalandı: İsmail, Mısırlı Yahudi oyun yazarı Yakup Sanoo'yu "Mısır'ın Molière'i" diye överek cesaretlendirdi. Dini özgürlük, Mısır'ın antik mirasını kutlamak ve bir Mısır devleti kurma projesi aynı anda oluyordu.

Bu nedenle, her ne kadar Hristiyanların Kitabı Mukaddes'i Kuran'dan biraz daha kibar olsa da, eğitilmiş Koptların antik Mısır'a kucak açması şaşırtıcı değil. Bir Ramses sosyal kulübü ve *Firavun* isminde bir dergi kurdular. Kopt dilinin tekrar günlük konuşma dili olması için bile uğraştılar. Vansleb, 1670'lerde "Kopt dilinin birlikte tamamen yok olacağı adamı görme mutluluğuna eriştiğini" yazdı. Şimdi, 20. yüzyılın başında, Claudius Labib isimli Kopt bir antikacı, çocuklarının evde bu dili konuşması için ısrar ettiğini söyledi. 1908'de firavun sonrası dönemde Mısır'ın elde ettiği kültürel başarıları kutlamak için bir Kopt Müzesi açıldı.

1919'a gelindiğinde Koptlar en azından Müslüman hemşerileri kadar iyi durumdaydı: Bir İngiliz tahminine göre, ülkenin tarım arazilerinin yüzde 20'sine

sahiptiler; ki bu, kendi nüfuslarının çok üstünde bir orandı. O yıl Başbakan Yusuf Vahba bir Kopttu (Bu konumda hizmet eden üçüncü Hıristiyandı). Ama o zamana gelindiğinde siyasi ortam İsmail'in zamanına göre değişmişti. Hükümet sahne arkasında –İsmail'in heyecanlı harcama planları ülkeyi borç batağına soktuğunda Mısır'ın en büyük alacaklısı, sonra da yöneticisi– İngiltere tarafından yönetiliyordu. Hükümette görev almalarının yanı sıra Koptlar, Mısır'ın İngiliz kontrolünden kurtulması için ortaya çıkan harekette Müslümanlarla birlikte çalıştı: 1919'da göstericiler hilal ve haçtan oluşan bir pankart altında Tahrir Meydanı'nda toplandı. Lider Saad Zaglul tarafından yönetilen Mısırlı ulusalcı Vafd partisi, İngiliz büyükelçisine bağımsızlık istemek için gidecek yedi Mısırlı

RESİM 19. 2011'de fotoğrafını çektiğim hilal ve haç sembolü çoğunlukla Kahire'deki El-Ezher Camii etrafındaki Müslüman bölgelerde vardı. Hıristiyan ve Müslümanların farklılıklarının üstesinden gelerek özgürlük için birlikte çalışma isteklerini sembolize ediyordu. © Gerard Russell

temsilciden oluşan bir delegasyon oluşturduğunda, Zaglul bu delegasyona bir Koptu da dahil etmişti. 1919'de Hıristiyan bir rahip, tarihte ilk kez ülkenin en önemli camisi El-Ezher'in minberinde vaaz verdi. "Eğer İngilizler Koptları koruma bahanesiyle Mısır'da kalırsa," dedi Rahip Sargious, "bırakın bütün Koptlar ölsün de Müslümanlar özgür bir yaşam sürsün."

2011'de Kahire'ye yaptığım ziyaret sırasında o zamanları hatırlatan şeyler vardı. Tahrir Meydanı yakınlarında, dış duvarına kan bulaşmış eski bir kitapçının karşısında "Silahlar öldürmez. Devletler öldürür." yazılı gömlek giymiş bir adam, üzerinde hilal ve haç olan tişörtler satıyordu. Bu sembolü şehrin duvarlarında da gördüm. 1919 ruhunu hareketlendirerek bunları boyayan insanlar, Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki farklılıkları kışkırtmak isteyenlere karşı ulusal birliği vurguluyordu.

1920'ler ve 30'larda bağımsızlık isteyen bütün Mısırlı politikacılar Zaglul kadar açık görüşlü değildi. 1928'de liman şehri İsmailiye'deki İngiliz askeri kampında

bulunan bir işçi grubu, iyi eğitim almış, sekülerizm karşıtı biri olan Hasan El-Benna'yı ziyaret etti ve ona şöyle dedi: "Arapların ve Müslümanların hiçbir statü ve saygınlığının olmadığını görüyoruz. Yabancıların uşaklarından başka bir şey değiller." İslam askerleri olma sözü vermişlerdi ama El-Benna onlar için daha masum bir isim seçti: Müslüman Kardeşler. Kardeşler'in Mısır hükümetinden ilk talepleri alkolü yasaklaması ve yabancı askerlerin Mısır'da konuşlandığı I. Dünya Savaşı sırasında artan fahişeliğe karşı önlem almasıydı. İngilizlerin Mısır'dan çekilmesini istediler; ama daha büyük istekleri de vardı: Bütün Müslüman topraklarını katı İslam kurallarını uygulayacak bir halife altında birleştirmek.

Kopt politikacı William Makram Ebeid, Kardeşler'le ortak bir zemin bulmaya çalıştı ve Mısır hükümeti 1948'de hareketi sonlandırdığında, bunu protesto eden tek politikacıydı. Bir yıl sonra Hasan el-Banna hükümet ajanları tarafından öldürüldüğünde cenazesine katılan tek politikacı da oydu. Bunun karşılığında Kardeşler, Koptlarla hiçbir anlaşmazlıkları olmadığını iddia etti. Ama pratikte yeni İslam hareketi seküler rakiplerini alt etmek istiyordu. Ülkenin seküler partilerinde genellikle yer alan Koptlara saldırmak bu amaçlarına ulaşmalarına yardımcı oldu. 1940'larda İslamcı konuşmalar kiliselerin yakılmasına, papazların dövülmesine, Kopt törenlerine saldırılmasına yol açtı. Bu arada El-Benna'nın yabancı Hristiyanlara karşı verilmesi gereken mücadeleye yaptığı vurgu, Kardeşler'in genel olarak Hristiyanlıkla ilgili algılarını kaçınılmaz şekilde değiştirdi. Kardeşler, İsmail'in bütün vatandaşların eşit şartlarda yaşayacağı bir ülke arzusunu paylaşmıyordu. Bunun yerine El-Benna, Mısır'la, İslamiyeti Haçlılara karşı korumaktaki tarihi rolü nedeniyle özellikle gurur duyuyordu; ki bu, Koptlara pek de fazla saygınlık kazandırmayan tarihi bir roldü. Bu hareket Koptlara barışçı bir aşağı konum sunmuştu; bazı seküler ulusalcıların sunduğu gibi eşitlik değil.

Bağımsızlık gerçekten kazanıldığında iktidara ne Zaglulvari liberaller ne de İslamcılar geldi. 1952'de Mehmed Ali Paşa'nın büyük büyük torunu Faruk, daha önce tanınmayan ordu mensupları tarafından görevden alındı. Bu kişilerden biri olan Muhammed Necip Nâsır başbakan oldu. Dört yıl sonra onun yerine gelen Albay Cemal Nâsır, ilerleyen dönemde bütün İngiliz güçlerinin ülkeyi terk etmesini sağlayarak, 1956'dan 1970'e kadar Mısır'ı yönetti. Mısır'ı bütün yabancılardan kurtarsa da biyografisinin başlığı "İlk Mısırlı" değil, "Son Arap" tı. Yazar, Nâsır'ın kendisini bir Mısırlı değil bir Arap olarak görmesinden bahsediyordu: O, Marakeş'ten Bağdar'a uzanan farklı ülkelerdeki Arapça konuşan halkların birleşmesini, sömürgeci derebeylerine karşı ayaklanmalarını ve tek bir ulus oluşturmalarını istiyordu.

Nâsır, Mısır'la aslında çok ilgilenmiyordu. Ülkenin ismini Birleşik Arap Cumhuriyeti şeklinde değiştirerek ve ülkeyi Suriye'yle birleştirmenin peşine dü-

şerek, “Mısır” isminin haritadan on yıldan fazla bir süre boyunca silinmesine yol açtı. Eski feodal düzeni bozarak Mısır topraklarını yeniden bölüştürdü. Bu durum hem Müslüman hem de Kopt toprak sahiplerini etkiledi ama Kopt elitlerin durumları monarşide gayet iyi olduğu için, bu olay onları özellikle sarstı; bir tahmine göre Koptlar mal ve mülklerinin yüzde 75’ini kaybetti. Bu nedenle yoksullaşan üst sınıf Koptlar genellikle siyasi liderlerdi; dolayısıyla topluluk sadece daha fazla yoksullaşmadı, etkisini de kaybetmeye başladı. Devrimden sonra Mısır’ı yöneten on sekiz üyeli Devrim Komite Konseyi’nde tek bir Hristiyan yoktu. Yine de Nâsır hayattayken Koptlara şiddet uygulandığı hiç duyulmadı. Bu kısmen İslamcı hareketi acımasızca bastıran muhteşem güvenlik hizmetleri ve kendi popülerliği sayesinde olmuştu. Nâsır hiçbir zaman dini önyargı beslemedi; Arap ulusalcılığında Müslümanlar kadar Hristiyanlara da yer olabilirdi (Aslında bazı ilk taraftarları Suriyeli Hristiyanlardı). Koptların papasıyla yakın ilişkiler içindeydi ve Koptlara Kahire’deki yeni katedrallerinin açılışına katılmak gibi jestlerde bulunuyordu.

Nâsır’ın gelişi bir başka topluluk için sonun başlangıcı oldu. 1956’da İsrail, Mısır’ı istikrarsızlaştırmak ve Süveyş Kanalı’nı durdurmak için gizli bir ittifakla İngilizlere ve Fransa’ya katıldıktan sonra, Nâsır pek çok Yahudi Mısırlıyı vatandaşlıktan çıkardı. Binlercesini de ülkeden kovup işlerini de kamulaştırdı, yani işyerlerine el koydu. Musevilik ülkedeki en eski dindi: MÖ en az 7. yüzyıldan beri Mısır’da Yahudiler vardı. Emin Mekrem Ebîd isminde Mısırlı Hristiyan bir doktor “Ben çocukken Yahudi komşularımız vardı,” diye anlattı bana, Nil’e bakan dairesinde; “Bay Shoheit ve ailesi. Babama kız kardeşim için koca bulduğunu söyledi; birkaç ay sonra da ortadan kayboldu. Hepsi birden kayboldu. Olanlar konusunda bir şeyden şüpheleniyorduk” –sınırdışı edilmişlerdi– “ama hiçbirimiz sormaya cesaret edemiyorduk; çünkü o zaman Hristiyan olduğumuzu ifşa etmiş olurduk.” Doktor iç çekti. “Kişinin kapalı kapılar ardındaki inancı, toplum tarafından kabul görmesini nasıl etkileyebilir?” İnsanları önyargılarından kurtarması umuduyla, kapıdan giren bir misafirin ilk göreceği yere Yahudi dua örtüsü takmış bir adamın portresini koymuştu. Kahire’de hâlâ bir sinagog var ama ülke genelinde sadece on Yahudi bulunuyor.

Nâsır’ın ölümünden sonra Koptlar yeni bir zorlukla karşı karşıya kaldı. Nâsır’dan önce kiliseler çok nadir yakılırdı ve o iktidarda olduğu sürece bunun yapıldığı hiç duyulmadı. Enver Sedat 1970’te başbakan olduğunda durum değişti. Sedat kendini “dindar başkan” olarak yansıttı ve kendisini eleştiren solculardan sıyrılmak için İslamcılarla ittifak yaptı. Radikal grupların Mısır üniversitelerinde çalışma yetkileri genişletildi; oralarda Sedat’ı eleştiren solculara saldırdılar ve kampüslerde kendi

şeriat kanunlarını dayattılar. 1972’de bir Kopt kilisesinin kundaklanması yeni bir mezhep şiddeti döneminin başlangıcı oldu.

Bu arada hükümetin eğitime yaklaşımı da daha büyük bir değişime uğruyordu. Kopt gazetesi *Vatani*’nin (“Vatan”) editörü Yusuf Sidhom, Kahire şehir merkezindeki ofisinde benimle konuşurken o günleri yeniden yaşadı: “1970’lerin sonlarında Mısır’ın İslamlaştırılmasından sonra Hristiyan tarihi müfredattan çıkarıldı. Eğitimi ele geçirenlerden büyük baskı vardı. Kopt tarihi çalındı.” Yeni ders kitaplarında 240 sayfanın sadece 4’ü Mısır’ın Hristiyan geçmişine ayrılmıştı. Arapça derslerinde Kuran seküler şiirin yerini aldı ve Hristiyanlarla Müslümanların ortak kültürel mirası marjinalleşti. Devletin televizyon kanalları haftada otuz saat İslam diniyle ilgili programlar yayınlarken, yılda sadece bir kere Hristiyan programlarına yer veriyordu (Noel’de). Mayıs 2003’te Mısır gazetesi *El-Ahram* için yazılan iyi düşünülmüş bir makalede, eğitim uzmanı Kemal Mougheeth, 1980’lerde okul kitaplarından birinde, Kitabı Mukaddes’in uydurma olduğunun yazıldığını söyledi. Hristiyan okul arkadaşları Kuran’dan sureler ezberlemeye zorlanmıştı.

Mısır askeri devletinin eski bir karşıtı olan George İshak bana Sedat’ın zamanının çok önemli bir dönem olduğunu da söyledi. Altmışlı yaşlarında bir adam olarak, Başbakan Hüsnü Mübarek iktidarına karşı yaptığı itirazlardan on yıl sonra meşhur olmuştu. Onunla “Groppi’nin Yeri” denen bir sanat kafesinde buluştum. Belli ki müşteriler arasında sevilen biriydi. Konuşurken iki dakikada bir birilerinin gelip elini sıkması ya da onun kalkıp başka masadaki biriyle merhabalaşmasıyla bölünüp durduk.

“Mısır’da mezhepçilik Sedat’la başladı,” dedi İshak, bu buluşmalarımızdan birinde. Şöyle devam etti: “Sedat ‘Ben Müslümanım, burası da Müslüman bir devlet’ dediğinde, bu, insanları sözcüklerle ifade edilemeyecek kadar korkuttu. İyi şans mı yoksa kötü mü bilinmez ama, o zamanlar Kopt Kilisesi’nin başkanı olan Şenudi” –Aziz Markos Kilisesi’ni kutsayan Başrahip III. Şenudi’yi kastediyordu– “karizmatikti. İnsanları kiliseye çekti ve bütün yaşamlarını kilisede yaşamaya başladılar.” Başımı salladım. Bunun etkilerini Shubra’daki, sadece bir dua yeri olmaktan çok öte olan bir kilisede görmüştüm. Şenudi, Kopt Kilisesi’ni yenilemiş, yeni nesil eğitilmiş ve dinamik bir ruhban sınıfına güç kazandırmıştı; o ve çağdaşları, manastır hizmetinde bir artış yaratmıştı.

“Sonra gerginlik başladı. Kiliseler yapmaları yasaklanınca rahipler gösteri yaptı.” Eski bir Mısır kanununa göre Koptların yeni bir kilise yapmadan hatta eski bir kiliseyi restore etmeden önce izin alması gerekiyordu. Sedat’ın hükümeti bu izinleri çok yavaş çıkartıyor, bu da Koptlar arasında sıkıntı yaratıyordu. 1981’de bir Kopt

kilisesi inşa etme konusundaki tartışma Kahire'nin yoksul ve aşırı kalabalık bir banliyösünde kanlı çatışmalarla yol açtı: Koptlar ile Müslümanlar arasında yaşanan şu ana kadarki en büyük şiddet olayı olan bu çatışmada on yedi kişi öldü. Başrahip III. Şenudi, Koptları korumak için, hükümetin başarısızlığı olarak gördüğü bu olay karşısında şiddet içermeyen bir gösteri düzenledi; İslamcılar Şenudi'yi bir Kopt devleti istemekle suçladı. Sadece bir İslam devletinin Kopt saldırganlığını durdurabileceğini söylediler ve yeni kilise yapılmasının tamamen yasaklanmasını talep ettiler. Sedat buna Şenudi ve bir dizi Müslüman din adamını ev hapsine alarak karşılık verdi. O yıl daha sonra Sedat, İsrail'le yaptığı barış antlaşmasına öfkelenen radikal İslamcılar tarafından suikaste kurban gitti (Öldüren mermileri atan kişi bunu yaparken "Firavun'u öldürdüm!" diye bağırdı). Sedat'ın yerine geçen Hüsnü Mübarek, Kopt Kilisesi'yle çok daha iyi ilişkiler kurdu, kilise yapmalarına izin verdi ve Kopt Noeli'ni resmi tatil yaptı. Ama İshak her şeye farklı bakıyordu. "Mübarek," dedi İshak, "bu konuyu dikkat dağıtmak için kullanabileceğini gördü. Güvenlik güçleri Selefilikle taktiksel ittifaklar yaptı." Selefililer de Kardeşler kadar İslamcıydı ama politikadan uzak duruyorlardı.

Güvenlik güçleri terörist tehditler karşısında çok büyüdü. 1974 ile 2004 yılları arasında Koptlara ve polislere yapılan saldırılar arttığında, Mısır polislerinin sayısı 150 binden 1,7 milyona çıktı ama Koptlarla eşit değillerdi. Hiç Kopt üniversite başkanı ya da devlet şirketi müdürü yoktur. Müslüman olan Mısırlı bir bankacı, bana Koptlara karşı tutumun "küçük kardeşine –ama üvey kardeşine– karşı olan tutuma benzediğini" söyledi: "Tanıdığın biri orada ama orada olmamasını istersin." Mübarek hükümeti de Koptları tamamen korumadı. Örneğin Ocak 2000'de el-Kosheh köyünde on altı Hristiyan öldürüldü. Bu öldürme suçuna verilen en uzun hapis cezası iki yıldır ama bir adam, lisanssız silah taşıdığı için fazladan on yıl ceza aldı.

Buna rağmen Kopt Kilisesi Mübarek'e, Sedat'a karşı koyduğu gibi karşı koymadı. Mısır'da demokrasi çağrısı yapmadı; Koptların 2011'de Tahrir Meydanı'ndaki gösterilere katılmasını da onaylamadı. Belli ki Mübarek'in alternatifinin (Müslüman Kardeşler) daha kötü olacağını hissetmişlerdi. Müslüman Kardeşler, 1990'larda Koptların ordudaki üst konumlardan alınmalarını ya da 2007 Mısır Anayasası'na sadece Müslüman birinin başbakan olabileceğinin yazmasını istediğinde, ortaya çıkan korkuları azaltmak için pek bir şey yapmadı. 2006'da Müslüman Kardeşler'in dini lideri Mehdi Akif'in, –belli ki bir İslamcı olarak, İslam halifeliğini restore etmek adına ulus devletini reddettiği için– "Mısır'ın canı cehenneme," dediği söylendi.

Bazı Koptlar için çözüm göç etmektir; nispeten yüksek düzey eğitimleri ve Batılı devletlerin ılımlı tutumları bunu daha da kolaylaştırıyordu. 1993 ile 1997 yılları

arasında Mısırlılardan Amerika, Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'ya yapılan kalıcı göç başvurularının yüzde 76'sı Koptlara aitti. Diğerleri kiliseye daha da çok kapandı ve enerjilerini cemaatlerini daha etkili ve daha kucaklayıcı hale getirmek için harcadılar. Koptların taş attığı, bunun üzerine polislin ateş açtığı bir kilise kundaklamasına karşı yapılan protestoda yaralanan bir Koptla tanıştım. "Başkaları tarafından tehdit edildiğini hissettiğin sürece," dedi, "kimliğin güçlü olur." Dini kurumları seküler olanlara tercih edenler sadece Hristiyanlar değildir. Gallup'un 2013 sonuçlarına göre, Müslüman ya da Hristiyan, Mısırlıların yüzde 92'si dini kurumlara güveniyordu. Başka hiçbir kurum onlarla yarışamazdı. Basitçe söylemek gerekirse, Başrahip Şenudi ve Müslüman muadilleri keskin zekâ ve adanmışlıkları sayesinde çok büyük etki sahibi oldular. Bazı uzlaşmaz din adamları bunu kötüye kullandı. Genel bir sonuç olarak, giderek, Müslüman ve Hristiyanları birleştirecek daha az şey kaldı.

Bütün bunları Kahire'de öğrendim. Ama Mısır'ı anlamak istersem, özellikle de Mısır'daki Hristiyanları ve Müslüman komşularıyla nasıl ilişkileri olduğunu, Mısır'ın çoğu Koptunun ortaya çıktığı yere gitmem gerektiğini biliyordum: Nil Vadisi'nin çölde yüzlerce kilometre uzandığı, Kahire'nin güneyine. (Sa'id ya da Yukarı Mısır denen) bu bölgenin insanları İslamı daha yavaş kabul etti ve 1920'lerin sonlarında Mısır'daki Hristiyanların yüzde 80'i Sa'id'de yaşıyordu.

O zamandan beri çok sayıda Kopt kuzeye doğru göç etse de –bir akademisyen bana şu anda Koptların yarısından çoğunun Kahire'de ve kuzeydeki diğer şehirlerde yaşadığını söyledi– Sa'id hâlâ daha ana topraklarıdır. Örneğin Kahire'nin 200 kilometre güneyindeki el-Minya şehrinde yaşayanların en az dörtte biri Kopttur: Mısır'daki şehirler içinde en yüksek Kopt nüfusu. Vilayet yüzde 80 işsizlik oranıyla yoksuldu; nüfusunun üçte birinden fazlası okuma yazma bilmez (Bu oranlar şehirlerde daha iyidir). Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında en çok çatışmanın çıktığı yer de burasıdır: Mısır'daki mezhep çatışmalarının yaklaşık yüzde 65'i burada gerçekleşmiştir. Koptları (tarihlerini, inançlarını, geleceklerini) anlamak için bu yeri daha iyi anlamam gerektiğine karar verdim. Bu dediğimi 2012'de Mısır'ın ilk demokratik seçiminin ikinci aşamasında yaptım. Ziyaretimden kısa bir süre sonra Mısırlılar kalan iki adaydan birini seçecekti: Başkan Mübarek'e hizmet eden Cizvit eğitimi almış Ahmed Şefik ve Müslüman Kardeşler'den Muhammed Mursi (el-Minya Mısır'daki en Mursi yanlısı bölgelerden biriydi; yüzde 64'ü oylarını ona, yüzde 36'sı da Şefik'e vermişti).

Kahire'nin –bir zamanlar orada bulunan firavun heykeli nedeniyle Ramses adı verilen– ana tren istasyonu, 1850'de İsmail Kahire'den İskenderiye'ye deniz yoluyla pamuk ithal etmek için Afrika'da ilk demiryolunu hizmete açtığında yapıldı.

Burası ayrıca 1923 yılında Mısırlı feminist Hûda Şaravî'nin, Avrupa'da bir konferans dönüşünde kendisini karşılamaya gelen şaşkın kalabalığın önünde peçesini kaldırdığı yerdî: Sonraki yeni nesil Arap feministlere ilham veren bir adımdı bu. Biletimi almak için Fas kemerlerine doğru ilerledim ve çini duvarların yanından geçtim. Orada Sa'id için özel bir peron ve trene binmek için bekleyen bir insan kalabalığı olduğunu gördüm. Perondaki küçük bir kitapçının vitrininde kitaplar duruyordu; çoğunun üstünde renkli resimlerle konusunun reklamı yapılıyordu: Kara büyü yapanların numaraları ve onlarla nasıl savaşılaacağı yazılıydı. Aklıma Selefî çocukların kundaklanan kilisenin bodrum katında bulduklarını düşündükleri büyü malzemeleri geldi.

Kısa süre sonra tren Kahire'nin ucuz tuğla apartmanlarının bulunduğu kenar mahallelerinden geçerek yavaş yavaş güneye doğru ilerledi. Kahire'nin en yoksul kenar mahallelerinden birindeki ağaçlıklı istasyonda, kokulu mendiller ve ucuz şeker satan çocuklar geldi. Yolculuğun üzerinden yaklaşık yarım saat geçtikten sonra tren dar, tıkanmış bir kanalın yanından gitmeye başladı. En sonunda şehirden çıktık ve küçük şehirlerde birbiri ardına durarak Nil Vadisi'nin yeşil tarlalarına doğru yöneldik. Kanal hep tren yolunun yanında ilerliyordu. İnsanların kanalda bulaşık ve çamaşır yıkadığını gördüm. Akşam olduğunda el-Minya'ya vardık. Perona çıktığımda yaşlı bir hamal çantamı kaptı ve bütün itirazlarıma rağmen sıkıca tutarak demiryolunun üst geçidinden taşıdı.

Şehirde Ahenaton denen, kocaman taş bir bina olan tek bir otel vardı ve o gece orada kaldım. Odamda bir zamanlar güzel olan bir tertibat vardı; 1970'lerden kalma olduğunu tahmin ettim. Orada kalan turist yoktu. Lobide bir tek sigara içen çalışanlar vardı. Bir süre onlarla konuştum; bana el-Minya insanların başka yerlerdeki insanlardan nasıl üstün olduğunu anlattılar. "Kahire'de insanlara güvenemezsin, bizim kadar da cana yakın değildirler," dedi içlerinden biri, "Buradan daha güneye, Assyut'a gidersen, oradaki insanlar çok öfkeli. Ama burada el-Minya'da insanlar ikisinin arasındır. Düzgünlerdir işte."

Şehirde yürürken el-Minya'nın gerçekten de Kahire'den daha cana yakın ve kendi sessizliğinde, Nil'e ve ötesindeki kumlu uçurumlara bakan güzel bir yer olduğunu keşfettim. Nehrin yanındaki küçük bir park ailelerle doluydu; bazıları futbol oynuyor, bazıları da nargile içiyordu. Nehir kenarına demirlemiş bir teknede bir düğün vardı; gelin ve damat popüler bir Mısır şarkısı eşliğinde dans ediyordu. Şehrin meydanları akşam serinliğinin tadını çıkaran insanlarla, birlikte oturan kadın ve erkeklerle doluydu. Kadınların çoğu peçesizdi; bu da onların Hristiyan olduğunun neredeyse kesin bir göstergesiydi (Kahire'de peçesiz gezen Müslüman kadınlar da vardı; ama el-Minya'da hiç görmedim). Pazar akşamı olduğu için bu

çiftlerin kiliseden ya da civardaki sokaklarda bulunan toplum merkezlerinden yeni çıktıklarını düşündüm. Bir bardak portakal suyu almak için yolun kenarındaki tezgâhlardan birine gittim ve kuyrukta önümde ezilmiş şeker kamışı alan bir rahibe vardı.

Oteldeki arkadaşlarım beni kırsal kesimdeki köy ve manastırlara götürmesi için bir şoförle iletişime geçmemi sağladı. Ertesi sabah onu beklerken tekrar parkta yürüdüm. Nehrin karşısında tarlalarda saban çeken bir öküz gördüm. Parkta şehrin gece eğlencelerinden çöpler kalmıştı ve bir çöp arabası bunları almaya geldi. Sanırım civardaki bir köyden peçeli bir kız, kamyonu çöp torbaları yükledi ve arkasından kamyonu kendi çıktı. Kamyon uzaklaşırken ayakları torbaların üstünde şarkı söylüyor ve gülüyordu.

Şoför geldiğinde bölgedeki Kopt manastırlarına gideceğimize memnun oldu. Kendisi de Kopttu ve ismi George'du (Kopt Kilisesi'ni Aziz Markos'un kurduğu iddia edilse de, çocuklara genellikle Aziz George'un ismi veriliyordu; ayrıca tıpkı bir zamanlar eski Mısırlıların Tanrı Horus'un kargısıyla bir su aygırını yönlendirdiğini resmetmesi gibi, kilise ve evlerde onun, mızrağını bir ejderhaya sapladığı resimler vardır). "Turistler Kopt bölgeleriyle hiç ilgilenmez," diye yakındı, "Sadece eski Mısır'dan kalan şeyleri görmek isterler. Onlara bizim kiliselerden bahsediyorum ama asla gitmek istemiyorlar." Halbuki manastırlar bazı yönlerden antik tapınakların birer günümüz versiyonu. Hristiyanlığın ilk yıllarında manastır hayatı ıssızdı: İnsanlar dua etmek için uzak bir yere, genellikle de bir çöle giderdi. Aziz Pachomius, Mısır'da ilk Hristiyan keşişler topluluğunu MS 320 yılı civarında kurdu. Bunu tek başına yaşamayı kaldıramayanlar için yaptı; fakat manastırlar tanıdık bir hal aldı: Dindar insanlar topluluğu, etrafı çevrili bir bölgede yaşıyor ve civardaki tarlalarda çiftçilik yapıyor, hacıların ziyaret ettiği kapalı bölge içindeki şapellerde ibadet ediyordu; bu, Mısır tapınaklarının daima uyguladığı bir sistemdi. İlk manastırların çoğunun, yüksek duvarlarının içeriye eğimli olması ve girişlerindeki oymalar nedeniyle tapınaklarla benzer noktaları vardı.

Gabriel bana bölgedeki manastırların resimlerini gösterdi. Gözüme özellikle bir resim çarptı. Üzerinde Diocletianus için ölen Hristiyan şehitlerin bedenlerinin bulunduğunu gösteren etiketleri olan cam kutularda kısmen mumyalanmış cesetler vardı. Acıyla kıvranan siyah tenlerinin arasından dişleri parlayan bu cesetlere, kurban edilmelerinin verdiği o ebedi mutluluğun bir sembolü olarak gümüş rengi duvak ve düğün kıyafetleri giydirilmişti. İlk başta resmi şaşırtıcı hatta tuhaf buldum. Ama sonra derin ve kararlı bir inancın ifadesi olduğunu fark ettim. Şehitliğe olan inançları Koptların zor zamanlarda güçlü olmalarını sağlıyordu. George'la birlikte, biçilmiş buğday yığınlarının ve şeker kamışlarının dikildiği tarlalardan

geçtik. George'a şeker kamışını işaret etti. "Buralarda sorunlar olduğunda," dedi, "tetikçiler burada saklanıyordu. Polis bir arkadaşım vardı, öyle vuruldu." 1992 ile 1998 yılları arasında el-Minya'da ve Mısır'ın güneyindeki diğer kentlerde el-Cemâ'atu'l-İslamiyye isimli İslamcı militan bir grup vardı; hem güvenlik güçlerine hem de yerel Hristiyan halka saldırıyordu. Şimdi, 2011'de, cemaat siyasi bir parti kurdu ve değiştiğini göstermeye çalışıyor: Beş Koptu kendilerine katılmaya ikna ettiler, serbest piyasa ekonomisi talep ettiler ve el-Minya'nın on altı meclis koltuğundan birini kazandılar.

Yolculuk bizi trafiğin çok az olduğu kır yollarına götürdü. Eşegiyle bir araba dolusu yonca taşıyan bir adam yanıımızdan geçti; sonra bir otobüs içinde bir düğün alayı geçti, radyodan hareketli müzik duyuluyordu. "Manastırdan geliyorlar," dedi George, ilk durağımız olan Ebu Fana Manastırı'nı kastederek, "Düğünden önce keşişlerden *baraka* almaya gittiler." *Baraka* Arapçada "kutsanma" demek ve el-Minya'ya ziyaretim sırasında benim de sürekli kullandığı bir kelime oldu. Manastıra yaklaştığımızda sadece bir rahip ya da keşişle tanışmanın bile bir *baraka* olduğunu öğrendim: "Seni görmeye, senden *baraka*'nı almaya geldim," diyordu genç adamlar, siyah cüppeleri ve altın rengi haçlarla süslenmiş sıkı, siyah şapkalarıyla keşişleri selamlamaya geldiklerinde. Manastırı ziyarete gelen bir sürü genç adam vardı. Bazıları diğerlerinden daha saygılıydı. Aralarından biri, izlenmediğini düşündüğü bir anda, manastırın şapelindeki başrahibin tahtına oturmaya gitti; koltuğun kollarındaki Protestan Aziz Markos'un sembolü olan aslan oymalarından dolayı ona kapılmıştı.

Önünde yüksek bir duvar ve kapı olan manastır, Nil Vadisi'nin çölle birleştiği yerin kenarındadır. Bazıları bölgede eski bir tapınak olabileceğini düşünüyor; civardaki Hor kenti, büyük ihtimalle ismini Tanrı Horus'tan aldı. Ebu Fana isimli bir Mısırlı, yolda bütün parasını hibe ederek MS 4. yüzyılda buraya geldi. Sade yaşantısıyla tanınan Ebu Fana (geleneğe göre mucizelerinden biri otuz sekiz gün boyunca hiçbir şey yememesiymiş) ölüyü diriltirmiş, akıl okurmuş ve bir sütunun üstünde on sekiz yıl geçirmiş. Ortaçağdan itibaren manastır ihmal edilmeye başlanmış. 15. yüzyılda yaşamış Arap âlimi Makrîzî'ye göre orada sadece iki keşiş varmış.

Şu anda, Kopt Kilisesi'nin rönesansının sonucunda yirmiden fazla keşiş var; çoğu da genç. Manastır dükkânına bakan –haç ve dini afişler satan– birisi manastıra girmeden önce tıp öğrencisi olduğunu söyledi. Bana kutsal semboller ve Kopt yazılarının oyulduğu bir somun ekmek şeklinde *baraka* verdi (Mezar resimlerinden anlayabileceğimiz gibi, firavunlar döneminde Mısırlılar bazen somunları, üzerlerine delikler açarak süslüyordu). Kopt bir keşişin yaşamı her gün sabah üç de dahil olmak üzere, toplu şekilde ve yalnız başına saatlerce dua ederek ve bazen de ağır el işleri yaparak geçer.

Gabriel beni başkeşişle tanıştırdı; sıcak, koltuklarla dolu tozlu bir odada oturduk. Bana çay ve bitmek bilmeyen soğuk içecekler sundular. Daha sonra güneş ışığında yürüdük. “Haydutlar gelirse keşişler işte orada, şu kulede saklanırdı,” dedi başkeşiş. Benzer sorunlar hâlâ var. Bir keşiş yanımıza geldi ve başkeşişin emri üzerine isteksizce kolunu sıyırdı: Kolunun üst tarafı, kemiğin kırıldığı yerden büzülmüştü. Birkaç yıl önce civarda yaşayan Bedevi bir grup tarafından esir alınmıştı. Bu kaçırma olayı, toprakla ilgili bir anlaşmazlıktan kaynaklansa da –manastır, Bedevilerin hayvanları otlattığı topraklara bir şeyler inşa etmek istemiş– mezhep kavgasına dönüşmüş. Keşişin dediğine göre, esir alanlar haça tükürmesini istemiş. Reddettiğindeyse kolunu kırmışlar. “Onu bulduğumuzda açlık ve susuzluktan ölecekti ve hareket edemiyordu,” dedi başkeşiş. Bu keşiş, manastırın pek çok duvar resmini boyayan yetenekli bir sanatçıydı. Tekrar resim yapabilmeye başlaması aylarını almıştı.

* * *

O akşam el-Minya’ya dönünce otelden çıkıp Nil’in üstünde, şehirdeki Kopt Protestan bir grup tarafından işletildiği anlaşılan bir tekneye bindim (Doğu Katolik Kilisesi’ne katılan Koptlar dışında, geçen 150 yılda farklı Protestan tarikatlarına katılanlar da vardı ve el-Minya çevresindeki pek çok köyde Kopt Ortodoks Kilisesi olduğu kadar Protestan ve Katolik Kiliseleri de vardı). Başımın hemen arkasından tekneye bütün gece yavaş yavaş su çarptı. Ziyaretimden bir yıl sonra tekne Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi’nin devrilmesini protesto eden İslamcı bir güruh tarafından yakılacak, yanındaki teknede bulunan iki adam, bir Hristiyan ve bir Müslüman da, diri diri yanacaktı; diğer Müslümanlar şehirdeki Hristiyan kiliselerini korumak için insan zincirleri oluşturdu. Saldırı, yüz kızartıcı bir şekilde, yakılan kiliseler için değil daha çok isyanlar sırasında bir polisin öldürülmesi için verilen, 529 ölüm kararıyla cezalandırıldı.

Ertesi gün bir Kopt rahibini bana kendi idari bölgesini göstermesi için ikna ettim. Rahip Yoannis, el-Minya’dan birkaç kilometre uzakta Kufada denen bir köyde, kilisenin aşağısındaki sade bir binanın en üst katında yaşıyordu. George beni ona götürdü. Hep birlikte mutfağında oturduk ve rahibin bu buluşmanın şerefine aldığı biraz bayat ve oldukça tatlı kremalı pastadan bir parça yedim. Ondan önce babasının ve büyükbabasının da rahip olduğunu öğrendim. Başkalarına ulaşma konusunda doğal bir yeteneği ve Mısırlılara özgü bir yağ çekme yöntemi vardı. George’a nereli olduğunu sordu ve George “el-Minya” deyince rahip standart iltifatı olduğu anlaşılan şeyi söyledi: “Minya mı? Oranın halkı dünyanın en iyi insanlarıdır.”

Kufada’da yaşayan 40 bin insanın yüzde 90’ı Müslümandı. Valiyse (Mısırca kelime *umda*’dır) Hristiyanı. Nâsır hükümeti, kamulaştırıp yeni dağılım yapana

kadar köy topraklarının sahibi idi. Şu anda daha yoksul olsa da aileye hâlâ saygı gösteriliyordu. “1940’ta,” dedi rahip, “hükümetten askerler, vergilerini ödemedikleri için yerel halkı cezalandırmasını söylemek için *umda*’ya geldi. Ama Vali onları cezalandırmak yerine vergilerini kendi cebinden ödedi.” Köylüler bunu asla unutmadı –Hristiyan olmalarına ve çoğunlukla başka yerde yaşamalarına rağmen– ailenin *umda* unvanını devam ettirmesinden mutluydular.

“Şu anda neredeyse hiçbiri burada yaşamıyor,” dedi rahip bize arabasıyla şehri gezdirirken. “Eski ev neredeyse boş. Şu anki *umda* şehirde bir dişi ve evde kız kardeşi yaşıyor. Genç nesil topraklarını satıyor. Topluluk olarak bizim sorunumuz,” diye ekledi, tanıdığı birisine korna çalarken, “köyleri terk ediyor ve geri dönmüyoruz. Müslümanlar çalışmak için gidiyor ama köydeki evlerini de tutuyorlar. Hristiyanlar üniversite için şehirlere gidiyor ve orada kalıyor. Ben kendi cemaatimden olanları yılda bir kez, Kahire’deki düğünlerde görüyorum.”

Umda’nın beyaz duvarlı eski evi, anayolun arkasındaki asfaltsız bölgedeydi. Rahip Yoannis’in kilisesi yanındaydı. Rahip yerel Hristiyan çocuklara konuşma yaparken, kilisenin arkasında oturacak bir yer buldum. Kızlar ve erkekler ayrı, dikkatlice oturmuştu ve rahip de onlara Mısır’ın en eski manastırlarından birini anlatıyordu, “O kadar kutsaldılar ki uçuyorlardı,” diyordu. Ayrıca çocuklara kilisede nasıl davranmaları gerektiğini söylüyordu. “Buranın kutsal bir mekân olduğunu bilmelisiniz,” diyordu, “Buraya geldiğinizde melekler sizi seyrederek. O yüzden saygılı olun!”

Köy hiç mezhep çatışması görmemişti ve Rahip Yoannis, Müslümanların nikâh memuru (dini ve toplumsal bir otorite konumu) görevinde bulunan arkadaşı Şeyh Hasan’la beni tanıştırmaya götürdüğünde, bunun nedenlerinden birini anlamış oldum. Arabayı büyük ve bakımlı bir evin önündeki yola çekti ve pahalı bir sedanın yanına park etti. Ev sahibinin karısı geldi ve rahibi sıcak bir şekilde selamlayarak bizi sera odası gibi bir yere aldı. Memur köyde güçlü bir kişiydi: Saygıdan dolayı kendisine şeyh deniyordu. *Umda*’nın aksine köydeki gündelik yaşama fazlasıyla dahildi. Rahip Yoannis’ten hoşlanıyordu ve pek çok şekilde ona yardımcı oluyordu; son zamanlarda kiliseyi yağmalamaya gelen –Mübarek hükümeti düştüğünde kanun ve düzenin çökmesini fırsat bilen– eşkıyalardan korumaktaydı.

Hristiyan rahip ile Müslüman memur arasındaki iyi ilişki, köyde barışı sağlamak için çok önemliydi. Nâsır’ın toprak reformlarıyla Hristiyan üst sınıfın yoksullaşması, sonra da şehirlerden gitmesiyle Kopt Kilisesi güç ve kudretin yasal hak ve adaletten daha önemli olduğu topluluklar adına arabuluculuk yapabilecek tek kurum olmuştu. Rahip Yoannis’in espri anlayışını, basit yaşantısını ve halkıyla ilişkilerini gördükten sonra, insanların ona neden güvendiğini anlamam kolay oldu. Ancak

insanlar kendilerini temsil edecek dini kurumlara ne kadar yatırım yaparsa, farklı inançlara sahip insanların paylaştığı kurumlara (siyasi partilere, işçi sendikalarına, seküler sosyal gruplara) o kadar az zaman ve para yatırımı yapıyorlardı. Bu arada polis tartışmalarına, özellikle de şiddet içerenlere eğer kendilerini gözden düşürecekse bulaşmamayı tercih ediyordu. Dolayısıyla dini liderler Hristiyan ve Müslümanlar arasında barış için aracı olabilirse din kavgaları çıkmayabiliyordu. Aksi takdirde toplulukların kan dökülmesini engellemek için yapabileceği hiçbir şey yoktu.

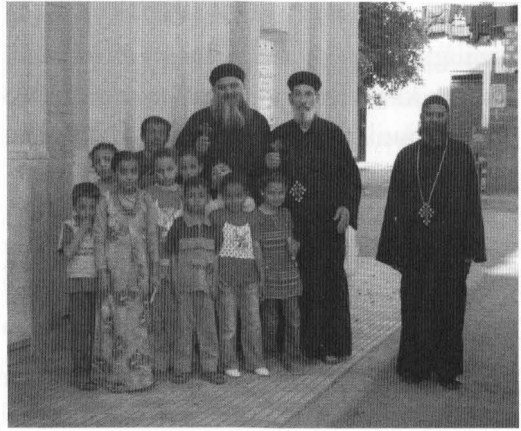
“Bizler Sa’id’de barut gibiyiz,” dedi George daha sonra, Rahip Yoannis’in arabasıyla yeniden yola koyulduğumuzda, “İnsanlar bir an cana yakın, sonra birdenbire hiddetlenabiliyor. Küçük bir şey her şeyi değiştirmeye yetebiliyor.” Rahip Yoannis bir iki yıl önce civardaki köyde yaşanan bir olaydan örnek verdi. Hristiyan bir çift, kızlarını onay verdikleri Hristiyan bir adamla evlendirmişti ama kızın Müslüman birine âşık olduğunu ve onunla bir ilişki yaşadığını bilmiyorlardı. İkisi de uyuşturucu kullanıyordu. Aile uzaktayken kız sevgiliyle evlerinde buluştu. Bir gece aile umulmadık bir anda geldi ve kızlarını yatakta sevgiliyle baygın bir halde buldu. Anne hiç tereddüt etmedi: Çifti boğdu.

O geceyi mutfakta geçirerek ölmüş adamın bedenini parçalayıp plastik bir poşete doldurdu. Kocasına bu torbayı çölde bir yere atmasını söyledi. Kocasını kötü bir nokta seçti; torbayı arkeolojik bir alana bıraktı. Arabasının farları fark edildi ve bekçiler soruşturmaya geldi. Adam kaçtı ama torba bulundu ve içinde ne olduğu ortaya çıktı.

Suçlu aile kimliklerinin tespit edilmesinin uzun sürmeyeceğini biliyordu. Ölen adamın ailesi oğullarını arıyordu; kendi kızları da ortadan kaybolmuştu; insanlar yakında ne olduğunu öğrenecekti. Bu nedenle kaçtılar. Ölen adamın ailesi eski usulle intikamlarını aldı. Kan davasının çözülmesi için, suçlu aileden yedi kişi öldürüldü. Rahibin dediğine göre sonra suçlu aile geri döndü: “Öldürülen Müslüman adamın annesi ortaya çıktı. Çifte ‘Bize yaptığınız şeyi söyleseydiniz onu öldürdüğünüz için size teşekkür ederdik’ dedi. Haberimiz olsaydı onu kendimiz öldürürdük.” Ama cesedin gömülmemesinin intikamı alınmalıydı.

Aşk ve ölümün Mısır’da uzun bir geçmişi vardır. El-Minya yakınlarında, Ptolemaios döneminde pagan bir rahibin, babasının görüşmesini yasakladığı sevgiliyle gece gizli gizli buluşmak için Nil Nehri’ni yüzerek geçerken ölen kızı olan İsidora’nın mezarını gördüm. Mezar genç âşıklar için bir hac mekânı olmuştur. Bugün daha da büyük engellerle karşı karşıyalar: Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında yaşanan aşklar iki topluluk arasında genellikle şiddet nedeni. Mısırlılar genellikle evlenecekleri insanları seçmekte özgür değil ve hem İslam hem Mısır

yasalarında evlilik eşitlikçi bir ilişki değildir. İslam, Hristiyan bir erkeğin Müslüman bir kadınla evlenmesine izin vermez; Mısır yasalarına göre de, bir çiftin çocukları annelerinin değil babalarının dinine mensup olur. Yani Müslüman erkeklerle evlenen Hristiyan kadınlar, çocuklarını Hristiyan olarak yetiştiremez. Müslümanlarla evlenenlerin çoğu aileleri tarafından dışlanır; bazıları da İslama geçer. Kopt bir piskopos 2007’de her yıl beş bin ila on bin Koptun İslamiyete geçtiğini tahmin etmiş ve Kopt rahipler bunların büyük çoğunluğunun yirmi beş yaş altı kızlar olduğunu belirtmiştir. Kızlarını Müslüman taliplere kaptırma korkusu, Koptların dini sınırların dışına çıkmayan sosyal ağlar kurmalarının bir nedenidir.

RESİM 19. Kopt rahipler, cemaatlerinde önemli kişilerdir. Kiliselerinin kurallarına göre hepsinin evlenmesi gerekir. Buradaki çocuklardan bazıları rahiplerin ailelerindendir. © Gerard Russell

Kopt Kilisesi’nin boşanmayı tamamen reddetmesi sonucu başka değişimler de olmuştur: Papa Şenuda, sadece zinanın evliliğin bitme nedeni olacağı şekilde kuralları sıkılaştırmıştır. Başka bir nedenle karı ya da kocalarından boşanmak isteyenlerin ilk önce kiliseden ayrılmaları gerekir. Bazıları başka Hristiyan kurumlarına katılır, bazıları da Müslüman olur. Müslüman olanlardan bazıları daha sonra Kopt Kilisesi’ne dönmeye çalışır ama bu durumda çatışma riskini göze alırlar, çünkü İslamdan çıkmak istemenin şeriat kurallarına göre cezası ölümdür. Bu tartışmalar arasında din, karı ve kocaların kendi taraflarına daha fazla insan çekmenin bir yoludur. Örneğin El-Minya’da yaşayan Abir Fahri adlı Kopt bir kadın, Müslüman bir erkeğe âşık olmuş ve 2011’de kocasını onun için terk etmişti. Ailesi onu takip etti ve kocasına dönmeye ikna etmeye çalışan Kopt Kilisesi tarafından alıkonuldu. Ama çoktan İslama geçtiği söyleniyordu (kendisi de bu söylentiye doğrulamıştı) ve alıkonması radikal Müslümanların isyan etmesine, kiliseleri kundaklamalarına ve on iki kişinin ölmesine neden oldu. Kahire’nin bir banliyösü olan Atfih’te Kopt bir erkek ile Müslüman bir kız arasında yaşanan aşk, bir kilisenin yakılmasıyla sonuçlanan isyanların çıkmasına yol açtı.

Dış etkenler de çatışmaya neden olabiliyordu. Rahip Yoannis’in dediğine göre, Kıbrıs’ta Zekeriya Butros isminde Kopt bir rahibin sahibi olduğu bir televizyon kanalı, İslamiyete yaptığı saldırılarla meşhur olmuştu. Mısır’da rezilliğin doruk

noktasındayken, Kopt rahipler yerel Müslümanların eşi benzeri görülmemeyen düşmanlığına maruz kaldı. Örneğin Müslüman bir kadın grubu Yoannis'e tükürmüştü. "İslama karşı nefret kusan, Kuran'a hakaret eden ve Kuran yakan insanlar," dedi, "bütün bunların bizim için çok ciddi ve acı sonuçları oluyor."

* * *

Rahip Yoannis'e Koptların hep Kopt köylerinde yaşayıp yaşamadıklarını sordum. "Nadiren," dedi, çünkü Mısır'da çok az Hıristiyan tarımla uğraşıyordu. Buna rağmen bildiği iki köy tamamen Koptlara aitti ve bizi onlardan biri olan Deyrü'l-Cernus'a götürmeyi kabul etti. George'un bazı şüpheleri vardı. Dediğine göre Deyrü'l-Cernus'un insanları "sertti". "Kimse onlara bulaşmaz," dedi, "Aslında civardaki bütün köyler onlardan korkar. Grup olarak bir araya gelip köylerinden çıktıklarında herkes köşe bucak kaçır." Ama Rahip Yoannis onlarla nasıl baş edeceğini biliyordu. Bizi götürürken pencereyi açtı ve görebildiği her erkek, kadın ve çocuğa sevgi dolu sözler söyledi: "Nasılsın tatlım? Ne kadar da güzel görünüyorsunuz!" Coşkulu bir tarzı vardı; belki insanların ona bakıp dini kıyafetlerini ve dikiz aynasında asılı olan haçı gördüklerinden emin olmak istiyordu. Burada arabaların içinde yabancıların olması pek görülen bir şey değildi.

Şehrin içinde devletin ibaresi yoktu. Bu yönüyle Deyrü'l-Cernus, polisin girmeye asla cesaret edemediği, Güney Mısır'daki radikal Müslüman şehirlerin Hıristiyan versiyonuydu. Bu şehirlerin (bazen de Kahire'nin kenar mahallelerinin) Kahire'yi takmadan kurallarını dayatabilmesi gibi, Deyrü'l-Cernus da etrafında dizilmiş evleri küçücük bırakan dev bir kilise inşa ediyordu. Kilisenin çatısında gri *cellabe*'ler giymiş adamlar, ufukta daha da yükselmesi için kubbe ve minareler dikiyordu. Onlarla tanışmak için yukarı çıktık ve Rahip Yoannis nereli olduklarını sordu. Bir saat uzakta güneydeki bir şehri kastederek Asyut dediler. "Ah, Asyut," dedi, "Asyut halkı dünyanın en iyi insanlarıdır." Tekrar aşağı indik ve yandaki eski taş kiliseyi inceledik. Bir köylü, kilise kapısının hemen iç tarafındaki bir kuyunun ağaçtan kapağını kaldırdı ve metal bir kovayı iple suya sarkıttı. Bana içmemi söyledi. Buranın kutsal bir kuyu olduğunu söyledi; İsa, Mısır'a bebekken getirildiğinde ailesi buradan su içmişti. Kâseyi yukarı çekti ve soğuk suyu yudumladım.

* * *

Ertesi gün bir grup Kopt rahibi görmeye giderken Rahip Yoannis'in izniyle, kendisiyle birlikte George da geldi. El-Minya'dan çok uzak olmayan bir köyde, köy kilisesinin bitişiğindeki bir evde buluştuk. Rahip Musa ismindeki siyah sakallı bir adam ev sahibimizdi ve Yunus ismindeki arkadaşı da bizimle oturdu. Yunus

şöyle dedi: “Eski nesil Hıristiyanlara kardeşleri gibi davranır. Arkadaşlarımla çoğu Müslümandır. Bayramlarımıza gelirler, kilisede dua ederler. Burada şeytan çıkaran bir papaz var; Hıristiyanlar kadar Müslümanlar arasında da popülerdir. Ama sonra Selefiler üniversiteden gelir. Selefiler ve Müslüman Kardeşler Hıristiyanlara kötü davranır. Müslümanlara sokaklarda Hıristiyanlara selam vermemelerini söylerler. On sekiz ile yirmi yedi yaş arası yeni nesil, kötü bir nesil. Öğretmenleri çok kötü. Her şey Sedat’la başladı.” Yeni bir geleneğin söz konusu olduğunu söyledi ve bu geleneğe göre, Müslüman çocuklar okulun son günü Hıristiyanları vuracaktı. “Anladığımız kadarıyla,” dedi Yunus, “öğretmenler bunu teşvik etmiyor. Eskiden askerler bunu engellemek için okullara giderdi ama her yere yetişemiyorlardı. Hükümet düştükten sonra kural falan kalmadı. Asker korkusu yok, bekçi korkusu yok, Tanrı korkusu yok.”

Musa ortada bir eğitim sorunu olduğuna katılıyordu. Otuz yıl kadar önce, Kuzey Iraklı bir adamla birlikte orduya katılmıştı. Devlet okullarına Müslüman ve Hıristiyanlar birlikte gider (19. yüzyılda Batılı misyonerlerin kurduğu Hıristiyan okulları vardır ama yoksul Koptların karşılayamayacağı kadar pahalıdır; üst-orta sınıf Kopt ve Müslümanlara hitap ederler). Tarih boyunca Hıristiyanlar genellikle güneyde yaşadığı için, bu kuzeyli adam hiç Hıristiyanla karşılaşmamıştı. Musa’nın taktığı haçı görünce uzaklaştı: “Bu haç da neyin nesi?” diye sordu Musa’ya ve ekledi, “Bana bunun şeytanın sembolü olduğu öğretildi.” 2011-2012’de yapılan Pew anketine göre, Mısırlı Müslümanların sadece yüzde 22’si Hıristiyan inanç ve uygulamalarına dair bilgi sahibi olduklarını söylemişti (okul müfredatları İslamiyetten başka dinlerle ilgili yeterince eğitim vermiyordu) ve yüzde 96’sı Hıristiyanların cehenneme gideceğine inanıyordu.

Anlattıkları hikâyelere rağmen, bu Kopt grubu ülkelerine büyük bir sevgi duyuyordu. Musa’nın dokuz yaşındaki kızı odanın bir köşesinde oturmuş bir kâğıda bir şeyler yazıyordu; kâğıda bakınca, farklı renk kalemlerle İngilizce yazdığını gördüm: “Mısır benim annem. Mısır benim kanım. Seni seviyorum Mısır.” Beni el-Minya’ya son kez götürürken George’a, “ama Koptlar Mısır’dan gidiyor,” dedim. “Ellerinde olsa herkes gider,” dedi, “Müslümanlar Hıristiyanlardan daha şanslı çünkü Suudi Arabistan’da çalışabiliyorlar. Güvenlik de Hıristiyanlar için özellikle sorun ama aslında herkes için kötü. Benim kalacak güzel bir yerim ve iyi bir işim var; ama oğluma iyi ve güvenli bir gelecek sağlayabileceğimi bilsem, fırsatını bulduğum an bunları bırakıp Amerika’ya gider bir restoranda çalışırım.” Batıya göç, Koptların tercih ettiği kaçma yöntemi. Birleşik Devletler’de iki yüzden fazla Kopt kilisesi ve tahminen yedi yüz elli bin Kopt var.

Ertesi gün yavaş trenle Kahire'ye geri döndüm. Mısır'dan ayrılmadan önce yapmam gereken bir şey daha vardı. Şehrin metrosuna bindim ve son gelişimden on dört yıl sonra Azize Therese Kilisesi'ne gittim. Bir ayinin ortalarında oraya vardım. Rahip Paul *Mass* söylüyordu ve tanıdık iki adam, Eşref ve Magdi, yardımcı papazdı; kendilerinden öncekilerin binlerce yıl yaptığı gibi en kutsal anlarda büyük zilleri çalıyorlardı. Ayin bittikten sonra, papazlara özel bölmede yürürlerken üçünü yakaladım. Rahip Paul'un ufak bir kamburu çıkmıştı, Eşref'in de saçları beyazlamıştı ama beni hatırladılar. "Semih nerede?" diye sordum. "Amerika'ya gitti," dediler; okumak için gitmiş ve orada kalmıştı. Maggie'ye ne olmuştu peki? Fransız bir adamla evlenmiş ve Paris'e gitmişti. Wael neredeydi? Manken olma hayallerinin peşinden Beyrut'a gitmişti. Bu yeteneklerin gitmesi Koptların kaybı değildi; Mısır'ın kaybıydı diye düşündüm.

Kiliseye geri döndüm. Sadece gözlerinin görüldüğü İslama özgü siyah bir *nikab* giymiş bir kadın, arkadaki koltuğundan öne gelmek için *Mass*'in bitmesini beklemişti. Bir sütunun önünde kuma saplı duran mumlardan birini aldı, sonra da yeraltındaki şapele giden basamakları yavaş yavaş indi. Heykeli duran azizeye hoşça kal demek için kadının peşinden gittim. Önünde dururken Müslüman kadın eğildi ve Azize Therese'nin yanağına dokundu.

Halaçlar

2007 yazında İslamabad'dan Kâbil'e giden bir uçağa bindim; bu da İslamabad'daki gidiş terminalinde çantalarımın üstünde saatlerce oturmam anlamına gelmişti. Kâbil'e giden yabancıları ayırt etmek kolaydı: North Face marka çantalarıyla iri yarı ve kaslı kişilerdi. Ben istisnaydım: İngiliz elçiliğinde siyasi bir ekibi yöneten, bir yıllık bir görev için giden kassız bir diplomattım. Uçağın penceresinden dışarıda gördüğüm manzara yüzyıllardır değişmemiş gibiydi. “Taba rengi gibi kahverengi dağlar,” demişti İngiliz bir gezgin, “millerce kıvrılarak on bin metrelik yükseltiler oluşturuyordu.” Yakından bakınca tepeler arasında ince yeşil alanları yani vadileri görebiliyordum. İnsana dair hiçbir şey yoktu.

Doğuya baktığımda yeşil vadilerin ve kahverengi dağların üzerinde 7.500 metre yükseklikte zirveler gördüm. Bunlar Hindukuş Dağları'ydı; yani Tacikistan, Afganistan ve Pakistan'ın doğu sınırlarında uzanan ve bu ülkeleri Çin'den ayıran büyük sıradağlar. Aslında Himalayalar'ın bir parçasını oluşturuyorlar. “Dünyanın Çatısı” dense de, bunları bir duvar ya da sur olarak görmek daha doğru: Pek çok kez insanların gittiği en doğudaki nokta olmuş. Mercan resifleri deniz yaşamı için neyse, bu dağlar da insan kültürü için o. Örneğin Hindukuş'un Afgan kısmında, New Jersey büyüklüğünde bir bölgede yerel ve karşılıklı anlaşılamayan yirmi ayrı dil konuşulmaktadır.

Büyük İskender buraya ulaşmış ama –belki de dünyanın en doğusunda bulunduklarını düşünerek– dağları geçmeye çalışmamıştı. Buralarda yaşayanlar, İran'ı fethettiği ve dünyanın görüp görebileceği en büyük imparatorluğa hükmettiği gerçeğinden korkmayarak onunla dalga geçmişti; dediklerine göre, ulaşılmaz gizlenme yerlerini ele geçirmek için “kanatlı askerleri” olması gerekirdi. Yaptığı savaşlardan birinde İskender bir okla omzundan yaralandı. Bu büyük kumandan Yunanistan'ın kuzeyindeki anavatanından ayrıldığından beri, sekiz yıldır hiçbir savaşı kaybetmemişti. Ancak günlüklerinden birinde yazanlara göre, bu rakipler Hindistan çıkartması sırasında karşılaştığı en zorlu savaşçılardı. İskender çok

etkilendiği Roxane isminde oralı bir kızla evlendi (Onun “Asya’da gördükleri en güzel kadın” olduğunu düşünüyordu askerler, tabii İran imparatoriçesi dışında).

İskender, Hindukuş’ta yaşayanların geri püskürttüğü tek fatih değildi. Afganistan ve Kuzey Hindistan’a İslamiyeti getiren Arap orduları 17. yüzyıldan itibaren zengin ve alçak bölgelerdeki şehirleri yönetiyor olmaktan gayet memnundu ve dağlarda yaşayan insanları kendi başlarına bıraktılar. 14. yüzyılda Orta Asya’nın gaddar fatihi Timurlenk onları fethetmeye çok yaklaşmıştı: Dağların en yüksek noktasındaki kaleye kadar çıktı. Ancak kontrolü sağlayamadı ve yerel halk hiçbir zaman İslamı kabul etmedi. Timurlenk’ten çok sonra, bu yöre halkı tanrıları İmra ve Giş’e hâlâ kurban veriyor, şarap içiyor ve dik dağlara salyangoz gibi yapışmış köylere uydurdıkları ahşap platformlarda (kadın ile erkek birlikte) dans ediyorlardı. Korkan Müslüman komşuları onlara Kâfir diyordu ve o zamanlar bu etiketi büyük bir zevkle kabul etmişe benziyorlar. Yaşadıkları bölgeye Kâfiristan deniyordu.

Marco Polo 13. yüzyılda oralarından geçerken onları umursamadı. “Onlar tamamen avlanarak ve hayvan derileri giyinerek yaşayan putperestler ve tam bir yabaniler,” diye yazmıştı. “Çok ama çok kötüler.” Bu tamamen yanlış değildi; Kâfirler aslında hayvan derisi giyiyor ve tarımla uğraşmıyorlardı ama Polo’nun onların yakınlarına gidip gitmediği şüphelidir. Batılılar Hindukuş’a İskender’in ziyaretinden çok sonraları tekrar yöneldi.

* * *

18. yüzyılın sonlarında iki Katolik misyonerin Kâfiristan’a girdiğine inanılıyor (daha sonraki misafirlere orada yaşayanların anlattıklarına dayanarak). Misyonerlerden biri, yanlışlıkla kötü bir ruh olduğu sanıldığı için Kâfirler tarafından öldürülmüş; kimse gördüklerine dair bir kayıt bırakmamış. 1820’lerde İlionis’de doğmuş kısmen İspanyol, kısmen İrlanda aksanlı Cizvit eğitilmiş Alexandre Gardner ismindeki bir Üniteryen, macera içeren bir iş bulmak için Asya’nın merkezine gitti (Bir süreliğine haydut olacaktı). Kendisine hayran olan biyografi yazarının deyişiyle, bölgede onun zamanında “pusular, canice intikamlar, kıl payı firarlar, bazen anlaşılabilir gaddarlık ve canilik, bazen de kalpten yardımlaşma ve ölümüne sadakat” vardı. Orada Gordana Han ismini almıştı.

Gardner, Kâfiristan’a iki kere girdiğini iddia ediyordu ama ziyaretinin asıl kaydı, bu kaydın tek kopyasına sahip olan Kâbil’deki İngiliz Elçi Sir Alexandre Burnes’ün Afgan savaşı başlarında bir grup tarafından öldürülmesi sonucu kayboldu (O zamanlar bazı insanların söylediğine göre, frapan Burnes’ün aldattığı Afgan adamlar halka baskı yapıyordu). İskoç şair Robbie Burns’ün kuzeni olan Burnes, Farsçayı akıcı konuşuyordu ve Kâbil’deki Kâfirlerden aldığı, ölümlerini açık havada tabutla

gömme, çocuklarını boyutlarına göre belirledikleri fiyatlara satma, birbirlerinin meme uçlarını emerek kan davalarını çözme uygulamalarına dair kanıtların bir kaydını bırakmadı.

Burnes'ün ölümünden sonra Kâfiristan'ı yıllarca kimse ziyaret etmedi. Bölgeye “Asya haritasının karanlık noktası” denmeye başlandı: Sınırlarındaki en ulaşılmaz ve en gizli yerleri ortaya çıkarmak için casuslar yollayan Hindistan'daki İngiliz imparatorluk hükümetinin bile giremediği yerlerdi buralar. 19. yüzyılın sonunda İngilizler, Hindistan'a sınırı olan her bölge için yaptıkları gibi, Kâfiristan için de bir atlas hazırlamayı planladılar ama bu durumdan –örneğine rastlanmayacak bir şekilde– vazgeçtiler.

Yine de İngiliz yetkililer kendilerine ait olan bölgelerinin kuzey sınırına bitişik olan Kâfiristan gibi yerler hakkında daha fazla şey öğrenmek istiyordu: 19. yüzyılın sonlarında Hindistan'da kendi imparatorluklarına en büyük tehdit, Orta Asya'yı içine alan ve hızla güneye ilerleyen Rusya'ydı. İngilizler ve Ruslar arasında uzanan Kâfiristan gibi bölgeleri müttefik olarak kazanmak ya da egemenliklerine katmak amacıyla keşfetmek, yıllar boyunca Büyük Oyun olarak bilinen bir uğraş haline geldi. İkinci İngiliz-Afgan Savaşı gazisi Teğmen McNair de, 1883'teki resmi izni sırasında, kendini tenini ceviz suyuyla karartmış ve gizli bir ilaç çantasına ölçüm aletlerini koymuş halde Kâfiristan sınırında buldu. “Sahip Gul McNair Hüseyin Şah” kılığına girmişti ve Peştu kabilesinden iki arkadaşıyla birlikte Kâfiristan'a girmeyi umuyordu. Kâfirlerin özgürlüklerini korumak için vahşice öldürdükleri daha önceki gezginlerin cesetlerini kusursuzca koruyan taş yığınlarıyla dolu yoldan aşağı inmek, McNair'i duraksatmış olmalı. “Bir [Müslümanı] öldürmek,” dedi McNair, “Kâfirlerin bütün yaptıklarının arasında ilk sırada yer alıyor.” Kurbanın kafası büyük bir ağaca asılırdı. Neyse ki onunla birlikte olan iki adam, Kâfirlerin batıl inançları nedeniyle korktuğu ve üyelerinin hiçbir zarar görmeden geçmesine izin verilen bir kabileye mensuptu.

McNair, Kâfirlere kısa bir ziyarette bulundu ve çok az şey öğrenebildi. Sayılarının iki yüz bin kadar olduğunu tahmin etmişti. Ayrıca “İdollerle lejyonlardır; küçük, büyük her vadide, belirli bir yöre dışında tanınmayan birileri vardır: Bunların eski zamanlarda onların arasında yaşayan ve ruh olarak onlar adına Amra'yla konuşan kahramanları temsil ettiği düşünülür,” demişti. Şaraplarının hafif olduğunu düşündü; yanında getirdiği viskiye de bayıldılar. En önemlisi, “İngilizlere karşı aşırı ölçüde nazik” olduklarını belirtti; “... durum gerektirdiğinde bize hizmet etmekten çekinmezler” di. Bütün bunları İngiliz Milli Savunma Bakanlığı İstihbarat Bölümü'ne bildirdiği “Gizli” damgalı bir broşürde yazdı. Bu broşüre, gelecekteki

ziyaretçilerin söyleyebileceğini düşündüğü, “Burası dik ve düşebilirim” ve “Amra’ya bir keçi sunacağım” gibi bir cümleler listesi ekledi.

McNoir’in anladıkları yetersizdi; Kâfiristan, George Scott Robertson gelene kadar bir muamma olarak kaldı. Aslında bir askeri doktor olan Robertson, vahşi ve uzak Orkney Adaları’ndandı. İngiltere Hindistan’ının güneybatı ucundaki idari görevini yerine getirirken bir dağın tepesinden gördüğü “hakiki periler ülkesinde” belki de evini yansıtan bir şeyler bulmuştu. Kâfiristan’ın bu manzarasını “Ötedeki hiçliğe uzanıyor,” diye tarif etmişti. Seyahatiyle ilgili daha sonra yazdığı bir kitapta söylediklerine göre, o andan itibaren buraya bağlanmıştı. Gilgit civarında İngiliz bir siyasi memur olarak ikamet ederken orada bulabildiği her Kâfire göz kulak oldu ve en sonunda bazıları bölgeyi ziyaret ederek ona takdim edildi. Önce itici göründüklerini düşündü ama sonraları şunu gördü: “Topuklarına kadar uzanan kahverengi cüppeleri aktif ve atletik vücutlarını gizliyordu: ince ve imalı yüzleri zeki bakıyordu ve biçimliydi, bazen cesur ve kararlı, bazen bir şahin gibi vahşi ve hızlı görünüyordu; dalkavukluk yapan dilenciler gibi davranan adamlar... her an insani maskelerini üzerlerinden atabilir ve asıl kimliklerine bürünebilirlerdi.” Bunun ne kadar doğru olduğunu Kâfirleri sadece ziyaret etme değil, bir yıl boyunca aralarında yaşama izni almayı başardığında anladı.

Kâfir denen insanların, dil ve uygulamaları birbirinden farklı olan pek çok kabileye ayrılmış olduğunu keşfetti. Dahası Kâfirlerin dini, bir zamanlar, şu anda Müslüman hükmü altında yaşayan komşu halkların da diniydi. Bu halklardan biri Halaçlardı. Yüksek dağlarda özgür kalmayı başarabilen Kâfirlerin aksine, aşağıdaki toprakları Çitral mihterleri (prensleri) tarafından fethedilmişti; zorla çalıştırılarak boyun etmeye zorlanmışlardı. Halaçlar, savaşçı erkekler bulmak isteyen Robertson’ın hiçbir işine yaramazdı: Onların “tamamen aşağılık ve değersiz bir ırk” olduğundan yakınmıştı. Birlikte yaşamayı seçtiği Kam kabilesi, tam tersine, bütün Kâfirler arasında savaşı en çok seveniydi. Bir keresinde Kam kabilesine şişman bir adamın neye benzediğini anlatmaya çalışırken zorlanmıştı, çünkü çok azı şişman birisini görmüştü. Sadece oralı din adamıyla konuşurken başarılı oldu: “[Din adamı] uzun süre şaşakaldı. Ne demek istediğim kafasına dank edince ‘Asmar yakınlarında tam da anlattığın gibi bir adamı öldürdüğümü hatırlıyorum,’ dedi; aradığın kelime *skior*.”

Tek katil din adamı değildi. Kam içinde kan davası ara sıra karşılaşılan bir durum değil, yaşam biçimiydi. En yakındaki Müslüman köyleri kanlı baskınların hedefiydi ve genellikle yağma (böyle yoksul bir toplulukta bir adamı sadece kıyafetleri için bile öldürmeye değerdi) ya da Kam topraklarına sürekli saldıran Müslümanlardan intikam almak için yapıldı. Robertson, Kam kabilesinin hayran olduğu özelliklerinin bir listesini yaptı; bu listenin tepesinde öldürme yeteneği vardı;

diğeri “tartışmaya daima hazır ve şehvetli bir yapıya sahip iyi bir dağ adamı”ydı. Kam kabilesinin içinde genellikle kan davaları olurdu ama düzgün bir gelenek, isterlerse bunlardan kaçınmalarını sağlıyordu: Kişinin kendisini öldürecek olan adamdan saklanıyor gibi yapması, katilin de onu görmezden gelmesi gerekiyordu.

Kabilenin düşmanlarını öldürmeyi başaramayan kabile üyeleri, kendi insanları tarafından kül yağmuruna tutulabilirdi. Şakaların hedefi olurlardı ve halka açık ziyafetlerde karıları kendilerine yemek sunarken yüzlerini onlardan çevirirdi. *Gal* yani utanç, Kam kabilesi içinde güçlü bir motivasyondur. Kast da öyle. Sosyal sınıf sıralamasında geriye düşenler, ortaçağdaki köleler gibi alınıp satılabilen alt sınıf *brojan*’a gerileyebilirdi. Öte yandan beş kişiyi öldüren genç bir adamın, öldürdüğü kişilerin kıyafetlerinden yapılmış mavi bir atkı takmasına izin veriliyordu; Robertson ziyareti sırasında bunlardan birkaç tane görmüştü. Ayrıca Victoria dönemi bir macera kitabından fırlamışa benzeyen Torag Merak isminde bir adamla karşılaşmıştı. “Kâfiristan”daki en zengin adam” olan Merak, parlak kırmızı bir cüppe giymiş ve bronz bir kalkan taşır halde Robertson’ı görmeye geldi. “Güçlü Sami özellikleri vardı ve keçeleşmiş uzun bukleleri süslü omuzlarına dökülüyordu; ara sıra ihtişamını takdir edip etmediğini görmek için yabancıya gururlu bir bakış atıyordu.”

Merak, çoğunluğu kadın ve çocuk olan yüzden fazla kişiyi öldürdüğünü iddia etti. Bunu kutlamak için de asasının ucuna küçük bir zil bağladı. “Karanlık gözlerinde,” diye yazmıştı Robertson, “acıma var. Onunla tamamen çelişiyor. Özünde acımasız bir vahşi ama halleri sorunlu dünyanın çektiklerine bakarak hüznlenen bir adamın halleri.” Neyse ki Robertson için Hristiyan olmak onun bir gayrimüslim ve bir nevi fahri bir Kâfir olması anlamına geliyordu. Tuhaf da olsa, İngilizlerin Kam kabilesi arasında çoktan bir ünü olmuştu: Robertson’a savaş tanrıları Giş’in Londra’ya yaşamaya gittiğini söylediler.

Kam kabilesi içinde, her halükârda, ölümün görmezden gelinmesi zordu. Bütün Kâfirler, muhtemelen donmuş toprağı kazmak çok zor olacağı için ölümlerini açık havada gömerdi. Robertson çürüyen bedenlerin kokusunun, rüzgâr ters yönde estiğinde köylere kadar geldiğini söylemişti. Ayrıca bir cenaze olduğunda dans edilirdi; ceset, dans edenlerin ortasında bir sandalyeye oturtulurdu.

Robertson’ın çizdiği portre de yüzyıllar önce Marco Polo’nun çizdiği gibi kötüydü. Hiç yıkanmadıklarını, sürekli olarak bir şeyler çaldıklarını ve “nefes aldıkları kadar rahatlıkla yattıklarını” söylemişti. Ama İngiliz İmparatorluğu savaş gelenekleriyle pişmiş Robertson’a göre bu özellikler, “inanılmaz cesaretleri, ailelerine düşkünlükleri ve özgürlük aşkları”nın gerisinde kalıyordu. Söylediğine göre onları

bu hale şartlar getirmişti. “Onlara göre, hayat zamanla yumuşamamış”tı, “... böyle olmasalardı çok uzun zaman önce esir düşerlerdi.”

Her ne kadar Kam’ın özgürlük aşkını takdir etse de elinde olmadan onların boyun eğmesine neden oldu. Seyahatinin gizli bir amacı vardı: İngiliz yetkililer, Kâfir kabilelerinin imparatorluklarına eklemeye değip değmeyeceğine karar vermeye çalışıyordu. Hindistan Bakanlığı gizli evraklarında yazdığına göre Robertson’ın misyonu, “kabile yapılarını incelemek ve onların dost ama tarafsız bir müttefik mi, yoksa savaşta aktif bir taraf mı olduğunu öğrenmekti.” Robertson’ın kararı onların kendi hallerine bırakılması gerektiği oldu. Üstlerine, Kâfirlerin “hiçbir stratejik ve siyasi önemi olmadığını... ve hiçbir şekilde bulaşılmamaları gerektiğini” yazdı. Bu belki de doğru nedenlerden ötürü uygulanan akıllıca bir politikaydı ama Kâfiristan’ın sonunu getirdi.

Kâfirlerin bitişik olduğu Afganistan, o zamanlar İngilizlerin “Demir Emir” dediği Abdurrahman Han tarafından yönetiliyordu. Hatıratında yaşlı emir Kâfirleri ordusunda istediğini yazmıştı; “Çünkü,” diyordu, “o kadar cesur bir ırktılar ki, zamanla benim hükmümde çok faydalı askerler olacaklarını düşünüyordum.” (Haklıydı: İlerleyen zamanlarda Afgan ordusunun elitleri haline geldiler.) Ayrıca Kâfiristan’ı fethederek Timurlenk’i yenmek istiyordu. Yobaz bir dindar olmasa da –örneğin Hindu bir sekreter atamıştı– inanmayanlara karşı başlattığı cihatta zafer kazanmak istiyordu. 1895’te Abdurrahman’a sadık üç askeri birlik çift taraflı bir kuşatma harekâtıyla Kâfiristan’a yürüdü. Kâfirlerin kaçmasının çok zor olduğu bir anda kışın kara saplanıp kaldılar. Ne kadar cesur ve acımasız olurlarsa olsunlar, düşmanlar henüz tüfek kullanmakta ustalaşmadıkları ve çoğunlukla ok ve yaylarla savaştıkları için Abdurrahman’ın zaferi kesindi. Kâfirlere ya İslam ya da ölüm seçenekleri sunuldu; 1950’lerde İngiliz gezi yazarı Eric Newby’ye, öldürülmeyi seçenlerin kanıyla kıpkırmızı olmuş bir taş gösterilmişti. Abdurrahman, “Ziya-ül-mille ve’d-dîn” yani “Halkın ve Dinin Nuru” unvanını aldı. Abdurrahman’ın fethettiği bölgeye, zorla din değiştirmelerini kutlamak için “ışığın toprağı” anlamına gelen Nuristan ismi verildi.

* * *

Şu anda Müslüman olsa da, Nuristan, Abdurrahman zamanında olduğu gibi vahşi ve ehlileştirilemez. 13 Temmuz 2008’in şafak vakti Nuristan bölgesindeki geçici Wanat kampındaki kırk dokuz Amerikan askeri kötü bir görüntüye uyandı: Uzak tepelerde doğmakta olan güneşin arasında silüetler vardı. Daha yakından bir gözlemlerle bu silüetlerin roket atarlarla gelen Taliban olduğu ortaya çıktı. Silüetler sayıları iki yüzü bulana kadar peş peşe belirdi. Aniden ateş açıldılar ve Amerikan silahlarını

birkaç dakikada yok ettiler. Sonraki birkaç saat kan ve gürültüye bulandı. Bir ara saldırganlar kampın savunmasını kırdı ve saatlerce süren saldırıdan sonra geri çekilirlerken, arkalarında dokuz Amerikan askeri ölüsü ile pek çok yaralı bıraktılar. Bilinen ismiyle Wanat Savaşı, Amerikalıların 2001'den beri Afganistan'da girdiği en maliyetli savaştı. Amerikan basını savaş sonrasında Nuristan'ı "dünyanın en ölümcül yeri" ve "El-Kaide ve Taliban'ın merkezi" olarak duyurdu. İslamcı militanlar için burayı özellikle üç şey çekici hale getiriyordu: Sert coğrafyası (bölgedeki dağlar 6.000 metre yüksekliğinde), Pakistan sınırında yer alması, insanların din konusundaki coşkusu ve savaştaki cesareti (1979'da Sovyetler Birliği'ne cihat ilan eden ilk bölgeydi). Tıpkı İskender zamanında olduğu gibi, biraz güneydeki Kunar bölgesindeki komşuları bu bölgedeki en acımasız savaşçılardı.

Savaştan kuş uçuşu birkaç mil uzakta Yunan bir öğretmen savaş sırasında huzur içinde uyuyordu. Athanasios Lerounis, Bomboret denen bir köyde yaşıyordu ve kahverengi yün şapkasına çiçekler takılmış şekilde, yerel halktan biriymiş gibi giyinmişti. Yabancı olmasına rağmen gündönümü kutlamalarına katılmasına izin verilmişti: Tanrı ve tanrıçalarına keçi kurban etme, ev yapımı şarap ve güçlü kanyak içme, parlak kırmızı-yeşil kostümlerle bütün gece dans eden kadınlar, erkeklerin başına sarılmış ve müziğin sesine göre hareket eden denizkabağı şeklindeki başörtüleri vardı bu kutlamalarda. İslami militanların coğrafi olarak neredeyse tam ortasında, Pakistan'ın son paganları arasında yaşıyordu.

Bu halk Halaçlardı. Yüksek dağlardaki zorla din değiştiren Kâfir kuzenlerinden hayatta kalanlardı: Çitral *mehter*'leri İngiliz koruması altındaydı ve Abdurrahman onların bölgesine giremiyordu. Bu nedenle 1969'da Çitral'a eklenen vadileri Pakistan'daydı. Halaçların dediğine göre bütün Çitrallıların dinlerini uyguladığı bir dönem vardı; ama şu anda dört bini de Müslüman. Kalan dört bin Halaç, Nuristan sınırındaki Çitral'da bulunan üç vadide yaşıyor. Dağ yaşamı onlara tarımla uğraşmaktan başka şans bırakmamış: Yaptıkları şey, ekmek için buğday, şarap için üzüm yetiştirmek; keçi, koyun ve sığır gütmek. Kışın toprakları donuyor ve kardan mahsur kalıyorlar. Ancak dağlar onları bütün işgalcilere karşı koruyor ve vadilerinde, birkaç kilometre ötelinde kaos ve şiddet olsa da, barış içinde yaşayabiliyorlar.

1839'da Afganistan'daki ilk İngiliz memur Sir William Macnaghten'e Afganlar "İşte akrabaların geliyor!" dedi. Kâfiristan'dan gelen bir heyeti kastediyorlardı. Bu heyetteki insanların, bazen tarif edildikleri gibi, "Avrupalıların zavallı kuzenleri" olduğu düşüncesi solgun tenleri ve Avrupalılara özgü olduğuna inanılan –çoğu Afgan gibi yere oturup omuzlardan sarılmak yerine sandalyeye oturup el sıkışmak gibi– bazı alışkanlıklarından kaynaklanıyordu. Hindukuş halkının kökenlerinin Avrupalı olduğu teorisinde daha fazla ayrıntı vardı. Büyük İskender ile askerleri-

nin soyundan geldikleri söyleniyordu. Halaçların kayıp bir Hellen kabilesi olduğu hikâyesi Atina, Selanik ve ötesine yayıldı. Bağışlar aktı. Bir ara Yunan turistler Pakistan’a geldi ve bazıları sarışın ve mavi gözlü olan Halaç halkının fiziksel özellikleriyle karşılaştırmak için İskender’in resimlerini getirdi. Bu fikir Halaçlar arasında da yerleşti: Yöredeki bir erkek çocuk on sekizine bastığında ismini Aleksandros olarak değiştirdi. Bu arada Lerounis yapılan bağışlarla temiz bir su kaynağı, tuvalet, okullar, ayrıca Halaçların tarihini ve dinini kutlayıp koruyan bir müze inşa ettirdi.

Hindukuş’taki bu soyutlanmış kabilelerin Avrupalılara benzeyen özellikleri için birden fazla açıklama yapılabilir. 2007 ile 2009 yılları arasında Afganistan’da yaşayıp dillerini öğrendiğimden, İngilizceye benzeyen pek çok sözcükle karşılaştım. Afganistan’ın iki temel dilinden biri olan Darideki *lip*, *bad* ve *am* sözcükleri İngilizcedeki bu sözcüklerle aynı şekilde ve aynı anlamda kullanılır. *Madar*, *baradar* ve *dokhtar* sözcüklerinin anlamı, neredeyse İngilizcedeki anlamlarına benzer: *mother* [anne], *brother* [erkek kardeş] ve *daughter* [kız evlat]. “Sen” anlamına gelen *tu*, eski İngilizcedeki *thou* [sen] sözcüğüne yakındır. Bütün bir cümle de İngilizcenin aynısı olabilir. *Baradar e-tu am*, “*I am your brother*” [Ben senin erkek kardeşim] anlamına gelir. Bu ifadeleri Kabil’in karlı dağlarının ortasındaki yabancı ortamda, farklı renklerde *çapan* denen kıyafetler ve yün *pakol* [şapka] giymiş, benim görüp görebileceğimden çok daha fazla karmaşa ve ölüm görmüş adamların ağzından duymak –Alan Bennett’in tarihte sempati duyabileceğimiz karakterler bulduğumuzda hissettiklerimiz için kullandığı bir ifadeyi ödünç almak gerekirse– “bir el uzanmış ve seninkini tutmuş” gibi hissettiriyordu.

Bunun nedeni, üç dört bin yıl öncesine, İngiliz İmparatorluğu’ndan ya da ilk Afgan imparatorluklarından çok önceki bir döneme, Avrupa ve Afganistan’ın aynı insanlar tarafından sömürgeleştirildiği zamana dayanır: Kendi Hint-Avrupa dillerini büyük alanlara yayan göçebe Kafkas çobanlara. 1980 yılında Hindukuş’un doğusundaki Taklamakan Çölü’nde bunlardan birisinin mumyalanmış cesedi bulundu. Yaklaşık olarak 3800 yıllık olan bu mumyaya “Lolan Güzeli” denir. Kumral saçları, çıkık elmacık kemikleri, kemerli bir burnu vardır. Şu anda Batı Çin olarak bilinen yerdeki varlığı, Hintli-Avrupalıların ne kadar uzaklara ulaştığını gösteriyor. Hindukuş’a vardığında İskender’in vatanını hatırlaması ve halkının mitolojisindeki yerleri araması şaşırtıcı değildir. Hindukuş’ta Prometheus’un zincire vurulduğu, insanlara ateşin gizemini öğrettiği için cezalandırıldığı dağı bulmayı umdu; güneye, Hindistan’a ilerlerken gördüğü bazı yöresel gelenekler arasında törenlerini gördüğünü düşündüğü Tanrı Dionysos’un ayak izlerini takip ettiğine ikna oldu. Belki mitlerin gerçek olduğu bu dünyanın sonuna vardığını düşündü

ve tesadüfleri fazla abarttı. Belki de o çok gerilere tarihlenen ilk yerleşmecilerle kültürel benzerliklere tanık oluyordu.

Sarı saç ve mavi gözler Halaçların İskender'in askerlerinin soyundan geldiğini kanıtlamaz ama bu imkânsız da değildir. İskender'in ölümünden sonra Yunan krallar iki yüzyıl boyunca Afganistan'ın güneyine ve Pakistan'ın büyük bir kısmına hükmetti. "Bin şehrin imparatorluğu" zenginliğiyle meşhurdur ve Çin'le ticaret yapıp Hintli krallarla diplomatik ilişkiler kurdular. Sikender (İskender) ismi Keşmir'de hâlâ popülerdir ve Afgan Kandahar şehri hâlâ Yunan kralının ismini taşır. Kâfiristan'ın kuzeyindeki Bedaşan'ın Müslüman hükümdarları, 15. yüzyıla kadar İskender'in soyundan geldiklerini iddia etti. Yunanistan'ın İskender'in soyundan geldiğini iddia eden bir başka komşusu Makedonya, Yunanlara ve Halaç bağlantılarına yenilmek istemiyordu. Makedonya 2008 yılında Hunza'ı prensini özel olarak davet etti; çünkü Çitral'ın kuzeyinde bir bölgede yaşayan bu prens de İskender'in soyundan geldiğini iddia ediyordu. Halaçlar geleneksel olarak kökenlerinin "Şalak Şah"a dayandığını söylüyordu, ki bu İskender'in generali Selevkos'a göndermeydi. Aslında 2014'te Halaç nüfusunun DNA'sı üzerine yapılan bir çalışma Halaç efsanesini doğrular gibiydi. Bu çalışma MÖ 990 ile MÖ 206 yılları arasında muhtemelen Avrupalı olan genlerin Halaç gen havuzuna girdiğini gösterdi.

* * *

Nuristan'ı Kâbil'e gelişimden kısa bir süre sonra öğrendim. Afganistan'ın başkentinin doğu tarafında yükselen beyaz zirveli (Hindukuş'un bir parçası olan) dağlar yaz zamanı şehri kaplayan sis ve dumandan ötürü o zamanlar görünmüyordu ama şehre havan mermileri boşaltıldığında bunların dağlardan ateşlendiği söylendi. O zamandan itibaren o dağları güzellikleri bir yana, bir terör yuvası olarak görmeye başladım. Ne de olsa kuş sözcüğü *kuştan* yani "öldürmek" anlamına gelen Afgan sözcüğüne benziyordu. Yine de o dağların ötesinde benim ulaşamayacağım yerlerin var olması beni heyecanlandırıyordu; Robertson ve bölgeye 1956'da gelen İngiliz gezi yazarı Eric Newby gibi, Nuristan'ı gezmeye gelen insanların kitaplarını okudum. Bazen buralara yaklaştım ve sıra dışı ve tehlikeli dağ köylerinin resimlerine baktım ama Nuristan topraklarına hiç ayak basmadım.

2008'de Hindukuş'a öbür taraftan gitmeye karar verdim. Çin'den trene bindim ve batıdaki yoldan Çin'in sorunlu bölgesi Sincan'a ve Pakistan'ın Hunza denen kuzey bölgesine doğru gittim. Robertson burayı gezmişti ve daha sonra bölgenin hükümdarı suikasttan kaçmak için ağaç dalları arasında yaşadığından, tören

* Çin ve Afganistan sınırında, Pakistan'ın Keşmir kenti yakınlarında yaşayan Hunza Türkleri, Hun Türklerinden gelir –en.

kıyafetleriyle, kılıç ve pirinçten miğferiyle nasıl bir ağaca tırmanmak zorunda kaldığını yazmıştı. Bölge pek çok açıdan Afganistan'a benziyordu ama tehlikesizdi. Minibüslere binebiliyor, pazara alışverişe gidebiliyor, insanlarla rahatça konuşabiliyordum (Biraz Darî dilinde ama çoğunlukla da İngilizce, çünkü bölgede evrensel tek bir dil yoktu). Çok hoş bir duyuydu. Kış olduğu için, yaz günlerinde beyaz bir topun peşinde atla itiş kakış koşturup bağırarak kodamanlarla dolu olduğunu hayal ettiğim polo alanları boştu. Geçen yaz dönemlerinde turistlere ev sahipliği yapan otellerin bahçelerinde sığır sürüleri otliyordu. Dağlarda bir çocuk benimle kriket oynadı ve –ismi Saddam Hüseyin olsa da– İngiltere için oynamak istediğini söyledi. Kızlar anayola bakan okul bahçesinde oturmuş, gelen geçen oğlanlara takılıyordu. Bana takılınmadan geçtim: Aşağılamaları bende işe yaramazdı. Onun yerine beni, hepimizin kendi dilinde şarkı söyleyeceği yarışmaya davet ettiler.

Hüseyin isminde bir adamın evinde kalıyordum ve beni bölgenin şamanına gitmeye davet etti. Köyün küçük kaldırımlarından geçerek şamanın evine vardık. “Tam dağın eteğinde yaşıyor,” dedi bana, “Bütün şamanlar oralarda yaşar.” Geleneksel, taştan, neredeyse pişmiş ekmeğin altında şömine ateşinin yandığı evinde, üzerine bir sürü iğne yaydığı bir tepsinin üstüne eğilmişti. Zengin bir aileden gelen güçlü biri olan Hüseyin pek çok tahminini benimle paylaştı: “Köydeki bazıları senden hoşlanmayacak; çok uzak olduğunu, topluluğuna çok az ilgi gösterdiğini düşünüyorlar.” Şaman benim için Arapça dua etti ve iyi şeyler söyledi: “Kitabını bitireceksin.” Kimseye kitap yazdığımı söylememiştim.

Giderken Hüseyin'e büyük dağların eteklerinde yaşayan birinin nasıl şaman olduğunu sordum. Bana bunun keçilerin yaşadığı tepelerde birkaç ay geçirerek, sadece ekmek yiyerek ve çay içerek olduğunu söyledi. Keçiler doğum yaptığında şaman olacak kişinin annenin sütünü içmesi, sonra da yeni edindiği kehanet gücünü denemek için vadilere inmesi gerekiyordu. Bu geleneğin ardında kısmen *perilerin* yüksek dağlarda bulunduğu inancı yatıyordu. Perilerin arasında vakit geçirmenin kişiye doğaüstü güçler kazandırdığına inanılıyordu (*Periçahra*, “peri yüzü”, bölgede bir iltifattı). Bunun gibi gelenek ve inançlar bir zamanlar bölgede, Müslümanlar arasında bile o kadar yaygındı ki, Hunza ve Wakhan'a, Nuristan ve Çitral'a bile “Peristan” denebilirdi, yani perilerin toprakları. Hüseyin bana henüz din değiştirmemiş Halaç diye bir kabile olduğunu söyledi ve gidip onlarla tanışmayı teklif etti. Hunza'nın asfaltsız dağ yollarından Çitral'e ciple birkaç günlük bir yolculuktu. O zaman buna ayıracak vaktim yoktu ama geri döneceğim konusunda kendi kendime söz verdim.

Dönmeye çalışmadan dört yıl önceydi ve Pakistan vizesi gerektiren bu dönem özellikle zorluydu. Başvurduktan aylar sonra ülkenin Londra'daki Yüksek

Kurul'u tarafından çağırıldım. Gişede kendimi tanıttım. "Ah evet," dedi uzun sakallı minyon ve enerjik adam, "Bay Russell. Sizi tanıyoruz. Sizininki çok bilinen bir durum!" Bana bunun üzerinde haftalardır çalıştıklarını söylediler. Belki de bu yüzden benim dosyam bu kadar kalındı. Dosyanın kocaman olduğunu, zarif bir ofiste çalışan kibar ama yorgun bir memur tarafından çağırılınca gördüm. Dosya önündeki masada açık duruyordu. "Pakistan'da biri sizin ününüze işaret etmiş," dedi, "Bunun nedeni ne?"

Kâbil'de çalıştığımı söyleyince gözlerinde anladığına dair bir ifade oluştu ve başka soru sormadı. Afganistan ve Pakistan'ın birbirine şüpheyle yaklaştığını biliyordum; belli ki birinden birinde yaşamış olmak bile diğerine gitmeye engel teşkil edebiliyordu. En nihayetinde vizem çıktı; birkaç hafta sonra da Pakistan'ın modern şehri İslamabad'ın kaotik havaalanındaydım. Gideceğim yere varmadan önce önümde aşmam gereken bir zorluk daha vardı. Çitral, İslamabad'ın 200 kilometre kuzeyinde Afgan sınırındadır. Bölge dağlarla çevrilidir; içeriye girip çıkan sadece bir tane düşük rakımlı yol vardır; o da (bölge insanlarının bana söylediğine göre İngilizlerin çektiği sınır sayesinde) Afganistan'ın içinden geçiyordu ve şu anda kapalıydı. Dolayısıyla uçakla gitmek zorundaydım ve Çitral yazın popüler ve güneşli turistik bir tatil yeri olsa da, vizem geciktiği için şu anda kışın ortasıydı, ayrıca kar ve kuvvetli rüzgâr vardı. Bunun tek tesellisi, Halaç vadisine varabilirsem Çaumos adında bir hafta süren bir bayramın olduğu kış gündönümünü yakalayabilecek olmamdı.

İlk uçağım Çitral havaalanına inmeye çalıştı ama hava muhalefeti yüzünden sonraki vadinin etrafında tur atmak zorunda kalarak bana Hindukuş'un muhteşem manzarasını seyretme fırsatı verdi. İskender'in bu dağların nasıl dünyanın sonu olduğunu düşündüğünü anladım: Uçaktan bile, parlak bulutların ve bulutları kaplayan pusun içinden bakıldığında ardı ardına devam eden tepelerden, uçurumlardan başka bir şey görünmüyordu. Altımda, Çitral'in üzerindeki bulutlar daha koyu renk ve daha kalındı: Uçak, bulutlara doğru yöneldi ama hemen vazgeçti ve geri döndü. Bu bulutların altındaki vadiye gidebilmek için birkaç gün daha havaalanına gitmem gerekecekti.

Havaalanına her geldiğimde "Allahaismarladık" yazan bir tabela gördüm. *Allah hafez* diyordu: Bölgede yaşayan eski Hint-Avrupalı dil mirasına nasıl karşı konduğunun bir göstergesiydi bu. *Khoda hafez* Pakistan'da "Allahaismarladık" için kullanılan eski bir ifadeydi; Afganistan ve İran'da hâlâ da öyledir. Ancak bazı Müslümanlar, Tanrı için kullanılan eski *Khoda* [Hüda] sözcüğünün ("*kh*" yerine "*g*" ile başlayan İngilizce *God* [Tanrı] sözcüğünün akrabası) Arapça *Allah* kelimesi kadar İslami olmadığına inanır. İran'dayken İran şiirinin İslamiyet öncesi eski

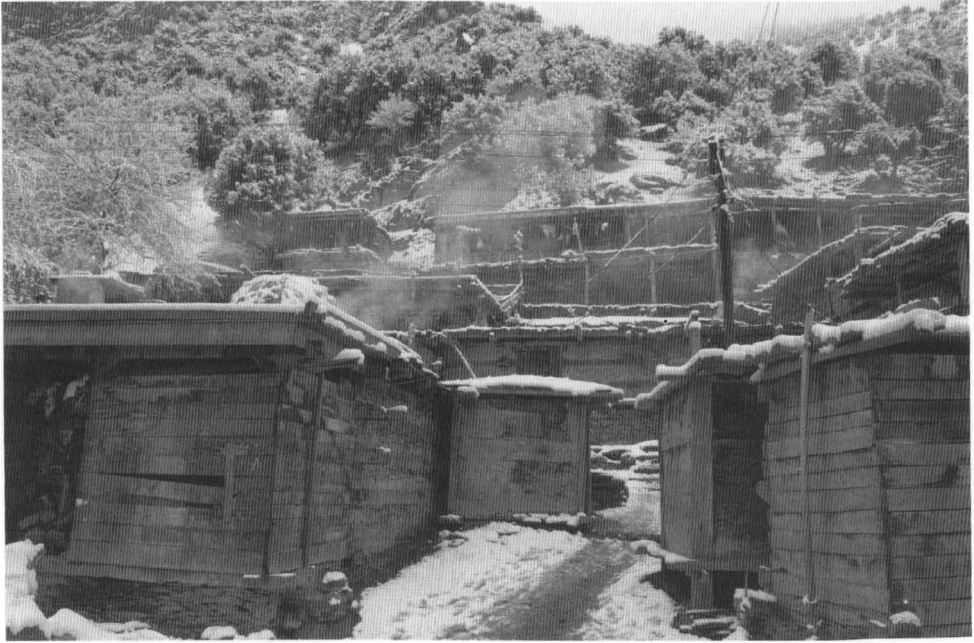
dili canlandırarak Farsça ile Arapça arasındaki farklılıkları nasıl öne çıkardığını görmüştüm. Pakistan, binlerce Pakistanlının yaşadığı ve geleneksel olarak İran'a ve İran'la ilgili her şeye şüpheyile yaklaşan Arap dünyasındaki ticari ve siyasi bağlantılardan etkilenecek tam tersi istikamette gidiyordu.

Farsça sözcükleri Arapça sözcüklerle değiştirme kampanyası, Pakistan'ın demokrat sosyalist başkanı Zülfikâr Ali Butto'yu 1978'de deviren asker-diktatör Ziya-ül Hak zamanına dayanır. Butto, politikalarına rağmen Pakistan'ı, kurbanları çoğunlukla azınlıklar olan, dine küfretmeye karşı bir yasa çıkararak muhafazakâr İslamcı bir yola sokmuştu. Ziya her şeyi biraz daha ileriye taşıdı ve alkol almaya karşı aleni kırbaç cezası, zinaya karşı da taşlama cezasını getirdi. Pakistan, komşuları Afganistan'da Sovyetler Birliği'ne karşı ayaklanan en asi militanları geri püskürttü. İslamı öne çıkarmak Pakistan'a daha net, daha birleştirici bir amaç verdi; farklı bölgelere ayrılmış ve dinden başka ortak yönü olmayan ülke (Çitral da dahil olmak üzere) bir araya geldi. Pakistan'ın çoğunluğu Hindu olan doğudaki komşusu Hindistan'la arasındaki sürekli gerilim, daha fazla İslamcı olmanın daha vatansever olmakla aynı şey olduğu hissini yarattı. Yaygın yozlaşmayla birlikte sadece dindar kişilerin işleri dürüstçe yürütebileceği algısı oluşturdu. Vârisleri, Ziya'nın yaptığı değişikliklerle asla oynamadı.

Nihayet içinde bulunduğum uçak Çitral'e vardığında, vadinin zemininin düz ve yeşil, evlerin de bu zemin üzerine rasgele serpiştirilmiş olduğunu gördüm. Güney kenarında geniş bir ırmak akıyordu, iki tarafında da dik ve bakir yamaçlar vardı. Bir ara McNair'in geldiği dik yamaçtan aşağı indik ve ölmüş gezginlerin cesetlerinin yanından geçtik. Vadinin üzerinde hafif bir pus vardı; kalın fırtına bulutlarından kalan tek izdi bu. McNair ve Robertson geldiğinde bu vadi *mehter*'ler tarafından yönetilen bağımsız bir prenslikti. Şu anki *mehter*'in kuzenine ait bir otele gittim. Robertson zamanında bu vadiyi bu kişinin büyük büyükbabası yönetiyordu ve İngilizlerin Kâfiristan ve Çitral'ı birleştirmek istediği korkusuyla, Robertson'ın Kam Kâfirlerine ulaşmasını engelleyecek her şeyi yapmıştı: Kam'a onu öldürmeleri için rüşvet bile vermişti (Aslında Çitral, 1969'da Pakistan'la birleşene kadar iç meselelerini kendi kontrol eden bir prenslikti).

Vârisi şehzade Siracü'l-mülk aksine çok yardımseverdi. Bir zamanlar pilot olarak çalışmıştı; karısı Gazala'nın da ikram servisi diploması vardı. Diplomatları İslamabad'daki güzel salonlarında ağırlamadıkları zamanlarda birlikte işlettikleri otelde kalan avcı, yürüyüşçü ve yazarlarla ilgileniyorlardı. Yemek salonundaki şöminenin yanında otururken Sirac bana Albay Reginald Schomberg tarafından yazılmış, sayfaları cildinden ayrılmış seksen yıllık bir kitap verdi. Altı dil bilen, biri Kraliyet Coğrafya Cemiyeti'nden olmak üzere pek çok askeri madalyası olan

Schomberg, Orta Asya'yı keşfederek geçirdiği yirmi yıl içinde Çitral'ı ziyaret etmişti (Yaşamının sonunda Katolik papazlara katılacaktı). *Kafirs and Glaciers* [Kâfirler ve Buzullar] isimli kitabını bu seyahatler sırasında yazmıştı. Kızgınlıkla yazılan dipnotlar, Sirac'ın babasının kitapta Çitrallilerle ilgili münasebetsiz gözlemlere nerelerde karşı çıktığını gösteriyordu. Schomberg, Çitral'de kalan tek gayrimüslim topluluk olan Halaçlarla ilgili özellikle karamsar tahminlerde bulunmuştu. "Çok geçmeden," diye yazmıştı, "Muhammed'e inanmaya –kibarlık ve tatlılıkla ama kararlılıkla– ikna edilecekler ve iyi paganlar yerine kötü Müslümanlar olacaklar."

RESİM 20. Rumbur'daki Halaç vadisinde bulunan Grom köyünde elektrik var ama yine de yılın büyük bir bölümünde köylüler soğuk ve karla boğuşuyor. Halaçların yoksulluğu ve uzaklığı, onları İslamı kabul etme baskılarından korumuş. © Gerard Russell

Konuyla ilgili kısa sürede kendi fikrime sahip olacaktım; çünkü ertesi gün Sirac, bir şoför ve otelde kalan, Halaçları görmek isteyen Zülfikar isminde bir fotoğrafçıyla birlikte en yakındaki Halaç vadisini görmeye gittik. Toplamda 300 bin Çitralliden sadece dört bininin Halaç olduğunu düşününce, arabayla gittiğimiz yol üstünde Müslümanların Tanrı için kullandığı isimlerin yazdığı tabelaların bulunmasına şaşırmadım: Rahman, Rahim, Esirgeyen, Bağışlayan. Yarım saat sonra ana vadinin güney bölgesinde uzandığını gördüğüm Çitral Nehri'ni geçtik ve karmaşık çiziklerle dolu yan taraflarının donmuş bir şelaleye benzediği dar bir geçide döndük. Otuz

metre kadar aşağıımızda Çitral'ın kolu Halaç Nehri vadinin dibinde güröldeyerek akıyordu. Yol yukarıya, dağlara çıkıyordu.

Arabamız taşlı yoldan giderken zıpladıkça yayları gıcırđıyordu. Geçidin bazı bölümleri arabanın geçmesi için yeterince geniş değildi; dolayısıyla şoför solumuzdaki kayaların kapımızı çizmeyeceğı, tekerlerimizin de sağımızdaki uçuruma düşmeyeceğı şekilde doğru açıyı yakalamaya çalışıyordu. Bir minibüsün buradan düzenli olarak geçtiğini öğrenince şaşırdım. Yol üzerinde kilometrelerce uzunlukta elektrik telleri vardı; Pakistan devleti savunmasız ve verimsiz olsa da, halkına bazı hizmetlerde bulunabildiğini gösteriyordu.

Bir süre sonra geçit bir vadiye çıktı. Yolun kenarındaki evlerin yanından geçtik: Bunlar ilk başlarda, dışarıda duran kızların peçeli olmasından anladığım kadarıyla, Müslümanlara aitti. Bir iki saat daha arabada gittikten sonra yolun kenarındaki ağaçlara kurumaları için asılmış daha temiz kıyafetler gördüm. Daha sonra kırmızı, beyaz, sarı nakışlarla işlenmiş siyah bir cüppe; renkli yün, beyaz deniz kabuğı ve kırmızı ponpöndan oluşan bir başlık ve şangırdayan küpeler takmış olan bir kadın gördüm. Rumbur Vadisi Halaçlarının arasındaydık, üç kişiden biri Halaçtı. Kış gündönümü bayramı kutlamalarının ortasındaydılar. Arabamızı Grom denen küçük bir köyde durdurduk. Burada iki yüz metre genişliğindeki vadinin dik olan iki yamacı, karla ve çam ağaçlarıyla kaplıydı; tarlaları da kahverengiydi. Saat öğleden sonra iki civarıydı ama güneş kısa bir süre sonra tepelerin ardından batacaktı. Kayağan taşı ve ahşap kirişleri olan, İsviçre köşkü tarzında yapılmış bir eve yöneldik. Azem Beg isminde Halaç bir adam –Beg bir soyadından ziyade bir onur unvanıydı; çünkü Halaçların genelde soyadları yoktur– dışarı çıktı ve boynuna renkli kaşkollar sararak Sirac'ı selamladı (Halaçların çoğı bunları bayram için takıyordu). Bizi hâlâ yapılma aşamasında olan ahşap bir ahıra davet etti; camsız pencerelerden esen soğuk rüzgârda titreyerek bir müddet bekledik. Azem Beg soğuşu hissetmiyor gibiydi. Biri kız biri oğlan olan iki çocuk, farklı renklerde daha fazla kaşkol ve bademlerle süslenmiş kolyeler getirerek bize katıldı. Halaç dilinde “Merhaba” anlamına gelen “*işpata*” kelimesiyle bizi selamladılar.

Yaşlı bir adam ısınmamız için bir kâse köz getirdi ve çayla şarap ikram etti. “Ben çayıma şarapeklerim,” dedi, “aromasını güçlendiriyor.” 17. yüzyılda, Batılılar bu dağ krallıklarına ulaşmadan önce Kâfirlerin şarabı bir şekilde Portekizli Cizvit Bento de Goes'e ulaşmış ve onayını almıştı. Ben de bu şarabı ilginç bir şekilde iyi buldum ve Azem Beg'in bir tadına bakmasını istedim. Almak için elini uzattı ama sonra geri çekti. “Unuttum,” dedi, “bir bayramın ortasındayız ve bu ev temiz değil. Temiz olmayan bir evde yiyip içmem.”

Bu kuralın Halaçların yaşamının merkezinde olduğunu anladım. Robertson'ın tarif ettiği gibi, Kâfirler farklı gelenekleri olan (örneğin Kamlar Halaçlara göre daha savaşıydı) ama özünde aynı dine inanan bir grup kabileydi. Örneğin bütün Kâfirlerin, yaşamlarını yönlendiren birbirine ters bir sürü prensibi vardı. Sağ el, erkek cinsi, yüksek dağlar, saflık, tek sayılar ve yaşamın hepsi birbiriyle bağlantılıydı; bunların karşısında sol el, kadın cinsi, alçak vadiler, saf olmama, çift sayılar ve ölüm vardı. Yani erkekler evlerinin sağ tarafında, kadınlar da sol tarafında otururdu. Benzer şekilde keçileri erkekler otlatır, kadınlar ekin eker; erkekler dağlara çıkar, kadınlar vadilerde kalır; ayrıca kadınlar her türlü kirliliğe eğilimlidir.

Halaçlar bu kuralların çoğuna hâlâ uyar. Özellikle de dağların yüksek yerleri, sadece Çaumos'u takip eden aylarda erkeklere ayrılır. Bayram için temizlenen bir ev, ardıc ağacı dallarıyla temizlenir ve dağda onun yukarısında hiç kirli bir ev yoktur. Ahırdaki sohbetimizden kısa bir süre sonra yanından geçtiğim bir köy evine dokunduğum için azarlandım; çünkü bu dokunuş o evi kirletiyordu ve eski temiz haline döndürebilmek için daha fazla ardıc ağacı dalı yakılması gerekecekti.

Yine de Halaçlar temizlik konusu açılmadıkça hoşgörülüydü. Ahırda dururken Siracü'l-mülk'ün uzun sakallı Müslüman şoförü, küçük bir Halaç oğlandan bayram kaşkolunu almak için uysallıkla başını eğdi. Şoför birkaç dakika sonra yerden daha temiz bir bölge olan bir masanın üstüne çıkıp İslam ibadetini yerine getirmeye hazırlandığında, Halaçlar hiç tepki vermedi. Müslümanlarla yan yana yaşamaya alışındı; çünkü köydeki bazı Halaçlar İslamiyeti kabul etmişti. İslama geçen kadınlar sade ve pastel renkli elbiseleriyle başörtülerinden anlaşıyordu. Halaç erkeklerinin giydiği kıyafetler bölgedeki Müslümanların giydikleriyle aynıydı. Halaç köyünde yürürken *şalvar kameez* olarak bilinen şalvar ve onu tamamlayan bir üst giymiş, soğuktan korunmak için bunların üstüne örtü sarmış, başına bir Çitralli kasketi geçirmiş Müslüman Peştunlara benzeyen bir adam görmek ürkütücüydü; sadece boynuna sardığı parlak renkli kaşkol ve kasketindeki tüy bana onun Müslüman olmadığını, tanrılarından birini onurlandırmak için bayrama gitmekte olan bir Halaç olduğunu söylüyordu.

Sirac otele döndü; Zülfikâr ve ben de köylülerin daha sonra gündönümü için dans edeceği köy merkezine yürüdük; gece boyunca ikimiz burada kalacaktık. Yolda *başalı* denen, kadınların âdet dönemlerinde kalmaları gereken, köyün ortasında yer alan bir evin yanından geçtik. 1930'larda Schomberg burayı, bir ebenin bile çırlıçıplak soyunarak girebileceği, bir erkeğin asla yanına yaklaşamayacağı korkunç bir yer olarak anlatmıştı. Geçen yetmiş yılda bu gelenek iyi yönde değişmiş gibiydi. *Başalı* şu anda, daha önce Profesör Lerounis'in topladığı paralarla inşa

edilmiş ahşap bir binadır; orada kalan üç kadın da girişte duruyor, gelen geçenle gülerek konuşuyordu.

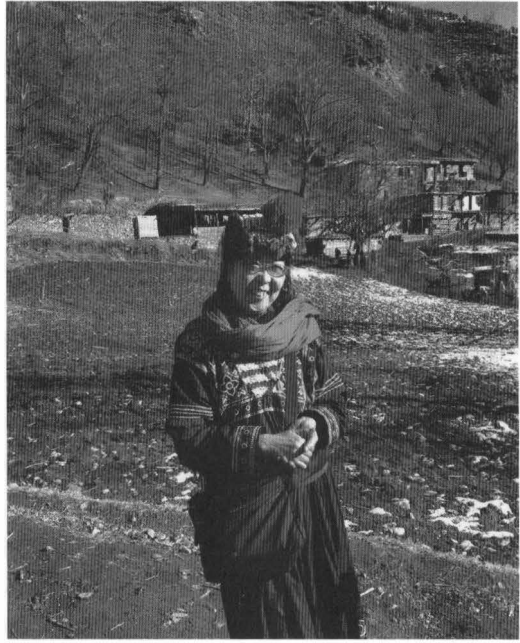
Buz üzerinde kayıp düşmemek için tırabzanlara sıkı sıkı tutunarak Halaç Nehri üzerindeki ahşap köprüden geçtik. Diğer tarafta, nehrin kenarında kocaman tahta variller duruyordu. Bunları kilit altına almaya gerek duyulmadığını fark ettim: Açık bırakılmıştı ve her aile kendi şarap ve fındıklarını saklıyordu. İki farklı dinin barış içinde yaşadığına bir örnek gördüm: Bir çoban Çaumos kurbanı için keçileri güderken, Kuran okunan bir medresenin yanından geçmişti. Bayram hazırlıklarına camilerin hoparlörlerinden duyulan ve karlı tepelerde yankılanan Müslümanların ezan sesi eşlik ediyordu.

Misafirim Zülfikâr'la birlikte dansa gittiğimizde, bize dansçılardan biraz uzakta bir yer gösterildi. Önümüzdeki sırada meraklı Müslüman kızlar sessizce oturuyor, ara sıra cilveli cilveli başörtülerini düzeltiyor, şamatacı kuzenlerini seyreliyorlardı. Halaç dininde Müslümanlar bayram vaktinde kirli kabul edilir; çünkü bayramın başındaki temizlenme ritüelinden (erkekler keçi kurban eder, kadınlar da yanan ardıç ağacında tütsülenirler) geçmezler. Eğer bir evde kalır ya da bir yemek tabağına dokunurlarsa, dokunduklarını kirlettikleri düşünülür ve dini kutlamalara katılamasalar da uzaktan seyredebilirler. Schomberg, 1935'teki Halaç bahar kutlamasına katıldığında benzer bir ayrı durma örneğinden bahsetmişti. "Çok melankolik görünen [Müslüman olmuş] bir grup bir çatıda bir arada oturmuş, özlem dolu gözlerle din kardeşlerinin coşkusu seyreliyordu."

Azem, Zülfikâr'la yanıma geldi. "Üzgünüm ama bize katılamazsınız," dedi. "Sadece şenlik başladığında burada vadide olanlar katılabilir. Başta burada olsaydınız sorun olmazdı," diye devam etti, "Müslümanlar katılamıyor ama yabancılar katılabilir." Boynuna fotoğraf makinesi asmış bir Alman ile karısının, kendi etraflarında dönüp kollarını Halaçlar gibi zarif bir şekilde salladıklarını gördüm. Muhtemelen keçi kurban edilmesini seyretmek için oradalardı. Ayrıca tamamen deniz kabuklarıyla süslü tam bir Halaç kostümü giymiş bir bayan da vardı ama diğer Halaç kadınlarının aksine gözlük takıyordu. Görünüşü de Halaç'a benzemiyordu. Japundu. Daha sonra onunla kısa bir süre konuşma şansı elde ettim. İsmi Akiko'ydu ve yirmi beş yıldır vadide yaşadığını söyledi. Bölgenin fotoğrafını çekmek için gelmiş, yerli bir adama âşık olmuştu. Orada kendini aileden biri hissettiğini söyledi; şimdi Japonya'ya gittiğinde orası yabancı, bireyci bir yer gibi geliyordu.

Bir Müslüman olan Zülfikâr ayrı tutulmasını nezaketle karşıladı hatta Azem'den elini sıktığı için (bu onu kirletmişti) özür bile diledi. "Böyle bir kuralları olması iyi," dedi bana, "Çok fazla ziyaretçinin gelmesini engelliyor." Bu kış aylarında

çok büyük bir sorun değildi ama yaz şenliklerinde Yunanistan ve daha uzaktan gelen turistler kadar, pek çok Pakistanlı turist de dikkatini çektiği söylendi. Gelenlerin çoğu dostaneydi ama bazıları yanlış bir düşünceyle geliyordu: Halaç kadınları peçe takmadığı ve Müslüman olmadıkları için sekse hazır olduklarını sanıyorlardı. Bu düşüncenin yayılmasına *Budhaluk* denen bir gelenekle ilgili renkli hikâyeler neden olmuştu; bu masallara göre, her yıl topluluktan bir Halaç erkeği seçilir, bu adam zamanını yüksek dağlarda geçirerek kutsanır ve mümkün olduğunca çok kadını hamile bırakırdı. Aslında Halaçlar seks konusunda çok tutucudur ve Çamos sırasında evli çiftlerin bile seks yapması yasaktır. Ama bu Pakistan'ın bazı bölgelerden fahişelerin gelip Halaç kadınları gibi giyinerek bu efsaneyi kendi yararına kullanmaya çalışmasına engel olamaz.

RESİM 21. Japon bir kadın olan Akiko yirmi yıl önce Halaç bir adamla evlendikten sonra Halaç topluluğuna girmiştir. © Gerard Russell

Ne olursa olsun, Zülfikâr'la ben öğleden sonraki dansa katılamasak da harika bir manzaramız vardı. Dans, ortalıkta boş boş dolanan Halaç kadınlar –giydikleri sentetik kumaşlar turuncu, pembe, sarı, geleneksel kırmızı ve siyahtan oluşan bir gökkuşağı gibi görünüyordu– ve *şalvar kameez* ile Çitral şapkası takarak daha mütevazı giyinmiş erkeklerle başladı. Erkek Halaç çocuklar Batı kıyafetleri giymiş ve beysbol şapkaları takmıştı. Etraflarında şarkı söyleyip alkış tutarak, kendilerine bakan kalabalığın ortasında dans eden cesur kişilerin olduğunu gördüm. Yavaş yavaş kadınlar ve erkekler zincir oluşturup ciddiyetle dans etmeye başladılar.

Kadınlar ve erkekler çift olarak değil, farklı gruplarda dans etti ve dans ederken şarkılar söylediler. Azem Beg'e sözlerin ne anlama geldiğini sordum. "Tanrı'nın geri dönerek bize katılmasıyla ilgili," dedi, "Amca oğullarımızın, hala kızlarımızın da bizimle kutlamaya geldiklerini söylüyorlar." Her yirmi dakikada bir şarkının değiştiğini söyledi. Şenlikler sırasında söylenen farklı şarkılar Halaçların dileklerini toplamak için kanatlı bir atla uzaklardan gelen şenlik tanrısı Balimain'e söylenen upuzun bir zafer şarkısı haline geliyordu. Dans eden yetişkinlerin arasına kovala-

maca oynayan çocuklar daldı. Bu çocuklara hiç kızılmadı. Bazen erkek çocuklar kol kola girerek küçük gruplar oluşturuyor, kızlara şarkı söylüyordu. Bunun stratejik bir hata olduğu anlaşıldı. Bir kız, kol kola girmiş oğlanların ayrılıp kendisini kovalayamayacağını fark etti; ortadaki oğlanın bacak arasına tekme attı ve neşeli kahkahalar atarak kaçtı.

Bir süre sonra gündüz dansı durulmaya başladı ve Halaçlar gece gerçekleşecek olan başka bir dansa hazırlanmak için evlerinin yolunu tuttu. Geceyi geçireceğimiz, Azem'in akrabaları Zarmas Gül'le kocasının işlettiği misafirhaneye gittim (Gül yine bir soyadı değil, isminin sonuna eklenmiş, "çiçek" anlamına gelen bir sevgi ifadesi). Odun sobasının yanına oturup *korniş* böreğine benzeyen ama taze etle yapıldığı için daha lezzetli olan ekmeği yapan Zarmas Gül'ü seyrettim. Eski bir bilgisayarda Hint ve Amerikan pop müziği çalıyordu; sobanın yanmasını beklerken de, süslü kıyafetleri içindeki Halaç ev sahibimiz Rihanna'nın şarkısına ritim tutarak yavaşça kıpırdandı. Geleneksel süslü kıyafet yerine eşofman giymiş kızı yanında oturuyor (Azem bana daha sonra "Erkeksi bir kız ama okula giderken Halaç kıyafeti giymeyi kabul ediyor," dedi), bazen de kalkıp bilgisayarda oyun oynuyordu.

Geçit boyunca gördüğüm elektrik telleriyle araya karışmış olan daha modern yaşam tarzına rağmen, Halaçların gündelik yaşamlarında modern aletler pek yok. Köydeki en küçük yemek bile hazırlık gerektiriyor: Odun kesilmesi, odunların toplanması, saklanması, kuru tutulması hatta yumurta pişirmek için bile ateşin yakılması gerekiyor. Bu dondurucu kış gününde çamaşır yıkamak ne kadar zor olmalı diye düşündüm. Tek tesellim sobanın odayı hemen ısıtmasıydı; buna gittikçe daha da sevindim çünkü dışarısının ne kadar soğuk olduğunu biliyorduk.

Robertson zamanında, koşullar dağların daha yüksek bir yerinde ve elektrik ya da turizm geliri olmadan Kam için inanılmaz zor olmalıydı. Yine de Robertson, belki de çok sosyal olmaları nedeniyle, "asla hüzne kapılmadıklarını" belirtmişti. Örneğin bazen yalnız kalmak istediğini asla anlamamışlardı. Huzur içinde yazı yazmak için odasına çekildiğinde, diye anlatmıştı sıkıntıyla, bir sorun olduğunu düşünüyorlar ve özellikle odasına girip onu güldürmeye çalışıyorlardı (Onlardan sadece kendi dilini öğreterek kurtulabiliyordu: Kendilerine bir şeyler öğretilmesinden o kadar sıkılıyorlardı ki, hemen çıkıp gidiyorlardı). Halaçlar da vadilerinde mutlu görünüyordu. İslamiyeti seçmiş olanların arasında bile, sadece birkaç kişi kariyer yapmak için şehre gitmeyi seçmişti. Kendi Batılı bakış açımdan, her gün onlar için bir mücadeleyle geçiyordu ama modern yaşamda karşılaştığımız sorunların hiçbirisiyle uğraşmadıklarını da fark ettim: Bir sürü yabancıнын içinde olmak, bu kalabalıktan farklı olmak, yalnız olmak.

O akşamki ikinci dans karanlık çöktükten sonra başladı. Zülfikâr'la ben misafirhaneden uzakta, vadinin aşağısında yanan meşaleleri görebiliyor, uzaktan gelen şarkı seslerini duyabiliyorduk. Sonra karanlıkta yavaş yavaş bir grup genç adam ve kadın belirerek, yakınlardaki bir tarlaya yöneldi. Mesafemizi koruyarak peşlerinden gittik. Tarlada bütün tepenin üzerinde ışıklar gördük; bunların dağ köylerinden aşağı inen Halaç köylülerinin taşıdığı meşaleler olduklarını anladık. Bazen aylarca süren ayrılıktan sonra insanlar birbirini selamlarken bir curcuna oldu. Dans, büyük bir ateşin etrafında bütün gece sürdü. Sürekli kar yağsa da Halaçlar bunu fark etmiyor gibiydi. Sıcaklık, ışık ve insanların coşkusu karanlık ve soğuğu kovuyor, yazın geleceğini işaret ediyordu. Ertesi sabah uyandığımda Azem Beg hâlâ uyanıktı; akşam danstan sonra, sabahın erken saatlerinde, bir gece önce evlenen birkaç çifti tebrik etmeye gitmişti.

Azem'in babası Halaçların arasında kıdemliydi ama kalıcı liderleri olmayan eşitlikçi ve demokratik insanlardı. Robertson Kam liderlerinin, önemli kararlar vermek zorunda kaldıklarında kabilenin diğer üyelerinin fikir beyan etmesini beklediğini, sonra da çoğunluğun görüşüyle hemfikir olduğunu öğrenmişti. Bir bölünme olduğunda ve çoğunluk sağlanamadığında, Kam politikacıları Batılı demokrasilerde politikacıların nadiren kullandığı bir taktiğe başvuruyordu: Kelimenin tam anlamıyla saklanıyorlar, böylece bölücü bir karar vermekten kaçmış oluyorlardı. Halaçlar arasında, topluluğun ritüellerini doğru şekilde uyguladığını kontrol eden *gaderakan* denen kıdemliler vardır; bunlar normal anlamda papaz değil, para almadan çalışan gönüllülerdir.

* * *

O gece bir Halaç evinde uyudum; sobanın parlayan közleri odayı ısıtıyordu. Sabah olduğunda, doğan güneş vadideki gece soğuğunu kırdıktan sonra, bir başka dans türü görme şansım oldu. Rumbur'un uzağında, arabayla birkaç saat mesafede bulunan Birir'de, bir başka Halaç vadisinde biraz daha farklı bir gündönümü kutlaması gerçekleşiyordu. Zarmas Gül bu vadidendi ve benim Halaç yol arkadaşlarımın haberi yokken bize bu şenlikten o bahsetti; Birir ve Rumbur'un birbirinden –belki de çok az Halaçın arabası olduğundan ya da başka Halaç topluluklarını görmek uğruna yürüyerek yapacakları zorlu bir yolculuk için çok azı kendi vadilerinden uzaklaşmayı tercih ettiğinden– pek haberi olmuyor gibiydi. Azem ve İslamı kabul eden bir Halaç olan Vezir benimle geldi.

Birir çok az turist alıyordu ve Rumbur'dan daha yoksuldu; buradaki Halaçların çoğu, yamaçlardaki büyük ahşap bir binada yaşıyordu. Bina eski tarzda yapılmıştı, pek çok katı vardı ve bu katlar balkonlara merdivenlerle bağlanıyordu; her aile bal-

kondan odasına giriyordu. Dik yamacın eğimi nedeniyle, her balkon aşağısındaki balkonun biraz gerisinde yapılmıştı. (Ortadaki vadi Bomboret'teki aşırı modern binalar şöyle dursun), Rumbur'daki daha yeni binalardan çok daha güzeldi ama çok daha dardı.

Vadinin tabanında ayrıca bir sürü ev vardı; bu evlerin arasından geçip ileriye, bir süre vadinin yukarısına, sonra da çok yüksekte kalmayan bir yamaca, (ailenin tanrıçası Jestak için kutsal olan) *jestakhan* denen bir tapınağın durduğu tepe bölgesine çıktık. Şenlik burada yapılıyordu. Kapının önündeki polis, tamamı ahşap sütunlarla dolu tek bir odadan oluşan tapınağa girmeme izin vermeden önce pasaportuma baktı. Tapınak yeni inşa edilmiş olsa da, çok antik bir havası vardı; belki içerdeki sütunlar İyon stili sütunların ilginç bir türüne benzediği için, belki de ağaca oyulan sembolleri örümcek ağları kapattığı için. Odanın büyük bir kısmı gölgedeydi; sadece çatıya açılan bir boşluktan giren iki ince güneş ışını tapınağın duvarını aydınlatıyordu ve bir pencere buz tutmuş dağa bakıyordu. Bir kız ve erkek kalabalığı çatıya oturmuş, oradaki boşluktan bize bakıyordu; onların içeriye girmesi yasak olan Müslümanlar olabileceğini tahmin ettim.

Odada seksen hatta belki de yüz Halaç vardı. Bazıları arkadaki bir bankta oturuyordu ama çoğu ayakta idi; farklı renklerde kıyafetler içindeki kadınlar karanlıkta sıralanmıştı. Birbiriyle karşılaşan arkadaşlar selamlaştılar ve bir süre sohbet ettiler. Diğerleri de sessizce *şalvar kameez* giymiş ve Çitral şapkası takmış üç adamı dinliyordu: İçlerinden biri, kırmızı ve altın sarısı renginde, sentetik kumaştan yapılmış parlak bir palto giymişti. Bu üç adam sadece iki notadan oluşan ve üzüntüyü ifade eden basit bir şarkı söylüyordu. *Jestakhan*'ın köşesindeki iki adam, şarkıya farklı boyutlarda iki davulla eşlik ediyordu. Kenarlarda kırk elli kadın kol kola girerek bir sıra oluşturmuş, şarkıcılardan sonra şarkıyı tekrar ediyordu; aynı anda söylemeye çalışmıyorlardı ve oda uyumsuz, hüzünlü notalarla doluydu. Dairenin ortasındaki adamların arasında dururken yaşadıklarım, Rumbur'dakinden oldukça farklıydı. Rumbur'dakinde itiş kakış vardı; buysa ciddi ve gizemliydi. Davullar yavaş çalınıyordu, kadınlar odanın etrafında saat yönünün tersinde ilerliyordu ve erkekler şarkı söylüyordu. Zaman zaman Halaç erkekler şarkıcıların yanına gidiyor ve şapkalarının içine buruşuk rupiler koyuyorlardı; bu, iyi şarkıları ödüllendirmenin geleneksel bir yoluydu.

Azem, şarkıyı yorumladı ve şarkıyı şarkıcılardan birinin rüyasında gördüğünü, geçmişte Halaçların dans ettiği vadideki bir yerle alakalı olduğunu söyledi. "Tanrı neden bütün vadiyi Çamos için kullanmadığımızı soruyor," diye tercüme etti. Topluluk küçüldükçe şenliğin boyutu da küçülmüştü. Bir zamanlar kutlamaların yapıldığı yerler şimdi Müslümanlara aitti ve kirli görülüyordu. İslam, Hristiyanlık

ya da diğer dinler bu topraklara ulaştığından beri kaç insan yıllardır bu ağıtı yakıyor acaba diye merak ettim.

Ritim değişti. Davullar hızlandı. Kadınlar dörder kişilik gruplara ayrıldı ve erkekler daha gayri resmi, bazen de kendi etraflarında dönmek suretiyle dans ederek onlara katıldı. Davul daha gürültülü ve daha hızlı çalmaya başladı; ben, Vezir ve onun arkadaşları yeni dansa katıldık. Dörder kişilik gruplar halindeki erkek ve kadınlar dans pistinin etrafında hızla dönüyordu (daha önceki gibi saat yönünün tersine) ve önlerindeki gruba yetiştiklerinde çarpışıyorlardı. Sonra iki grup da birbirine bakıp kahkaha atıyordu. Bunun yerine bazen bir grup dönüp arkalarındaki gruba bakıyor ve aynısını yapıyordu. Bir tur döndükten sonra ısrarla çalan davulun, kesik kesik ve kulağa biraz çılgınca gelen kahkahaların ve odanın içinde koşuşturan insanların görüntüsünün biraz zıpır bir atmosfer yaratmaya doğru gittiğini fark ettim. Sonra davul sesi azaldı ve daha etkileyici bir dans başladı.

Dans en sonunda bitip de biz *jestakhan*'dan çıktıktan sonra, vadinin aşağısında, geldiğimizde gördüğüm ahşap evin yakınından daha çok kahkaha ve daha çok şarkı sesi duyduk. "Bunlar temiz çocuklar," dedi Azem Beg bana; yani bakir olduklarını, törensel anlamda özellikle temiz kabul edilen bir grup olduklarını kastediyordu. Festivalde bu çocukların topluluğun ölmüş atalarını temsil ettikleri düşünülüyordu ve evden eve gezip iyi şans getiriyor, karşılığında da hediye olarak yeni kıyafetler alıyorlardı. *Jestakhan*'dan çıkıp vadinin Müslümanlığa geçmiş çocuklarının kendilerine kebab yaptıkları bir pasajdan vadiye doğru yürürken çocuklar hâlâ şarkı söylüyordu.

"Bizim kalbimiz açık," dedi Azem bana, evi olan Rumbur Vadisi'ne geri dönüş yolculuğumuzda, "bu yüzden biz açık havada dua ederiz." Aslında Rumbur'da birkaç taş tapınak vardı ama küçüktüler ve toplu ibadet merkezi değildiler. Dışarıdaki ibadet yerlerine *sajjigor* deniyordu (burada tapındıkları Tanrı'nın adı da buydu) ve köyün, festival sürerken benim için yasaklı bölge olan kuzey kısmının ilerisinde bulunan bir ağaçlıktaydı. Rumbur'a döndüğümüzde şenlik sona ermişti ve Vezir beni oraya götürmeyi kabul etti. Köyün kuzey ve daha yüksek tarafından çıkıp (vadinin her iki tarafında da tepeler vardı ama bu noktada vadinin tabanında bile gözle görülür bir yamaç vardı), buzdan dolayı kaygan bir yoldan gidip köprüden nehrin karşısına, açık bir alanda bulunan ağaçlığa geçmemiz gerekecekti. Yolda karşılaştığımız genç adamlar hiçbir şeye dokunmazsak *sajjigor*'a bakabileceğimizi söyledi. Biz de ağaçlığın kenarında durduk ve ağaçların arasından, yaklaşmamaya özen gösterdiğimiz beş ahşap büste baktık. Vezir'in dediğine göre, bunlar, akrabalarını puta tapma suçlamalarına karşı korumak için acı çeken tanrıları temsil etmiyordu. Aslında topluluk içinde ölen ve bir yıl sonra akrabaları tarafından

hatırlanan önemli insanların büstleriydi. Yanlarında yerdeki leke, geçmiş günlerde keçilerin kurban edildiği yeri gösteriyordu. Dalların yığıldığı taş bir tümsek pantolon giyme yaşına erişen erkek çocuklar için tören yapılan yerd; ritüelin bir parçası olarak her çocuk yığına bir dal atmıştı.

Bana Rudyard Kipling'in *Kral Olacak Adam*'ından bir bölümü hatırlatan ahşap büstlere yeniden baktım. Hatırladığım bu bölümde, itibarsız eski iki asker pagan kral adayı olmak istediklerine karar verir. "Buraya Kâfiristan diyorlar," der biri öbürüne, "Tahminimce Afganistan'ın sağ üst köşesinde, Peşaver'den yaklaşık dört yüz kilometre kadar sonra. Orada otuz iki kâfir idolü var, biz de otuz üçüncü olacağız." Mason sembollerine dair bildikleri sayesinde, ki Kipling'in hikâyesinde bu semboller Kâfirlere uzun zaman önce ölen ataları Büyük İskender'den kalmıştır, iki asker bir süre bu numarayı yutturur ama sonrasında Kâfirler kendilerine saldırır; biri ölür, diğeri delirir. Ahşap figürler bana Kipling'in hikâyesini ve yazıldığında Viktoria dönemi İngiliz toplumunu ele geçiren Kâfiristan hummasını hatırlattı.

* * *

Vadinin kuzey tarafından yukarıya, Nuristan sınırına daha yakın tarafa yürümek istememe neden olan da bu hastalığın izleriydi. Vezir bana Halaç köyü ile Afgan sınırı arasında Nuristanlıların bir köyü olduğunu söyledi. Bunlar Halaç kabilesinin değil, Robertson'ın tanıdığı Kam kabilesinin vârisleriydi; Abdurrahman'ın işgali sırasında ataları sınırdan geçip Rumbur'a sığınarak zorla din değiştirmekten kaçmıştı. Daha sonraki bir nesilde, toplulukları, Nuristan'daki bütün akrabaları Müslüman olunca temizlik kurallarını sürdürmenin imkânsız olduğunu anlayarak İslamiyeti kabul etmişti. Schomberg'in zamanında bunlara Kızıl Kâfirler deniyordu ve Halaçlar tarafından her türlü fesatlıkla suçlanıyorlardı. Vezir'e beni onların köyüne götürebilir mi diye sordum; o da bana onları tanıdığını, beni onlarla tanıştırdığını söyledi. Biz de buz tutmuş bir kütük üzerinden kayarak nehri geçip, anayola ulaşmak için yukarı tırmanarak *sajjigor*'un kuzeyine doğru yürüdük. Bu noktada yamaç yolunun üzerinde, Çaumos zamanı bir tabu olan, kadınların kaldığı Halaç yaz evleri vardı. Bu evlerden birinden keçi taşıyan bir çocuk çıkarak, dik yamacı kaplayan kar tabakasına dikkatle ayağını koydu. Aşağıya sağ salim inince alkış tuttuk; o da elinde keçiyile, utanarak köye doğru koştu. Yürümeye devam ettik, ben de Vezir'le din hakkında konuşmaya başladım.

Vezir İslamiyete geçen bir Halaçtı; bu da, topluluğun geriye kalan birkaç üyesiyle birlikte karşılaştıkları zorluklara dair bazı şeyleri kavramamı sağlayabileceği anlamına geliyordu. Vezir, bana ortaokulda sınıfında tek Halaç çocuk olduğunu söyledi. "Öğretmen sınıfta Halaç öğrenci olup olmadığını sordu, ben de elimi kal-

dırdım,” dedi bana, “Bir tek bendim. Benimle çok dalga geçtiler.” İnançlarıyla ilgili ona sorular sorduklarında cevap veremiyordu. Bana şöyle söyledi: “Halaçlara ‘Bunu neden yapıyoruz?’ ya da ‘Bu geleneği neden sürdürüyoruz?’ diye sorarsan, sadece ‘Büyükbabalarımız öyle yapmış’ derler. Ne anlama geldiğini bilmezler.” Düşünen bir çocuk olduğu için, öğretmenler ve diğer çocuklar ona meydan okuduğunda onlara verebilecek bir cevabı olmayınca, en sonunda Müslüman olmaya karar vermiş; bu tek bir cümleyle mümkün olur (“Tanıklık ederim ki Allah’tan başka hiçbir ilah yoktur ve yine tanıklık ederim ki Muhammed O’nun kulu ve elçisidir”) ve geri dönülemez. Eğer Vezir İslamı kabul ettikten sonra Müslüman gibi yaşamaya devam etmezse, bütün topluluğunu tehlikeye atar. İslamdan ayrılmak Pakistan’da yasalara aykırı değilse de, 2010’da yapılan bir ankete göre Pakistanlıların yüzde 76’sı bunun cezasının ölüm olması gerektiğini söylemiştir. Birinin İslamdan vazgeçtiği söylentilerinin dolaşması bile kitle şiddetine neden olabilir.

Bu yaşananlardan dolayı çoğu Halaç ailesi çocuklarını hiç okula göndermemeyi tercih ederdi. Ancak topluluğun Yunan destekçileri, üç vadide de ilkokullar ve hem Halaçların Hem Müslümanların gidebildiği ortaokullar yaptı. Bu okullarda en azından bazı öğretmenler Halaçtı ve kızlar geleneksel kıyafetlerini giyebiliyordu. Topluluk ayrıca kendi miraslarını da kutlamaya başladı: Birir’deki *jestakhan*’da büyük ve eski moda kayıt cihazı taşıyan, öbür tarafta da danslarını cep telefonlarında videoya çeken Halaç erkekler görmüştüm. Bomboret’te bir müze, topluluğun sözel mirasını bir araya getirmeye başlamış durumda. Belki de kimlikleriyle ilgili yenilenen bu gurur nedeniyle, eğitilmiş Halaçlar (Vezir’in dediğine göre) artık İslamiyete geçmiyordu. İnançları hakkında konuşacak kadar bilgiye çok az Halaç sahipti, oysa Müslüman topluluklarda dinin her zaman bir sözcüsü olurdu. Robertson da çok benzer sorunlarla karşılaşmıştı: “Kafası karışık bir yabancı bazı uygulama ve kullanımların ne anlama geldiğini sorsa,” diye yazmıştı, “cevap neredeyse her zaman... ‘Gelenekimiz böyle’ olurdu.”

Halaçların din değiştirmesinde tarih boyunca başka etkenler de etkili olmuştu. Bunlar, dinlerin tarihinde tekrar tekrar ortaya çıkan etkenlerdi. Diğer Kâfirler gibi Halaçlarda da *baira*’lar denen ve Halaçlar tarafından alınıp satılan, daha yüksek sınıf bir Halaçla evlenmesi yasak olan köleler vardı. Schomberg’in 1930’larda (Kâfiristan zorla din değiştirdikten sadece kırk yıl sonra) Rumbur’u ziyaret ettiğinde fark ettiği üzere, bu talihsiz insanların İslamı ilk kabul edenler olması şaşırtıcı değildi. Schomberg *baira*’ların din değiştirmeden önceki ve sonraki mezarları arasında büyük bir fark olduğunu görmüştü; öncekiler bir tür bavula benziyor, sonrakilerdeyse statü ve kendine saygı anlamında bir sıçrama görülüyordu (Benzer şekilde Pakistan’daki neredeyse üç milyon Hristiyan bir zamanlar aşağı konumda

Hindulardı. İran'da da Zerdüştcü papaz sınıfının dinlerine en uzun süre bağlı olanlar olduğu görülüyordu).

Din değiştirmek aileye para da kazandırabilirdi. Her şenlikte bir Halaç ailesinin üç dört keçi kurban etmesi gerekir. Cenazeler inanılmaz pahalıya patlayabilir: Üç gün sürer ve seksen keçi, dört dana kurban edilmesi gerekebilir. İslamda kişisel harcamalar daha azdır. Din değiştirenlerin dikkat etmesi gereken bir başka konu da, Halaç kadınların kıyafet masraflarıdır; çünkü Müslüman kadınlar basit, daha ucuz kumaştan kıyafetler giyer. Din değiştirme, Vezir'in söylediğine göre, son zamanlarda din değiştirenlerin çoğunluğunu oluşturan kadınlar için de yeni fırsatlar yaratabiliyor. Bunun özgürlüklerinden vazgeçmek anlamına geldiğini düşüncesi beni şaşırttı. Ama öğrendim ki, bazı kadınlar Çitral'den gelen memur ve polislere âşık oluyordu ve bu adamlardan birisiyle evlenmek daha rahat bir hayat sürecekleri anlamına geliyordu.

Vezir'in durumunda din değiştirmek aksine çok işe yaramamıştı. Aslında hayatını çokça zora sokmuştu; çünkü köyündeki tek Müslüman oydu ve eş bulmakta zorlanıyordu. Tercihinden pişman olup olmadığını merak ettim. Halaç erdemlerinden özlemle bahsediyordu. “İnsanlar birbirine güvenir,” dedi. Keçiler başıboş bırakılabilirdi çünkü kimse onları çalmazdı. Hırsızlığa, en acımasız ceza verilirdi: Suçlunun topluluktan atılması. Evlilik öncesi cinsel ilişki cezalandırılmazdı ve eğer kadın kocasını terk edip başka biriyle evlenmek isterse, kocanın buna engel olmaya hakkı yoktu (ama ödediği başlık parasının iki katını alma hakkı vardı). İslamiyette kadının boşanması daha zordu. “Bir Halaç evini ziyaret ettiğimde,” dedi Vezir, “odada bütün aileyle birlikte oturabilirim. Ama Müslüman bir arkadaşla ziyarete gittiğimde farklı bir odada oturmam gerekir.” Çünkü katı İslami kurallara göre bir kadını sadece çok yakın erkek akrabaları görebilir.

1890'larda Robertson, Kâfirler arasında hâkim olan rahat davranışlara yeniden değinmiş ve onların “yiğitlik” dediği şey karşısında şok olmuştu. Çoğunlukla zınayı genel bir eğlence olarak gördüklerini öğrendi. Bir adam ve evli bir kadın sevişirken yakalandığında kabile gelip seyreder ve gülerdi; erkek bunu o kadar da eğlenceli bulmazdı çünkü aldatılan kocaya yüklü bir ceza ödemek durumunda kalırdı (Kadın ceza ödemezdi). Kâbil'deki aydınların ve yabancı çalışanların salonları, arka kısımlarına oyulan yuvarlak şekillerden ve onlardan çıkan uzun boynuzlu süslemelerden anlaşılacağı üzere, ahşap “Nuristan” sandalyeleriyle donatılmıştı; sandalye sahiplerinin çok azı yuvarlakların vulvaları temsil ettiğini, çıkık süslemelerin bir zamanlar cinsel ilişkide bulunan çiftler olduğunu ve (sadece erkeklerin kullandığı) sandalyelerin doğurganlık sembolü olduğunu bildirdi. Halaçlar, Kâfirlerden daha

utangaçtı ama –Vezir’in dediğine göre– Müslümanlara göre bazı yönlerden daha liberaldi.

Nuristan sınırına gitmek için Vezir’le birlikte dağın yukarısına doğru yürürken, bir grup Müslüman arkadaşına rastladık. Beni onlarla tanıştıırken “İşte buradaki herkesin bir karışımı,” dedi, “bir Çitrallı, benim gibi din değiştirmiş bir Halaç, bir Gujar ve bir Nuristanlı.” Sondan ikinci adam özellikle koyu tenli göçebe bir gruptandı, son adam da kahverengi saçlıydı ve oldukça açık tenliydi. Din değiştiren Halaç, omuzlarına bağladığı ve bir Nuristan köyündeki bir dükkâna götürmeyi planladığı büyük bir kutu taşıyordu. Yürürken kutu patladı ve altı poşet tatlı ekmek etrafa saçıldı. Her birimiz bir tanesini alarak ona yardım ettik. Hep bir Nuristan köyünü ziyaret etmeyi hayal etmişim ama Afganistan sınırındaki karlı ve zor şartlarda onlara günlük çörek ihtiyaçlarını götüreceğimi hiç düşünmemiştim. Golf oynadıklarını da hiç tahmin etmemiştim; yani Vezir’in dediği üzere, “Nuristan golfü.” Bir grup Nuristanlı genç, Halaç Nehri’nin dar vadisine açtığı, daha çok bir dere gibi olan dağ geçidinin kenarında durmuş hokey sopaları şeklindeki uzun ağaç dallarıyla ahşap toplara vuruyor, küçük çocuklar da topları geri getirmek için koşuyordu. Topu en uzağa atan kazanıyordu. Vezir bu oyunda şampiyondu.

RESİM 22. Bu Nuristan köyü Rumbur’daki Halaç vadisinin tepesinde bulunuyor. Şu anda Nuristan denen bölgenin halklarının, zorla İslamiyeti kabul etmekten kaçan mültecileri tarafından kuruldu. © Gerard Russell

Köyde tıpkı Birir’de gördüğüm gibi ahşap bir bina mevcuttu. Her ailenin bir odası vardı ve odalar birbirine balkon ve dışarıda bulunan ahşap merdivenlerle bağlıydı. İçeri girdiğimizde koridorların sidik koktuğunu gördüm. Zayıf ve öksü-

ren bir kadın bir yatakta yatıyordu; odanın ortasında ateş vardı ve diğer yataklar duvar kenarlarında sıralanmıştı; rafların üzerinde parlak metal çanak çömlek sergileniyordu (Gümüşlerin sergilenmesi Robertson'ın dediğine göre Kâfirler arasında statüyü sembolize ediyordu). Yaşlı adamın karısı bana ve Vezir'e çay yaptı; torunları olduğu anlaşılan iki küçük erkek çocuk da oturup her yaptığım şeyi seyretti. Bir tanesi Halaç kaşkollarımı almak istedi. Ona istediğini verdim ama sonra diğeri beni hiç rahat bırakmadı ve ona vereceğim umuduyla öbür şallarımı çekiştirip durdu. Bizi dışarıdan seyreden küçük bir kızın fotoğrafını çekmek istediğimde, bunu sormam büyükanneyi besbelli ki kızdırdı; erkeklerin fotoğrafı çekilebilirdi ama kızlarınkı çekilemezdi. Yine de aile başkaları kadar katı değildi; çünkü bizi odalarına kabul etmişlerdi. Kadın ve erkeklerin ayrı olması zorunluydu; bu nedenle bazı Müslümanlar içeri girmemize asla izin vermezdi. Gitmek için ayaklandığımda, odanın bir kenarındaki yatak örtülerinde hareketlenme oldu ve altından bir kadın konuştu.

Çayımızı içtikten sonra ben ve Vezir aşağı kata indik; “Merhaba” demek için başka bir evin kapısını çaldı. Dışarıda bir yabancı olduğunu anlayınca iki küçük kız bir saniyeliğine kafalarını dışarı uzatıp içeri kaçtı ve bir daha da ortalığa çıkmaya ikna edilemediler. Ancak köyün erkekleri fotoğraflarının çekilmesinden çok hoşnuttu; bana kendi ayırt edici özelliklerini ve açık renk saçlarını gösterdiler, köy evlerinin dışında sahip oldukları tek yapı olan köyün camisini gururla işaret ettiler.

* * *

Vadiden ayrılma vakti geldiğinde Azem Beg benimle birlikte arabayla Çitral'a kadar geldi ve Halaç Vadisi'nin eteklerinde, bütün halkı Müslüman olan bir evde durabilir miyiz diye sordu (Vezir'in okulunun bulunduğu kentteydi). Orada yaşayan aileye başsağlığı dileyecekti ve beni de davet etti. Halkı için ne kadar iyi bir elçi olduğunu düşündüm; bunu bir nevi, Halaç kimliğini önemsememesine borçluydu. İsmi bir Müslüman ismi sanılabilirdi (Birisinin bana söylediğine göre, yirmi yıldır bir çocuğa eski bir Halaç ismi verilmemişti). Aileyle, Müslümanlar gibi iki elini açıp yüzüne sürerek dua etti. Müslümanların saygısını kazanmak gerektiğinde çok işe yarayabiliyordu. Bazı Halaçlar bir ara toprak konusundaki bir anlaşmazlık yüzünden esir düşmüştü; Azem de onları kurtarmak için bu aileyle işbirliği yapmıştı.

Halaçlar, savunmasız oldukları için diplomasiye gereksinim duyuyordu. Onları tutkuyla koruyan Pakistanlı bir Müslümanın 1982'de yazdığı bir kitap, Halaç-Müslüman ilişkilerine dair karanlık bir portre çiziyordu: Halaçların kutsal mekânlarına zarar verilmesi, din değiştiren üyelerine para teklif edilmesi, “öğretmenlerin misyoner gibi davranması ve Halaç kültürünü sürekli olarak kötüleme-

leri” söz konusuydu. Yazar, “daha üstün bir kültüre sahip olan yabancıların eski gelenekleri yok ettiğine” inanıyordu. Aslında 1950’lerde, bağımsızlıktan kısa bir süre sonra, Halaçlara zorla İslamiyeti kabul ettirme çabalarından bahsediyordu.

Azem Beg ve Vezir son yıllarda durumlarda gelişme olduğunu söyledi. Pakistan polisi vadiye girişleri kontrol ediyor, en saldırgan misyonerleri dışarıda tutuyordu. Bana kendi sayılarının arttığını söylediler. Turizm –her ne kadar azalsa da– birkaç yeni ve güzel binanın bulunduğu köylerine fayda sağlıyordu. Yine de, Halaç bir adamın bana anlattığına göre, Müslüman misafirler sürekli “Neden hâlâ din değiştirmediniz?” diye sorarak onları taciz ediyordu.

RESİM 23. Halaçlar, dinlerinde yasak olmayan ev yapımı şarap ve kanyakla meşhur. Burada Vezir Ali (solda), Azem Beg (soldan üçüncü) ve yazar (aralarında) Ocak 2013'teki Çaumos bayramında bunları tadıyor. © Gerald Russell

Onları daha kötü şeylerin beklediğinden korkuyordum. Pakistan çelişkiler ülkesiydi. Liberal bir Şii Müslüman tarafından kurulmuştu ama geçen yirmi yılda dört bin Şii öldürülmüş, ülkedeki azınlıklar için bir küfür yasası çıkarılmış, köktendinciler Çitral yakınlarındaki Peştun bölgesinde özerklik ilan etmişti; burada sadece tartışmalı Amerikan insansız gözlem araçlarına meydan okuyorlardı. Kazanmaları gereken her türden zorlu seçim bölgesinin var olduğunu gören Pakistanlı politikacılar, bunlardan bir tanesinin kolay kazanılacağını anlayabilir: Köktendinciler,

kendilerine eğitim ve insan ahlakı konusunda yetki verildiği takdirde onları hiçbir karşılık beklemeden destekleyecek. Tek ihtiyaçları olan, geleceği ipotek altına almak.

Yine de köktendincilerin dışarıda tutulduğu Pakistan bölgelerinde hâlâ hoşgörüyle karşılaşılabılır; Çitral uzun zamandan beri topografisi ve İngilizlerin çizdiği, vadinin bir kısmını Afganistan'a dahil eden sınırla Pakistan'ın geri kalanından ayrılmıştır. Kışın uzun bir süre boyunca tek kara yolu Lowari Pass'e zorlu bir tırmanış (3.000 metre yüksekliğinde) ya da Afgan bölgeleri üzerinden bir yolculuk. Ama benim ziyaretim sırasında geçidin altından bir tünel yapılmıştı ve tamamen hizmete açıldığında Çitral ile Pakistan arası geçişi kolaylaştıracaktı. Yerel ekonomiyi canlandıracaktı ama daha farklı, istenmeyen değişimler de getirebilirdi. "O tünel açıldığında," dedi Pakistanlı fotoğrafçı Zülfikâr karamsar bir şekilde, "Halaçların daha ne kadar hayatta kalacağını merak ediyorum."

Detroit

Kökenleri Ortadoğu'ya dayanan yarım milyon insana ev sahipliği yapan metropol Detroit'teki bir süpermarkette iş elbisesi giymiş bir kadının, rafları yerleştirmeye ara vererek, bir müşteriyle bana biraz tanıdık gelen bir dilde ilgilendiğini duydum. İbranice ve Arapça gibiydi ama farklıydı; sözcükleri bilmiyordum, yumuşak ama sert ünsüzlerle doluydu. Süryaniceydi. Bir Amerikan dükkânındaki “asansör müziği” ve sentetik meyve sularının arasında İsa Peygamber'in konuştuğu dili duyuyordum.

Süryanice bir zamanlar Ortadoğu'nun İslamiyet öncesi *lingua franca*'sıydı. Lehçelerinin hepsi, Süryenicenin aslında dil kardeşi olduğu İbranice ve Arapçaya benzer (örneğin “Barış üzerinize olsun” Arapçada “*selamünaleyküm*”, İbranicede *shalom aleyhem*, Irak Süryanicesindeyse *şlama lokhum*'dur). Kudüs'teki geleneksel hahamlar beddua ederken hâlâ bu dili kullanır. En meşhur Yahudi ritüellerinden biri olan Kaddiş duasının ismi Süryanicedir, İbranice değil (Kaddiş, Süryanice “kutsal” demektir). Ortadoğu'da Süryanicenin yerini Arapça aldı ama Irak'taki Hristiyanların yüzyıllardır yaşadığı kuzey köylerinde hâlâ Süryanice kullanılıyor. Bu köyde yaşayan insanlar, İsa'nın zamanında kullanılan dilin kullanıldığı 2004 yapımı Mel Gibson'ın *Tutku: İsa'nın Çilesi* adlı filmini seyrederken altyazısız anlayabiliyordu.

Bu köylülerin atalarının kökeni Bağdat'taki Hristiyan Doğu Kilisesi'ne dayanıyordu. Avrupa'da pek bilinmeyen bu kilise bir zamanlar dünyanın en büyük kiliselerindendi; ortaçağ dünyasındaki Hristiyanların yüzde 10'u bu kiliseye bağlıydı ve Bağdat'ta bulunan başpapaazının Roma'daki papadan daha çok piskoposu ve manastırı vardı. Misyonerlerinin MS 635'te Çin'e Hristiyanlığı getirdiği, Xi'an'daki Nasturi taş anıtında yazıyor. 13. yüzyılda, Doğu Asya kökenli bir lideri olan (ismi Yahballaha'ydı ve muhtemelen Çinli ya da Moğol'du; Bağdat'a Pekin'den dört bin mil uzunluğunda bir hac ziyareti için gelmişti) tek Hristiyan kilisesiydi. Moğol ve Tibet alfabeleri, Iraklı Hristiyanların bin yıl önce getirdiği Süryaniceye dayanır.

Doğu Kilisesi, Batı Hristiyanlarıyla olan ideolojik farklılıklarının, kendilerini gizlice Bizanslı düşmanlarıyla birlik oldukları şüphesinden koruduğunu düşünen,

Pers İmparatorluğu çatısı altında yaşayan Hristiyanlar arasında evrildi. Üyelerine bazen Nasturi denir ve bu isim onları, bir Hristiyanın Hayırlı Cuma'da "Tanrı öldü" diyebileceği fikrini reddeden Nestorius'la özdeşleştirdi. Tanrı olarak İsa ve insan olarak İsa'yı birbirinden ayırmak istedi. Doğu Kilisesi hiçbir zaman bütünüyle Nestorios'un öğretilerini benimsemedi ama ikonaların kullanılmasını reddetti ve Bakire Meryem'in rolünü önemsemedi. İngiliz misyonerler, Protestan olmayan aziz kültlerini ve manastır teamülünü görmezden gelmeyi tercih ederek, onları "Ortadoğu'nun Protestanları" olarak adlandırdı.

Bu kilisenin şu anda eski haliyle hiçbir alakası yoktur. Bunun en büyük sebebi, 1401'de Bağdat'ı yağmalayıp yıkıntıları üzerinde 90 bin ölü bırakan Timurlenk. Timurlenk'in Hristiyanlara karşı özel bir düşmanlığı vardı ve onun zamanından bu yana Doğu Kilisesi sadece Kuzey Irak dağlarında, Suriye'nin kuzeydoğusunda ve Türkiye'nin güneyinde etkili oldu. 1830'larda muhtemelen İstanbul'daki Osmanlı hükümetinin emriyle gönderilen Kürt bir kabile reisinin 20 bin Hristiyan erkek, kadın ve çocuğu öldürmesiyle, kilise üyeleri benzer bir tehlikeyle karşı karşıya kaldı. Bazen Süryani Kilisesi de denen Doğu Kilisesi yüzyıllar boyunca pek çok bölünme yaşadı; bazıları tarih boyunca babadan oğula geçen kilise liderliği konusundaki anlaşmazlıkların diğer hak sahiplerini hayal kırıklığına uğratmasından kaynaklandı. Genellikle kiliseye karşı olanlar, en sonunda onlar için Roma'nın tanıdığı Doğu Katolik "Keldani" Kilisesi'ni kuran ama kendi ayin ve geleneklerini koruyan Roma'daki papaya sadakat yemini ederdi. Bunun sonucu olarak günümüzde hem "Süryani" hem "Keldani" Hristiyanlar, hem de başka geleneklere sahip az sayıda Hristiyan vardır.

Süpermarketten sonra, yakınlarda yolun gerisinde kalmış, park etmiş arabalarla çevrili prefabrik bir bina olan bir kiliseye gittim. Dışarısı bir Amerikan banliyösüydü (Detroit kentini mahveden çarpık kentleşmenin izi olmayan bir bölge; Detroit'in metropol bölgesi şehirden daha büyük ve daha zengindir). İçeri girince de tekrar Irak'ta gibi oldum. Para kutularının üzerinde Arapça çıkartmalar vardı. Tok bir erkek sesi, MS 5. yüzyıla dayanan ve hâlâ kullanılan en eski Hristiyan ayini olan Süryanice bir Keldani ayini söylüyordu. "Kadiş, kadiş, kadiş" diyordu papaz: kutsal, kutsal, kutsal. Arkadaki küçük bir kitapçada Keldani yemek kitapları satılıyordu ve Katolik tarzında bir sunak, yapay meyve yaprakları ve dallarıyla süslenmişti. Kilisenin kapısındaki siyah-beyaz bir posterde, kilisenin ismini aldığı Mar Adday Şer'in resmi vardı. *Mar*, Aramice evliya anlamına geliyordu; Adday Şer de 1915'te Türk askerleri tarafından öldürülen Keldani piskoposu. O korkunç sene ölen bir milyon Ermeninin yanı sıra, yüz binlerce Keldani ve Süryani de öldürülmüş, daha fazlası da Irak'a kaçmıştı. Şu anda Türkiye'nin güney sınırında güzel bir tatil yö-

resi olan Mardin’de, bir zamanlar öldürülen ya da kaçan sahiplerinin isimlerinin kapılara oyulduğu evler vardır.

2003’ten sonra Iraklı Hıristiyanların bu sefer Batı’ya kaçma zamanı geldi. 1990’larda Irak’ta hâlâ 1,4 milyon Hıristiyan vardı. Şu anda ülke bir araştırma yapılabilecek kadar istikrarlı değil ama muhtemelen bu sayının üçte biri ya da daha azı mevcut. Bu büyük göç dalgası sadece Hıristiyanların orada karşı karşıya olduğu tehlikeden değil, başka bir yerde daha iyi bir hayat kurabilecek olma ihtimalinden de kaynaklanıyordu; belki de, bir Iraklının bana söylediği üzere, Irak’ta artık istenmedikleri hissinden.

Adı Nadia olan Bağdat’taki Arapça öğretmenim, anadili Süryanice olan bir Hıristiyandı. Bana 2006’da, kendisini evinden uzaklaştıracak her yolculuktan korktuğunu söyledi. İnsan kaçırانların onu bir hedef olarak görüp görmeyeceğini ya da yolun karşısında yaşayan, pencerede durup bütün gün gelen geçenleri seyreden ailenin teröristlere bilgi sızdırıp sızdırmadığını hiçbir zaman bilemezdi (ama ailenin Müslüman komşularının bunun dışında dostane ve destekleyici olduğunu söyledi). Başkalarını hedef alan bir patlamaya yakalanma riski her zaman vardı. Kiliseye gitmek özellikle tehlikeliydi. Akşam eve geldiğinde ne kendisinin ne de ailesinin iki çift laf edecek hali kalıyordu. Sessizce yemeklerini yer, ertesi günün korkusuyla yatmaya giderlerdi. Nadia 2007’de oradan ayrıldı. Ailesi bir yıl daha kaldı ve sonraki yıl Kürdistan’a taşındı. Kürtçe bilmiyorlardı; düşük maaşlara ve düşük yaşam standartlarına boyun eğmek zorunda kaldılar ama en azından güvendediler. Detroit’e varan Nadia daha iyi şeyler yaşadı. Gitmeye başladığı kilisede Rafi’yi buldu. Irak’ta çocuk oldukları zamandan tanışıyorlardı ama yıllardır birbirlerini görmemişlerdi çünkü Rafi savaştan önce göç etmişti. Düğünlerindeki papaz, Bağdat’taki yerel kilisede görev yapan papazdı. O da Detroit’e taşınmıştı. Sanki tüm cemaat dünyanın bir ucundan diğerine taşınmıştı.

Süryani Hıristiyanların metropoliti Mar III. Gevargis, Chicago’da yaşıyor. Metropol Detroit’ta Bağdat’ta olduğundan daha fazla Süryanice konuşan insan var: Şehirde ve çevresinde yüz binden fazla Iraklı Keldani yaşıyor ve dokuz kilise, restoran, *Chaldean News* adında bir gazete, bir radyo istasyonu, her yıl düzenlenen bir festival ve milyonlarca dolarlık bir kulüp (en zengini genellikle en eski kurulmuş olandır) kurmuşlar. Ne yazık ki beraberlerinde Irak estetiğini, Keldanilerin geleneksel olarak yaşadığı dağ köylerinin güzel ev ve tapınaklarını getirmemişler. 2012’de Kuzey Irak çevrelerinde otobüsle seyahat ederken her köyde bir manastır ve bir azizin mezarı ya da topluluğun uzun tarihçesiyle bir şekilde ilgisi olan yıkık bir hisar var gibiydi. Göçmenlerin, geldikleri ülkede tekrar oluşturamayacakları bir şey bu. Detroit’ta düzenli Amerikan banliyö evlerinin arasında bir evi diğerinden

ayırır farklı bir şey pek yoktur. Burada ve yakınlardaki semtlerde yaşayan Mısırlı Koptlar, Iraklı Keldaniler, Lübnanlı Şiiler ve Suriyeli Sünniler milli kültürlerini evlerinin sınırları dahilinde tutuyor.

Diğer Ortadoğulular, Keldanilerin en muhafazakâr göçmen grup olduğu konusunda hemfikir. Kiliseye çok gidiyorlar; son zamanlarda iki yeni papaz atandı. Topluluğun gazetesi *Chaldean News* isyankâr gençlik arasındaki kısırtılara pek yer vermiyor. Topluluğun bir kültür merkezindeki bir tiyatro oyunu eleştirisini okurken, aslında bunu yapabilir diye düşündüm: Kahramanının, ailesinin evlenme baskılarına karşı koymaya çalıştığı bir tiyatro oyunu. Acaba değişen değerlerin bir incelemesi ve sekülerizmle modernizme ilgi duymaya başlayan bir topluluk mu? Ama hayır, gazeteye göre, oyunun mutlu bir sonu vardı: Kahraman hoş bir Keldani kadın bulup evleniyordu.

Oyun hayatın gerçeklerini yansıtıyordu. Amerika’da Naomi Schaefer Riley’nin 2013’te yazdığı bir kitaba göre, kendi inancına sahip kişilerle evlenme oranı yüzde 42’dir ve aileler gelin ve damatlarının siyasi görüşlerini dini kimliklerinden daha fazla önemser. Bu, dışarıdan evliliklerin nadiren görüldüğü Ortadoğu toplumları için geçerli değildir. Chicagolu Süryaniler topluluklarının sadece yüzde 10’unun dışarıdan biriyle evlendiğini söylemektedir. Bazı aileler çocuklarının evlilik tarihlerini kontrol edecek kadar ileri gider: Detroit yakınlarındaki Ann Arbor’da katıldığım bir akşam yemeğinde, Iraklı Hristiyan bir kadınla tanıştım; bana evden kaçtığını çünkü erkeklerle görüşme özgürlüğünün olmadığını söyledi. “Genç miydin?” dedim. “Hayır, yirmi altı yaşındaydım,” diye cevap verdi.

Keldaniler ve Süryaniler kendilerini Arap olarak görmese de, tarihleri Ortadoğu’daki Müslüman ve Hristiyan diğer toplumların tarihleriyle paralellikler gösterir. Ortadoğu’dan büyük ölçekli göçler 19. yüzyılda başladı; buna yoksulluğun artması, Lübnan ve Filistin’deki toprak yetersizliği, ayrıca Osmanlıların baskısı ve çatışması yol açtı. Göç edenlerin çoğu Hristiyandı; Latin Amerika favori yerleriydi çünkü hem göçü teşvik ediyor hem de bir sürü ekonomik fırsat sunuyordu. Sonuç olarak Arap Hristiyan göçmenlerden aslan payını alarak bazı şaşırtıcı sonuçlar doğurdu: Örneğin günümüzde Latin Amerika nüfusunun yüzde 5’i etnik köken itibarıyla Araptır; Şili’de Filistin’dekinden daha fazla Filistinli Hristiyan vardır. Güney ve Orta Amerika ülkelerinin başkanlarından sekizi Ortadoğu kökenlidir. Ayrıca dünyanın en zengin insanı (işadamı Carlos Slim Helu), meşhur şarkıcılarından biri (Şakira) ve aktris Salma Hayek’in kökeni Lübnan’a dayanır. El Salvador’daki 2004 başkanlık seçimlerinde iki politikacı yarıştı: Biri radikal solcu, diğeryse sağcıydı; ikisinin ailesi de, Beytüllahim yakınlarındaki aynı şehirden gelen Hristiyan Filistinlilerdi.

Birleşik Devletler’de en çok Arap-Amerikan, Michigan’dadır. Tarihleri nüfusunun yüzde 20’si Arap olan Dearborn’daki Arap Amerikan Müzesi’nde anlatılır. Müzeye gittiğimde dışarıda küçük bir insan topluluğu gördüm. Yolun diğer tarafında, Dearborn Belediye Konağı merdivenlerinde durmuş bir adama bakıyorlardı. Siyah bir kumaşın üzerinde “Kâfir! Hain!” yazdığı bir kürsü kurmuştu. Kürsüdeki adam destekçi ve rakiplerinin gürültüleri arasından sesini duyurmaya çalışıyordu. “Müslüman göçüne bir son verelim!” diye emrediyordu, “Kıdemli devlet görevlerinde Müslümanlara son!” *Islam is of the Devil* [İslam Şeytan’dandır] kitabının yazarıyla Kuran’ın bir kopyasını yakma planı Afganistan’da isyanlara yol açan Papaz Terry Jones, Dearborn halkını galeyana getirmeye çalışıyordu.

Nutuk çektiği Arapların çoğu gördüğüm kadarıyla haç takıyordu. Ortadoğu’dan gelen yeni göç dalgası nedeniyle demografi değişse de, Arap-Amerikanların çoğu Hristiyandır. Müzenin mavi mozaik taşlı lobisinde bulunan bir tabela da bu değişimi yansıtıyor, buranın “büyük büyük babaları Suriye’den gelen 4. nesil Arap-Amerikan Hristiyanların kurduğu bir kurum olduğunu, Irak’tan yeni gelen Müslüman göçmenlerin, müzenin her iki tarafın da hikâyesini anlattığını hissettiğini” ifade ediyordu. Yakın zaman öncesine kadar Amerika’ya gelen Araplar çok az şeyle geliyor, sadece çok çalışarak ve şans eseri başarılı oluyordu. 1850’lerde seyyar satıcılık, 1920’lerde Ford’da günlüğü 5 dolara el işçiliği ve 1960’larda esnafılık yapmışlardı. Henry Ford’un Michigan Dearborn’da 1928’de tamamlanan araba fabrikası, Ortadoğulu göçmenleri (o sıralarda çoğunlukla Iraklı ve Lübnanlı Hristiyanları) özellikle çekiyordu, çünkü az İngilizce bilenlere iş imkânı sağlıyordu. Bu kişiler orada, kültür ve topluluklarının çoktan yerleştiği bir yerde kendileri için daha iyi fırsat olduğunu gören, hem Müslüman hem Hristiyanları kendine çeken çekirdeği oluşturdu. Arap Amerikan Enstitüsü’ne göre şu anda kökenleri Arap dünyasına dayanan yaklaşık üç bin beş yüz Amerikan var. Müzede büyük başarı hikâyeleri anlatılıyor: Donna Shalala gibi politikacılar, Kinko’nun kurucusu işadamı Paul Orfalea ve Halil Cibran gibi şairler.

Yusuf karşıma çıktığında müze dükkânını dolaşıyordum. Bir arkadaşın arkadaşıydı ve bölgedeki Arap topraklarını gezerken rehberim olacaktı. Yün bir takke takmış, kovboy botları ve birisinin üzerinde “Bir sonraki savaşa karşıyım” yazan savaş karşıtı rozetlerin takılı olduğu bir ceket giymişti. Yeni bir çift ayakkabı bakabilmesi için bir ayakkabıcıya gittik. Tam bir Filistinliydi ve nasıl olduysa bir Amerikan grubuna dahil olmayı başarmıştı: isyankâr çiçek çocuğu. Yetmişlerinde olsa da, her gün buz gibi nehirde yüzdüğü için benden daha iyi durumdaydı.

O akşam Dearborn’da gerçekleşecek bir Arap-Amerikan festivalinin ilk gecesiydi ve bir sonraki durağımız bu festivaldi. Gittiğimizde Mısırlı bir grup çalışıyordu ve

caddenin trafiğe kapatılmış bir bölümünde, bazı insanlar yarım daire şeklinde durmuş onları izliyordu. Dairenin ortasında küçük bir grup, insanların el ele tutuşup bir yandan diğer yana hızlı ve ritmik bir şekilde hareket ettiği, *dabke* adlı Arap halayı çekiyordu. Yusuf dans pistine fırlayınca korktum; ritim duygusu, denge ve özgüven yoksunu olarak bir kenara çekildim. Yemenliye benzeyen bir çift genç erkek *dabke*'nin incelikleri konusunda Yusuf'tan direktif almaya başladı. Peçeli yaşlı bir kadın onun yanından geçerken ayağıyla ritim tutuyordu.

Yeteri kadar dans ettikten sonra Yusuf bana arabayla bölgeyi gezdirmeyi teklif etti. Sunak görevlisi olduğu ve neredeyse papaz olacağı Ortodoks Kilisesi'ni ve neredeyse bütün göçmenler gibi onun da ailesini geçindirmek için çalıştığı Ford fabrikasını gösterdi. Fabrikanın yanında, kurulmasına yardım ettiği bir Arap kültür merkezi vardı. Bana ayrıca gönüllü olarak çalıştığı ama geçenlerde emekli olduğu küçük suçluların okulunu gösterdi. Okulun çevresindeki yeşil kırlarda, çoğu Yahudi barış aktivisti olan pek çok arkadaşı yaşıyordu.

Yusuf, Amerika'ya mülteci olarak gelmiş, anavatanı olan Filistin'e dönme hakkı elinden alınmıştı. İsrail'e çok kızgındı. Yine de Amerika'daki yaşamını, tanıştığım çoğu Amerikan Ortadoğulular gibi, Yahudi topluluklarıyla geçiriyor gibiydi. Amerika'ya geldikten kısa bir süre sonra Yahudi bir kadından iki çocuğu olmuş ve evlenmek için çok küçük olduğunu düşünerek, annesiyle birlikte bu iki çocuğu evlatlık vermeye karar vermişti: Birini Yahudi, diğerini de Katolik bir yardım kurumuna. Yıllar sonra orta yaşa geldiğinde çocuklarını bulmak istemiş ve Ortodoks bir Yahudi olarak yetiştirilen kızının izini bulmayı başarmıştı. Oğlunu hâlâ arıyordu.

* * *

Yusuf'un ilişkisi sadece kız arkadaşı Yahudi olduğu için değil –İngiltere ve Amerika'da tanıştığım göçmenlerden çoğu Amerikalı Yahudilerle hemen bir yakınlık kurduklarını söylüyordu–, bu azınlık cemaatleri farklı dinlerden kadın ve erkekler arası cinsel ilişkileri onaylamadığı için de farklıydı. Bir Keldani bana “Sterling Tepeleri'nde yaşıyorum,” demişti, “Dearborn Müslümanlarındır.” Mısırlı Koptların en çok bulunduğu yer Troya banliyösüydü. Marunileri bulmak için Grosse Pointe'ye gitmem söylendi.

Göçmen kiliseleri ortak kimlikten hem faydalandı hem de bu kimliğin pekişmesine yardımcı oldu. Livonia'nın muhteşem Ortodoks Kilisesi'nin papazı Shalhoub bana etrafı gururla gezdirdi. Cemaatine –Yunan ve Rus Ortodokslarıyla aynı gelenek ve öğretileri takip eden Arapça konuşan Suriyeli ve Filistinli Hristiyanlar– Antakya Ortodoksları deniyor ve Birleşik Devletler'de beş yüz kiliseleri var. Papaz Shalhoub'un kilisesi, beş yüz kilisenin en eskisi gibi görünüyordu. Suriye'de ti-

tizlikle boyanıp getirilen güzel ikonaları gösterirken, “İşte Suriye mermeri,” dedi bana. Kilisenin tamamı, Antakya yakınlarındaki Aziz Simon Silitleri Manastırı örnek alınarak yapılmıştı.

Anavatanlarındayken toplulukları, Keldanilerin aksine, bilhassa dindar değildi; ama bu Amerika’ya gelince değişmişti. “İnsanlar burada kendi ülkelerindekinden daha fazla kiliseye gitmeye çalışıyor,” dedi, “Ortodoks Hristiyanları bir arada tutan şey kilise. Kültürlerini koruyor, Arap kimliklerini muhafaza ediyor. Ailelerin Amerika’ya gelince ilk yaptıkları şey beni aramak oluyor; kilise bir sığınak, evlerinin bir hatırası oluyor. Anavatanlarında [Ortadoğu’yu kastediyor] yaşadıkları çevre insanları dış saldırılara karşı koruyordu; burada da kilise bu çevrenin yerini alıyor. İnsanlar buraya geliyor ve kendilerine benzeyen insanlar görüyor, Arapçanın konuşulduğunu duyuyor. Bu sadece din değil, aynı zamanda etnisite ve kültür kardeşliği.” Papazın odası kitaplarla, Ortadoğu’ya ait fotoğraf ve kartlarla doluydu. Bunlardan birinin üstüne, “Bu zarfın içinde kendi paramdan beş dolar var,” yazmıştı bir çocuk, “Lütfen bunu ihtiyacı olan birine verin.” Ortodoksların hiçbir şekilde asimile olmayacağını düşünüyordu. Keldani ve Marunilerin aksine yerel Katolik papaz tarafından kışkırtılamazlardı, çünkü Roma’yla birlik içinde değildiler. Yani bu Ortodoks Kilisesi halkının sadece Hristiyan değil, Arap kalmasını da sağlıyordu.

Bu Ortodoks cemaatinin bir üyesi daha sonra da benzer bir şey söyledi. 1970’lerde Lübnan’dan Birleşik Devletler’e geldiğinde, kilise onun vataniyle tek bağlantısı olmuştu. Amerikan yaşantısına geçiş yapmasına yardımcı olmuştu. “Ailemden uzaktayken ailem gibi,” dedi ama oğlunun önce Arap daha sonra Hristiyan olmayı tercih ederek, bunun sonucunda kiliseden uzak durarak farklı bir bakış açısı benimsediğini ekledi. Bu durumun siyasileştirilmemiş olmasının, Amerika’da dindar olmanın iyi tarafı olduğunu söyledi: Birinin geçiminin o kişinin diniyle alakası yoktu. Ortodoks Hristiyanların çok nadiren devlet işlerinde görev aldığı anavatanı Lübnan’da farklıydı. Ama Lübnan’daki insanların Müslümanlar ve Dürziler gibi diğer topluluklarla nasıl kolayca kaynaştığını gözden geçiriyordu. Amerika’daki Müslümanların Lübnan’dakilerden daha dindar olduğunu düşünüyordu ve Dearborn’da gördüğü bütün *hicab*’lı kadınlar ona kendini bir yabancı gibi hissettiriyordu. “Burada insanlar ulustan ziyade din etrafında toplanıyor. İnsanlar eğer dinlerine bağlı kalırlarsa, çocuklarının da kendi dinlerinden biriyle evleneceğini hissediyor.”

Devasa Yunan Ortodoks kilisesinin yüz metre ötesinde neredeyse o kadar büyük bir Şii camisi vardı. *Hicab* takmış ciddi görünümlü bir resepsiyonist, Iraklı imamı Hasan el-Kazvini’yle hazırlıksız bir görüşmeye için bana yol gösterdi. İmam, cemaatinin Amerika’daki icraatlarıyla ilgili çok iyimserdi. “Müslümanların çok

iyi entegre olduğu çoğulcu bir toplum bu. Benzersiz özgürlükler sunuyor. Burada sadece ekonomik anlamda değil, dini anlamda da ilerleyebiliyoruz.” Camiye, dindar olmayanların da kucaklandığından emin olmak için, dini törenler kadar düğünlerin de yapılabilirdiği bir “İslami toplum merkezi” demeyi tercih ediyordu. Ama çoğunluk dindardı. “İkinci ve üçüncü nesilde bölgeye bağlılık çok daha az. İnsanlar Ortadoğu’ya gitmeye hevesli değil; yaz aylarını burada geçirmeyi tercih ediyorlar ama yemek ve toplumsal geleneklerini muhafaza ediyorlar, ayrıca çoğu gerçek birer dindar.” Yeni gelen Iraklı Şiinin dini hizmetlere katılmak için daha fazla vakti oluyordu. “Din bir müknatis gibi; genellikle diğer yakınlıklardan hatta ırk yakınlıklarından bile daha güçlü olabiliyor.”

* * *

George Khoury, Detroit’teki Ortadoğu topluluklarının, ibadet yerleri etrafında toplanma eğilimine bir istisna oluşturunuyordu. Çoğunlukla Yahudilerin yaşadığı bir yerde yaşayan Hristiyan bir Filistinliydi. Arap olmayan bir kadınla evlenmişti. Evinin önüne geldiğim an söyleyebileceğim üzere, bunların hiçbirisi kimliğini değiştirmemişti. Arabasının plakası bir ipucu veriyordu: PAL 4 EVR.* Anlamı zekice muğlaktı. Sadece iyi bir arkadaş olduğu anlamına geliyor olabilirdi; ama PAL’ın, ailesinin 1948’de mülteci olarak terk ettiği Filistin anlamına geldiğini biliyordum. George, Yahudi bölgesinde yaşamayı, çoğu göçmenin isteyerek yaşadığı ayrımcılığa meydan okumak için tercih ettiğini söyledi. Aynı zamanda çocuklarını da düşünüyordu. “Burada suç oranı sıfıra yakın,” dedi evinde oturup Türk kahvesi içerken; kakule kokusu bana Kudüs, Beytüllahim ve Yafa’da fincanlarca içtiğim kahveyi hatırlatıyordu. “Yüzde yüz lise mezunu, yüzde 90’ın üzerinde kişi de üniversiteye gidiyor; çocuklarım için istediğim bu. Burada çocukları mahalle baskısı yönlendiriyor. Yahudi arkadaşları olması beni mutlu ediyor; birlikte yaşayabiliyoruz.” Okulda büyük çocuklarla bazı sorunlar yaşamışlardı ve bir keresinde öğretmen sınıfa “Filistin diye bir şey yok,” demişti. George’un çocukları eve kafaları karışmış ve kime inanacaklarını şaşırılmış bir halde gelmişti. Bu yüzden George, çocuklarına pazar günleri onlara tarihlerini anlattığı özel dersler vermişti.

Keldanilerin aksine kimliğine politik bir mercekten bakıyordu. Öğrettiği tarih, Batı adaletsizliği tarihiydi. Aslında George, Arap Hristiyanlığının Amerika’da uzun süreli olacağını düşünmüyordu. “Caminin yok olması yakın,” dedi, “ama bence bu kilisenin de ölümünün başlangıcı.” Amerikanlarla karşılaşmanın da faydası oluyordu. “Biz Arap Hristiyanlar Amerikalı Hristiyanlarla sohbet ettiğimizde bize

* “Pal” İngilizcede “dost” anlamına gelir. “Pal 4 evr” ise “sonsuz kadar dost” demektir – çn.

Baptist ya da Üniteryen olduklarını söylüyorlar. *Mass*'leri, cemaatleri ya da oruçları yok. Bu yüzden Araplar 'Bunları yapan sadece biz mi kaldık?' diye sorguluyor."

George'un hüzünlü bir yanı vardı. Bana büyük şair ve epik kahraman Ebu Zeyd'in hikâyesini anlatırken durup iç çekti. "Ben bu hikâyeleri anlayabilecek en son nesildenim," dedi. Bunun onun için anlamı büyüktü. "Hikâyeler seni şekillendirir; kendinden ziyade topluluğu düşünmeni, cömert olmayı öğretir. Bunu çocuklarıma öğretmeye çalışıyorum. Ama Ebu Zeyd sadece bir kılıçla savaştı. Amerika'nın tankları var!" Sadece bir insan olarak Ebu Zeyd'i değil, çocuklarına aktarmak istediği kültürü de düşünüyordu. "Buraya gelmek verdiğim en kötü karardı," dedi karamsarlık içinde. "Her malzemenin tadının birbirine geçtiği bir salataya benzeyeceğini düşünmüştüm ama daha çok mikser gibi oldu; her şey gri oluyor." O zamanlar George'un nesli hâlâ kimliğine bağlıydı. "Bir Arap Hristiyan yaşantısı dönemi," dedi, "tamamen Amerikalı olmanın eşliğinde ama Araplıklarına da hâlâ sadıklar." Yine de diğer Amerikalıların, Arap Hristiyanların gerçekten kim olduklarını asla anlamayacaklarını biliyordu. "Bana pek çok kez 'Ne zaman din değiştirdin?' diye soruldu. Papazımıza da aynı şey soruldu."

* * *

Yusuf ile George'un Amerikan yaşantısından, tanıştığım diğer mültecilere, özellikle de Iraklı olanlara kıyasla neden hiç memnun olmadığını anlamaya çalıştım. Bunun Filistinli olmalarıyla ilgili olduğunu tahmin ettim: Sürgün edilme deneyimi, bunun zorla yapılmış olduğu bilgisiyle zehirlenmişti. O kadar uzun zamandır Amerika'daydılar ve buraya o kadar entegre olmuşlardı ki, tamamen asimile olmuşlardı. Batı'ya gelmek göçmen topluluklar için her zaman çok ağır bir bedeli olan bir anlaşma mı diye merak ettim: Şimdi refahtan faydalanan, kimlik kaybının bedelini daha sonra öde. Yoksa bir kimlik ve uzun süre dayanacak ortak yapılar oluşturmak onların elinde miydi? Lübnanlı Dürzi bir göçmenin dükkânındayken Yusuf'la bunu tartıştım. "Eriyoruz," dedi Yusuf, bir Filistin şiiirinden alıntı yaparak. "Suçlu biziz. Yapıştırıcıyı bulamadık."

Dükkân Ortadoğu'nun koku ve tatlarını içeren bir Alaaddin mağarasıydı; güve-yotu ve anason çuvalları, asma yaprakları ve zeytinler, unlu Lübnan kurabiyeleri vardı içinde. Dürzi dükkân sahibi Halim Alvazah çay kutularının arkasından çıkıp geldi ve yumuşak sesiyle sohbete katıldı. "Eğer burada, bu koca denizde kaybolmak istemiyorsan kültürene, inancına ve atalarına sahip çıkmak zorundasın. Ama biz Dürzilerin kilisesi yok. Camimiz yok. Lübnan'da bizi bir arada tutan şeyhler var. Amerika'da yok; belki de burada fazla maddiyatçınız. Bir sürü insan Evrensel Akıl'a

inanmıyor,” dedi. Topluluklarının okullarında çocuklara Arapça öğretiliyor, din değil. Az sayıda olmaları da çocukların Dürzi koca ve karı bulmalarını zorlaştırıyor.

Dürzilerin, Amerika’nın alenen dini kültürlerinde kendilerini açıklamakta zorluk yaşadıklarını biliyordum. Dallas’ta (Teksas) yetişmiş Dürzi bir kadın olan Milia, bana okulda kendisi de dahil bütün sınıfın ayağa kalkıp dinlerini anlatmak zorunda oldukları utanç verici bir günden bahsetmişti: Haftanın kutsal günü hangisiydi? Nelere inanıyorlardı? Nasıl dua ediyorlardı? “Ben Dürziyim. Kutsal günümüz yok, nelere inandığımızı bilmiyorum ve asla dua etmem gerekmiyor,” demiş. Öğretmen de “Uyduruyorsun! Seni annene söyleyeceğim,” demiş. Ve tabii ki, kendisine anlatıldığında Milia’nın annesi bütün bunların doğru olduğunu söylemiş. Sessiz Ann Arbor kentinde yaşayan Dürzi akademisyen Linda, “Ritüelleri olanların, bütün bunların ne demek olduğunu anlaması zor,” dedi, “Çin sistemi gibi: Geleneklerimiz var ama kurallarımız yok.” Bu farklılıklara rağmen Linda, genç nesil Amerikan Dürziler arasında dini kimliklerine dair giderek artan bir ilginin var olduğunu fark ediyordu. “Kızım şu anda otuz yaşında ve Dürzi kültürüyle ilgili sorular soruyor. Dürzi kültürüyle, Lübnan kültürüyle olduğundan daha ilgili. Genç nesil kendini daha çok Dürzi olarak görüyor,” dedi, “daha fanatikler.” Hiçbir kural ve ritüeli olmayan bir inancın nasıl fanatiği olunabilir düşünemedim. Ama belli ki Amerikan Dürzi topluluklarının olduğu yerlerde geleneklere daha büyük bir ilgi var. California’da Dürzi bir şeyhin olduğundan bile bahsetti.

Öte yandan çocukların Amerika’da yaşadığı özgürlük, çocuk yetiştirmeyi Dürzilerin anavatanındakine göre daha zor hale getiriyordu. “Çocuk yetiştirmek zordu,” diye kabul etti Linda, “ahlaki değerlerimizi onlara empoze edemiyorduk. On iki on üç yaşlarında arkadaşlarını içki içerken ve uyuşturucu kullanırken gördüler; ‘Neden biz de yapmıyoruz?’ dediler.” Dinler arası evlilikler bir başka zorluktu. Amerikan Dürziler, genç Dürzilerin birbiriyle evlenmesini sağlamak gibi çok da gizli olmayan bir amaçla Dürzileri bir araya getirmek için düzenli toplantılar düzenliyor. Ayrıca dışarıdan evliliklere daha pragmatik bir yaklaşım geliştirmişler ve dışarıdan evlenenleri artık tamamen dışlamıyorlar. “Çocuğun öldüğünde,” dedi, “Lübnan’da bir Dürzi olarak yeniden dünyaya gelecek.”

Amerika’daki Dürzi topluluklar birbirine kenetlenmiş durumda. Aynı kentlerde iş arıyorlar; böylece altı yedi Dürzi aile ayrı yaşamak yerine aynı mahallede yaşayabiliyor. Yusuf ve George gibi Milia’nın ailesi de Amerikalı Yahudilerle ortak şeyler bulmuş. “Nereye gidersek gidelim bilmeden Amerikalı Yahudilerle karşılaştık ve bağ kurduk. Kültürlerimiz benziyor,” üdi. Daha az yaygın olan dinlere inanan çoğu Ortadoğu göçmeni de Yahudilerle ortak noktalar buluyor; gelenek ve göre-

neklerini gizli uyguladıkları, kimlik ve topluluklarını canlı tuttukları ve dışarıdan bakıldığında seküler toplumu özümser göründükleri için özellikle Yahudilerle.

Yahudiler ile Dürziler arasında bir başka aleni benzerlik daha var. Dürziler din değiştirenleri “reddedecek” kadar ileri gidiyor. Bazı Amerikalı Dürziler bunu ve diğer dinleri öğrenmelerini, diğerlerine anlatmalarını engelleyen gizlilik kültürünü değiştirmek istiyor. Boston’da genç Amerikalı Dürzilerin inançlarını tartıştıkları bir seminere katıldım. Orada bulunan daha yaşlı kişilere, Lübnan’da yeniden dünyaya gelmeyen ölülerin ruhlarının Çin’de yeniden doğacağı yönündeki geleneksel inançla, ne yapacaklarını soruyorlardı.

* * *

2010 ve 2011’de yaşadığım Boston sadece Dürzi din seminerlerine değil, Mandayya vaftizlerine de sahne oldu. Bu tören Edmondo Lupieri tarafından *The Mandeans: The Last Gnostics* [Mandayyalar: Son Gnostikler] isimli muhteşem kitabının başında da anlatıldı: “13 Haziran 1999, Pazar. Uzun, beyaz bir cüppe giymiş, ağzını örten beyazımsı bir atkının sakalını gizlediği, uzun saçlarını beyaz bir türbanın kapattığı bir adam, sol elinde uzun tahta bir sopa tutarak nehirde duruyor.” Nehir Charles Nehri, kitap da törene hiç bakmadan kürek çeken kayakçıları anlatıyor. Töreni düzenleyen, bir gümüş kuyumcusu ve aktivist olan Wisam Breeji kayakçıları hatırlıyor. Boston’un merkezinin yakınlarındaki gümüşçü dükkânında buluştuğumuzda, bana Massachusetts’in güzel tarafının bu olduğunu söyledi: Kimse rahatsız olmuyordu.

Törenin dikkat çekmesi gerekirdi, çünkü Yeni Dünya’da gerçekleştirilen ilk Mandayya vaftiz töreniydi. Burada bulunanlar için bu tören, kutlayan Püritenler ve Amerikalılar için ilk Şükran Günü kadar önemliydi. Mandayya hacılar da bunu izlemişti. Wisam o zamanlar Massachusetts’teki tek Mandayyaydı. Şimdi, tam on iki yıl sonra, 650 tane olduğunu söyledi. Dükkânında yeni gelenlere geleneksel Mandayya becerileri dersleri veriyordu. Batıdaki Worcester’da, inancına mensup olanlar için bir toplum merkezi kurmaya çalışıyordu. Amerika’daki Yahudileri kendi topluluğu için model almıştı; ama aklındaki özel örnek, 1920’lerde Museviliğe geçenlerle bile evlenmenin kabul edilmesine karşı bir beyanname çıkaran Brooklyn’deki Suriyeli Yahudi topluluğuydu. Wisam onayladı: Bu evliliklerle Mandayyaların zayıflayacağını, tamamen sekülerleşeceklerini ve yok olacaklarını düşünüyordu. Bu evliliklere asla izin verilmemeliydi.

Konuşurken Wisam’ı cep telefonundan Birleşik Devletler’e gelmek için ondan yardım isteyen Iraklılar arayıp durdu. Kuzey Afrika’da doğmuş, Mandayya olarak yetiştirilmişti; “Ama,” dedi, “ne olduğunu hiçbir zaman bilmedim.” Göçmen Dürzilerin pek çoğunun sürgünden sonra dinini gizli tutması zorlaşmış; tapınak ve

papazlarından ayrı düşünce Wisam inancını sürdürmenin zor olduğunu görmüş-tü. Ama direnmiş ve Birleşik Devletler'deki Mandayyaları bir araya getirip grup kimliğini güçlendirmek için uğraşmıştı. Bir sığınak gerekiyordu ama iki amaca hizmet etmeliydi: Mandayyaları tehlikelerden korumalı ve Irak'tan gidişlerini hızlandırmalıydı. "Mandayyaları koruyarak ve Mandayyalığı öldürerek," dedi.

* * *

O zaman Batı'nın anlamadığı, katı ve karmaşık evlilik kuralları olan, öğretileri hâlâ gizli tutulan bir dine ne olur? İkinci Bölüm'de Kanada'da yaşayan ve Yezidi hakları için mücadele eden aktivist Mirza İsmail'in hayatı anlatıldı. Ona 2011'de yazdığım da o yaz beni Kanada sınırının hemen üzerinde bulunan Buffola'ya bir seyahate davet etti. Oraya Irak'tan birlikte kaçtıkları, sessiz bir banliyöde yaşayan arkadaşı Ebu Şihab'ı görmeye gidiyordu. Kapıyı çaldığında Ebu Şihab'ın çocuklarından biri açtı ve hemen elini öpmek için eğildi. Bu, ailenin Irak'ta yaşadığı zamandan beri sürdürdükleri bir gelenektir; çünkü Mirza, Ebu Şihab'ın "ölümden sonraki kardeşiydi." Mirza kendini daha çok Hıristiyan bir ailenin vaftiz babası, manevi rehberlik eden ve dinin öğretilerini "diğer aile"ye anlatan manevi bir baba olarak görüyordu.

Ebu Şihab'ın oturma odasında oturduk. Konuşurken birkaç dakikada bir başka bir çocuk geliyormuş gibiydi. Saçı göz alıcı bir turuncuya boyanmış, boynunda abartılı bir haç olan (belli ki din değil, tarz göstergesiydi) bir oğlan çocuğu pis pis sıırıttı ve yüksek sesle bilgisayar oyunu oynadığı yatak odasına gitti. Bir kız, oturma odasına hiç bakmadan mutfığa sessizce girip çıktı. Sonra Irak'ta yirmi bir yıl boyunca saplanıp kalmış daha büyük bir erkek çocuk, Farhan, geldi. Ebu Şihab'ın toplam on bir çocuğu vardı. Peşi sıra yapılan savaşlarda öldürülenleri telafi etmek için dünyayı Yezidilerle doldurmak istiyor gibiydi.

Bize karısıyla birlikte katılan en büyük erkek çocuk Şihab, saati 9 dolar olan yeni bir işe girmişti. İngilizce sınavını geçemeyince eski işinden olmuştu. İngilizcesi, özellikle iki dil daha konuştuğu (Arapça ve Kurmanci) düşünülürse bence yeterince iyiydi ama anlaşılan eş anlamlıların sorulduğu sorular onu zorlamıştı. Suriye'de bir okula gitme şansı olmamıştı, çünkü yaşadığı mülteci kampı ona gerekli sertifikayı vermemişti. Ne olursa olsun, karısının çalışmaması için kendisinin çalışması gerekiyordu; böylece karısı derslerine yoğunlaşabilir ve hemşire çıkabilirdi. "Sonra ben çalışırım, o dinlenir," dedi kadın gülümseyerek.

Ebu Şihab, Amerika ve İngiltere'nin politikalarının hayranı değildi. Gördüğü kadarıyla ülkesinin –özellikle de Irak'ın kuzeybatısında bulunan kendi bölgesi Şengal'in– sorunlarını çözme konusunda başarısız olmuşlardı. Ama geldiğinden beri Birleşik Devletler'den aldığı yardımı ne kadar takdir ettiğini de bilmemi isti-

yordu. “Amerika olmasaydı oğlum ölmüştü,” dedi, birden gözden kaybolan genç oğullarından birini işaret ederek. Bu oğlan ve Ebu Şihab’ın kızlarından biri, ailenin maddi olarak karşılayamadığı türden, sık sık iğne olmalarını gerektiren bir böbrek hastalığına sahipti. Irak’tan ayrıldıktan sonra ilk sığındığı yer olan Suriye’de devlet böyle bir tıbbi yardım sağlamıyor; Ebu Şihab’ın ailesi de Ortadoğu standartlarına göre bile yoksul. Şengal’de hasta çocukları için yeterli tıbbi bakım bulma şansı daha az olurdu. Bana bölgede sadece on yataklı bir hastanenin bulunduğunu ve onun da yarım milyon insana bakmaya çalıştığını söyledi. Elini siyah boyalı saçlarına götürdü. “Başım üstüne!” dedi, kabul edildiği ulusundan aldığı borcu unutmadığını ifade etmek için, “Amerika için hiçbir ülkeyle savaştık, buralı değiliz ama halkın insanlığı sayesinde ücretsiz sağlık hizmeti alıyoruz. Irak’ta ülkemizin insanlarıyz ama hiçbir şey aldığımız yok.”

Çoğunluğu Beyaz ve işçi sınıfından olan komşularıyla ilişkileri iyi gibiydi (Ben oradayken komşulardan biri geldi ve Irak’taki Yezidilere yardım etmek istediğini, çünkü Ebu Şihab’dan öğrendiğine göre hayatlarının korkunç olduğunu söyledi). Aileyi Amerikan kültürüyle ilgili üzen tek şey, dinlerinin temsil edilme şekliydi. Ebu Şihab, bir CNN muhabirinin Yezidiliği “dünyanın en korkunç dini” olarak tasvir ettiğini söyledi. Buna inanmak gücü ama duyduğundan emindi ve en azından ben kitabımı yazdığımda kimsenin bunu söyleyemeyeceğini umuyordu. Aslında ailenin misafirperverliği, evlerinin temizliği (Irak’taki hem Yezidi hem de Mandayya evlerinin bilinen bir özelliği) ve nesiller arasındaki yakınlıktan etkilenmiştim. Bir Yezidi evine ilk gidişim olduğundan, evde dinlerine ait ne kadar az şey bulunduğu görünce şaşırmıştım. Dinlerine dair sadece iki şey vardı: Büfenin üstünde duran, Laleş’in bir resmi (fotoğraftan ziyade bir sanatçının betimlemesi) ve tabii ki zorunlu tavuskuşu imgesi.

Oturma odasındaki diğer resimlerin hepsi aile fotoğraflarıydı; özellikle de ailenin en genç üyesi, Ebu Şihab’ın üç yaşındaki kızı Nalin’inkiler. Nalin, sohbetimizin en karamsar yerlerinde, koltukta ayakları havada baş aşağı yatarak ya da ellerini dürbün gibi yapıp bize onların arasından bakarak ortamı biraz şenlendirmişti. Mirza, kızın büyükanne ve büyükbabasına özellikle düşkün olduğunu ve ona çok şefkat gösterdiklerini söyledi. Büyüdüğünde hayatının nasıl olacağını düşündüm; özellikle de evlenecek kadar büyüdüğünde. Yezidilerin evlilik kuralları karmaşık ve çok katı. Sadece Yezidi bir kadının Yezidi bir erkekle evlenmesi yeterli değil, ayrıca erkeğin doğru sınıf ve doğru kabileden de olması gerekir. En küçük sınıftan olan bazı Iraklı aileler (orta düzey *pir* sınıfının) başka ülkelerden karı-koca bulmak zorundadır. Örneğin Iraklı bir adam Rusya’daki Yezidi topluluğundan bir kadınla evlenebilir. Evliliğin bu kurallara uymasını sağlamak için bazı aileler çocuklarını sadece on beş

on altı yaşlarındayken evlenmeye zorlar. Ebu Şihab'ın ailesi *mürîd*'lerden yani en düşük sınıftan. Amerika'da Nalin'e uygun az sayıda erkek olabilir. İnananlarından bundan başka çok az beklentisi olan bir dinde bu kurala uymamazlık yapılamaz.

Aile bana bölgede görülecek şeyleri göstermek istedi; bu yüzden Niagara Şelaleleri'ne gittik ve arabalarının radyosuna bir Yezidi müziği CD'si koydular. Ebu Şihab, şarkıcının Tahsin Hızır Fakir olduğunu söyledi. Şengal tarlalarında genç bir adamken Yezidi Aziz Hıdır İlyas ona rüyasında görünmüş. Uyandığında, yaşayan bütün Yezidilerden daha iyi şarkı söyleyip ut çalabiliyormuş. Hıdır Fakir, Kürt kıyafetleri giyip şarkı söylemeyi reddedince Ebu Şihab'ın gözünde yücelmiş. “Sadece Yezidi kıyafetleri giyer,” dedi Ebu Şihab. O da Mirza da Yezidi kimliğinin Kürt kimliğinden farklı olduğunu vurguluyordu ve Irak'ta Kürt yanlısı Yezidilerle vakit geçirdiğim için benimle alay ediyorlardı.

Bu Yezidi ailesi, Lincoln-Nebraska'da yaşayan dindaşlarından bin beş yüz kilometre uzaktaki Buffalo'da oldukça yalnızdı. Buna rağmen kendileri olma, geleneklerine bağlı kalma istekleri güçlüydü. Ebu Şihab'ın dediğine göre, aile Amerika'ya ilk geldiğinde bir Hristiyan kilisesine gitmişti. Kilisedeki insanlar yeni geldiklerinde onlara yardım etmişti ve bu yüzden onlarla hâlâ bir arkadaşlık bağı olduğunu hissetmişlerdi. “Ama kendi inançlarımızdan vazgeçmedik,” diye ekledi. Skype gibi internet telefonu hizmetleri Yezidilerin birbirine bağlı kalmasını sağladı. Sanal gruplar çocuklar için yeni evlilik ortakları bulmaları konusunda yeni fırsatlar yaratarak, bütün dünyaya yayıldı. Ancak Amerika'da Yezidilerin yaşadığı büyük bir zorluk var hâlâ: Dürzilerde olduğu gibi onların da çok azı dinleri hakkında bilgi sahibi. Oğlu Şihab, Nebraska'da insanların bir araya gelip iskambil oynamasını ve dinlerinin temelini öğrenmelerini sağlayacak bir toplum merkezi kurma planı olduğundan bahsetti. “Sorun şu ki eski nesiller, mesela babam, açık görüşlü değil. O dinle ilgili bir şeyler bilir ama söylemez. Bize bir şeyler anlatan tek kişi Şeyh Mirza'dır.” Karısı iştirak etti: “Dinimizle ilgili muhtemelen sen bizden daha çok şey biliyorsundur.” Yezidiler, inançlarını başkalarına anlattıklarında ya da din tartışmasına girdiklerinde ne yapacaklarını bilemiyorlar.

Amerikan toplumunda bir benzerleri de yok. Ortadoğu Hristiyanları Amerikalı Hristiyanlarla hemen bir bağ kurar ve Müslüman göçmenler şu anda kendilerine pratik yardımda bulunabilecek ve bir ibadethane verebilecek Amerikalı Müslüman cemaatlerini kolayca bulabiliyor. Yezidiler, Uluslararası Gnostik Tapınak Şövalyeleri Büyük Üstadı Amaru Mark Pinkham hariç, yalnızdır. Üstat bana Güney Amerika'da meditasyon yaptığını, gerçekliği yaşamanın yeni yollarını denediğini, sonra kendini aniden bir tavuskuşu sürüsünün içinde bulduğunu söyledi. Bu görüntüyle kafası karışınca arkadaşlarına ne olduğunu sormuş ve içlerinden biri onu Yezidilere

yönlendirmişti. Tapınak Şövalyelerinin Gizemleri serisine (kitapları ve çevrimiçi videolarına) yeni ve son bir bölüm ekledi: *Mysteries of the Peacock Angel* [Melek Tavus'un Gizemleri.] İnternet sitesinde bu tarikat kendini “Gnostik Bilgelige ve Özgün Tapınakçıların Tanrıça Geleneği'ni canlandırmaya adanmış” olarak tasvir eder. 2013'te onunla konuştuğumda, Büyük Üstat Pinkham'ın Magdalalı (Medcelli) Meryem ve Tapınak Şövalyeleri vasıtasıyla Vaftizci Yahya'ya dayandığı örgütün otuz kırk üyesi vardı; ama 2014'ten itibaren verilmeye başlanan “Jedi Tapınakçısı” eğitiminin bu sayıyı artıracığını umuyordu.

Vaftizci Yahya'nın gerçek tarihsel soyu olmasına şüpheyle yaklaştım ama Yezidiler onun yardımcıları –Pickham'ın dinlerine katılmasına izin vermeseler de– memnuniyetle karşılıyordu. En azından 2013'te Lincoln'lü Yezidileri ziyaret ettiğimde bana söyledikleri buydu. Ebu Şihab ile Şeyh Mirza'dan Nebraska'da daha büyük bir topluluk olduğunu duyduktan sonra, Irak'ın olağandışı inançlarından birinin Orta Amerika'da nasıl hayatta kaldığını öğrenmek istedim. Lincoln'un küçük havaalanına indiğimde, yirmi Yezididen oluşan bir grup beni karşılamaya gelmişti: Cornhusker beldesinde Irak misafirperverliğini gösteriyordu bu. Çoğu yeni gelmişti ve Lincoln Mülteci Yerleştirme Programı'ndan yararlanıyorlardı.

Senelerdir orada olan Besim, bu ziyaretimde ev sahibiydi ve bir nevi topluluk organizatörü olduğu anlaşıldı. Benim için Lincoln'un merkezinde altı Yezidiyle bir kafede buluşma ayarladı. İçlerinden biri *pîr*'di, gruptakilerden biri de onu, geleneklerini nasıl değiştirmeleri gerektiği konusunda örnek olarak kullandı. “O bir *pîr* ve yurttayken onunla karşılaştığımızda elini öperdik ama burada yapmıyoruz.” Kafenin ahşap zeminine ve herkesin kulağında kulaklıklarla iPad'lerine baktığı modaya uygun ciddi atmosferi gözden geçirdi. “İnsanlar bunun tuhaf olduğunu düşünürdü.” Bu adamların çoğu buraya son üç yılda gelmişti. Bundan daha uzun süredir ülkede olan ve Lincoln'de lise okuyan biri, kültür şokunu erken yaşamıştı. “Dolapların önünde kızlarla erkeklerin öpüşmesini kabul etmem zordu,” dedi, “ayrıca daha önce de hiç büyük şehir görmemiştim.” Yeni gelenlerden diğeri bir başka şeyden dolayı şok geçirmişti. “Burada dükkânlarda aleni satılan tüfekler,” diye iç çekti, “Bağdat'ta böyle silahların satıldığını asla göremezsin!”

Topluluklarının Yezidi dinini uzun süre muhafaza edemeyeceğinden endişeleniyorlardı. “Kendi festivallerimizi yapacak paramız yok,” dedi Besim, “Bu yüzden 4 Temmuz, Yezidilerin yeni yılından daha önemli olacak; çünkü herkes kutluyor. Yezidiler Noel'i kutluyor, Çarşema Sor'u değil.” Bir şeyhin dini festivaller için evinde hâlâ 366 mum yaktığını, Besim'in de ara sıra dinle ilgili bir sınav hazırlayarak Yezidileri Yezidilikle ilgili test ettiğini ekledi. Ancak hiçbir şey bilmedikleri için zorlanıyorlardı. “Çocuklarım ‘Yezidi nedir?’ diye sorsa,” diye yakındı biri, “cevap

veremem.” *Pîr* de bana özel bir zorluk çektiğini söyledi; neredeyse yok olmuş, kendi alt sınıfından biriyle evlenmesi gerekiyordu. “Kendi şehrimde on beş bin Yezidi vardı,” dedi, “ama biriyle bile evlenemedim.”

Dinlerini Amerika’daki insanlara anlatmakta sıkıntı yaşayıp yaşamadıklarını sordum ama kimsenin bu konuda bir şeyler öğrenmeye meraklı olmadığı yanıtını aldım. “İnsanlar açık uçlu sorular sormak istemiyor. Sadece ‘Müslüman mısınız?’ diye soruyorlar. 11 Eylül saldırılarından sonra bazı sıkıntılar yaşandı, çünkü insanlar bizim Müslüman olduğumuzu sandı.” Ebu Şihab gibi onlar da Amerika’ya minnettardı; şikâyetleri çoğunlukla Ortadoğu’daki hükümetlere yönelikti. Onlara gülen ve bir ailenin uçakta yanlarına almak istediği Laleş kutsal toprağını atan Ürdünlü bir memurdan bahsettiler. Yezidilerin hâlâ Müslüman olduklarını söylemek zorunda kaldığı ve 1917 yılındaki katliamda, din değiştirmeyi reddedenlerin kafalarının kesildiği taşların hâlâ görülebildiği Türkiye’den bahsettiler. İsyancıların birkaç ay önce Yezidilere ait bir içki dükkânını yaktığı Kürdistan’dan gelen haberler konusunda endişeliydiler (Bana videosunu göstermişlerdi). Ortadoğu’yu hatırlamak istemiyorlardı. “Burada hapis hanedeki mahkûmların oradaki özgür insanlardan daha fazla hakkı var,” dedi, Amerika’da lise okuyan genç adam, “Hiçbir ülkenin göçmenlere bundan daha iyi davranacağını düşünmüyorum. Buraya gelen insanlara, sadece insanların onları iyi karşılamamasının normal olduğunu söylemem gerekiyor.” Amerika’daki küçük kentlerde, özellikle de iç kesimlerde bulunan kentlerin batısındaki insanların alışılmadık şekilde arkadaş canlısı olduğu düşünülür; ama bu Yezidi köylülere karşı soğuk ve mesafeliydiler.

Topluluklarının anavatanlarında yaşadığı çöküş ve azalmayı hisseden bu göçmenler, yeni ibadet yerleri kurmak ve kendilerine güvenlerini artırmak için çoğunlukla büyük çaba sarf ediyordu. Suriye’deki Hıristiyanlar, Irak’taki dindaşlarının başına gelenlerin gölgesinde korkuyla yaşıyordu; ama Detroit’te Rahip Shalhoub bir başka gösterişli ikona setinin son rötuşlarını yapıyor. Bağdat’taki kiliseler boşalıyor ama Boston’da, Boston Üniversitesi’nde din görevlisi olarak çalışan bir rahibe bu Amerikan şehrinde kadınlar için yeni bir dini düzen kurdu. Londra’da İngiliz bir erkekle evli olan Nadia Gattan, çocuklarına Iraklı kökenlerini öğretiyor ve Şahin, Zerdüştçü çocukların yaz gündönümünü kutlarken tıpkı İranlı atalarının her yıl Tigran’da yaptığı gibi birbirlerini ıslatacağı suyu hazırlıyor.

* * *

Bu kitaba azınlıkların Ortadoğu’yu neden terk ettiğine dair bazı gözlemlerle başladım. Onlarla konuşarak ve tarihlerini okuyarak geçirdiğim dört yıldan sonra bu insanları her zamankinden daha çok önemsiyorum. O zaman ne yapılabilir? Her

şeyden önce, yıpranmış topluluklarını bir araya getirmeye çalışması gerekenler Ortadoğu halkları. Tarihlerini daha iyi anlamak, onlara dinden bağımsız olarak gurur duyacakları ortak bir şey sağlayabilir. Iraklı Müslüman bir arkadaşımın British Museum’u ziyaret ettikten sonra söylediği bir şey özellikle çok ilgimi çekmişti: “Babil’in Mısır’dan bile daha büyük bir tarihe sahip olduğunu, uygarlıkların beşiği olduğunu öğrenmek muhteşemdi; bunun ne anlama geldiğini hiç bilmiyordum. Gılgamış Destanı’nı duyup, mirasımın büyük bir kısmının British Museum’da olduğunu fark etmek, bana Saddam’ın bile anlayabileceğinden daha fazlasını verdi.” En güzeliyse, –nerede olursak olalım– tarihi bilmek, ister Roma ister Arap ister Amerika olsun, bütün uygarlıkların ötekine ve ötekinin fikirlerine açık olduğu zaman başarılı olduğunu görmemize yardımcı olur.

Peki, Ortadoğu’nun dışındaki insanlar bu topluluklara yardım etmek için ne yapabilir? Yabancıların azınlıklar için yapmak istediği her şey, tüm nüfusa yönelik bir iyi niyet politikasına dayandırılmalıdır. Örneğin Hristiyan okullarının Irak, Filistin ve Lübnan’daki Hristiyanlara her şeyden daha fazla iyiliği dokunmuştur, çünkü Müslüman çocuklara açıktırlar ve Hristiyanlara daha iyi çalışma imkânları sağlayarak, Müslümanların saygısını kazanarak ve herkese insani bir eğitim şansı tanıyarak bir taşla üç kuş vurmuştur (En önemlisi de, Müslüman öğrencilerinin dinini değiştirmeye çalışmamışlardır). Tam tersine, Batılı askeri müdahaleler azınlıkların amaçlarını ileriye götürmekten ziyade onlara engel oldu. Bir azınlığın üyesi, kendi ülkesindeki kadın ve erkeklerinin kendisini korumasına ihtiyaç duyar, kısa bir süre kalıp sonra giden yabancıların değil. İstikrarsızlık genellikle kendini korunmasız hisseden azınlık grupları huzursuz eder. Son zamanlarda Irak işgali çok sayıda Hristiyan ve Mandayyanın ülkeden göç etmesine neden oldu; sonunda da bu durum bir iç savaşa dönüştü.

Aynı zamanda Birleşik Devletler, Birleşik Krallık ve diğer ülkelerin hükümetleri Ortadoğu’ya başka şekillerde bulaştı. Gelişim için maddi destek veriyorlar. Askeri destek sağlıyorlar. Ayrıca halk ve örgütlerle iletişim kurarak, onları desteklediklerini ve tanıdıklarını ima ediyorlar. Bu şekilde, dinleri ne olursa olsun, dini nefreti körükleyenlere karşı katı bir tavır alabilirler ve hatta almalılar (Altıncı Bölüm’de Kopt bir papazın, Kıbrıs’ta papazlardan birisinin yaptığı Müslüman karşıtı bir propagandayı nasıl eleştirdiğini hatırlayın). Aşırılığı sadece şiddete dönüştüğünde dikkate almak, şiddetin öfke ve nefretin teşvik edilmesiyle başlayan uzun süreli bir radikalleşme sürecinin sonunda ortaya çıktığı gerçeğini göz ardı etmek olur. Batılı hükümetlerin dini inançları ciddiye alması, tutkulu bir dindar ile nefret vaazları verenler arasındaki farkı görebilecek kadar iyi anlaması gerekir.

Son olarak Birleşik Devletler, Kanada ve Avustralya gibi ülkelerde dini azınlıklara sığınma hakkı verilebilir ve sadece bu bile bu halkların kendi ülkelerini terk etmesine yol açabilir. Sığınma hakkı Iraklı Hıristiyanları, Yezidileri ve Mandayyaları tehlikeden kurtarıyor ve bu halkların yeni yurtlarına karşı büyük bir minnettarlık ve sadakat duyduklarını gördüm ama bu durum aynı zamanda anavatanlarındaki toplumlarının yok olmasına neden oluyor. Bu soruna kısmen bir çözüm yolu var: Bu grupların kendi geleneklerini sürdürmelerine ve yeni yurtlarında cemaat oluşturmalarına yardımcı olmak. Bu kitabın, bunu yapmalarına, onların gelenek ve tarihlerini överek vesile olmasını umuyorum.

Neden Mısır ya da Bağdat'taki Hıristiyan kiliselerine ya da Kuzey Irak'taki Yezidilere yapılan saldırılar şu anda yüz elli yıldır olduğundan daha yaygın? (İslam içindeki azınlıkları unutmamak gerekir; Pakistan'da Şii Müslümanların katledilmesi yaygın bir durumken, en büyük İslami grup olan Sünniler bile İran ve Irak'taki baskılar altında kendini azınlık gibi hissedebilir.) Burada pek çok faktörün rolü var.

Öncelikle, Ortadoğu, geçmişte yönetimleri dini empoze edemeyecek kadar zayıf olduğu için yer yer çok çeşitlidir. Günümüzde hükümetlerin daha fazla gücü var, dini bir azınlığı tahliye etmek ya da tutuculuğu empoze etmek istediklerinde bunu eskisinden daha etkili bir şekilde yapabiliyorlar. Osmanlı İmparatorluğu 1915-1917 yılları arasında Ermenilerin Rusya'nın yanında olduğunu düşününce bir milyondan fazla Ermeni vatandaşının öldürülmesini planlayabildi; Amerikan elçisinin imparatorluğa daha sonra yazdığı gibi, "bütün bir ırka idam hükmü verdi." Sadece tarafsız olabilmek isteyen dini bir grubun yaşam alanına, Kuzey Iraklı Yezidilerin 2007'de dünyanın en kanlı terörist saldırılardan birine kurban gittiklerinde anladıkları gibi, iç savaşlar da ulaşabilir. Artık hiçbir yer güvenli değil.

Ortadoğu'daki dini gruplar yüksek seviyede bir iç bağlılığa sahip. Yabancı biriyle evlenmek genelde hoş görülüyor; grup içindeki kişiler aynı grup içindeki üyelere iş vermeyi tercih edebiliyor; bir başka dine geçmek akılcı bir seçim değil, çok daha derin bir değişim; çünkü genellikle kendi cemaatini geride bırakıp yeni bir cemaate katılmak anlamına geliyor. Bazı dini gruplar (Yezidiler ve Süryaniler gibi) yüzyıllarca hükümetlerin erişemediği özerk yaşamın keyfini sürmüş; birkaçı hâlâ kendi dilini konuşuyor. Bu iç uyum, bu grupların, dinlerine mensup herhangi birinin davranışlarından diğerlerini sorumlu tutma eğiliminde olduğu anlamına geliyor; dolayısıyla geçmişte Ermeniler ile Yahudilere ve şu an Şiiler ile Hıristiyanlara yapılan saldırılardan da. Kendi içinde bu yeni bir şey değil. Modern Ortadoğu'nun karmaşık ve sürekli değişen politik coğrafyasında yanlış insanlara sadık olmak çok kolay bir şey. Batı Şeria'da bir dağda yaşayan Samiriyeliler, İsrailileri ya da Filistinlileri ayırtırmaktan kaçınmak için çok uğraşıyor; Kuzey Iraklı Yezidilere

Araplar ya da Kürtlerden birini seçmeleri için baskı yapılıyor; Mısır Kopt Kilisesi askeri ya da İslamcı yönetimi destekleyip desteklememek konusunda bir karar vermek zorunda kaldı. Yapılan her seçim, sadece liderlere değil tüm topluluğa düşman kazandırıyor.

Hükümetler sorun yaratan azınlıkları bastırarak kadar güçlense de, bazıları siyasi çıkarlarını artırmak ve daha küçük toplulukları saldırıdan koruyarak daha büyük bir yüzleşme riskini almak konusunda çekingen. Güney Mısır'da Kopt bir aile Müslüman bir kabileye karşı gelirse kavgayı kaybeder; konu ister para, ister toprak, ister "şeref" olsun (Altıncı Bölüm'de anlatıldığı gibi, aşk ilişkileri çok sık birer çatışma nedenidir). Bazı Kopt toplulukları durumu tersine çevirebilecek kadar büyük ve katı. Kendilerini korumaları için polise ve mahkemelere güvenmiyorlar; ancak genellikle manevi otoriteden yoksun bu kurumlar bile, savaşçı kabileden korkup onları cezalandırmamayı seçebilir. Bu sadece dini bir mesele değil. Irksal azınlıkların sorunu da aynı. Ama 20. yüzyılda Ortadoğu'daki dini azınlıklara kabile kültürü unutturuldu, şehirleştirildiler ve orta sınıf haline geldiler; yani şu anda istikrar ve ekonomik büyümeden fayda sağlayacak konuma getirildiler ama aynı zamanda kendilerini koruyacak kadar iyi örgütlenmiş değiller; böylece çatışma zamanlarında özellikle savunmasız hale geliyorlar.

Son olarak, geçtiğimiz on yıllarda, Ortadoğu'daki Müslümanların diğer dinlere ve İslamın rakip olarak yorumlanmasına karşı tutumunda bir değişim oldu. Mısır'da, Koptlara karşı şiddet son elli yılda önceki elli yılda olduğundan daha fazla görüldü. Şii bir Müslüman tarafından kurulan Pakistan'da Şiilere karşı şiddet çok yaygınlaştı. 1950'lerde Şii-Sünni ebeveynlere sahip biri tarafından yönetilen bir ülke olan Irak şu anda bir toplu şiddet girdabında. Zayıflık ve savunmasızlık bağınazlığa yol açıyor ve bunun sonucunda bağınazlık toplumları geriletıyor. Yabancılar karşı öfke ve nefret, bir grubun toplumsal kimliğini güçlendiriyor, belki de dış tehdit karşısında insanın duyduğu yoldaş ihtiyacını tatmin ediyor ve bu, grup liderleri tarafından, grubun toplumsal kimlik ve sadakat duygularını güçlendirmek için kullanılıyor. Grup kimliği oluşturmak için, kötü ama güçlü olsa da alt edilebilir ortak bir düşman yaratmaktan daha hızlı bir yol yoktur; Golyat'ı yenen Davud gibi. Ortadoğu'daki –bazen şiddete dönüşen, bazen de fark edilmeyen, nefret dolu propagandalarla sürdürülen– bu öfke ve nefret de bazı durumların ürünü. İslamiyetin 20. yüzyıldan kalma laik rakipleri olan komünizm ve ulusalcılık çöktü. Bütün bu ideolojiler kendi zamanlarında Ortadoğu'daki bütün halklara hak ettiklerini ve Avrupa sömürgeciliği, Amerikan hâkimiyeti, İsrail askeri gücü, Arap hükümetlerinin zayıflık ve yozlaşmışlığının ellerinden aldığını düşündükleri saygı ve gücü geri kazanma fırsatı sunuyor gibiydi. Komünizmin cazibesi ve dış fonları

Sovyetler Birliği çökünce sona erdi; ulusalcılığın popülaritesi 20. yüzyılın başlarındaki sömürgecilik karşıtı çabalar bittiğinden beri azaldı. İki hareket de azınlıklara Müslümanlarla yan yana durmaları için bir sebep verdi. Irak ya da Mısır'ın, bütün vatandaşlarına ait bir ülke olduğu düşüncesi, bazı Müslümanlar açısından doğal olanın dine dayalı bir toplum olduğuna dayanan eski düşünceye yol verdi. Suha Rassam'ın *Christianity in Iraq*'ta [Irak'ta Hristiyanlık] yazdığı gibi, "Tüm azınlıklar [...] birleştirici bir Iraklı kimliğinin yokluğunda savunmasız hale geldi."

Laik Hristiyan bir Batı'nın Ortadoğu'ya dışarıdan müdahale çabaları bu dini gerilimi tırmandırdı; özellikle de bu müdahalenin Ortadoğu halklarının çıkarlarına hizmet etmediği aşikâr olunca. Arthur Balfour 1919'da, İngilizlerin o zamanlar Filistin olan bölgede bir Yahudi vatanı kurma planlarıyla ilgili olarak, "Ülkede şu anda yaşayanların isteklerini sormamız söz konusu bile olmuyor," diye yazdı. Savaş sonrası Irak'taki aptal koalisyon planlarının 2003'te göstermiş olduğu gibi, bu tutum çok fazla değişmedi. Iraklı arkadaşımın çokça değer verdiği tarihi bölgeyi bile korumayı başaramadık. Devlet kurumları, radikalleri güç kullanmaya başvurmadan sindirebilecek manevi otoriteden de faydalanmıyor. Devletin desteklediği dini kurumlar ve din adamları, hükümeti desteklemeleri karşılığında terfi ve para aldıkları varsayımı nedeniyle bazı Müslümanların gözünden düşmüş durumda. Radikaller bu durumu kendilerini daha sert ve daha az yozlaşmış alternatifler olarak sunup suiistimal edebiliyor. Olduklarından daha popüler dini radikallerle uğraşan hükümetler genellikle onlarla yüzleşmektense onları satın almayı tercih ediyor.

Dini radikallerin satın alınırken aldıkları para, sonraki nesilleri eğitim yoluyla radikalleştirmek için bir fırsat. İslamcılar bunu 1970'lerde, komünizm ve radikal ulusalcılığa karşı değerli bir panzehir olarak görüldüklerinde (İsrail ve Batı tarafından) başarıyla gerçekleştirdiler; o zamandan beri petrol ve gaz zenginliğinin Ortadoğu'nun en muhafazakâr toplumlarını geliştirdiği gerçeğinden faydalandılar. Mısır'da etkilerini geçtiğimiz kırk yıl boyunca ülkedeki yasaların daha açık bir şekilde İslamcı olması için kullandılar. Bu durum azınlıkların istenmediklerini hissetmelerine neden olan bir ortam yarattı; Mısırlı bir Hristiyan bana şöyle demişti: "Eğer anayasa İslam kanunlarını yasamanın temeli haline getirirse, o zaman kendimi ötekileşmiş hissederim." Bazı İslamcı gruplar, din değiştirmeyi teşvik etmekten ziyade genellikle politik amaçlardan ötürü, şiddet de kullanıyor. 1980'lerde Hristiyanlar sadece din değiştirmeye zorlanma ve dini türdeşliği ortadan kaldırmanın bir yolu olarak değil, hükümete baskı uygulama yolu olarak da hedef alındı. Mısır'da 2013 yılında Müslüman Kardeşler hükümetinin düşüşünden sonra ve bunun intikamını almak için, genç adamlardan oluşan radikal çeteler onlarca kiliseyi yaktı.

Bu sırada abartmamak da önemli. Müslümanların Mısır'da Hristiyanları koruduğu pek çok durum da var ve –sadece yirmi yıl önce sonlanan bir iç savaşın yaşandığı– Lübnan'da yapılan bir ankete göre, dini hoşgörü çoğu Avrupa ülkesinde olduğundan daha fazla. 20. yüzyılın Ortadoğu'da dini eşitliğe doğru gösterdiği gelişim henüz tamamen bitmedi: Ayetullah Humeyni bile 19. yüzyıl İran'ında gayrimüslimleri baskılayan ceza kanunlarını geri getirmedi. Ancak azınlıklar sevilmediklerini giderek daha fazla hissediyor. Ayrıca azınlıkların Ortadoğu'dan göç etmesi her zamankinden daha kolay, çünkü geçtiğimiz yüzyılı kendilerini eğitmek ve geliştirmek için kullandılar ve Avustralya, Kanada, Birleşik Devletler ya da Avrupa'ya göç etmeleri genellikle daha da kolaylaştı. Dolayısıyla bu dinlerden bazılarının, yok olma ya da anayurtlarından tamamen silinme olasılığı çok yüksek. Bu durumdan Ortadoğulu Müslümanlardan daha fazla hiç kimse zarar görmez, dolayısıyla umarım Ortadoğulu Müslümanlar atalarının bu dünyaya getirdiği farklı inançları hatırlatmayı amaçlayan bu kitabı kucaklar.

İnançla ilgili söylenecek tek bir şey kalıyor. Bu kitaptaki topluluklar dini inanç ve geleneklerini terk etmeleri için sunulan her türlü gerekçeyi reddetti ve bunları savunmak için genellikle aşağılanma ve şiddete maruz kaldı. Bazı durumlarda bu dini gelenekler, yılın büyük bir bölümünde oruç tutan Koptlar ya da Ramazan boyunca oruç tutan Müslümanlar için olduğu gibi, çok talepkâr. Ortadoğu'daki insanlar inançları için Avrupalılar ve Amerikalılardan daha fazla savaşıyorsa, bu kısmen bu inançların onlar için çok değerli olmasından kaynaklanıyor. Savaş elbette durdurulması gereken bir şey ama bu savaşa neden olan din coşkusunun sunacağı daha güzel şeyler olabilir. Yani bundan önceki bölümler belki de bir düşünceye yol açabilir: Batı'nın Ortadoğu'daki insanlara öğretmek istediği bütün derslerin yanı sıra, bizim de onlardan öğreneceğimiz şeyler olabilir mi?

Kaynakça ve Ek Okumalar

Öncelikle bu kitabın konusu olan insanlara teşekkür etmek istiyorum. Nadia Gattan, Mirza İsmail ve Ebu Şihab, Şahin Bekhradnia, Sami Makrem, Benny Tsedaka, Fr. Yoannis ve dostlarım Azize Theresa, Azem Bek ve Vezir Ali, Nebraska'daki Yezidi dostlarım ve George'la Yusuf da dahil benimle Detroit'te buluşanlar olmadan bu kitabı yazamazdım.

Rory Stewart, bu kitabın önsözünü yazma nezaketini göstermesinin yanında, orada araştırma bursuyla bulunduğum ve bana kitapla ilgili araştırma fırsatı veren on sekiz ay boyunca Harvard Kennedy School Carr Center'in müdürüydü. Ayrıca 2011 yılında verdikleri ve bu kitabın seyahat masraflarının bir kısmını karşılamama destek olan Jerwood Bursu için de teşekkür ediyorum: 2010 ile 2013 yılları arasında Mısır ve Lübnan'a ikişer kere olmak üzere, Irak Kürdistan'ı, Pakistan, İsrail ve Batı Şeria'ya gittim.

Basic Books'taki Lara Heimert ve Dan Gerstle, Simon&Schuster'da Mike Jones ve Inkwell Productions'ta George Lucas, sabırlı ve dikkatli yorumlarıyla bu kitabı yayıma hazırlanma aşamasında bana yol gösterdi. Jack Fairweather, Dr. Lana Aasfour, Sir John Jenkins, Dr. Brigid Russell, Prof. Philip Kreyenbroek, Alice Bragg, Dr. Barbara Jefferis, Gur Hirshberg, Dr. Cornelis Hulsman ve Dr. Amin Ebeid kitabın taslaklarını ya da bölümlerini okuyarak bana yardımcı oldu; bu kitapta ifade edilen fikirlerde ve bulunabilecek hatalarda hiçbir sorumlulukları yoktur.

Ayrıca Harvard Üniversitesi'ndeki Prof. Ali Asani, Prof. Oktor Skjaervo ve Dr. Charles Stang'ın derslerinden de fazlasıyla faydalandım. William Dalrymple'in *From the Holy Mountain* adlı, bir seyyah olarak Ortadoğu'daki Hristiyanlarla karşılaşmalarının anlatısı ilham vericiydi.

Kutsal kitapların dışında İslamiyet, Hristiyanlık ve Museviliğe giriş niteliğinde kitap seçmek zor bir iş. Hans Kung'un *Christianity* (Continuum 1996), *Judaism* (Bloomsbury 1995) ve *Islam* (Oneworld Publications 2008) gibi, bu dinlerle ilgili kitaplarından bilmediğim pek çok şey öğrendim. Albert Hourani'nin *A History of Arab Peoples* (*Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, İletişim Yayınları 2005) ve Eugene Rogan'ın *The Arabs: A History* (Basic Books 2011) isimli kitaplarından da seküler cephyle ilgili şeyler öğrendim. *Encyclopaedia Iranica*, John L. Esposito'nun

editörlüğünü yaptığı *Oxford History of Islam* (Oxford University Press 1999) ve H.A.R. Gibb ve J.H. Kramers'ın editörlüğünü yaptığı *Shorter Encyclopaedia of Islam* (Brill 1953) baştan sona faydalı referanslar oldu.

İslamiyete geçiş konusunda Richard Bulliet'in *Conversion to Islam* (Harvard University Press 1979); Richard Eaton'ın *Rise of Islam on the Bengal Frontier* (University of California Press 1996); Jonathan Berkey'nin *The Formation of Islam* (Cambridge University Press 2002) ve Michael Morony, M. Gervers ve J. Bikhazi'nin editörlüğünü yaptığı *Conversion and Continuity* içindeki "The Age of Conversions: A Reassessment" (Pontifical Institute of Medieval Studies 1990) adlı çalışmaları okudum.

Birden çok bölümde başvurduğum diğer üç kitap Michael Morony'nin *Iraq After the Muslim Conquest* (Princeton University Press 1984), Patricia Crone'un *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran* (Cambridge University Press 2012) ve Christoph Baumer'in *The Church of the East: An Illustrated History of Assyrian Christianity* (I.B. Tauris 2006) adlı kitaplarıdır.

Kitabı Mukaddes'ten yapılan alıntılar, aşağıda belirtilmediği sürece Kral James onaylı versiyonundandır. Kuran'dan yapılan alıntılarsa, Saheeh International versiyonundandır. Herodotos'tan yapılan alıntılar için Aubrey de Sélincourt'un *The Histories* (Penguin 1954) çevirisi kullanılmıştır.

Giriş

Amin Maalouf'un *On Identity* (Ölümcül Kimlikler, çev. Aysel Bora, YKY 2016) isimli çalışması Barbara Bray'in çevirisiyle İngilizce olarak mevcuttur (Harvard Press 2004).

Gazali'nin Yunan felsefesine karşı geliştirdiği polemige *Tehâfütü'l-Felâsife* deniyordu.

Kayser'in yorumu Kamal Salibi'nin *Bhamdoun: Historical Portrait of a Lebanese Mountain Village* (Centre for Lebanese Studies 1997) isimli çalışmasından alınmıştır. Büyükelçi Morgenthau'nun Ermeni katliamıyla ilgili değerlendirmeleri, Armenian National Institute'un internet sitesi www.armenian-genocide.org/statement_morgenthau.html adresinde okunabilir.

Suha Rassam'ın gözlemleri *Christianity in Iraq*'tadır (Gracewing 2010, 196). Arthur Balfour'un 11 Ağustos 1919 tarihli memorandumı Woodward ve Butter'in *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*'da (HMSO 1952) bulunabilir.

Birinci Bölüm: Mandayyalar

Başpapaızla 2005-2006 yılları arasında Bağdat'taki İngiliz Büyükelçiliği'nin siyasi bölümünün başkanlığını yaparken tanıştım. 2010 ile 2013 yılları arasında sırasıyla Erbil, Kuzey Irak, Birleşik Devletler ve İngiltere'deki Mandayyalarla görüştüm. Burada verilen kitapların yanı sıra onlarla ilgili de daha fazla okumak için internet sayfası www.mandeanunion.org olan Mandaean Associations Union'u tavsiye ederim.

Bu bölümde Nadia Hamdan Gattan ve teyzesi, Şeyh Sattar ve Wasim Breegi bütün zamanlarını vererek ve güvenerek bana yardım etti. Maine Üniversitesi'nde *The Mandeans: Ancient Texts and Modern People* (Oxford University Press 2000) isimli çalışmanın yazarı Prof. Jorunn Buckley bir sürü sorumu sabırla yanıtladı. Bodleian Kütüphanesi çalışanları Drower Koleksiyonu'nu görmeme izin verdi; aynı şekilde Bibliothèque Nationale de Süryani ve Mandayya dilinde elyazmaları ve metinleri görmemi sağladı.

Mandayyalara daha genel bir giriş yapmak için E.S. Drower'ın, özellikle *The Mandeans of Iraq and Iran* (Gorgias Press 2002) –daha sonra *MII* ismi verildi– ve *The Secret Adam* (Oxford University Press 1960) kitaplarından daha iyisi olamaz. Edmondo Lupieri'nin *Mandeans: The Last Gnostics* (Eerdmans 2001) kitabı da Batılı misyonierlerin Mandayyalarla karşılaşma hikâyelerinde, “İsa-Iahia” alıntısında ve bölümün daha ilerisinde ortaya çıkan Mandayyaların sihirli iksirleri için de kullandığım kaynaklardı. Mandayyalar konusunda bir başka önemli araştırmacı da *Gnostic Ethics and Mandaean Origins* (Harvard University Press 1970) kitabının yazarı Edwin Yamauchi'dir.

Leonard Woolley'nin *Excavations at Ur* (E. Benn 1954) isimli çalışması, Woolley'nin Tufan üzerine yaptığı yorumların kaynağıdır. Bu bölümdeki destanın bölümleri ve fahişenin bedduası için de, Andrew George'un mükemmel *The Epic of Gilgamesh: A New Translation* (Penguin 2003) çalışmasını kullandım. “Bu nedenle kente Babil adı verildi...” Yaradılış 11:9'da yer alır.

Babil'in arka planıyla ilgili olarak, Samuel Noah Kramer'in *The Sumerians* (University of Chicago Press 1964) ve Georges Contenau'nun *Everyday Life in Babylon and Assyria* (W.W. Norton 1966) isimli kitaplarını okudum. Paul Kriwaczek'in *Babylon: Mesopotamia and the Birth of Civilization* kitabı Babil'in günümüzdeki mirasını anlatır. Saddam'ın Babil'i yeniden inşa ettiğine dair bildiklerim, Eylül 1997 tarihli, Journeyman Pictures yapımı *The New Babylon* belgeseline dayanır.

Piskoposun hitap şekli olan “Hücremden...” Baumer'in *Church of the East*'inden alıntılanmıştır. 2003'ten sonra Irak'ı mahveden mezhep savaşlarının iç yüzü Fanar Haddad'ın *Sectarianism in Iraq* (Hurst 2011) ve Deborah Amos'un *Eclipse of the*

Sunnis: Power, Exile and Upheaval in the Middle East (Public Affairs 2010) isimli çalışmalarında bulunabilir. Bu bölümde bahsedilen Bağdat rehberi, 2002’de Karen Dabrowska tarafından yayımlanan Bradt seyahat rehberiydi.

Jaakko Hameen-Anttila’nın *The Last Pagans of Iraq* isimli çalışması (Brill 2006) benim Nebati Tarımı çalışmamın kaynağıydı ve sonradan eklenen bir yorumla onun çevirisiydi (Bu ipucu için Philip Wood’a minnettarım).

El-Mes’ûdî, Tarif Khalidî’nin *Islamic Historiography: The Histories of Al Masudi* (State University of New York Press 1975) başlıklı çalışmada okunabilir.

Aramilerin din değiştirmesi üzerine Halife Ömer’in ağladığı, Crone’un *Nativist Prophets* isimli çalışmasının 10. sayfasında anlatılır.

Bîrûnî’nin Mandayyalar üzerine yaptığı yorumlar, MS 1000 yılında yirmi yedi yaşındayken yazdığı *Chronology of Ancient Nations* isimli çalışmasında yer alır. Bu onun sekizinci kitabıydı. Bîrûnî’yle ilgili daha fazla bilgi için *Encyclopedia Iranica*’ya bakınız (www.iranicaonline.org). Sarton’ın yorumları *Introduction to the History of Science*’ta (William&Wilkins 1927) yer alır. İbn Kutaybe, Dimitri Gutas’ın *Greek Thought, Arabic Culture* (Routledge 1998) isimli çalışmasından alıntılanmıştır.

Ginza Rabba’nın Arapça basımını kullandım; şu anda İngilizce çevirisi de mevcut. Wilfrid Thesiger’in Longman 1964 basımı *The Marsh Arabs* isimli çalışmasını okudum. *Drasa di Yehia* G.R.S. Mead’ın, Jürgen Beck tarafından yeniden yayımlanan *Gnostic John the Baptizer*’ında kısmen çevrildi (Altenmunster 2012).

Geç Roma İmparatorluğu dönemindeki dini ortam Keith Hopkins’in *A World Full of Gods: Pagans, Jews and Christians in the Roman Empire* (Weidenfeld and Nicolson 1999) kitabında anlatılmaktadır. İslamiyetin gelmesinden önce Irak’taki Yahudi nüfusuna dair istatistikler Morony’nin *Iraq After the Muslim Conquest* isimli çalışmasının 308. sayfasında yer alır. Bu kitap ayrıca Irak’ta paganlığın hayatta kalmasına dair bir kaynaktır. Maruni ve benzer hareketlere olan ilgim Henry Chadwick’in *The Early Church* (Penguin 1993) isimli eseriyle başladı.

Manicilere dair bildiklerimi İbnü’n Nedîm’in Bayard Dodge çevirisi *Fihrist* (Columbia University Press 1970); Samuel N.C. Lieu’nün *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China* (Manchester University Press 1985) isimli kitaplarından ve Peter Brown’un *Journal of Roman Studies* içindeki “Diffusion of Manicheism in the Roman Empire” başlıklı makalesinden (1967) öğrendim. Augustinus’un *Confessions* (İtiraflar, çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa, 2014) isimli eserinden yapılan alıntılar Pine-Coffin’in çevirisindendir (Penguin 1961). Mandayyaların cenaze dualarına <http://gnosis.org/library/tsod.htm> adresinden ulaşılabilir.

Sümer şiiri “Okul Günleri”nin aslı 1949’da Kramer tarafından çevrildi; ben burada 2005 A.R. George çevirisini kullandım. “Ummanu” duası Peter Whitfield’in (British Library 2001) *Astrology: A History* kitabından alınmıştır. Aristokrates’in yıldız falı, Derek ve Julia Parker’in *A History of Astrology* kitabından alıntıdır (Londra Deutsch 1983). Herodotos’un, Babillilerin yıkanma alışkanlıklarıyla ilgili yorumları *Histories, I:198*’de (*Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, İş Bankası Kültür Yayınları 2012) yer alır. Drower’ın Hermez’den yaptığı *melki* alıntısı *MII*’nın 282. sayfasındadır.

Drower, papazların öfkesinden *The Secret of Adam*’ın x. sayfasında bahsetmiş, Krun’u da *MII*’nın 270. sayfasında anlatmıştır. Dinanukt tasviri Eliot Weinberger’in *An Elemental Thing* (New Directions 2007) için tekrarladığı *Ginza Rabba* çevirisindendir. Drower, *By Tigris and Euphrates*’te (Hurst&Blacklett 1923) çözümü Bağdat kızıışmasına bağlamıştır. Libat büyüü *MII*’nın 26. sayfasında yer alır. Bel (Enlil) ve Nabu muskasından Drower’ın *Journal of the Royal Asiatic Society* (Ekim 1943:75) içindeki “A Mandeian Book of Black Magic” başlıklı makalesinde bahsedilir. Akrep muskası ve yeniden inşa edilen “Babil İhtar Kapısı”, Berlin’deki Pergamon Müzesi’nde görülebilir.

Mandayya İnsan Hakları Grubu’nun 2011 raporu www.mandeanunion.com/images/MAU/MHRG/MHRG_Docs/MHRGyüzde20yüzde20Reportyüzde202011.pdf adresinde bulunabilir.

İkinci Bölüm: Yezidiler

Laleşe Temmuz 2011’de gittim, Yezidilerle Birleşik Devletler’de 2012’de, daha sonra da 2013’te karşılaştım. Benimle konuşan, kitapta adı geçen herkese teşekkür ederim; bana zaman ayırırken çok cömert davranan Mirza İsmail ve Buffalo’da (New York) benimle ilgilenen Ebu Şihab’la ailesini ayrı tutmak isterim. Nebraska’da Besim, topluluğuyla ilgili çok değerli temel bilgiler verdi. Yezidilerin Dini Meclisi de, Hayri Buzeni, Ayad ve Dehil gibi, bana çokça zaman ayırdı. Prof. Philip Kreyenbroek ilk hatalarımdan bazılarını nazikçe düzeltti ama tabii ki geri kalan hatalarda hiçbir sorumluluğu yoktur.

Yezidilerle ilgili daha fazla bilgi için www.lalish.de’de bazı faydalı malzemeler vardır. Yezidiler üzerine yazılmış daha genel kitaplar için John S. Guest’in *Yazidis: A Study in Survival* (Routledge 1987), E.S. Drower’in *Peacock Angel* (John Murray 1941) ve Philip Kreyenbroek’in *Yazidism: Its Background, Observances and Textual Tradition* (Edwin Mullen Press 1995) isimli kitaplarını tavsiye ederim.

Şengal’le ilgili daha fazla detay için Nelida Fuccaro’nun Durham Üniversitesi’nde okurken 1994’te yazdığı, “Aspects of the Social and Political History of the Yazidi

Enclave of Jabal Sinjar (Iraq) Under the British Mandate, 1919-1932” başlıklı tezine çok şey borçluyum. Urfa ve Harran’la ilgili detaylar çoğunlukla J.B. Segal’in *Edessa: “The Blessed City”* (Clarendon Press 1970) kitabından alınmıştır. *Egeria’s Travels* John Wilkinson’ın çevirisiyle okunabilir (Aris and Phillips 1999).

“Tanrı Romalıların yardımcısı olsun”, Walter Emil Kaegi’nin kitabı *Heraclius, Emperor of Byzantium*’dan (Cambridge University Press 2003) alınmıştır. “Rûm Suresi” Kuran’ın on üçüncü suresidir. Ben, Paul-Alain Beaulieu’nun www.li-vius.org/’da bulunabilen “Nabonidus” çevirisini kullandım. Şehristani’nin Sâbiûn üzerine yorumları, kendisine ait *el-Milel ve’n-Nihal* isimli eserinden gelir. Harranlıların hikâyesi İbnü’n Nedîm tarafından *Fihrist*’inde ii:14-17’de anlatılır. “Sabit bin Kurra” alıntısı Berkey’in *Formation of Islam*’ından gelir.

Yaron Friedman’ın *The Nusayri-Alawis* (Brill 2009) isimli eseri Nusayrilerle ilgili ortaçağ kaynaklarından bildiklerimizi inceler. Muhterem Samuel Lyde’in deneyimleri, kendi kitabı *The Asian Mystery Illustrated in the History, Religion and Present State of the Ansaireeh or Nusairis of Syria*’da (Longmans Green 1860) anlatılır. *After the Moon*, Beyrut’taki Dar-ül Şimal yayıncılığın bir yayını olarak çevrimiçi alıntılanır ama bir kopyasını bulamadım. Narda al-Yazziji’nin çıkardığı çevrimiçi bir dergi olan *Al-Maaber*’de bunun üzerine yaptığım bir değerlendirme yayımlandı (Arapça olarak, http://maaber.50megs.com/issue_november03/books4.htm). Jacob de Vitriaco Lyde’in *Asian Myster*’inde alıntılanır.

Marco Polo’nun Kürtlerle ilgili söyledikleri, Ronald Latham’ın *The Travels* (Penguin 1985) çevirisindendir. G.P. Badger’in *Nestorians and Their Rituals* kitabı Badger’in, Yezidi ritüelleri, *sancak* ve Şeyh Adî’nin bu bölümde alıntılanan duası gibi Kuzey Irak’ta yaşadıklarını anlatır. Matti Moosa’nın *Extremists Shiites: The Ghulat Sects* isimli kitabı (Syracuse University Press 1987) benim Şabaklar konusunda kullandığım kaynaktı. Arkeolog A.H. Layard’ın *Ninevah and Its Remains* kitabı burada Layard’a ithaf edilen yorumların kaynağıdır.

Hallac’ın hayatı Louis Massignon’un *The Passion of al-Hallağ* kitabında derinlikli olarak incelenmiştir ve Herbert Mason’un İngilizce çevirisiyle (Princeton University Press 1982) mevcuttur. Herbert Mason kendine ait daha kısa ve faydalı bir biyografi olan *Al Hallağ*’ı (Carson 1995) yazmıştır.

Montanus alıntısı Crone’in *Nativisit Prophets* kitabından alınmıştır. Yusuf Busnaya ve Nineveli İshak’ın söyledikleri, Christoph Baumer’in *The Church of the East* kitabının 134-5. sayfalarından alınmıştır. Ayrıca Margaret Smith’in *Rabi’a the Mystic and her Fellow-Saints in Islam*’ını da kullandım.

Plutarkhos'un mağaralardaki *haoma* sunularının anlatımı, "*Isis and Osiris*" bölüm 46'da yer alır. Yohannan bar Penkaye'nin söyledikleri, Berkey'nin *Formation of Islam*'ından alıntılanmıştır.

Üçüncü Bölüm: Zerdüştcüler

İran'ı 2006 yazında ziyaret ettim. Balkh'i 2008 baharında gördüm. Dünya Zerdüştcüler Birliği'ne (World Zoroastrian Organisation) ve eski başkanı Şahin Bekhradnia'ya, ayrıca Zoroastrian Trust Funds of Europe'a işbirliği yaptıkları için minnettarım. Londra'daki Rayners Lane'de bulunan Zerdüştcü ateş tapınağında pek çok kez misafirperverlikle ve sıcak bir hoş geldinle karşılandım.

Mary Boyce, Zerdüştcüler konusunda dışarıdan o kadar saygı duyulan bir uzmandır ki, Londra ateş tapınağında resminin asılı olduğunu gördüm. Özellikle de *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices* (Routledge and Kegan Paul 1979) ve *A Persian Stronghold of Zoroastrianism* (Clarendon Press 1977), bu bölümü yazarken benim için çok faydalı oldu. Din üzerine yazılmış daha eski ama önemli ve aydınlatıcı bir başka kitap da, R.C. Zaehner'in *Dawn and Twilight of Zoroastrianism*'ydi (Weidenfeld and Nicolson 1961). Paul Kriwaczek'in *In Search of Zarathustra*'sı (Knopf 2003) dinin modern zamana kadar olan etkilerini araştırır.

Zerdüştcülerin kendi dinlerine dair algıları, bir inananın diğer dine olan algısından farklıdır; bu yüzden bunu açıklayan tek bir kitap yoktur. Zerdüştcülerin kendi dinlerine dair açıklamaları I.J.S. Taporewala'nın *The Religion of Zarathustra*'sında (Sazman-e Fravahar 1980) ve Dadabhai Naoroji'nin 1861'de Liverpool Edebiyat ve Felsefe Topluluğu'na yaptığı bir konuşma olan "The Parsee Religion" da yer alır.

İran'ı daha iyi anlamak için çok fazla seçenek var. Ben özellikle Roy Mottahedeh'nin *Mantle of the Prophet: Religion and Politics in Iran* (Oneworld 2008) isimli kitabını sevdim. Ayrıca Said Amir Arjomand'ın *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran*'ını (Oxford University Press 2009) da tavsiye ederim.

Şapur'un Hristiyanlığa dair eleştirileri, Richard Foltz'un *Religions of the Silk Road* (Palgrave Macmillan 2010) kitabından alınmıştır. Herodotos'un İran eğitimine dair gözlemleri *Histories*, I:136'dandır. *Avesta*'nın parçaları D.J. Irani'nin [www. zarathustra.com](http://www.zarathustra.com)'da sunduğu çeviriden alınmıştır. Daniel Kitabı'ndan alıntılar (12:2) netbible.com'da çevrimiçi yer alan NET Bible'a başvurulmuştur. Nietzsche'nin ahlak üzerine yorumları, Thomas Common'ın çevirisi ve 2008 yılında Project Gutenberg bünyesinde yayımlanan e-kitap *Thus Spake Zarathustra*'nın giriş bölümündendir. Edward Browne'ın Zerdüştcülerle ve 19. yüzyılın sonlarında İran'da bulunan Bahailerle karşılaşması, ayrıca Persepolis'te yazılmış şiirin de kaynağı olan *A Year*

Amongst the Persians (Adam and Charles Black 1893) çalışmasında anlatılmıştır. Diodorus Siculus'un cümleleri, Peter Green'in *Histories* çevirisindendir (University of Texas Press 2006).

Şah'ın ziyafetine dair detaylar, Spencer Burke'ün *Harvard Advocate*'in 2012 Kış sayısı için yazdığı bir makalede yer alır. Iraj Peshehkzad'ın *My Uncle Napoeon*'un bendeki kopyası, 2006 Random House tarafından yayımlanmış. Şah'ın yorumlarını o zamanki eğitim bakanı Manouchehr Ganji *Defying the Iranian Revolution*'da (Praeger 2002) alıntılanmıştır. Ayetullah'ın, hükmedenlerin emirlerinin Tanrı'nın buyruklarına benzediğine dair ifadeleri 1988'de dile getirildi ve Arjomand tarafından *Turban for the Crown*'in 34. sayfasında yazıldı.

Herodotos, İranlıların kurban törenleriyle ilgili *Histories*'in 96. sayfasında yazmıştır. *Şahname*'den alıntılar, Dick Davis'in çevirisindendir (Viking 2006). Arap şairi El-Ca'di'nin satırlarını, Crone'un *Nativist Prophets* isimli kitabından aldım. "Onların dini bu: Arapları öldürmek," Ebu Müslim'in İranlı takipçilerinden bahseden Emevi komutan Nasr bin Seyyar'ın şiirindendir. Boyce'un *Zoroastrians* kitabı beni Arap işgalcilerin Buhara'da yaptıklarını açıklayan yazar Narshakhi'ye götürdü.

Kesrevi'nin yaşadıkları, Mottahedeh tarafından *Mantle of the Prophet*'te anlatılır. Humeyni'nin Platon'un "ağır ve katı" olduğuna dair yargısı, Aristoteles'i "büyük bir adam" olarak tanımladığı *Keşfu'l-Esrar*'da yer alır; bakınız www.irdc.ir/en/content/19569/print.aspx.

Browne'in *Year Amongst the Persians* kitabı Zerdüştçülerle ve Babailerle karşılaşmalarını anlatır. Hafız'ın *Divan*'ında yer alan şiirler Gertrude Bell'in çevirisindendir (W. Heinemann 1897).

Hataria'nın cümleleri 1854'te İran Zerdüştçülerinin Durumlarını İyileştirme Derneği'ne yazdığı bir rapordan alıntılanmıştır (örneğin, Dr. Daryoush Jahanian'ın, İran Çalışmaları Topluluğu'nun www.cais-soas.com/CAIS/History/Post-Sasanian/zoroastrians_af-ter_arab_invasion.htm adresinde, "The History of Zoroastrians After Arab Invasion" başlıklı konuşmasıyla okunabilir). "Zerdüştçülerin toplu olarak son kez din değiştirmeye zorlanması" alıntısı, Yezd'de papazların çöküşüne dair istatistikler ve tabut taşıyıcıların adresleri Boyce'un *Persian Stronghold*'undan alınmıştır. Herodotos, cenaze geleneklerini *Histories*'in 99. sayfasında yazar. Hamaney'in Çarşenbe Suri üzerine söyledikleri, CNN'de 16 Mart 2010'da <http://edition.cnn.com/2010/WORLD/meast/03/15/iran.new.year.crackdown> adresinde gösterilmiştir.

"Parlamento Tarihi" (www.historyofparliamentonline.org) Dadabhai Naoroji'nin hayatıyla ilgili bazı detayları öğrenmeye yardımcı oldu; bazı detayları ayrıca kısmen gazete haberlerinden kısmen de Sir Rustom Pestonji Masani'nin *Dadaghai Naoroji*:

The Grand Old Man of India (Allen&Unwin 1939) isimli çalışmasından bir araya getirerek öğrendim.

Bazı istatistikleri ve Zerdüştçüler Kriket Kulübü'yle ilgili alıntı yorumları, John Hinnells'in *The Zoroastrian Diaspora: Religion and Migration* (Oxford University Press 2005) kitabından aldım.

Dördüncü Bölüm: Dürziler

2000'den günümüze pek çok kez Lübnan'da bulundum; ama bu bölümde bahsettiğim karşılaşmaların çoğu, 2011'de Dürzilerle tanışmaya adanmış bir seyahat sırasında gerçekleşti. İngiliz Büyükelçisi Frances Guy'ın ve ortak dostumuz Rabieh Kays'ın desteği ve yardımı olmadan bu seyahat bu kadar faydalı olamazdı. Londra Uluslararası İlişkiler Kraliyet Enstitüsü'ndeki Nedim Shehadi modern Lübnan tarihi konusundaki yanlışlarımı düzeltti ve *After the Moon*'u arayışına eşlik etti.

Benimle Lübnan'da buluşan herkese, özellikle de Velid Canbulat, Prens Talal Arslan, Beyrut Amerikan Üniversitesi'nden Dr. Sami Makarem ve Şeyh Ali Zeinadin'e minnettarım. Çok yüce bir kişi olan Ebu Muhammed Cevad 2012'de öldüğünde Dürziler büyük bir yas tuttu. Eyad Ebu Shaqra topluluğun reenkarnasyon görüşü üzerine bana pek çok şey anlattı. Abbas al-Halabi aşağıda belirttiğim kitabı verdi. Rifaat Eid, Badr Wannous ve Şeyh Ahmed al-Assi, Lübnan'da olduğum 2012 yılında, dönüş yolundayken Nusayri dinini tartışmak üzere benimle buluşma nezaketini gösterdi.

Dürzilerle ilgili, bir kaynakçayı gerektirecek kadar çok kitap vardır: Sami Swayd'in *The Druzes: An Annotated Bibliography*'si (ISES 1998); Robert Brenton Betts'in *The Druze*'si (Yale University Press 1988); Sami Makarem'in *The Druze Faith*'i (Carnarvon Books 1974); Kais Firro'nun *A History of the Druzes*'i (Brill 1992); Kamal Salibi'nin yayıma hazırladığı *The Druze: Realitie and Perceptions* (Druze Heritage Foundation 2006) ve Philip K. Hitti'nin *Origins of the Druze People and Religion* (Columbia University Press 1928) isimli eseri Dürzi diniyle ilgili daha genel kitaplardır. Bu son kitap karşılaştığım Dürziler tarafından fazlasıyla eleştiriliyordu; çünkü bazıları sonuçlarından hoşlanmıyordu. Ancak kitap, Dürzi sırrının “dini düşünce tarihinin en şaşırtıcısı” olduğunu söyleyerek onurlandırır.

Şeyh'ül-akl, bana Dürzi diniyle ilgili kısa ve resmi bir rehber verdi: Dürzi Şeyhliği tarafından h. 1431/m. 2010 tarihinde yayımlanan *The Druze Religion: The Path to Monothesisim*. Abbas al-Halabi'nin *Les Druzes: Vivre avec l'Avenir*'i (Dar an-Nahar 2006) Dürzi entelektüelleri arasında süregelen, küreselleşen dünyada gizli kalmış dinlerini nasıl canlı tutabileceklerini sorgulama eğiliminin bir kısmını oluşturur.

Mathew Arnold'ın cümleleri, şiiri "Dover Beach"ten alınmıştır.

2009 ile 2011 yılları arasında Gallup, Lübnanlı yetişkinlerin yüzde 76'sının farklı dinden birinin yan dairelerine taşınmasına itiraz etmeyeceğini ortaya koydu: Birleşik Krallık'ta yüzde 53 olan bu oran, İsrail'deki yüzde 23'ten fazla.

Cibran'ın *Garden of the Prophet* isimli eseri, UBS Publishers tarafından İngilizce yayımlanmıştır (1996), ama bu çeviride Arapçasını daha iyi yansıtmak için bazı değişiklikler yaptım.

"Bir gölün etrafındaki karınca ve kurbağalar gibi," Platon'un *Phaidon*'unda Sokrates'in yaptığı bir yorumdur. Pythagoras ve mirasıyla ilgili olarak Walter Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism* (Harvard University Press 1972); Leonid Zhmud *Pythagoras and the Early Pythagoreans* (Oxford University Press 2012); Daniel Heller-Roazen'in özellikle Pythagoras'ın müziğe olan ilgisini ele alan *The Fifth Hammer* (Zone 2011) ve Christiane Joost-Gaugier'in ortaçağ Avrupa'sının Pythagoras'a duyduğu ilgiyi tartıştığı *Measuring Heaven* (Cornell University Press 2006) isimli kitaplarını öneririm.

Beyrut'tayken okuduğum Arapça kitap *Pythagoras*, Hubert Husun tarafından yazıldı ve Shawqi Dawud Tamraz tarafından çevrildi. Beyrut merkezli dergi *Al-Duha*'nın 2013 sonbahar edisyonunda Pythagoras'la ilgili bir makale vardı. İustinianos'un tebliği İoannes Malalas'ın Elizabeth Jeffreys, Michale Jeffreys ve Roger Scott tarafından çevrilen *Chronicles 18:46*'sından (Australian Association for Byzantine Studies 1986) alıntıdır; bize aynı zamanda devamından da bahseder. "Atina'nın Kudüs'le ne ilgisi var?" Hristiyan polemikçi Tertullian'ın *De Prescription Hereticorum*'unun 7. bölümünde sorduğu sözde sorudur.

Godefroid de Callataij'in *Ikhwan al-Safa*'sı (Oneworld 2005) gizemli Şaf Kardeşler'le (İhvan üs-Safâ) ilgili daha fazla detay verir. *Epistles of the Brethren of Purity* 2008'de Oxford University Press tarafından yayımlandı ve Nader el-Bizri tarafından derlendi. İbn Teymiyye'nin fetvası, İbn Kasım ve İbn Muhammed tarafından yayıma hazırlanan İbn Teymiyye'nin fetva derlemesinde (Matabi' al-Riyad 1961-67) 35 numaradır ve <http://archive.org/stream/mfsiaitmmfsiaitm/mfsiaitm35#page/n159/mode/2up> adresinde bulunabilir. Bu bölümde bahsedilen Najla Ebu İzzeddin'in kitabı *The Druzes*'tir (Brill 1984). Yeni-Platonculuk en iyi Plotinos'un, İngilizce çevirisi Stephen MacKenna'ya ait olan *Enneads*'ından (John Dillon 1991) anlaşılabilir. İlk Müslümanların yeni-Platonculuğu ne şekillerde benimsediği ve değiştirdiği *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy* (Cambridge University Press 2005); Ian Richard Netton'un *Muslim Neoplatonists* (George Allen&Unwin 1982) ve Gutas'ın özellikle faydalı *Greek Thought, Arabic Culture*

isimli kitaplarında bulunabilir. Farhad Daftary'nin *A Short History of the Ismailis* (Edinburgh University Press 1998) kitabı, Dürziliğin çıktığı İsmaili Müslüman bağlamını daha detaylı açıklar. Paul E. Walker'ın *Caliph of Cairo's* (American University of Cairo Press 2010) el-Hâkim-Biemrillâh'ın biyografisidir.

Wikileaks tarafından yayımlanan ABD telegramları https://www.wikileaks.org/plusd/cables/09BEIRUT972_a.html adresinde bulunabilir.

Carnarvon Kontu tarafından yazılan *Recollections of the Druses of the Lebanon* (John Murray 1860), Muhtara'ya yaptığı ziyareti ve Dürzi dinine dair spekülasyonlarını içerir. Haskett Smith'in, "Druses of Syria and Their Relation to Freemasonry" başlıklı makalesi, *Ars Quatuor Coronatorum*'un 1891 baskısından okunabilir. Masonluğun tarihiyle ilgili, John Hamill ve A. Gilbert'in derlediği *Freemasonry: A Celebration of the Craft* isimli eserinden (Angus Books 1993) daha fazla bilgi edindim. Hitti'nin gözlemleri *Origins of the Druze People* isimli kitabında yer alıyor.

Temmuz 2013 saldırıları, 23 Temmuz 2013 tarihli Lübnan *Daily Star*'ında, Safa Alamuddin'in yorumları 19 Mayıs 2014'te *Weekly Standard*'ta yer aldı.

İsrail'in topraklara el koymasıyla ilgili detaylar *Middle East Journal* 64, no. 4 içindeki, Mordechai Nisan'ın "The Druze in Israil: Questions of Identity, Citizenship and Patriotism" (Sonbahar 2010) başlıklı makalesinde yer alır. Clairvauxlu Aziz Bernard'ın yazdığı "On Loving God"ın 10. bölümü, Christian Classics Ethereal Library'nin internet sayfası www.ccel.org'da okunabilir.

Beşinci Bölüm: Samiriyeliler

1998 ile 2001 yılları arasında Kudüs'te İngiliz diplomatı olarak üç yıl yaşadım ve bu süre içinde Samiriyelileri iki kez ziyaret ettim; ama bu bölümde anlatılan Pesah kurbanı 2012'de gerçekleşti. Samiriyeli topluluğu ve özellikle Benny Tsadaka'ya, ayrıca Londra Felicity Devonshire'daki temsilcilerine işbirliği ve yardımları için teşekkür ederim.

Nathan Schur'un *History of the Samaritans*'ı (Peter Lang 1989) ve Robert T. Anderson ve Terry Giles'in *The Keepers: An Introduction to the History and Culture of the Samaritans*'ı (Hendrickson 2002) Samiriyelilerle ilgili daha genel kitaplarıdır. Alan David Crown, Reinhard Pummer ve Abraham Tal'in *A Companion to Samaritan Studies*'i (Mohr Siebeck 1993) iyi bir referanstır.

İsa'nın Yakub'un Kuyusu'ndaki karşılaşması, Yuhanna 4:9'da anlatılır. On Kabile efsanesiyle ilgili malzemenin çoğu ve ortaçağda Avrupalılar üzerindeki etkisi, Tudor Parfitt'in *The Lost Tribes of Israel* başlıklı çalışmasındandır. Krallar

Kitabı'ndan alınan cümle, Profesör Mahlon H. Smith'in <http://virtualreligion.net/ihosamaria.html> adresindeki çevirisinden alınmıştır.

İsa'nın döneminde Samiriyeli nüfusuna dair tahminler, sayılarını 201. sayfada yer alan Hellen-Roma döneminde tahmin eden Alan David Crown'ın *The Samaritans* (Mohr 1989) kitabından alınmıştır. İsa'nın Samiriyeli kentlerinden uzak durma talimatları, Matta 10:5'te, buralara kendi yaptığı ilk ziyaret de Luka 9:51'de yer alır. Kendisinin Samiriyeli olduğu suçlamaları Yuhanna 8:48'dedir; din değiştiren Samiriyelilerden de 8:14'te bahsedilir.

Piacenzalı Antonius'un gözlemleri, John Wilkinson'ın *Jerusalem Pilgrims Before the Crusades*'inden (Aris and Phillips 2002) alınmıştır. Joel Kramer'in *Maimonides*'i (Doubleday 2010), bilgenin İslamiyetle ilgili yorumunun kaynağıdır. Arap fethinin ilk etkilerine dair Schur'un değerlendirmesine, *History of the Samaritans*'ın 93. sayfasında yer verilmiştir.

Joseph Scaliger'in mektupları, *An Accountant of the Samaritans in a Letter to J_____ M_____ Esq.*'ten alınmıştır (R. Wilkin y. 1714). Bölümün sonundaki bir diğer alıntı da bu kitaptandır.

Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff, 2012'de Cambridge University Press tarafından yeniden yayımlandı. Avlan Bond'un *Memoir of the Rev. Pliny Fisk*'ini 1828'de Crocker and Brewster yayımladı. John Mills'in *Three Months' Residence at Nablus*'u 1864'te John Murray tarafından yayımlandı.

İsrail'in kurulmasıyla ilgili yorum yapan Samiriyeli başrahip, 1930'larda Filistin'de İngiliz bir polis olan ve yaşadıklarını *Palestine Picture*'da (Hodder and Stoughton 1936) anlatan yazar Douglas V. Duff tarafından alıntılanmıştır.

H.V. Morton'ın gözlemleri, *In the Steps of the Master* (Rich&Cowan 1934) kitabında yer alır. Schur'un "muhtemelen en küçük grup" yorumu *History of the Samaritan*'ın 11. sayfasındadır.

2010 genetik çalışmaları Gil Atzmoni Li Hao ve diğerlerine aittir ve *American Journal of Human Genetics* 86'da (11 Haziran 2010) yayımlanmıştır. Peidong Shen, Tal Lavi ve diğerlerinin 2004 tarihli makalesi *Human Mutation* 24'te (2004) yayımlandı ve <http://evolutiooon.ut.ee/publications/Shen2004.pdf> adresinde okunabilir.

Yitzhak Magen'in Samiriyeli tapınağı kazıları Nisan 2012 tarihli *Der Spiegel International* içindeki "Israel's Other Temple" başlıklı makalesinde anlatılır.

New Samaritans (Journeyman Pictures 2007) ve *Lone Samaritan* (Heymann Brothers Films 2010) Samiriyelilerle ilgili yapılan iki İsrail belgeselidir.

Jacob Esh Shalaby'nin hayatı, E.T. Rogers'ın *Notices of the Modern Samaritans* isimli (Sampson Low&Son 1855) eserinde anlatılır.

Lord Rothschild'ın elçisinin Samiriyeli ve Müslüman ilişkilerine dair olumlu değerlendirmeleri, Schur'un *History of the Samaritans* kitabının 194. sayfasındadır. "Kurtuluş Ezgisi" Mısır'dan Çıkış 15:1-18'dir.

Altıncı Bölüm: Koptlar

1997'den 1998'e kadar bir yıl boyunca Mısır'da yaşadım ve bu bölümü yazmak için iki kere ülkeye geri döndüm: Bir kez Nisan 2011'de, bir kez de Mayıs 2012'de. Bu son ziyaretim sırasında el-Minya'da bir hafta geçirdim.

Dr. Cornelis Hulsman ve Arab-West Report'a verdikleri bilgiler için minnettarım. Bu yardım kuruluşu, Mısır'daki Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki şiddete dair objektif bir analiz yapmaya çalışıyor (internet sitesi www.arabwestreport.info). Ayrıca bu metinde alıntılananlara da minnettarım: Tarık al Avadi, George İshak ve Yusuf Sidhum. Qufadalı Fr. Yoannis peş peşe pek çok gün bana kendi mıntıkasını gezdirdi. Metinde başkalarının ismi geçmiyor ama bana zaman ayırıp düşüncelerini paylaşmalarını takdir etmediğimizden değil.

Jill Kamil'in *Christianity in the Land of the Pharaohs* (Routledge 2002) ve Otto Meinardus'un *Two Thousand Years of Coptic Christianity*'si (American University of Cairo Press 1999) genel olarak Koptlar konusunda çok faydalı oldu. Kopt-Müslüman ilişkileriyle ilgili olarak, S.S. Hasan'ın *Christians Versus Muslims in Modern Egypt*'ını (Oxford University Press 2003) –Koptlara karşı büyük ama eleştiriden uzak olmayan bir sempati duyan bir Müslüman tarafından yazıldığı için, yazar umutsuz başlığı bir şekilde maskeliyor–; Uluslararası Azınlık Hakları tarafından çıkarılan ve 1996'da Saad Eddin İbrahim tarafından yayımlanan bir belge olan *The Copts of Egypt*'i; Kyriakos Mikhail'in *Copts and Moslems* (Smith Elder 1911) ve Samuel Tadros'un *Motherland Lost* (Hoover Institutions Press 2013) isimli kitaplarını okudum.

Gezi yazarı Anthony Sattin, *In the Pharaoh's Shadow*'da (Eland 2012) Koptlara fazla değinmese de Mısır'daki eski geleneklerin hayatta kalmasını inceliyor. Max Rodenbeck'in kitabı *Cairo: The City Victorious* (Vintage 2000), ortaçağlardaki İslami oluşumundan bu yana şehrin tarihini kusursuz anlatır. Osiritler, bana ilk Mısırlıların manevi entelektüelliklerinin kanıtı olarak James Breasted'in *Dawn of Conscience* (Macmillan 1976) kitabını önerdi. Pek çok Mısırlı, hâlâ uygulanan eski göreneğin kanıtı olarak beni Winifred Blackman'ın *Fellahin of Upper Egypt* (Harrap 1927) eserine yönlendirdi.

Mısır'daki Koptların sayısı tartışmalı bir konudur. Mısır resmi sayımlarına göre Koptlar nüfusun 1923'te yüzde 8,34'ünü, 1986'da yüzde 5,87'sini, 2000'deyse tahminen yüzde 5,50'sini oluşturunuyordu. *Mélanges de l'Institut Dominicain d'Etudes Orientales à Caire* 29'da (2012) Cornelis Hulsman, sayımların sonuçlarını, sayılarının nüfusun yüzde 20'sini oluşturduğunu söyleyen pek çok şüphecî Kopta karşı savundu.

Ulaidh Çölü Mısırlılarından 799 tarihine dayanan "Aengus the Culdee" ayininde bahsedilir. *Middle East Journal* editörü bunu 2009 yılında blogunda tartışmıştır: <http://mideasti.blogspot.co.uk/2009/03/saint-patricks-day-special-patrick-and.html>. Yedi ünsüz harfin kullanıldığı ilahi, Phalerumlu Demetrius tarafından kitabı *On Style*'in 71. bölümünde anlatılır. Kopt Katoliklerin sayısı, Şubat 2013'te Roma Katolik Ajansı CNEWA tarafından tahminen 162 bin olarak verilmiştir. Herodotos'un Mısırlıların dindarlığı üzerine yorumları *Histoires*'in (*Tarih-Historiai*) de Sélincourt çevirisinin 143. sayfasında yer alır. Shibley Telhami, 16 Ağustos 2013 tarihli Brookings Institution makalesi "Egypt's Identity Crisis"te, Mısır'da on yıldır yapılan fikir anketlerine dayanarak, "Mısırlıların kendilerini dünyadaki en dindar insanlar" olarak gördükleri sonucuna varmıştır.

Gılgamış'tan alınan cümleler George çevirisindendir (Birinci Bölüm'deki notlara bakın). MÖ 24. yüzyıl yazıtları, Samuel Mercer'a ait 1952 tarihli Piramit Metinleri çevirisinden alınmıştır.

Isis and Osiris'in 43. bölümünde, onun zamanında Mısırlıların bahar gündönümüne "Osiris Ay'a geliyor," dediğini söyleyen kişi, Yunan tarihçi Plutarkhos'tu (çev. Babitt Loeb, Classical Library 1936). Ahenaton'un ilahisi, Cyril Aldred'in *Akhenaten, King of Egypt* (Thames and Hudson 1991) kitabındandır. Dr. Amin Makram Ebeid, Mısır'da din ve kültür üzerine, *Egypt at a Crossroad* (El Hadara 2010) da dahil olmak üzere pek çok kitap yazmıştır. Kendisi ameliyattayken, hastaya ağrıtlar yakan Koptların hikâyesini anlatan da oydu bana. Tag-Eldin ve diğerlerinin Nisan 2008'de *Bulletin of the World Health Organization*'da (www.who.int/bulletin/volumes/86/4/07-042093/en) yazdığı "Prevalence of Female Genital Cutting Among Egyptian Girls" başlıklı makalede, BM'nin ve başkalarının yaptığı, Mısır'da oldukça baskın FGM'leri gösteren bazı araştırmalar vardır. Murgan El Gohari, 10 Kasım 2012'de Mısır'daki DreamTv'de yaptığı bir röportajda sfenks ve piramitlerin yıkılmasını istedi.

Mısır'ın Hristiyanlıktan önceki dini için, Max Frankfurter'in *Oxyrhynchus* hiyeroglifçilerinin mesleklerinin yok olmaya başladığından yakındığını öğrendiğim *Religion in Roman Egypt* kitabını okudum.

J.M. Vansleb'in (aka Wansleben) seyahatleri, kitabı *Novelle Relations d'un Voyage Fait en Egypte*'dedir (Estienne Michallet'in 1677 Paris basımının bir Elibron Classics tıpkı basımı). Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fî) zikri'l-Hutat ve'l-âsâr* isimli kitabında, Sfenks'in burnunu kaybedişinin hikâyesini anlatır: Bu ayrıca Ebu Fana Manastırı'yla ilgili gözlemlerinin de kaynağıdır. William Browne'la ilgili *The Modern Traveller* okunabilir (Cawthorn 1800).

Mısır çılgınlığı (*Egyptomania*) ve bunun Mısır ulusalcılığı üzerindeki etkileri için –Tahtawi ve Khedive İsmail'in alıntıları da dahil– Donald Malcolm Reid'in *Whose Pharaohs? Archeology, Museums and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I*na (University of California Press 2002) çok şey borçluyum. İsmail'in görüşmeleri, İris Habib Al Masri'nin *Story of the Copts* (Saint Anthony's Coptic Monastery 1982) kitabında verilir. Rahip Sergious ayini de dahil olmak üzere 1919'da olan olaylar için Tadros'un *Motherland Lost*'una minnettarım.

Müslüman Kardeşler ve diğer İslamcı partilerin yaptıkları S.S. Hasan tarafından *Christians Versus Muslims*'in 3. bölümünde ve Carrie Rosefsky Wickham'ın *The Muslim Brotherhood*'unda (Princeton University Press 2013) anlatılır.

The Last Arab (Duckworth 2005) Sa'id Ebu Rish'in kitabıdır. Nasır'ın kamu-sallaştırmaları sonucu Koptların yüzde 75'inin kaybedilmesi İbrahim vd.'nin *The Copts of Egypt*'inden alıntılanmıştır. Andre Aciman'ın *Out of Egypt*'i (Farrar Strauss Giroux 1994) Yahudi Aciman'ın yetiştiği çeşitlilik barındıran Mısır topluluğunun nasıl dağıldığını anlatır.

Kamal Mougheeth'in hatıraları, Yasmine Fathi'nin 4 Mayıs 2013 tarihli Al-Ahram Online için yazdığı "M Is for Mosque" başlıklı makalesinde yer alır. Mehdi Akif'in "at-tuz" röportajı Rose al-Youssef tarafından 9 Nisan 2006'da yayımlandı (Uluslararası Kriz Grubu "Mısırlı Müslüman Kardeşler"ın 18 Haziran 2008'de bildirdiği üzere). Yüzde 92 rakamı Mart-Nisan 2011 tarihli bir Gallup anketinden gelir: www.gallup.com/poll/157046/egypt-tahrir-transition.aspx#1.

Minya isyanının sebep olduğu zarar Mısır Kişisel Haklar Girişimi tarafından www.eipr.org/en/content/2013/08/25/1796 internet sayfasında verilmiştir (Ölen iki adamın ismini de buradan öğrendim). El-Minya'da meydana gelen şiddete ilişkin verilerin yüzde 65'i Süleyman Şefik'in 15 Şubat 2014'te *Watani* için yazdığı ve http://wataninet.com/watani_Article_Details.aspx?A=51783 adresinden ulaşılabilir. El-Minya'daki yoksulluk ve işsizliğe dair istatistikler, Al Monitor'un "Egypt's Minya Province Flashpoint for Muslim-Christian Violence" makalesinde, www.al-monitor.com/pulse/originals/2014/04/egypt-sectarian-violence-minya-province.html# adresinde bulunabilir. 2011-12 tarihli Pew anketi istatistikleri

“The World’s Muslims: Religion, Politics and Society” başlıklı makalede, www.pewforum.org/2013/04/30/the-worlds-muslims-religion-politics-society-interfaith-relations adresinde yer alır.

Son reformlar da dahil olmak üzere Mısır müfredatıyla ilgili daha fazla bilgi için Dr. Wolfram Reiss’in “New Approaches in the Portrayal of Christianity in Egyptian Textbooks” (Kahire, Kasım 2006) makalesine bakınız.

Yedinci Bölüm: Halaçlar

Halaç vadilerini Aralık 2012’de ziyaret ettim. Bu, Afganistan’da 2007 ile 2009 tarihleri arasında geçirdiğim iki yıldan ve 2008’de Pakistan’ın kuzey bölgelerine yaptığım bir ziyaretten sonraydı. Çitral’da kaldığım Siraj Ul-Mulk’un muhteşem otelinin adı Hindukuş Tepeleri’ydi. Ona ve karısı Ghazala’ya özellikle de beni kibarca kabul eden Halaç halkına minnettarım. Azem Bek ve Vezir Ali Şah özellikle bahsedilmeyi hak ediyor. Humira Noorestani bana Nuristan kökenli bir Afgan Amerikan olmanın nasıl bir şey olduğuna dair fikirler verdi ve halkının yoksul ve fanatik olduğu algısını düzeltmeme yardımcı oldu.

İlk paragraftaki alıntı Peter Mayne’in *The Narrow Smile*’indandır (Murray 1955). Üçüncü paragrafta yer alan Büyük İskender referansları Arrian’ın *Anabasis*’inin Martin Hammond çevirisine aittir (Oxford University Press 2013). Marco Polo’nun yorumları, gezginin *The Travels*’inin Latham çevirisinde yer alır (Penguin 1958).

“Büyük Oyun” bağlamı, Alexander Burnes’ün ölümü ve iyi bir okuma için Peter Hopkirk’in *The Great Game: On Secret Service in High Asia* (John Murray 2006) kitabını tavsiye ederim. Burnes’ün ölüm haberi İngiltere’ye Şubat 1842’de ulaştı ve çeşitli ölüm ilanları yayımlandı. *The Memoirs of Alexander Gardner Major* Hugh Pearse tarafından derlendi ve 1898’de William Blackwood&Sons tarafından yayımlandı.

1873’te E. Downes isminde bir İngiliz misyoner *Kafiristan: An Account of the Country, Language, Religion and Customs of the Siah Posh Kafirs: Considering Especially Kafiristan as a Suitable Field for Missionary Labour* (W.E. Ball 1873) başlıklı bir kitap yazdı ve –belki de bölgeye daha az ruhani bir ilgi çekmek için– orada altın rezervi ve afrodizyak bir bitki bulunabileceğini ima etti.

McNair’in Kâfiristan ziyareti sonucunda iki kitap yayımlandı: Birisi W.W. McNair’in genel halka hitap eden *A Visit to Kafiristan*’ı (Wm. Clowes & Sons 1884), diğeri de Hindistan hükümeti için hazırlanan *Report on the Explorations in Part of Eastern Afghanistan and in Kafiristan in 1883* (Dehra Dun 1885). Çok geçmeden öldü ve biyografisi *Memoir of W.W. McNair, the First European Explorer of*

Kafiristan (Keymer 1889) J.E. Howard tarafından yazıldı. İngiliz bir kataloglama girişimi *Dardistan and Kafiristan: In Three Parts*'in (Superintendent of Government Printing India 1885) sadece iki kısmı vardı ve Kâfiristan'la ilgili olan eksikti.

G.S. Robertson'ın ilk olarak 1896'da yayımlanan kitabı *Kafirs of the Hindu Kush* 2001'de Lahore'de yaşayan yayımcı Sang-e-Meel tarafından tekrar yayımlandı. İngiliz hükümetine yazdığı gizli rapor, British Library'de "Report on Journey to Kafiristan" (HMSO 1894) başlığı altında bulunabilir. Dorothy Anderson'ın yazdığı biyografisi *The Unlikely Hero* (Spellmount 2008), onu, Kâfirleri korumak için daha fazla şey yapması gerektiği suçlamalarına karşı savunur. Abdurrahman Han'ın anıları, *The Life of Abdur Rahman, Amir of Afghanistan* 1900'de John Murray tarafından yayımlandı.

Macnaghten alıntısı "İşte akrabaların geliyor!", McNair'in Ocak 1884'te Kraliyet Coğrafya Topluluğu'na yaptığı ve Howard'ın *Memoir of W.W. McNair*'de alıntılanan bir konuşmasında yer alır. Alan Bennett alıntısı, kendisine ait *The History Boys* (1995) tiyatro oyunundandır. Garrett Hellenthal, George B.J. Busby ve diğerleri tarafından gerçekleştirilen DNA araştırması, "A Genetic Atlas of Human Admixture History" 14 Şubat 2014'te *Science* dergisinde yayımlandı ve bu verinin interaktif bir haritası <http://admixturemap.paintmychromosomes.com> adresinde bulunabilir.

Max Klimburg'un *The Kafirs of the Hindu Kush: Art and Society of the Waigal and Ashkun Kafirs*'i (Franz Steiner Verlag 1999) Nuristan halkının din değiştirdikten sonrası hakkındaki kitaplardandır. Eric Newby seyahat anılarını yazdığı *A Short Walk in the Hindu Kush* (Harper 2010) isimli kitapta Nuristan'a biraz yer vermiştir. Ayrıca Kabil'de yaşayan üç diplomat olan Nicholas Barrington, Joseph T. Kendrick ve Reinhard Schlagintweit, bölgeyi ziyaret ederek izlenimlerini *A Passage to Nuristan: Exploring the Mysterious Afghan Hinterland* (I.B. Tauris 2005) isimli kitapta yazmıştır.

Alberto ve Augusto Cacopardo kardeşler Kâfiristan geleneklerini, Halaçları ve Gilgit'le Hunza civarındaki halkları inceleyen *Gates of Peristan* (IsIAO 2001) isimli bir kitap yazdı. R.C.F. Schomberg'in Halaçlar üzerine gözlemleri, şu anda baskısı bulunmayan *Kafirs and Glaciers: Travels in Chitral* (Londra 1938) isimli eserdir. Rudyard Kipling'in *The Man Who Would Be King* isimli kitabı 1994'teki yeniden basımıyla Wordsworth yayınlarında mevcuttur.

M.S. Durani'nin Halaçlarla ilgili kitabı *Kalash kafirs-The Urgent Need to Save a Vanishing People* 1982'de yazıldı ama yayımlanmadı; Londra Üniversitesi SOAS Kütüphanesi'nde bir kopyasını buldum.

Sonsöz: Detroit

Dr. Elaine Rumman, Yusif Barakat, George Khoury, İmam el-Kazvini, Wisam Breegi, Mirza İsmail, Ebu Şihab ve Nebraska'daki Yezidi topluluğuna teşekkürler.

Iraklı Hıristiyanlarla ilgili bilgiler Dr. Suha Rassam'ın *Christianity in Iraq* (Gracewing 2005) ve Dr. Christoph Baumer'in *The Church of the East* kitaplarına dayanır. Markos'un hikâyesine Morris Rossabi'nin *Voyager from Xanadu* (Kodansha International 1992) isimli kitabında değinilir. *Telling Our Story: The Arab American National Museum* 2007'de yayımlandı. Lupieri'nin kitabı Birinci Bölüm'ün notlarında kaynak olarak gösterilmiştir.

Dizin

A

- Abbasi İmparatorluğu 70, 95
Abbassiler 120, 121
Abdullah, Abdülcabbar 48
Abdurrahman Han 202, 263
Âdem 23, 27, 30, 33, 41, 42, 69, 71, 76, 141
After the Moon (Haydar) 64, 252, 255
Ağrı Dağı 141
Ahenaton 175, 176, 187, 260
Ahura Mazda (tanrı) 83, 84, 86, 92, 103, 107
Akiko (Japon Halaç) 2, 212, 213
Alamuddin, Amal 134, 257
Aleviler 17, 62-64, 133
Ali (Hz.) 32, 51
Ali, Tarık 59
Ali, Vezir 124, 132
Anderson, James 257, 263
Angra Mainyu 73, 83-85, 87, 95, 105
Arafat, Yaser 160, 161
Aramice 35, 43, 57, 141, 226
Arap Amerikan Enstitüsü 229
Arap Amerikan Müzesi 229
Arapça 10, 19, 30, 31, 42, 57, 67, 74, 102, 118, 120, 122, 135, 144, 146, 147, 150, 152, 158, 161, 169, 170, 171, 173, 182, 184, 206-208, 225-227, 230, 234, 236, 250, 252, 256

- Araplar 29, 53, 57, 58, 61, 78, 82, 86, 92-94, 178, 229, 233, 243
Aristokrates 44, 251
Aristoteles 34, 97, 113, 119, 122, 132, 254
Arnold, Matthew 111, 256
Arslan, Prens Talal 115, 118, 121, 125, 127, 135, 255
Artemis (tanrıça)
astronomi 61, 69
Asur İmparatorluğu 53, 57, 141
ateş tapınağı 52, 55, 127
Augustinus, Aziz 20, 24, 34, 36, 113, 250
Avadi, el-Tarık 173, 174, 259
Avesta 13, 83, 84, 95, 101, 106, 109, 253
Ayad 73-76, 251
Azeriler 46
azınlıklar 48, 52, 77, 124, 208, 223, 241, 244, 245
Aziz Markos Kilisesi 167, 168, 178, 184
Aziz Pachomius 188
Aziz Simon Silititleri 171
Azize Therese 86, 99, 171

B

- Baal-zebug (tanrı) 73
Baba Rabba 143
Baba Şeyh 76
Babil 13, 17, 23, 26-32, 38, 41-44, 46, 47, 49, 52, 60, 61, 87, 88, 132, 141, 142, 241, 249, 251

- Babil sürgünü 71
- Babilliler 26, 29, 40, 43-45, 53, 55, 74
- Badger, Percy 64, 69, 252
- Bağdat 13, 19, 23-28, 33, 36, 37, 41, 42, 46-52, 55, 56, 62, 67, 68, 88, 121, 182, 225-227, 239, 240, 242, 249, 250, 251
- Bahailer 50, 54, 127
- Bahailik 50
- Bakchai* (Euripides) 97
- Bakkhos 131
- Balfour, Alfred 106, 244, 248
- Balimain 213
- Bar Anhar, Hermez 23
- Bar Penkaye, Yohannan, 24, 37
- Barakat, Yusuf 264
- Basralı Rabia 71
- Batı Şeria 139, 147-151, 160, 162, 163, 242, 247
- bayram 146-148, 162, 210-212
- Bedeviler 150
- Azem Beg 210, 213, 215, 217, 222, 223
- Bel (Güneş tanrısı) 31, 46, 251
- belem* 38, 39
- Belşazar 26
- Bennett, Alan 204, 263
- Ben Yehuda, Eliezer 139
- Ben-Zvi, Yitshak 78
- Beyaz Günler 39, 40
- Beyrut 62, 111, 112, 115, 117, 118, 120, 123, 124, 126, 134, 136, 196, 252, 255, 256
- Beyrut Amerikan Üniversitesi 136, 255
- Binbir Gece Masalları* 28
- Birleşmiş Milletler (BM) 24, 71, 89, 131
- Birûnî 29, 61, 65, 250
- Bizans 13, 20, 28, 58, 93, 97, 113, 114, 178
- Bizans İmparatorluğu 58, 93, 97, 178
- Bizanslılar 58, 92, 178
- Bodleian Kütüphanesi 45, 249
- boşanma 78, 97, 111
- Boyce, Mary 84, 253, 254
- Breegi, Wisam 235, 249, 264
- British Library 159, 251, 263
- Browne, Edward 98, 100, 101, 179, 253, 254, 261
- Browne, William 98, 100, 101, 179, 253, 254, 261
- Budacılık 17
- Buckley, Jorunn 31, 249
- Burnes, Sir Alexandre 198, 199, 262
- Burns, Robbie 198
- Bush, George W. 30
- Busnaya, Yusuf 71, 252
- Butros, Zekeriya 193
- Butto, Zülfikâr Ali 208
- Buzani, Khairi 72
- büyü 23, 24, 25, 28, 42, 43, 94
- Büyük Tufan 13, 21
- C**
- Canbulat Kalesi 130
- Canbulat, Kemal 115-117, 123, 124, 127, 130-136, 255
- Canbulat, Velid 115-117, 123, 124, 127, 130-132, 134-136, 255
- Carnarvon, Lord 128, 129, 131, 136, 255, 257
- cenaze 24, 84, 103, 104, 168, 201, 250, 254
- Cennet Bahçesi* (Cibran) 33, 69
- Cevâd, Ebu Muhammed 128
- Chaldean News* 227, 228

Christianity in Iraq (Rassam) 244, 248, 264

Cibran, Halil 111, 229, 256

Cinnah, Muhammed Ali 106

cizye 101, 180

Clairvauxlu Aziz Bernard 257

Clooney, George 134

Crassus 58, 97

Ç

Çarşanbe Suri 105

Çarşema Sor 69, 239

Çatalhöyük 104

Çaumos 207, 211-213, 216, 218, 223

Çıkış (*Exodus*) Kitabı 71, 78, 83

Çitral 200, 203, 205-210, 213, 216, 220, 222-224, 262

çoktanrıcılık 23, 25, 31, 85, 88, 91

D

dabke 230

Daniel Kitabı 85, 253

Dareios, Pers İmparatoru 86, 109

Davud, kral 141, 175, 243

Devlet (Platon) 77, 97, 195, 244

Deyrû'l-Cernus 98

Dicle Nehri 24, 30, 37, 41, 44, 50

Diocletianus, Bizans İmparatoru 168, 188

Diodorus 86, 254

Dionysos 204

Divan (Hafız) 254

Doğu Katolik Kilisesi 190

Doğu "Keldani" Kilisesi 114

Doğu Kilisesi 19, 67, 225, 226

Drasa di Yehia (Yahya Kitabı) 41, 250

Drower, E.S. 44-46, 74, 249, 251

dua 17, 37, 41, 43, 46, 53, 54, 56, 64, 72, 73, 74, 81, 82, 94, 99, 100, 107, 109, 123, 135, 143, 147, 150, 154, 159, 160, 167, 168, 171, 175, 183, 184, 188, 189, 195, 206, 217, 222, 234

Dürzi Dağı 131

Dürzi dini 122, 130

Dürziler 7, 19, 20, 69, 78, 111, 114, 116, 118, 122, 123, 127-129, 131-133, 135-137, 231, 234, 235, 255

E

Ebal Dağı 140

Ebeid, Emin Makram 182, 247, 260

Ebeid, William Makram 182, 247, 260

Ebu Simbel Tapınağı 179

Ebu Şihab 64, 79, 236-240, 247, 251, 264

Ebu Zeyd 233

ed-Derezi, Neştekin 122

el-Bayda 68

el-Benna, Hasan 92

el-Ezher Camii 61, 89, 91,

el-Ca'dî 93

el-Gohari, Murgan 177

el-Hariri, Refik 115

el-Kaide 203

el-Kazvini, Hasan 231, 264

el-Luz 148, 151, 157

el-Makrizî 90, 95

el-Masri, Munib 163

el-Mes'ûdî 28

el sıkışma 79

Ermeniler 86, 90, 242

Esad, Beşar 18, 62, 64, 116, 131

Esad, el-Hafız 18, 62, 64, 116, 131

Esh Shalaby, Jacob 259

Eski Ahit 25, 30, 33, 57, 58, 66, 139, 140,
144, 145, 149-151, 153-155, 157, 159,
162

Esved, Dua Halil 77

Eukleides 111

Euripides 97

evlilik 46, 115, 134, 154, 193, 228, 236,
237, 238

Eyüp, Peygamber 85, 126

F

Fahreddin, Dürzi derebeyi 127, 128, 134

Fakir Hıdır 238

Farabi 114, 121

faravahar 86, 103, 109

Farsça 10, 19, 67, 82, 88, 103, 109, 110,
208

Fatıma'nın Eli 177

Fatımi İmparatorluğu 121

Filistinliler 139, 140, 146, 149-151, 160,
162, 163

Filistin Telekomünikasyon Şirketi 165

fıravunlar 84, 174, 176, 179, 189

Firdevsi 95

Fisk, Pliny 145, 258

Ford, Henry 229, 230

G

Galenos 33, 34, 97

Gandhi, Mahatma 106

ganzibra 40, 41, 44

Gardner, Alexander 198, 262

Gattan, Nadia 37, 42, 240, 247, 249

Gazala (Siracü'l-mülk'ün karısı) 208

Gazali 132, 248

George, Aziz 29, 30, 134, 184, 188-190,
192, 194, 195, 200, 232-234, 247,
249, 251, 256, 259, 260, 263, 264

Gerizim Dağı 140-142, 145, 148, 151, 153,
157, 158, 163

Gevargis III, Mar (metropolit) 227

Gılgamış 26, 55, 174, 241, 260

Gibson, Mel 225

Ginza Rabba 30, 250, 251

Gladstone, William Ewart 106

gnostik dinler 17, 18, 118, 120,

Golyat ve Davud 122

Gordana Han 198

göç 20, 52, 78, 79, 185, 186, 195, 227, 229,
241, 245

Grom (Hakaç vadisinde köy) 209, 210

Gül, Zarmas 214, 215

Güneş 9, 17, 26, 28, 31, 32, 35, 39, 43, 44, 55,
56, 59, 60, 61, 64, 73, 74, 92, 136, 176

H

Hacı Abbas 67

Haçlı Seferleri 122

Hafız 98, 99, 100, 110, 131, 254

Hâkim-Biemrillâh 257

Halaçlar 7, 9, 197, 200, 204, 205, 211-215,
218, 219, 220, 222, 223, 262, 263

Halaç Nehri 210, 212, 221

Halaçlar 5, 7, 99-113,

Hallac, Hüseyin Mansur 70, 71, 72, 252

Hamaney, Ali 89, 105, 254

Hanuka 154

Har Brakha (Gerizim Dağı eteklerinde
köy) 151

Harran 20, 58-63, 78, 97, 179, 252

Harranlılar 60, 61, 64, 77, 114, 125

Harun Reşid (Halife) 28

Hasan (şoför) 55, 105, 108, 124-128, 130,
131, 182, 191, 231, 259, 261

Hataria, Maneckji Limji 101, 254

Havva 27, 41, 69
 Haydar, Ahmet Muhammed 64
 Hayek, Salma 228
 Helu, Carlos Slim 228
 Hermes, Tresmegistus 114, 137
 Hermon Dağı 125
 Hristiyanlar 17, 18, 31, 43, 49, 54, 61, 63,
 70, 71, 82, 90, 113, 122, 124, 128,
 163, 167, 168, 172, 177, 179-181,
 186, 191, 192, 195, 225, 226, 230,
 232, 240, 244, 259
 Hristiyanlık 9, 19, 21, 24, 36, 41, 57, 60, 74,
 113, 125, 142, 176, 177, 216, 244, 247
 Hibil Ziva (melek) 30, 36
 hilal ve haç 181
 Hindistan Ulusal Kongresi (Kongre Partisi)
 54
 Hinduizm 32
 Hindukuş 13, 197, 198, 203-205, 207, 262
 Hinnels, John 107
 Hitti, Philip 129, 255, 257
 Hizbullah 124, 127, 134
 Homeros 25, 111
 Horus 175, 177, 188, 189
 Horus'un Eli 177
 hoşgörü 29, 38, 77, 121, 122, 143, 156, 245
 Humeyni, Ayetullah Ruhullah 87-90,
 96-99, 245, 254
 Hurremiye 94
 Hüseyin, İmam 24, 26, 37, 40, 48, 54, 81,
 94, 95, 100, 103, 199, 206
 Hüseyin, Saddam 24, 26, 37, 40, 48, 54,
 81, 94, 95, 100, 103, 199, 206
 Hüsrev 92, 99

I

Irak Bataklıkları 2, 13, 19, 28, 29, 34, 38,
 39, 53, 60, 61, 88

Irak Savaşı 70, 87

İŞİD 18, 19, 79

İ

İbn Teymiyye 114, 123, 256
 İbn Vahşiyye 28, 44
 İbnü'l-Nedim 126, 127
 İbrahim, Peygamber 30, 32, 33, 36, 45, 56,
 57, 58, 141, 261
 İbranice 30, 49, 129, 139, 140, 142, 145-
 147, 150, 152, 155, 158, 163, 165,
 170, 225
 İbrani Üniversitesi 154, 158
 İngiliz-Afgan Savaşı 199
 İngiliz mandası 145
 İran İslam Devrimi 87, 88, 108
 İsa, Peygamber 9, 23, 30, 33, 34, 36, 57,
 63, 71, 82, 85, 122, 124, 134, 140,
 142, 143, 146, 167, 171, 178, 194,
 225, 226, 249, 257, 258
 İsfahan 98, 102
 İshak (Hz. İbrahim'in oğlu) 71, 157, 184,
 185, 252, 259
 İshak, George 71, 157, 184, 185, 252, 259
 İsis 32, 175
 İskender, Büyük 13, 26, 31, 57, 63, 85, 86,
 89, 97, 142, 197, 198, 203-205, 207,
 218, 262
 İslam 9, 10, 18, 21, 28, 36, 58, 63, 68, 70,
 71, 78, 81, 82, 87-89, 92-95, 98, 99,
 105, 108, 117, 118, 120, 121, 132,
 143, 144, 173, 177-179, 182, 184,
 185, 192, 193, 202, 211, 216, 229,
 242, 244
 İslamabad 197, 207, 208
 İslamcılar 177, 182, 185, 244
 İslam hukuku 121
 İsmail 13, 53, 64, 141, 179-182, 186, 236,
 247, 251, 261, 264

İsmail, Mirza 13, 53, 64, 141, 179-182,
186, 236, 247, 251, 261, 264
İsrail 13, 49, 50, 63, 87, 116, 124, 127, 131,
134, 136, 139-143, 145-153, 155,
156, 160, 162-165, 183, 185, 230,
243, 244, 247, 256-258
İsrail'in Kayıp On Kabilesi 139, 156
İsrailliler 146, 149-151, 160, 162
İşaya Kitabı 77
Işık Âlemi 12, 16
İştâr (tanrıça) 26, 43, 46, 47, 251
"İyi Samiriyeli" 140, 142, 152
İzzeddin, Necla Abu 114, 256

J

Jefferson, Thomas 139
Jestak (tanrıça) 216
Jestakhan 216, 217
Jones, Sir William 229, 247
Jones, Terry 229, 247
Julius Caesar 112

K

Kâbil 197, 198, 205, 207, 220
kadın sünneti 89
Kâfiristan 198-203, 205, 208, 218, 219,
262, 263
kâfirler 123
Kafirs and Glaciers (schomberg) 209, 263
Kahire 10, 13, 121, 122, 144, 168-174,
176-179, 181, 183-187, 191, 193,
194, 196, 262
Kahtaniye 54, 77
Khalkedon Konsili 90
Kam (kabile) 200-202, 208, 214, 215, 218
kan davaları 201
kara büyü 45, 46, 47
Karmelitler 170

Kasım, Abdülkerim 48, 171, 256, 260, 262
Kemal, Mustafa Atatürk 65, 116, 130, 184
Keops, Firavun 25
Kesrevi, Ahmed 97, 254
Khoury, George 232, 264
Kızıl Haç 51
Kızıl Kâfirler 218
Kindi 114
Kipling, Rudyard 218, 263
Kitabı Mukaddes 30, 73, 106, 161, 180,
184, 248
Kleopatra 177
komünizm 48, 49, 243, 244
Koptlar 7, 167, 171-173, 178-181, 183-185,
190, 195, 228, 245, 259, 260
Kopt Müzesi 180
Kopt Ortodoks Kilisesi 167, 190
Kraliyet Coğrafya Topluluğu 263
Krallar Kitabı 141, 257
Kubbetü's-Sahra 146
Kudüs 13, 32, 113, 121, 139-143, 145-149,
158, 225, 232, 256, 257
Kum 95, 96, 98
Kuran 18, 29, 30, 37, 49, 58, 61, 71, 73,
86, 91, 97, 99, 103, 118, 143, 169,
171, 179, 180, 184, 194, 212, 229,
248, 252
kurban 33, 53, 55, 59, 73, 92, 115, 141,
152-154, 157, 160-165, 185, 188,
198, 203, 212, 218, 220, 242, 254
Kurmanci 53, 57, 60, 74, 236
Kutsal Doğum Kilisesi 82
Kutsal Kabir 121
Kutsal Kabir Kilisesi 121
kültür 28, 52, 105, 107, 155, 228-231, 239,
260
Kürdistan 65-68, 73, 227, 240, 247

Kürtler 65-67, 73, 78, 90

Kyros, Pers imparatoru 58, 85, 88, 89

L

Labib, Claudius 180

Lawrence, T.E. 12

Layard, Austen Henry 70, 252

Lerounis, Athanasios 203, 204, 211

Levi 144

Lewis, C.S. 83

Lolan Güzeli, mumya 204

Louis XVI, Fransa Kralı 22

Lucifer 73

Luka İncili 33

Lupieri, Edmondo 235, 249, 264

Lübnan iç savaşı 114

Lyde, Samuel 64, 252

M

Macnaghten, Sir William 203, 263

magi 99

Maimonides (İbn Meymun) 143, 258

Makabi Savaşı 72

Makarem, Sami 136, 137, 255

manastır yaşamı 84, 95, 114, 116, 131

Mandayya dini 31, 33

Mandayya İnsan Hakları Grubu 251

Mandayyalar 7, 10, 13, 17, 19, 20, 23, 28,
29, 31-34, 36, 37, 39, 40, 43-50, 52,
55, 76, 78, 235, 249, 250

Mandaeans: The Last Gnostics (Lupieri) 118

Mani 13, 19, 34-36

Maniciler 35, 36

Mansur, Halife 70

Marduk 26, 43

Markioncular 33

Maruniler 65, 116, 126

masonlar 65, 110, 127, 129

Markos, Aziz (Protestan) 167, 168, 178,
184, 188, 189, 264

Matta İncili 82

McNair, Teğmen 199, 208, 262, 263

Mehdi Akif 185, 261

Mehdi, Halife 36, 94, 95, 98, 121, 185,
261

Mehr, Farhang 101

Mekke 37, 58, 103, 123, 143

melek 44, 64, 70, 72

Melek Tavus 56, 69, 70, 72, 73, 75, 239

Merak, Torag 123, 201

Meryem Ana 103, 124, 168

Meryem, Magdalalı 103, 124, 168, 226,
239

Mesih 63, 94, 95, 175, 178

Mısır 13, 25, 32, 36, 41, 84, 87, 92, 99,
112, 119, 121, 125, 141, 154, 155,
162, 164, 165, 167-189, 191-196,
241-245, 247, 259-262

Mills, John 145, 156, 159, 161, 165, 258

Minya 171, 186, 187, 189, 190, 192-195,
259, 261

misyonerler 23, 125, 226

Mitra 20, 32, 59, 60, 64, 72, 79

Mitracılar 24, 60, 72

Moğollar 19, 62, 123

Montanus (pagan rahip) 71, 252

Moriah Dağı 141

Morton, H.V. 146, 258

Mougheeth, Kemal 184, 261

Muhammed, Peygamber 56, 58, 63, 64,
81, 87, 90, 94, 95, 106, 121, 122,
128, 133, 134, 182, 186, 190, 209,
219, 255, 256

Muhtara 128, 131-133, 136, 257

Mursi, Muhammed 186, 190
 Musa, Peygamber 122, 141, 158, 165, 179, 194, 195
 Musevilik 32, 60, 94, 154, 183
 muska 46-48, 54, 75
 Mugtesile 18, 19
 Mübarek, Hüsnü 170, 172, 177, 184-186, 19
 Müslüman Kardeşler 176, 177, 182, 185, 186, 195, 244, 261
 Müslümanlar 13, 28, 36, 37, 49, 55, 57, 70, 71, 74, 81, 82, 84, 86, 95, 105, 114, 118, 122, 143, 150, 161, 172, 177, 179-181, 183, 185, 186, 190-192, 195, 206, 207, 209, 212, 216, 222, 231, 244, 245, 259
 müzik 85, 135, 162, 168, 169, 189
My Uncle Napoleon (Pezhekhkzad) 87

N

Nablus 140, 144-146, 148, 150-153, 155, 160, 161, 163, 258
 Nabonidus (Babil kralı) 60, 252
 Nabu (tanrı) 43, 46, 251
 Nabukadnezar (kral) 13, 26, 46
 Naoroji, Dadabhai 106, 109, 253, 254
Narnia Günlükleri (Lewis) 83
 Nâsir, Cemal 182, 183, 190, 191
 Nâsir, Muhammed Necip 182, 183, 190, 191
 Nasrallah, Hasan 124
 Nasturiler 32, 113, 114
 nazar 24, 89
 Nebati Tarımı 15, 23, 24, 37, 126
 Nefertiti 170
 Nemrud (kral) 29
 Nergal (tanrı) 72
 Netanyahu, Benyamin 163, 164

Nevruz 93, 98, 105
 Newby, Eric 202, 205, 263
 Nietzsche, Friedrich 83, 85, 253
 Nil Nehri 121, 167-169, 172, 173, 175, 192
 Ninive 18, 57, 66
 Niniveli İshak 71
 Nubar Paşa 180
 Nuh, Peygamber 25, 30, 40, 141, 157
 Nuristan 202, 203, 205, 206, 218, 220, 221, 262, 263

O

Odysseia 25
 On Emir 153
 Orfalea, Paul 229
 Osiris (tanrı) 175, 253, 260
 Osmanlı İmparatorluğu 20, 48, 65, 159, 180, 242
 Osmanlılar 123

Ö

ölüm 20, 26, 36, 40, 41, 52, 84, 87, 102, 105, 128, 161, 190, 202, 204, 211, 219, 262
 Ömer, Halife 29, 89, 94, 250

P

Paganlar 9, 11
 Parsiler 104, 109
 Part İmparatorluğu 35, 58
 Partlar 58
 paskalya 35, 61, 74, 88
 Paul, papaz 26, 170, 196, 229, 249, 252, 253, 257
 “Pek Ethronos” (ilahi) 168, 178
Pentateuch 85
 Persepolis 85, 86, 87, 103, 253

Pers İmparatorluğu 28, 32, 58, 85, 86, 92,
114, 225

Pesah 147, 154, 158-165, 257

Peştunlar 106, 112

Phalerumlu Demetrius 260

Pharaoh (dergi) 259

Piacenzalı Antoninus 143

Pinkham, Amaru Mark 238, 239

piramitler 25, 180

Platon 13, 63, 85, 96, 97, 98, 113, 114, 119,
122, 132, 254, 256

Platon Akademisi 13, 97, 113

Plotinos 114, 119, 120, 256

Polo, Marco 66, 198, 201, 252, 262

Prometheus 204

Ptolemaios 33, 97, 192

Purim 154

Pythagoras 62, 112-116, 118, 120, 122,
123, 125, 132-137, 256

Pythagorasçılar 112-115, 118, 136

Pythagoras Kardeşliği 112

R

Ramazan 25, 98, 123, 125, 171, 245

Ramses (firavun) 170, 179, 180, 186

reenkarnasyon 118, 125, 133, 255

Rıza Han 101

Rıza, Muhammed 87, 90, 101, 102

Rıza, Şah 87, 90, 102

Rihanna 214

Riley, Naomi Schaefer 228

ritüeller 23

Robertson, George Scott 200-202, 205,
208, 211, 214, 215, 218, 219, 220,
222, 263

Roma İmparatorluğu 10, 30, 31, 88, 90,
126

Romalılar 13, 53, 57, 58, 89, 113, 140, 146,
177

Rothschild, Baron Edmond de 161, 259

Ruha 23, 40, 76

Rus Ortodokslar

Rüstem 93

S

Sabit bin Kurra, 61, 252

Sabiûn 15, 25, 31, 127

Saflık Kardeşleri 114

Sahak, Sultan 67

Salisbury, Lord 106

Samiriyeliler 7, 139-147, 151, 153-157,
159-165, 242, 257

sancak 69, 75, 252

Sanoo, Yakup 180

Sargious, papaz 181

Sarton, George 29, 250

Scaliger, Joseph 144, 154, 258

Schomberg, Reginald 208, 209, 211, 212,
218, 219, 263

Schur, Nathan 144, 146, 257, 258, 259

Sebastianus 36

Sedat, Enver 170, 183-185, 195

sekülerizm 108, 182

Selefiler 185, 195

Serhas, Pers İmparatoru (Kserkses) 85, 86,
88

Sfenks 177, 179, 261

Shalala, Donna 229

sınıf 37, 97, 183, 195, 201, 219, 237, 243

Sidhom, Yusuf 184

Sin (Ay tanrısı) 26, 55, 60

Sina Dağı 158

Siracü'l-mülk, Şehzade 208, 211

Sizdah Bedar 93

Smith, Bedar 129, 252, 257-259
 Smith, Haskett 129, 252, 257-259
 Sokrates 111, 112, 113, 256
 Strauss, Richard 85, 261
 Sufiler 99, 100
 Sukkot 157, 162
 Süleyman'ın Zindanı 91, 95, 105
 Süleyman, Kral 91, 92, 95, 105, 129, 261
 Süleyman Tapınağı 129
 sünnet 154, 176
 Sünniler 25, 123, 228, 242
 Süryanice 19, 57, 124, 225-227
 Süryani Kilisesi 226
 Süryaniler 56, 67, 151, 228, 242

Ş

Şabaklar 252
 Şabat 32, 43, 49, 50, 154, 157, 158, 161, 162, 175
Şahname 42, 47, 48, 128
 Şamaş 26, 55, 56
 Şanlıurfa 57, 58, 60, 65
 Şanuda III (başpapaz)
 Şapur 83, 253
 Şattü'l-Arab 87, 88
 Şavuot (Hamsin) 157
 Şefik, Ahmed 186, 261
 Şehristânî 61
 Şekem 140, 150
 Şer, Adday (Mar) 114
 Şeyh Adî 7, 34, 35, 37, 38, 127
 Şeyh Ali 67, 128
 Şeyh Ebu Arif Halavi 119, 125
 Şeyh Hasan 55, 105, 108, 124-128, 130, 131, 182, 191, 231, 259, 261
 Şeyh Sattar 16, 21, 27, 125

şeyhler 119, 125, 126, 132, 233
 Şeyhü'l-akl 134
 Şeytan 9, 23, 35, 46, 69-72, 76, 85, 87, 89, 229
 Şihab, Farhan 64, 79, 236-240, 247, 251, 264
 Şihab, Naalin 64, 79, 236-240, 247, 251, 264
 Şiiler 62, 94, 127, 228, 242
 Şiraz 98, 99, 100
 Şirazi, Ali 98
 Şit 23, 30
 Şuf Dağları 124-127

T

Tahrir Meydanı 171-173, 175, 180, 181, 185
 Tahtavi 180
 Taliban 202, 203
 Talmud 32, 142, 143
 Tanrı 11, 17, 28, 32, 33, 35, 44, 48, 51, 53, 55-59, 61, 63, 64, 68-72, 76, 83, 85, 90, 98, 99, 103, 108, 113, 121, 122, 132, 134, 137, 141-145, 152, 153, 157, 176, 177, 178, 188, 189, 195, 203, 204, 207, 209, 213, 216, 217, 226, 252, 254
 Tapınak Şövalyeleri 129, 238, 239
tekammus 118
 tektanrıcılık 71
 Tel Aviv 140, 142, 147-150, 152, 158, 159, 163
 Tesniye 155
The Man Who Would Be King (Kipling) 263
 Thermopylai 87, 88
 Thesiger, Wilfrid 2, 38, 39, 250
 Thor (tanrı) 43

Thot (tanrı) 168

Timurlenk 19, 198, 202, 226

Tirgan bayramı 240

Torah 153

Traianus, Roma imparatoru 89

Tsadka, Sophie 156

Tsedaka, Benyamim 147, 148, 153, 247

Tsedaka, Miriam 147, 148, 153, 247

Tsedaka, Yefet 147, 148, 153, 247

Tutanhamon, Firavun 25, 128, 176

Türkler 54, 76, 89, 90, 127, 128

U

ulusalcılık 243

Unani Tibb (Galenos) 97

Utnaşıtim 25

Ü

Üç Bilge Adam 82, 106

V

vaftiz 23, 30, 31, 34, 41, 42, 44, 55, 59, 70,
235, 236

Vansleb, Johann 179, 180, 261

vatandaşlık 77

Vatani (gazete) 184

Viştaspa (kral) 99

W

Wanat Savaşı 102

Wolff, Joseph 144, 258

Woolley, Leonard 25, 249

Wordsworth, William 11, 263

Y

Yafa 150, 155, 156, 232

Yahuda 141, 142, 145, 150

Yahudiler 32, 33, 40, 46, 49, 52, 57, 85,
140-143, 145, 150, 151, 162, 163,
176, 180, 183, 235

Yahudi Tapınağı 141, 142, 150, 154, 163

Yahve 58, 144

Yaish, Adli 153

Yakup'un Kuyusu 140, 142, 152, 161

Yaradılış Kitabı 41

Yeni Yıl 93

Yezd 81, 85, 100-105, 107, 108, 254

Yezidi 13, 53-56, 64, 65, 67-70, 73-80, 114,
236-240, 247, 252, 264

Yezidiler 7, 10, 17, 19, 20, 53-56, 59, 60,
64, 68-70, 72, 73, 75-80, 238, 239,
242, 251

Yezid, Sultan 68

Yoannis, Papaz 190-194, 247, 259

Yom Kippur 157

Yunan felsefesi 113, 114, 119, 121, 137

Yunanlar 85, 111, 112, 177

Z

Zaglul, Saad 91, 92

Zagros Dağları 88

Zamalek Adası 173

Zenobia (kraliçe) 41

Zerdüşt 50

Zerdüştçülük 29, 82, 88, 92, 93, 95, 98,
99, 100, 105, 108, 124

zina 25, 72, 97, 105, 108, 111

Ziya-ül Hak 208

Zülfikâr (fotoğrafçı) 208, 211-213, 215,
224

